

ISSN 1727-060X (Print)
ISSN 2664-3162 (Online)

TÜRKOLOGIA TÜRKOLOJİ

№ 4 (112), 2022

Қазан-қараша-желтоқсан / Ekim-Kasım-Aralık

Журнал ҚР Инвестициялар және даму министрлігі
Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің мерзімді баспасөз басылымы және
ақпараттық агенттігінде тіркелген.

Куәлік № 55-97-Ж 18.ІІ.2005 ж. Халықаралық рецензияланатын журнал.

Индекстер: ROOTINDEXING, Academic Resource Index ResearchBib, Directory of Research
Journal Indexing, ASOS, Indeks Copernicus

Dergi, Kazakistan Cumhuriyeti Yatırımlar ve Kalkınma Bakanlığı İletişim, Enformasyon ve Bilgi
Komitesi'nin süreli yayın ve haber ajansında
55-97-J 18.02.2005 numaraya kayıtlıdır. Uluslararası hakemli bir dergidir.

Tarama index: ROOTINDEXING, Academic Resource Index ResearchBib, Directory
of Research Journal Indexing, ASOS, Indeks Copernicus

Шығарылымның сарапшылары:

Док., проф. Оңал Абишева (Абай атындағы Қазақ ұлттық университеті – Қазақстан), док., проф. Кемал Полат (Анадолу университеті – Түркия), док., проф. Сейфуллаһ Йылдырым (Гази университеті – Түркия), док., проф. Медине Сиври (Ескишехир Османгази университеті – Түркия), док., проф. Рыфат Гүндай (Ондокуз Майс университеті – Түркия), док., доц. Ердем Чанак (Чукурова университеті – Түркия), док., доц. Текин Тунжер (Невшехир хажы Бекташ Вели университеті – Түркия), док., доц. Абдулкадыр Өзтүрк (Орду университеті – Түркия), док., доц. Хусейн Йылдыз (Орду университеті – Түркия), док., доц. Емрах Бозок (Ұлттық қорғаныс университеті – Түркия), док., доц. Ахмет Туран Түрк (Чанаккале Он секиз март университеті – Түркия), док., доц. Синан Гүзел (Измир Кәтиб Челеби университеті – Түркия), док., доц. Перихан Өлкер (Селжук университеті – Түркия), док., доц. Гүлзине Узун (Мугла Сыткы Кочман университеті – Түркия), док., доц. Мехмет Өзерен (Фырат университеті – Түркия), док., доц. Йылмаз Өзкая (Еге университеті – Түркия), док., доц. Умит Үрен (Кыркларели университеті – Түркия), док. Б. Ердем Дағыстаноглу (Чукурова университеті – Түркия), док. Жерен Кабадайы (Кыршехир Ахи Евран университеті – Түркия), док. Хүснү Чагдаш Арслан (Измир Демокрасы университеті – Түркия), док. Мерве Йорылмаз Кахве (Маниса Желал Байар университеті – Түркия), док. Арзу Кият (Қырғызстан-Түркия Манас университеті – Қырғызстан), док. Фатма Албайрак (Стамбул Мәдениет университеті – Түркия), док. Дева Өздер (Карабук университеті – Түркия), док. Халил Четин (Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті – Қазақстан).

Türkistan/Türkistan
2022

ISSN 1727-060X (Print)
ISSN 2664-3162 (Online)

ТЮРКОЛОГИЯ TURCOLOGY

№4 (112), 2022

Октябрь-ноябрь-декабрь / October-November-December

Журнал зарегистрирован Комитетом связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию РК свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания и информационного агентства
№ 5597-Ж 18. II. 2005 г. Международный рецензируемый журнал.

Индексы: ROOTINDEXING, Akademic Resource Index ResearchBib, Directory of Research Journal Indexing, ASOS, Indeks Copernicus

The journal is registered in the periodical and news agency of the Information and Communication Committee of the Ministry of Investment and Development of the RK with No:5597-Zh 18.II.2005İs an international peer-reviewed journal.

Scanned indexes: ROOTINDEXING, Akademic Resource Index ResearchBib, Directory of Research Journal Indexing, ASOS, Indeks Copernicus

Bu Sayının Hakemleri:

Prof. Dr. Onal ABİSHEVA (Abai Üniversitesi – Kazakistan), Prof. Dr. Kemal POLAT (Anadolu Üniversitesi – Türkiye), Prof. Dr. Seyfullah YILDIRIM (Gazi Üniversitesi – Türkiye), Prof. Dr. Medine Sivri (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi – Türkiye), Prof. Dr. Rıfat GÜNDAY (Ondokuz Mayıs Üniversitesi – Türkiye), Doç. Dr. Erdem ÇANAK (Cukurova Üniversitesi – Türkiye), Doç. Dr. Tekin TUNCER (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi – Türkiye), Doç. Dr. Abdulkadir ÖZTÜRK (Ordu Üniversitesi – Türkiye), Doç. Dr. Hüseyin YILDIZ (Ordu Üniversitesi – Türkiye), Doç. Dr. Emrah BOZOK (Milli Savunma Üniversitesi – Türkiye), Doç. Dr. Ahmet Turan TÜRK (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi – Türkiye), Doç. Dr. Sinan GÜZEL (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi – Türkiye), Doç. Dr. Perihan ÖLKER (Selçuk Üniversitesi – Türkiye), Doç. Dr. Gülsine UZUN (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi – Türkiye), Doç. Dr. Mehmet ÖZEREN (Fırat Üniversitesi – Türkiye), Doç. Dr. Yılmaz Özkaya (Ege Üniversitesi – Türkiye), Yrd. Doç. Dr. Umut ÜREN (Kırklareli Üniversitesi – Türkiye), Dr. B. Erdem DAĞISTANLIOĞLU (Cukurova Üniversitesi – Türkiye), Dr. Öğr. Gör. Ceren KABADAYI (Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi – Türkiye), Dr. Öğr. Üyesi Hüsnü Çağdaş ARSLAN (İzmir Demokrasi Üniversitesi – Türkiye), Dr. Merve YORULMAZ KAHVE (Manisa Celâl Bayar Üniversitesi – Türkiye), Dr. Öğr. Gör. Arzu KİYAT (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi – Kırgızistan), Dr. Fatma ALBAYRAK (İstanbul Medeniyet Üniversitesi – Türkiye), Dr. Deva ÖZDER (Karabük Üniversitesi – Türkiye), Dr. Halil ÇETİN (Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi – Kazakistan).

Туркестан/Turkestan
2022

ҚҰРЫЛТАЙШЫ
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

БАС РЕДАКТОР

доктор, профессор Булент Байрам

БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ

PhD Сенбек Утебеков

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Жұпар Танауова

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

Томар Женгиз	–	док., проф. (Ахмет Ясауи университеті, Түркістан)
Демир Нуреттин	–	док., проф. (Хажеттепе университеті, Анкара)
Дилек Ибрахим	–	док., проф. (Анкара Қажы Байрам Вели университеті, Анкара)
Кынажы Жемиле	–	доц., док. (Анкара Қажы Байрам Вели университеті, Анкара)
Гүл Булент	–	проф., док. (Ескишехир Османгази университеті, Ескишехир)
Қошанова Нағима	–	ф.ғ.к., доц. (Ахмет Ясауи университеті, Түркістан)
Әуелбеков Ержан	–	п.ғ.к., доц. (Ахмет Ясауи университеті, Түркістан)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Девели Хаяти	–	док., проф. (Стамбул университеті, Стамбул)
Челик Юксел	–	док., проф. (Ахмет Ясауи университеті, Түркістан)
Садыков Ташполот	–	ф.ғ.д., проф. (Бішкек гуманитарлық университеті, Бішкек)
Бутанаев Виктор	–	т.ғ.д., проф. (Хакасия мем. университеті, Абакан)
Егоров Николай	–	ф.ғ.д., проф. (Тіл білімі институты, Чебоксары)
Ергөбек Құлбек	–	ф.ғ.д., проф. (Ахмет Ясауи университеті, Түркістан)
Идельбаев Мирас	–	ф.ғ.д., проф. (Башқұрт мемлекеттік университеті, Уфа)
Миннегулов Хатип	–	ф.ғ.д., проф. (Казан федеральді университеті, Казан)
Муминов Әшірбек	–	т.ғ.д., проф. (Еуразия Ұлттық университеті, Астана)
Жураев Маматкул	–	ф.ғ.д., проф. (Тіл және әдебиет институты, Ташкент)
Сейхан Гүлшен	–	док., проф. (Мармара университеті, Стамбул)
Кенжетаев Досай	–	филос.ғ.д., проф. (Ахмет Ясауи университеті, Түркістан)
Тұрсұн Хазіретәлі	–	т.ғ.д., проф. (Ахмет Ясауи университеті, Түркістан)
Пилтен Пусат	–	док., доц. (Ахмет Ясауи университеті, Түркістан)
Әбжет Бақыт	–	ф.ғ.к., доц. (Ахмет Ясауи университеті, Түркістан)
Жиенбаев Ерлан	–	PhD (Ахмет Ясауи университеті, Түркістан)
Құдасов Сейсенбай	–	(Silk Way Халықаралық университеті, Шымкент)

SAHİBİ
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

EDİTÖR
Prof. Dr. Bülent Bayram

EDİTÖR YARDIMCISI
PhD Senbek Utebekov

SEKRETER
Jupar Tanauova

DANIŞMA KURULU

Cengiz Tomar	– Prof. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Nurettin Demir	– Prof. Dr. (Hacettepe Üniversitesi, Ankara)
İbrahim Dilek	– Prof. Dr. (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara)
Cemile Kınacı	– Doç. Dr. (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara)
Bülent Gül	– Prof. Dr. (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir)
Nagima Koşanova	– Doç. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Erjan Auelbekov	– Doç. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan)

YAYIN KURULU

Hayati Develi	– Prof. Dr. (İstanbul Üniversitesi, İstanbul)
Yüksel Çelik	– Prof. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Taşpolot Sadıkov	– Prof. Dr. (Bişkek Sosyal Bilimler Üniversitesi, Bişkek)
Viktor Butanayev	– Prof. Dr. (Hakas Devlet Üniversitesi, Abakan)
Nikolay Egorov	– Prof. Dr. (Dilbilimi Enstitüsü, Çeboksarı)
Kulbek Ergöbek	– Prof. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Miras İdelbayev	– Prof. Dr. (Başkurt Devlet Üniversitesi, Ufa)
Hatip Minnegulov	– Prof. Dr. (Kazan Federal Üniversitesi, Kazan)
Aşirbek Muminov	– Prof. Dr. (Avrasya Milli Üniversitesi, Astana)
Mamatkul Jurayev	– Prof. Dr. (Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Taşkent)
Gülşen Seyhan	– Prof. Dr. (Marmara Üniversitesi, İstanbul)
Dosay Kenjetayev	– Prof. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Hazretali Tursun	– Prof. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Pusat Pilten	– Doç. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Bakit Abjet	– Doç. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Yerlan Zhienbayev	– Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Seysenbay Kudasov	– (Silk Way Uluslararası Üniversitesi, Çimkent)

OWNER
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

EDITOR-IN-CHIEF
Prof. Bülent Bayram

ASSOCIATE EDITOR
PhD Senbek Utebekov

EXECUTIVE SECRETARY
Zhupar Tanauova

ADVISORY BOARD

Cengiz Tomar	– Prof. Dr. (Akhmet Yassawi University, Turkestan)
Nurettin Demir	– Prof. Dr. (Hacettepe University, Ankara)
İbrahim Dilek	– Prof. Dr. (Ankara Hacı Bayram Veli University, Ankara)
Cemile Kınacı	– Doç. Dr. (Ankara Hacı Bayram Veli University, Ankara)
Bülent Gül	– Prof. Dr. (Eskisehir Osmangazi University, Eskisehir.)
Nagima Koshanova	– Assoc. prof. (Akhmet Yassawi University, Turkestan)
Erzhan Auelbekov	– Assoc. prof. (Akhmet Yassawi University, Turkestan)

EDITORIALBOARD

Hayati Develi	– Prof. (İstanbul University, İstanbul)
Yüksel Çelik	– Prof. (Akhmet Yassawi University, Turkestan)
Tashpolot Sadykov	– Prof. (Bishkek Humanitarian University, Bishkek)
Viktor Butanayev	– Prof. (Khakassia State University, Abakan)
Nikolay Egorov	– Prof. (Institute of Linguistics, Cheboksary)
Kulbek Ergobek	– Prof. (Akhmet Yassawi University, Turkestan)
Miras Idelbayev	– Prof. (Bashkir State University, Ufa)
Hatip Minnegulov	– Prof. (Kazan Federal University, Kazan)
Ashirbek Muminov	– Prof. (Eurasia National University, Astana)
Mamatkul Zhurayev	– Prof. (Institute of Language and Literature, Tashkent)
Gülşen Seyhan	– Prof. (Marmara University, İstanbul)
Dosay Kenzhetayev	– Prof. (Akhmet Yassawi University, Turkestan)
Hazretali Tursun	– Prof. (Akhmet Yassawi University, Turkestan)
Pusat Pilten	– Assoc. Prof. (Akhmet Yassawi University, Turkestan)
Bakyt Abzhet	– Assoc. Prof. (Akhmet Yassawi University, Turkestan)
Yerlan Zhienbayev	– Dr. (Akhmet Yassawi University, Turkestan)
Seysenbay Kudasov	– (Silk Way International University, Shymkent)

УЧРЕДИТЕЛЬ

Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясави

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

доктор, профессор Булент Байрам

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА

PhD Сенбек Утебеков

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ

Жупар Танауова

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Женгиз Томар	–	док., проф. (Университет Ахмеда Ясави, Туркестан)
Демир Нуреттин	–	док., проф. (Университет Хажеттепе, Анкара)
Дилек Ибрахим	–	док., проф. (Университет Анкара Кажы Байрам Вели, Анкара)
Кынажы Жемиле	–	доц., док. (Университет Анкара Кажы Байрам Вели, Анкара)
Гүл Булент	–	проф. док. (Эскишехирский университет Османгази, Эскишехир)
Нагима Кошанова	–	к.ф.н., доц. (Университет Ахмеда Ясави, Туркестан)
Ержан Ауелбеков	–	к.п.н., доц. (Университет Ахмеда Ясави, Туркестан)

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Хаяти Девели	–	док., проф. (Стамбульский университет, Стамбул)
Юксел Челик	–	док., проф. (Университет Ахмеда Ясави, Туркестан)
Ташполот Садыков	–	д.ф.н., проф. (Бишкекский гуманитарный университет, Бишкек)
Виктор Бутанаев	–	д.и.н., проф. (Государственный университет Хакасии, Абакан)
Николай Егоров	–	д.ф.н., проф. (Институт языкознания, Чебоксары)
Кулбек Ергобек	–	д.ф.н., проф. (Университет Ахмеда Ясави, Туркестан)
Мирас Идельбаев	–	д.ф.н., проф. (Башкирский государственный университет, Уфа)
Хатип Миннегулов	–	д.ф.н., проф. (Казанский федеральный университет, Казань)
Аширбек Муминов	–	д.и.н., проф. (Евразийский национальный университет, Астана)
Маматкул Жураев	–	д.ф.н., проф. (Институт языка и литературы, Ташкент)
Гулшен Сейхан	–	док., проф. (Университет Мармара, Стамбул)
Досай Кенжетаев	–	д.филол.н., проф. (Университет Ахмеда Ясави, Туркестан)
Хазретали Турсун	–	д.и.н. (Университет Ахмеда Ясави, Туркестан)
Пусат Пилтен	–	док., доц. (Университет Ахмеда Ясави, Туркестан)
Бакыт Абжет	–	к.ф.н., доц. (Университет Ахмеда Ясави, Туркестан)
Ерлан Жиенбаев	–	PhD (Университет Ахмеда Ясави, Туркестан)
Сейсенбай Кудасов	–	(Международный университет Silk Way, Шымкент)

Редактордан

2022 жыл – «Түркология» журналы үшін маңызды өзгерістер кезеңі болды. 2002 жылы өз жұмысын бастаған журналымыз назарларыңызға ұсынылып отырған осы санымен жиырмамыншы жылын аяқтағалы отыр. Әр істі бастаумен қатар, жалғастырудың қаншалықты маңызды екенін әр салада жасалған тәжірибелер дәлелдейді. «Түркология» журналының осынау ұзақ сапарында түрлі оқиғалар орын алды. Алдағы жылдары бұл ұзақ сапардың өзі көптеген зерттеулердің нысаны болары сөзсіз. Журнал өзінің басылуы барысында талай қиын кезеңдерден өтіп, бүгінгі күнге жетті. Бұл үдеріс барысында әр түрлі қызметтерді атқаратын редактор, сарапшы, автор, дизайнерлердің еңбегін айта кеткен жөн. Ахмет Ясауи университетіндегі осы үдеріске қатысушы адамдардың Түркология зерттеулері тарихында алар орны ерекше екені даусыз.

Бүгінгі таңда журналдың, әсіресе DergiPark платформасында жариялануын, халықаралық академиялық журналдар шығарудағы алатын орны жағынан жаңа кезең деп санаған жөн. Журналдың халықаралық индекстерде жоғары деңгейде орын алуының жаңа дәуірі басталды. Түркология журналының бұл саны мақаланың әртүрлілігімен, сапалылығымен және халықаралық сипатымен осы кезеңнің маңызды белгілерін қамтиды.

Журналымыздың №4(112) санында Түркия, Қазақстан және Өзбекстан ғалымдарының 13 авторлық мақаласы жарияланды. Тарихи түрік диалектілері, қазіргі дәуір әдебиеті, халық ауыз әдебиеті, өнер, халық наным-сенімдері, тарих, қазіргі түрік диалектілері сияқты түркологияның әртүрлі салаларындағы зерттеулерді қамтитын бұл мақалалар осы салаға елеулі үлес қосады деп сенеміз. Бұл автор, аймақ және тақырып тұрғысынан қарағанда соңғы жылдардағы ең құнды сандардың бірі деп айтуға болатын басылым болашаққа үмітпен қарау үшін жұмысымызға күш-жігер мен ынта берді.

Шығарылымға үлес қосқан автор, сарапшы, аудармашы және дизайнер – барлық әріптестерімізге алғыс айтамыз.

2023 жылдың бірінші шығарылымы, №1(113) шығарылымына жаңа мақалалар күтеміз.

**Бас редактор
док., проф. Бүлент БАЙРАМ**

Editörden

2022 yılı “Türkoloji” dergisi için önemli bir dönüm noktasıdır. 2002 yılında yayın hayatına başlayan dergimiz, dikkatinize sunduğumuz bu sayı ile yirminci yılını tamamlamaktadır. Bir işe başlamak kadar onu devam ettirebilmenin de ne kadar önemli olduğu her alanda yaşanan tecrübelerle sabittir. Türkoloji dergisi de bu uzun süreli yolculuğu içerisinde çeşitli hikâyeleri barındırmaktadır. Gelecek yıllarda bu uzun soluklu serüvenin bizzat kendisi araştırmalara konu olacak nitelikleri taşımaktadır. Dergi yayın hayatındaki birçok zorlu ve sancılı dönemi atlatarak bugüne kadar ulaşmıştır. Bu süreçte editör, hakem, yazar, tasarımcı gibi farklı görevleri üstlenen çok sayıda çalışanın emeği söz konusudur. Ahmet Yesevi Üniversitesinin Türkoloji araştırmaları tarihinde bu süreç ve bu süreçte görev alan kişiler hak ettiği yeri elbette alacaktır.

Bugün ise derginin özellikle DergiPark platformundaki yayın hayatına geçişi, uluslararası akademik dergi yayıncılığındaki yeri açısından yeni bir aşama olarak kabul edilmelidir. Derginin uluslararası indekslerde hak ettiği yeri alması için yeni bir dönem başlamıştır. Elinizdeki bu sayı da makale çeşitliliği, kalitesi, uluslararası niteliği ile bu dönemin önemli işaretlerini içinde barındırmaktadır.

Dergimizin 112. sayısında Türkiye, Kazakistan ve Özbekistan’dan bilim insanlarının kaleme aldığı 13 telif makale yayımlanmıştır. Tarihî Türk şiveleri, modern edebiyat, halk edebiyatı, sanat, halk inanışları, tarih, çağdaş Türk lehçeleri gibi Türkolojinin farklı alanlarındaki çalışmaları içeren bu makalelerin alana önemli katkılar yapacağı düşüncesindeyiz. Yazar, coğrafya ve konu çeşitliliği bakımından son yılların en zengin sayılarından biri olduğunu söyleyebiliriz. Geleceğe umutla bakmak için bu sayı bizlere gerekli olan çalışma şevkini vermektedir.

Sayıya yazar, hakem, çevirmen, tasarımcı olarak katkıda bulunan bütün meslektaşlarımıza teşekkürü bir borç biliriz.

2023 yılının ilk sayısı olan 113. sayımızda buluşmak dileğiyle iyi okumalar dileriz.

Prof. Dr. Bülent BAYRAM
Editör

Bülent BAYRAM

Prof. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Türkoloji Araştırma Enstitüsü, Türkistan, Kazakistan / Kırklareli Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Kırklareli, Türkiye (bulentbayram01@hotmail.com)
<https://orcid.org/0000-0001-7284-9597>

**AHMET YESEVİ ÜNİVERSİTESİ TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMA
ENSTİTÜSÜ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME
(GEÇMİŞ-BUGÜN-GELECEK STRATEJİSİ)***

Özet

Türkoloji araştırmaları Türk dünyasının ilk uluslararası üniversitesi olan Ahmet Yesevi Üniversitesinin kuruluş amaçları ve çalışma alanları için oldukça önemlidir. Üniversitede, 2002 yılında Türkoloji Araştırma Enstitüsünün kuruluşuna kadar farklı birimlerde Türk dili, edebiyatı, tarihi, arkeolojisi, dinler tarihi gibi farklı alanlarda çalışmalar yürütülmüştür. Enstitünün kuruluşuyla birlikte bu alanda yeni dönem başlamıştır. Zaman zaman aksaklıklarla karşılaşılsa da Türkoloji dergisinin yayın hayatına başlaması, Türkoloji kongrelerinin takvime bağlı olarak düzenlenmesi başta olmak üzere farklı akademik etkinlikler enstitünün ne denli etkin olduğunu göstermektedir. Makalede enstitünün kuruluş amaçları ve bu çerçevede yapmış olduğu çalışmaların genel olarak eleştirel bir şekilde değerlendirilmiştir. Bugüne kadar yapılan çalışmaların genel olarak değerlendirilmesinin ardından halihazırdaki durum ortaya koyulmuştur. Türk dünyasındaki güncel gelişmelere koşut olarak Türkoloji'nin ilgi alanına giren konularda da ciddi beklentiler doğmuştur. Türk Devletleri Teşkilatına üye devletlerin imzalarıyla somutlaştırılan 2040 vizyonunun gerçekleşmesinde Türkoloji çalışmalarının önemi bir kez daha ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede enstitünün gelecek perspektifinin belirlenmesine çalışılmıştır. Daha açık bir ifadeyle Türkoloji Araştırma Enstitüsünün geçmişi, bugünü ve geleceği bu makalede genel hatlarıyla değerlendirilip tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkoloji, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkoloji Araştırma Enstitüsü, 2040 Türk dünyası vizyonu ve Türkoloji

* Geliş Tarihi: 30 Kasım 2022 – Kabul Tarihi: 6 Aralık 2022

Date of Arrival: 30 November 2022 – Date of Acceptance: 6 December 2022

Келген күні: 30 қараша 2022 ж. – Қабылданған күні: 6 желтоқсан 2022 ж.

Поступило в редакцию: 30 ноябрь 2022 г. – Принято в номер: 6 декабрь 2022 г.

Bülent BAYRAM

Prof. Dr., Hoca Ahmet Yesevi International Turkish-Kazakh University, Turcology
Research Institute, Turkistan, Kazakhstan /Kırklareli University, Department of
Contemporary Turkish Dialects and Literatures Kırklareli, Turkey
(bulentbayram01@hotmail.com) <https://orcid.org/0000-0001-7284-9597>

A REVIEW OF AKHMET YASAWI UNIVERSITY TURKOLOGY RESEARCH INSTITUTE (PAST-PRESENT-FUTURE STRATEGY)

Abstract

Turkology research is very important for the establishment purposes and fields of study of Akhmet Yasawi University, the first international university of the Turkic world. Until the establishment of the Turkology Research Institute in 2002, studies were carried out in different fields such as Turkish language, literature, history, archaeology and history of religions in different units. With the establishment of the Institute, a new era has begun in this field. Although there are occasional setbacks, different academic activities, especially the start of the publication life of the journal Turkology and the organization of Turkology congresses depending on the calendar, are an indication of the quantitative effectiveness of the institute. In this article, the founding objectives of the institute and the studies it has done within this framework are critically evaluated from time to time. After a general evaluation of the studies carried out to date, the current situation has been revealed. In parallel with the current developments in the Turkic world, serious expectations have arisen in the fields of interest of Turkology. The importance of Turkology studies in the realization of the 2040 vision, which was embodied by the signatures of the member states of the Organization of Turkic States, has once again emerged. In this context, the future perspective of the institute was tried to be determined. To put it more clearly, the past, situation and future of the Turkology Research Institute are evaluated and discussed in general terms in this article.

Keywords: Turkology, Akhmet Yasawi University, Turkology Research Institute, 2040 Turkic world vision and Turkology

Giriş

Köklü bir geçmişe sahip olan Türk boyları modern dünyada çok geniş bir coğrafyaya yayılmış bir şekilde siyasi bakımdan farklı statülere sahip olarak yaşamaktadırlar. Asya, Avrupa ve Afrika’da bazen tebaa, çoğunlukla ise kurmuş oldukları devletlerle yüzyıllar süren bir hâkimiyet kuran Türkler bu coğrafyalarda büyük bir kültürel miras bırakmışlardır. Tarih, dil, edebiyat, gelenek ve görenekler, inanç, sanat alanlarındaki bu devasa mirasın araştırılması elbette Türkoloji’nin temel çalışma alanını oluşturmaktadır. Makalede 1990’da Sovyetler Birliği’nin yıkılışının ardında Rus hâkimiyetinde bulunan Türk topluluklarının bir bölümünün bağımsızlığını elde etmesi neticesinde yeni kurulan Türk cumhuriyetleriyle Türkiye arasındaki kurumsal ilişkilerin ilk somut örneklerinden biri olması

bakımından Kazakistan'ın Türkistan şehrinde kurulan Ahmet Yesevi Üniversitesi¹ Türkoloji Araştırma Enstitüsünün² yapmış olduğu çalışmalar ve Türk dünyasının gündemini son dönemlerde meşgul eden Türk dünyasının gelecek vizyonu çerçevesinde enstitünün gelecek perspektifi üzerine değerlendirmelerde bulunulacaktır. Bu değerlendirme yazısının bu dönemde kaleme alınmasının birkaç sebebi vardır. Öncelikle Türk dünyasının geleceği adına önemli bir misyon üstleneceği iddiası ile kurulan AYÜ'nün kuruluşunun otuzuncu; TAE'nin süreli yayını Türkoloji dergisinin de yirminci yılıdır. Kurumsal anlamda bu tarihler, değerlendirmeler yapmak ve gelecek perspektifini ortaya koymak açısından araştırmacılara imkân vermektedir. Aynı zamanda bugünkü adıyla Türk Devletleri Teşkilatına üye ülkelerin ortaya koyduğu Türk dünyasının 2040 vizyonunun bu tür kurumlara yüklemiş olduğu sorumluluklar bakımından geçmişin değerlendirilmesini ve geleceğin planlanmasını ilgililerden talep etmektedir. Bu çerçevede kurumun kuruluş misyonuna uygun şekilde günümüze kadar yapılan çalışmalar farklı başlıklar altında değerlendirilmiş ve geleceğe yönelik planlamalarda öne çıkması gereken hususlar ortaya koyulmuştur.

1. Ahmet Yesevi Üniversitesi ve Türkoloji Araştırma Enstitüsü

1990'da Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecine girişle birlikte yüzyıllardır Rus hâkimiyetinde yaşayan Türk halklarının bazıları bağımsızlığına kavuşmuş bazıları da farklı statülerde Rusya Federasyonu bünyesinde varlıklarını devam ettirmek durumunda kalmışlardır. 1991 yılında bağımsızlıklarını kazanan yeni Türk cumhuriyetleri ile Türkiye arasında hızlı bir şekilde ilişkiler kurulmaya başlanmıştır. Kazakistan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından Hoca Ahmet Yesevi'nin de türbesinin bulunuyor olması sebebiyle Türk dünyası için önemli bir konumda bulunan Türkistan şehrinde kurulan AYÜ Türk dünyasının uluslararası statüye sahip ilk üniversitesi olması bakımından oldukça önemlidir. Üniversitenin temelleri uluslararası bir üniversiteye dönüşmeden önce Kazakistan'ın ilk Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in 6 Haziran 1991 tarihli kararıyla henüz Sovyetler Birliği tam olarak dağılmadan önce Türkistan Devlet

¹ Makalenin daha bundan sonraki kısımlarında Ahmet Yesevi Üniversitesi kısaltılarak AYÜ şeklinde zikredilecektir. Ahmet Yesevi Üniversitesi adlandırması da üniversitenin kısa adıdır. Ancak yaygın olarak bu kısa ad kullanıldığı ve resmî yazışmalarda da kabul gördüğü için bu kullanım tercih edilmiştir. Üniversitenin tam adı farklı dillerde şu şekildedir: Türkiye Türkçesi: *Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi*, Kazak Türkçesi: *Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті*, Rusça: *Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясауи*, İngilizce: *Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University*.

² Makalenin daha bundan sonraki kısımlarında Türkoloji Araştırma Enstitüsü kısaltılarak "TAE" şeklinde zikredilecektir.

Üniversitesi olarak atılmıştır. Bu üniversitenin kuruluş amacı da “Orta Asya’nın tarihî ilim ve kültür merkezi olan Türkistan şehrini kalkındırmak” olarak belirlenmiştir. Türkiye ve Kazakistan arasında 31 Ekim 1992 tarihinde Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi’nde Ankara’da *Türkistan Şehrinde Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi Kurulmasına Dair Anlaşma*’nın imzalanması ve bu anlaşmanın Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 29 Nisan 1993 tarih 3904 sayılı Kanun ile onaylanması ve Resmî Gazete’nin 4 Mayıs 1993 tarih ve 21571 sayılı nüshasında yayımlanmasıyla AYÜ kurulmuştur [1].

Üniversitenin kuruluş misyonu; “Türk Dili konuşan Devlet ve Topluklarına mensup öğrencileri, bir çatı altında eğitmek; hür ve bilimsel düşünce gücüne, çağdaş bilgi ve beceriye, toplumsal sorumluluk duygusuna sahip, insan haklarına saygılı, hoşgörülü, millî ve ahlâkî değerlere bağlı, sorgulayan, araştıran, girişimci, demokratik ve laik devlet esaslarına bağlı, tarih ve kimlik şuuruna sahip bireyler yetiştirmek; araştırma ve geliştirme faaliyetleri ile bilim ve toplum hayatına katkıda bulunmaktır.”, vizyonu ise “Uluslararası standartlarda eğitim ortamı, bilimsel ve teknolojik araştırma altyapısı ve hizmet anlayışı ile, eğitim ve araştırma faaliyetleri yürüten, Türk Devlet ve Toplulukları arasındaki dostluk ve dayanışmanın sembolü, rekabet gücü yüksek bir üniversite olmaktır.” ifadeleriyle ortaya koyulmuştur [1]. Üniversitenin kuruluş amaçları, vizyonu ve misyonu dikkate alındığında özellikle ortak tarih, dil, edebiyat, kültür gibi alanlarda yapılacak çalışmaların da öne çıkması beklenmektedir. Bu çerçevede üniversite kuruluşunun ardından çalışmalar yapmaya başlamıştır. Bu bakımdan Türkoloji araştırmalarının da üniversite bünyesinde kurulan TAE’nin kuruluşundan önce farklı fakülte, enstitü ve araştırma merkezleri bünyesinde yürütüldüğünü belirtmek gerekir. Enstitünün açılışına kadar giden tarihi süreç de şu şekilde kısaca özetlenebilir [2]:

Üniversitenin kuruluşuyla birlikte 1992 yılında Prof. Dr. M. Mirzahmetulı’nın başkanlığında *Yasavitanuv* [Yesevi Araştırmaları] laboratuvarı açılmış olup bu laboratuvar 1993 yılında araştırma merkezine dönüştürülmüş ve nihayetinde 1995 yılında da *Qazaqstan Halıqtarınıñ Tarihi men Etnofilologiya Ğılimiy-Zerttev İnstitutı* [Kazakistan Halklarının Tarihi ve Etnofilolojisi Bilimsel Araştırma ve Uygulama Enstitüsü] olarak yeniden yapılandırılmıştır. 1997–1999 yıllarında kadro kısıtlamasına gidilmesi sebebiyle *Qazaqstan Tarihi* [Kazakistan Tarihi] bölümü olarak çalışmalarına devam eden birimin başkanlığını Prof. Dr. A. Abuov yapmıştır. 2000 yılında ise AYÜ Senatosunun 23.06.2000 tarih 1/661 numaralı kararıyla *Qazaqstan tarihi ve Arkeoloji Bölümü* temelinde *Türkologiya Ğılimiy-Zerttev İnstitutı* [Türkoloji Araştırma Enstitüsü] açılır. Enstitüde 2001–2003’te Prof. Dr. Mekemtas Mirzahmetulı, 2003–2007’de

Prof. Dr. Şakir İbrayev, 2007–2008’de Prof. Dr. S. Maduvan, 2008–2012’de Prof. Dr. Dosay Kenjetay, 2013–2016’de Prof. Dr. Kulbek Ergöbek, 2016’da Prof. Dr. Mehmet Kutalmış, 2016’da Dr. Orhan Kılıçaraslan, 2016-2017, 2018’de Dr. Serdar Dağıstan, 2018’de Dr. Ömer Küçükmehtetoğlu, 2020’de Prof. Dr. Bekir Şişman müdürlük görevini üstlenmiştir. 25 Ağustos 2020 tarihinden itibaren de enstitüsü müdürlüğü görevi Prof. Dr. Bülent Bayram tarafından yürütülmektedir [2]. Enstitü ağırlıklı olarak dil, edebiyat ve tarih alanında çalışan akademisyenlerce idare edilmiş olmakla birlikte bir dönem ilahiyat alanında çalışan Prof. Dr. Dosay Kenjetay’ın bu görevi üstlendiği de görülmektedir.

“Bilim, eğitim ve sanayinin yakın entegrasyonuna dayalı olarak üniversitenin entelektüel ve yenilikçi potansiyelinin geliştirilmesine katkıda bulunmak.” şeklinde ortaya koyulan temel amacının yanı sıra TAE’nin temel programı “Millî uyanış çerçevesinde Türk kültürünün devamlılığı: Türkoloji bilimi alanında dil, tarih, kültür, arkeolojik mirasla ilgili teorik ve metodolojik çalışmalar” olarak belirlenmiştir. Bu amaç ve program çerçevesinde yapılacak çalışmalar da tanımlanmıştır. Enstitünün çalışma alanı Türk halklarının kültür, tarih, dil ve edebiyat ve sanatlarının teşekkülü ve aşamalarını, bunların karşılıklı ilişkilerini incelemektir. Bu yönüde farklı çalışmaları yürütmek enstitünün görevi olarak belirlenmiştir [2]. Enstitünün yapmakla yükümlü olduğu çalışmalar çeşitli yönleriyle daha ayrıntılı olarak da ortaya koyulmuştur. Bunları da şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Türk halklarının kültür ve edebiyatını, tarihini ve etnografyasını, dilini, dinini, folklor eserlerini ve soy kütüklerini, toplumun aktif insanların ve sanatçıların mirasını günümüz ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde ele alıp sanat ve manevi mirasını, günümüzün gereklerine uygun olarak ele almak, Türk halklarının hayata dair ve ruhani bütün değerlerini kapsamlı bir şekilde incelemek;

2. Dünya Türkologlarını bir araya getirmek ve Türkoloji’nin güncel konularına açıklık getirmek amacıyla 2 yılda bir Uluslararası Türkoloji Kongresi düzenlemek;

3. İki ayda bir yayınlanan uluslararası Türkoloji dergisinin sürekliliğinin sağlanmak ve dergiyi etki faktörü yüksek bir yayın seviyesine çıkarmak;

4. Ulusal, uluslararası, yerel bilimsel toplantılara katılarak yapılan bilimsel çalışmaların sonuçlarını paylaşmak;

5. Türkoloji’nin temel alanlarında bilimsel tartışma zeminini oluşturmak, TAE ve sosyal bilimlerle ilgili bölümlerin bilimsel çalışmalar konusunda entegrasyonunu sağlama meselelerini çözmek için toplantılar

düzenlemek, kararlar almak, önerilerde bulunmak, bilim ve eğitimin entegrasyonunu sağlamak;

6. Yabancı temel bilimsel araştırma enstitüleri ile bağlantılar kurmak, Türkoloji ile ilgili el yazması ve materyalleri merkeze toplamak, Enstitü arşivinde tutulan Arapça, Farsça, Kazak Türkçesi yazma eserler üzerinde çalışmak; Çağatay Türkçesi, Arapça, Farsça eski el yazmaları ve nadir kitapların bilimsel yayınlarını hazırlamak ve bunları araştırma nesnesi haline getirmek;

7. Enstitünün bilimsel araştırma çalışmaları için maddi ve teknik destek sağlayarak bilimsel geziler ve projeler yürütmek.

Yukarıdaki yedi maddede görüleceği üzere TAE kapsamlı bir program çerçevesinde çalışmalarına başlamıştır. Elbette bu maddeler üzerine çalışma alanını genişletecek yeni alanlar ve konular eklenebilir. Ancak AYÜ'nün kuruluş misyonu dikkate alındığında Türkoloji alanında yapılması gerekli çalışmaların belirlenmesinde gerekli hassasiyetin dikkate alındığı söylenebilir. Misyon, amaç ve çalışma alanlarında belirlenen hususlara uygun olarak çalışmaların hangi oranda gerçekleştirildiği ise asıl önemli konudur. Bu konuda temel bazı sorunlar karşımıza çıkmaktadır. Enstitünün bugüne kadar yürütmüş olduğu etkinlikler, düzenlemiş olduğu akademik toplantılar, yayınlar konusunda tam bir arşiv elimizde bulunmamaktadır. Zaman zaman bazı sayıların geç yayımlanması, birkaç sayının tek bir ciltte toplanması gibi aksaklıkların yanında yirmi yıllık bir geçmişe sahip olan Türkoloji dergisinin de bütün sayıları TAE arşivinde mevcut değildir. Bu bakımdan çalışmaların nitel değerlendirmesi bir yana nicel olarak ortaya koyulması da kendi içerisinde bazı sorunları barındırmaktadır. Bu çerçevede eldeki bilgilere göre TAE'nin çalışmalarının genel bir değerlendirmesi yapılabilir. Bu değerlendirmelerde yaşanmış olması muhtemel idari, fiziki ve genel anlamda enstitü çalışmalarına yaklaşım konusundaki bakış açısı farklılıklarından kaynaklanan sorunlar dikkate alınmamıştır. Bunların her biri TAE'nin faaliyetlerinin daha iyi değerlendirilebilmesi için daha kapsamlı çalışmaları zorunlu kılmaktadır. Bu nedenle bu tip değerlendirmeler gelecekte yapılmasının gerekli olduğunu düşündüğümüz başka çalışmalara bırakılmıştır.

2. Türkoloji Araştırma Enstitüsünde Yürütülen Projeler

Enstitünün çalışma alanları içerisinde bilimsel araştırma projeleri oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Enstitü çalışanlarınca gerçekleştirilen proje çalışmalarının sayısı mevcut kayıtlara göre oldukça azdır. Yirmi iki yıllık enstitüde enstitü adına kayıt altına alınmış 8 proje bulunmaktadır. Sayının azlığı, muhtemelen bürokratik bazı gerekçeler dolayısıyla özellikle Türkiye'den gelen akademisyenlerin çalışmalarının kayda geçirilememiş olmasıyla da ilgilidir. Bu konu günümüzde de devam eden bir sorun olarak

karşımıza çıkmaktadır. Proje ve yayın konusunda AYÜ uluslararası bir statüye sahip olmasına rağmen bürokratik işlemler tamamıyla Kazakistan kanunları ve yönetmelikleri çerçevesinde yürütülmektedir. Bu nedenle belirli bürokratik işlemler gerçekleştirilmeden yürütülmüş olan projeler Türkiye’de prosedürlere uygun bir şekilde başlatılmış ve tamamlanmış olsa dahi AYÜ’de bir karşılık bulamamaktadır. Bu nedenle kayıtlı projelerden çok daha fazlasının yirmi iki yıllık süreç içerisinde gerçekleştirilmiş olması muhtemeldir. TAE kayıtlarındaki projeler proje yürütücüsü, proje adı, proje süresi, destekleyen kuruluş bilgileriyle birlikte şu şekildedir:

1. B.S. Abjet, “Turan jéne İnan Medeni Baylanıstarı”, 01.01.2012–31.12.2014 (36 ay), Kazakistan Cumhuriyeti Bilim ve Eğitim Bakanlığı.

2. K. Membetov, “XXI Gasır Türki Eleminin Medeni Baylanısı, Birliği jene Damuvı”, 01.01.2012–31.12.2014 (36 ay), Kazakistan Cumhuriyeti Bilim ve Eğitim Bakanlığı.

3. K.S. Ergöbek, “XX Gasır Basındağı Türık Halıqtar Edebiyeti jene Alaşorda”, 01.01.2015–31.12.2017 (36 ay), Kazakistan Cumhuriyeti Bilim ve Eğitim Bakanlığı.

4. B.S. Abjet, “Oñtüstik Qazaqstan Oblısı Boyınşa Fol’klorlıq Ekspeditsiya Uyımdestiru: El İşinde Saqtağan Qoljazbalardı Tizimge Aluv jene Halıq Murasın Jıynav”, 01.01.2015–31.12.2017 (36 ay), Kazakistan Cumhuriyeti Bilim ve Eğitim Bakanlığı.

5. O. Bekjan, “Kültegin Jazba Eskertkişiniñ Jaña Qırları”, 01.04.2015–31.03.2017 (24 ay), Ahmet Yesevi Üniversitesi.

6. B. Abjet, “Türık Qağanatı Tusındağı Türık Mifologiyasınıñ Damuvı”, 01.04.2015–31.03.2017 (24 ay), Ahmey Yesevi Üniversitesi.

7. K. Mambetov, “XXI Ğasır: Türki Eleminin Epostarorındağı Türki Halıqtarınıñ Tarihi men Medeniyetiniñ Birtutastığı, El Jene Damuvı”, 01.04.2015–31.03.2017 (24 ay), Ahmey Yesevi Üniversitesi.

8. S. Ebuşerip, “Ortalıq Aziya Örkeniyeti Negizderiniñ Ereşelikleri”, 01.04.2015–31.03.2017 (24 ay), Ahmey Yesevi Üniversitesi.

Yukarıda zikredilen projeler dışında da özellikle Türk dünyasının farklı bölgelerinden davet edilen araştırmacılar tarafından dil, terminoloji, halk inanışları, tasavvuf konusunda çalışmalar yürütüldüğü ve bunların AYÜ tarafından desteklendiği bilinmektedir. Ancak projelerle ilgili bu bölümün girişinde bahsedildiği üzere belirli prosedürleri tamamlamayan çalışmaların resmî olarak proje kayıtlarında yer almadığı da bilinmektedir. Diğer yandan TAE ciddi bir arşiv kuramamıştır. Bu çalışmalarla ilgili notlar, kayıtlar, görseller, çalışma sonuçlarını içeren raporlar gibi evraklar enstitüde muhafaza edilmemiştir. Bu sebeple tam bir liste oluşturmak mümkün olmamıştır. Ancak sorun sadece arşivin oluşturulamaması değildir. Mevcut proje konularından da görüleceği üzere TAE Türk halklarının genelini

ilgilendiren çalışmalara yoğunlaşmış bir gelenek oluşturamamıştır. Hâlbuki Sovyet Türkoloji anlayışının hâkim olduğu coğrafyada, yeni bir bakış açısıyla yeni süreci başlatmak düşüncesinde olan bir kurumdan, yürütülmesi gereken projelerin daha kapsamlı ve Türk dünyasının farklı bölgelerini de içine alan bir coğrafi genişliğe sahip olması beklenirdi. Projeler anlaşıldığı kadarıyla TAE çalışma alanı ve belirlenmiş hedefleri doğrultusunda değil enstitüde görev yapan araştırmacıların çalışma alanlarıyla sınırlı kalmıştır. Benzer problemler enstitünün diğer çalışma alanlarında da karşımıza çıkmaktadır.

Prosedürlerle ilgili soruna somut bir örnek olarak devam eden bir projemizi gösterebiliriz. Proje yürütücülüğünü üstlendiğimiz “Türk Dünyasının Entegrasyonu Sürecinde Anahtar Bir Kavram: TÜRKİSTAN (Tarihî ve Edebî Metinlerde Ortak Vatan)” projesi AYÜ Avrasya Araştırma Enstitüsü tarafından desteklenmekte olup 2022 yılı içerisinde tamamlanması ve proje çıktısı kitabın yıl sonunda yayımlanması planlanmaktadır. Ancak destekleyen kurum üniversitenin bir başka birimi olmasına ve proje süreçleri Türkiye için prosedürlere uygun bir şekilde yürütülmesine rağmen söz konusu proje TAE’nin yürüttüğü çalışmalar arasında eklenememektedir. Bu sebeple enstitüde yürütülüyor olmasına rağmen resmî olarak projeler arasına kaydedilememektedir. Bu tür sorunlarla enstitünün bütün çalışma alanlarında karşılaşıldığını belirtmek gerekir. Bu sorunlar olmasa yukarıda verilmiş olan listede yer alacak proje sayısının daha fazla olabileceği düşüncesindeyiz.

3. Türkoloji Araştırma Enstitüsü Yayınları

Akademik yayınlar bir araştırma enstitüsünün çalışmalarının somut olarak ortaya koyulduğu eserler olarak değerlendirilmelidir. Problemlere yaklaşım, mevcut sorunların tespiti ve çözümü, bir gelenek oluşturulması gibi birçok husus ciddi bir yayın geleneği ile sağlanabilir. TAE’nin vizyonunda ve belirlenen çalışma alanlarında bu hususlar üzerinde açıkça durulmaktadır. Bu çerçevede TAE’nin yayınlarının iki ana başlık altında değerlendirilebileceğini görmekteyiz. Bunlar, kitaplar ve yaklaşık yirmi yıldır yayımlanan akademik Türkoloji dergisidir.

3.1. Kitaplar

AYÜ’nün kuruluş amaçları ve hedefleri dikkate alındığında telif ve tercüme eserlerin enstitü adıyla çıkan bir seride yayımlanması beklenirdi. Ancak enstitünün kitap boyutunda yayımladığı 151 eser zikredilmekteyse de bir yayın geleneğinin oluşmadığı söylenebilir. Enstitünün yayımları arasında zikredilen bu eserler, enstitü kadrosunda çalışan özellikle Kazakistanlı personelin gerekli prosedürlerin tamamlanması ile enstitüsü adı zikredilerek yayımlanan çalışmalarıdır. Eski Sovyet geleneğine uygun bir şekilde bilim insanları eserlerini enstitünün ve üniversitenin ilgili komisyon ve

kurullarından izin aldıktan sonra yayımlayabilmekte ve bu eserler bu prosedürlerin tam olarak yerine getirilmesinden sonra bilimsel bir yayın olarak kabul görmektedir. Bu bakımdan enstitü personelinin bu prosedürlerin tamamlanmasıyla yayımlanmış olan eserleri enstitünün yayımı olarak kabul görmüş ve kayda geçirilmiştir. Söz konusu bu eserleri enstitünün değil enstitü çalışanlarının farklı yerlerde farklı yayınevlerinde yayımlanmış eserleri olarak zikretmek daha doğru olacaktır.

Her dönem Türkiye’den üniversiteye görevlendirilmiş olan akademisyenlerin yayınlarının listeye girememiş olması benzer prosedürlerin bir neticesidir. Projeler alanında olduğu gibi yayınlar konusunda da bu sorun hâlen devam etmektedir. Bu sorun aslında kurumu ve kuruma bağlı birimlerin çalışmalarındaki başat sistemsel sorun olarak kabul edilebilir.

Bu eserlerin tamamını künyeleriyle birlikte burada zikretmek mümkün değildir. Bizim burada dikkat çekmek istediğimiz husus, yayınların belirlenmiş hedefler doğrultusunda ortaya çıkıp çıkmadığı ve Türk dünyasını Türkoloji alanındaki genel sorunlarla ne kadar ilgili olduğudur. Bu bakımdan yayımlanan kitapların konularını dikkate alarak değerlendirmelerde bulunmak daha isabetli olacaktır.

Enstitünün yayınları arasında zikredilen eserlerin önemli bir bölümü elbette Türkoloji içinde değerlendirilebilecek olmakla birlikte Türkistan tarihi, yerel tarih, Ahmet Yesevi, tasavvuf, İslam dini, Kazak folkloru gibi müstakil alanlarda yayımlandığı görülmektedir. Bu çalışmalar da ciddi bir planlamanın ürünü değil enstitüde görev yapan personel ve idarecilerin kendi alanları ile ilgili yayınlarına devam etmelerinin bir neticesidir. Bu nedenle yayınların TAE’nin misyon ve hedeflerinden ziyade görev yapan idareci ve personelin ilgi alanı ve çalışmalarına göre şekillendiğini görmekteyiz. Dolayısıyla karşımıza çıkan çalışmaların nitel olarak beklentileri karşılayamayacağı açıktır. Eserlerin bilimsel yeterlilikleri ise burada dikkate alınmadan yalnızca konuları çerçevesinde bir değerlendirme yapılmaktadır. Daha sonra değinileceği üzere TAE’nin en son dokuzuncusu düzenlenen geleneksel Türkoloji kongrelerinin ana temalarının genel Türkoloji ve Türk dünyasına hitap etmesi dışında çalışmaların daha yerel olduğu dikkat çekmektedir. Burada daha genel birkaç çalışmayı zikretmenin faydalı olacağı düşüncesindeyiz.

Ş. İbrayev’in “Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü” [4], M. Alpamısulı’nın *Gun Tarihiniñ Jılnaması* (Tercüme) [5], S. Abuşerip’in “Afrasiyab” [6], E. Kurişjanulı’nın “Qutadgu Bilig” [7], E. Nejip’in [Literaturnıy Yazık Mamlukskogo Egipta XIV Veka] [8], J. Jenis’in “Türkiler Biyligi Tusındağı İran” [9], Abdulkadir Yuvalı, S. Ebuşerin, S. Sızdıkov’un “Türki Halıqtarınıñ Tarihi (Köne Zamannan

Büginge Deyin)” [10], S. Düysen, K. Yavan’ın “Türük Tiliniñ Tolıq Jüyelengen Jıynağı (XIII-XV ğ.)” [11], E. Kerimulı’nın “Eski Türük Jazba Eskertkişeri” [12], O. Bekjan’ın “Kültegin Eskertkişi jene Söylemniñ Teoriyalıq Meseleleri” [13], Ş. İbrayev’in “Türki Halıqtarınıñ Ortak Edebiyeti” [14], E. Nadjip’in “Regionı i Etapı Formirovaniya Tyurskih Pismennih Yazıkob i Literatür” [15], S. Maduvan, U. Şelekenov’un “Türkistan Ölkesi Halıqlarınıñ Qarım-Qatnastarınıñ Tarihi (XVII-XIX ğğ.)” [16], B. Abjet’in “Türki jene İnan Ertegilerindeki Mifologiyalıq Keyipkerker” [17], E. Keriulı’nın “Slovoobrazobatel’niye Affiksı v Yazıke Pamyatnikov Tyurkoyazıçnoy Literaturı XIV beka” [18], komisyon tarafından hazırlanan “Historical personalities of the Turkic world” adlı eser, [19], R. Berdibay’ın “Kazak jene Türki Epostarınıñ Meseleleri” [20], E. Kerim’in “Sayf-Saray -Gülistan bit-türki- “ [21], T. Kıdır’ın “Harazmi. Mahabbatnama (metin-transkripsiya) [22], “Mahmut el-Kerderi. - Jumaktardıñ Alık Jolı-” [23], E. Kerimulı’nın “Kutb. Husrav-Şirin” [24], E. Nadjip’in [Turkoyazıçnıy Pamyatnik XIV-go Veka ‘Nahdj al-Faradis’ i ego Yazık” [25], T. Ensegenulı’nın “Kültegin Jazba Eskertkişi – Avtorı Bar Epopeyalıq Şığarma” [26], E. Kerimbayev’in “Köne Türkiler Düniyetanımnıñ Evrestikalık Meni”, [27], T. Eñsegenulı’nın “Köne Türki Runa Jazba Poeziyası Ondağı Filosofiyalıq Jüye Jene Qazaq Runa Jazba Ölenderi, Oğan Qazaq Taypalarınñ Qatısı” [28] ve aynı yazarın aynı seride yayımlanan “İrk bitig” cildi, [29], O. Bekjan’ın “Kültegin Jazba Eskertkişiniñ Jaña Qırları” [30], S. Ebuşerip’in “Ortalıq Aziya Örkeniyeti Negizderiniñ Ereşelikleri” [31], K. Membetov’un “Türki Elemi Epostarındağı Türki Halıqtarınıñ Tarihi men Medeniyetiniñ Birtutastığı, Birliğı men Damuvı” [32], S. Ebuşerip’in “Şıǵıs Türkistan Azattıq Küresiniñ Jetekşileri” [33] ve aynı yazarın N. Zañedilulı ile birlikte yayımladıkları Zaki Velidi Togan: Ömir Jolı, Qoǵamdıq-Sayasi Qızmeti, Gılımi Şıǵarmaşılıǵı” adlı eserleri enstitü personelinin yayımladığı çalışmalar arasında genel Türkoloji’ye yakın olanları olarak zikredilebilir. Ancak bunların alana katkıları meselesi onlarla ilgili yapılacak müstakil değerlendirmeler ile ortaya koyulabilir.

3.2. Türkoloji Dergisi

TAE’nin 9–12 Ekim 2002 tarihinde düzenlenen Uluslararası Türkoloji Kongresinde alınan kararla yayın hayatına başlamış süreli yayını olan Türkoloji dergisi, yirmi yıllık yayın hayatı boyunca karşılaşılan bazı aksaklıklara rağmen son olarak dokuzuncusu düzenlenen Türkoloji kongreleri ile TAE’nin en sistemli akademik faaliyeti olarak değerlendirilebilir. Bu tarihten itibaren dergi günümüze kadar zaman zaman karşılaşılan sorunlara rağmen yayımlanmıştır. Yayın dili Türkiye Türkçesi, Kazak Türkçesi, Rusça ve İngilizce olarak belirlenen dergi 2002’de iki, 2003–2012’de altı, 2013’te dört, 2014’te iki, 2015–2020’de altı sayı

yayımlanmıştır. 2021 yılında yılda 4 sayı olarak yayın hayatına devam etmesine karar verilmiştir. Derginin yirmi yıl içerisinde bazı sayılarının iki sayı bir arada olacak şekilde yayımlandığı görülmektedir. Örneğin, 7-8, 27-28, 29-30, 31-32, 33-34, 37-38, 39-40, 41-42, 43-44, 45-46, 47-48, 49-50, 51-52, 65-66. sayıları aynı ciltte yayımlanmıştır. Yakın dönemlerde de karşılaşıldığı üzere nitelikli yayın bulunması, bir yılda çıkarılan dergi sayısının fazlalığı gibi hususlar bunun en temel sebepleridir. Yerel talepler, üniversite ortağı ülkelerin taleplerindeki farklılıklar ve enstitünün özellikle idare ve personel açılarından devamlılık sağlayamaması derginin yayını kişisel gayretlere mecbur bırakmıştır.

Türkoloji dergisinin ilk yıllarında makale, yazar çeşitliliği, makaleleri yayımlanan yazarların ülkelere göre dağılımı, makalelerin Türkoloji içerisindeki alanlara ve Türk coğrafyasına göre dağılımı dikkate alındığında oldukça zengin bir içerik göze çarpar. Genel Türkoloji çalışmalarının artzamanlı ve eşzamanlı olarak derginin içeriğine yansıdığı görülmektedir. Bu süreçte dergide ABD, Türkiye, Rusya, Türkmenistan, Azerbaycan, Tacikistan, Özbekistan, İran, Suriye, Kıbrıs, Macaristan, Romanya, Bulgaristan, Kazakistan, Kırgızistan, Çin, Moğolistan'dan çok sayıda bilim insanının makalesi yayımlanmıştır. Aynı zamanda alanın önemli isimlerinin dergide aktif olarak görev yaptığı da görülmektedir. Üniversitenin Türk-Kazak ortak üniversitesi olması sebebiyle enstitü personeli de bu iki ülkenin bilim adamlarından oluşmuştur. Bu sebeple her iki ülkenin tanınmış Türkologlarının yazılarının yanı sıra Karl Reichl, Dmitriy Vasilev, Dmitriy Nasilov, Anna Dibo, İ.L. Kızlasov, Nikolay Yegorov, Mirfatih Zekiyev, Hatip Minnegulov, Henrik Yankovskiy, Miras İdelbayev, Almas Şayhulov, Svetlana Orus-ool, Vasiliy İllarianov, Abdıldajan Akmataliyev gibi önemli Türkologların yazılarının da Türkoloji dergisinde yer aldığı görülmektedir. Daha sonraki dönemlerde derginin yazar ve ülke çeşitliğinin yanı sıra makalelerin konularında da bir daralmanın olduğu dikkat çekmektedir. Bu konularda gelecekte yapılacak akademik çalışmalarda kapsamlı değerlendirmeler ve tespitler yapılacağı düşüncesindeyiz.

Burada derginin bugüne kadar editörlüğünü üstlenen bilim insanlarının listesinin de verilmesi yerinde olacaktır. Derginin editörlüğünü 2002–2007'de Prof. Dr. Şakir İbrayev, 2007–2008'de Prof. Dr. Kulbek Ergöbek, 2008–2009'da Prof. Dr. Dosay Kenjetay, 2010–2016'da Prof. Dr. Kulbek Ergöbek, 2016–2018'de Prof. Dr. Mehmet Kutalmış, 2018'de Prof. Dr. Cengiz Tomar yapmıştır. 2020 yılının dördüncü sayısından itibaren bu görevi Prof. Dr. Bülent Bayram üstlenmiş olup hâlen onun editörlüğünde dergi yayımlanmaktadır.

Türk devletlerinin ilişkilerinin son yıllarda hızlı bir şekilde yeni döneme girmesiyle birlikte yapılan yeni anlaşmalar, özellikle 2040 Vizyon Belgesi

ile somut bir şekilde ortaya koyulan entegrasyon süreci TAE'nin çalışmalarını da etkilemiştir. Çünkü ortaya koyulan vizyonun hayata geçirilmesinde dil, edebiyat, tarih, folklor gibi alanlarda gerçekleştirilmesi gereken ciddi çalışmalar vardır. Bu çerçevede modern akademik dünyanın güncel taleplerini de dikkate alarak faaliyetlerin güncellenmesi yönünde adımlar atılmaya başlanmıştır. Türkoloji dergisini etki oranı yüksek bir yayına dönüştürmek üzere çalışmalar başlatılmış ve dergi yılda 4 sayı yayımlanacak şekilde güncellenmiştir. Bununla birlikte modern akademik dergicilik standartlarına uygun bir şekilde yayın yapma imkânı veren DergiPark [35] sisteminde yayın süreci başlatılmış mevcut arşiv de bu sistem üzerinden ilgililerin hizmetine 2021 yılından itibaren sunulmuştur. Son dönemlerde derginin mevcut durumuyla girebileceği bazı indekslerde [36] taranması sağlanmış olmakla birlikte hâlen Kazakistan için ulusal indeks durumunda olan VAK ile Türkiye ayağında TR Dizin tarafından taranmamaktadır. Ulusal indekslerin taleplerinin farklılığı ve bu taleplerin zaman zaman uluslararası indekslerin talepleri ile uyumsuzluğu belirli sorunları beraberinde getirmektedir. Bir yandan derginin kalitesinin artırılması için adımlar atılması gerekirken diğer yandan söz konusu talepleri karşılayacak bir hassasiyetin gösterilmesi gerekmektedir. Ancak bu uyumsuzlukların bugüne kadar giderilemediğini de belirtmek gerekir.

Yukarıda bahsedilen bütün aksaklıklara rağmen Türkoloji dergisi yirmi yıldır yayın hayatına devam ederek TAE'nin en uzun süreli akademik faaliyetlerinden biri olma niteliğini sürdürmektedir. Enstitünün kuruluş vizyonu ve çalışma alanlarında belirtilen hususlar dikkate alınarak yayın hayatına devam etmesi Türk halklarının gelecek vizyonu için büyük önem taşımaktadır.

4. Türkoloji Araştırma Enstitüsü Arşivi

TAE bünyesinde nadir eserleri içeren bir arşiv oluşturulmuştur. Enstitü yayımları arasında arşivde yer alan eserlerin kataloğu hazırlanmış ve üç cilt halinde yayımlanmıştır [37, 38, 39]. Arap, Kiril ve Latin harfli metinler arasında Arapça, Farsça, Çağatay Türkçesi ve Kazak Türkçesi eserler yer almaktadır. Türkistan çevresinden derlenmiş çok zengin folklor malzemelerinin geniş bir yer tuttuğu arşiv malzemeleri arasında el yazmaları, el yazma bazı eserlerin kopyaları, matbu eserler de bulunmaktadır. Günümüze kadar yayımlanmamış çok sayıda metin ya da yayımlanmış eserlerin farklı varyant ve nüshaları da arşivde bulunmaktadır.

Katalogların ilk cildinde yer alan eserlerin önemli bir bölümü 1995–1997 yılları arasında faaliyet yürüten *Qazaqstan Halıqtarınıñ Tarihi men Etnofilologiya Ğilimiy-Zerttev Institutı* [Kazakistan Halkları Tarihi ve Etnofiloloji Araştırma Enstitüsü] çalışmaları neticesinde toplanmıştır. Prof. Dr. Mekentas Mirzahmetulı'nun girişimleriyle ilçe ve köylerde

gerçekleştirilen derleme çalışmaları sırasında çok sayıda metin enstitü arşivine kazandırılmıştır. Bu malzemelerin çoğu 20. yüzyılın ikinci yarısında elle kayda geçirilmiştir. *Ümittin Ölimi* [Umudun Ölümü], *Kulüp Destanı* [Kulüp Destanı], *Alankay Batır* [Alankay Batır] gibi halk ağzından derlenerek daktilo ile yazıya geçirilenlerin yanı sıra 19. yüzyılın 40-50'li yıllarında Latin harfleri ile kayda geçirilmiş metinler de arşivde yer almaktadır [37, s. 3].

Arşivde yer alan malzemeleri derleyenler de belli alanlarda uzmanlaşmış kişilerdir. K. Kerimbekov, S. Sattarov, K. Ergöbekov, S. Tebrizov gibi şecere araştırmacıları Kazakistan'ın güney bölgesinin şairlerinin, söz ustalarının mutasavvıfların, hocaların şecerelerini ve halk ağzından folklor ürünlerini derlemişlerdir. K. Sattarov başkanlığındaki araştırma heyetinin Özbekistan ve Karakalpakistan'da yapmış olduğu çalışmaların malzemeleri de enstitü arşivine devredilmiştir. İ. Eliyev ve Ş. Kerim gibi araştırmacılar Aktöbe şehrinin Şalkar bölgesinden efsaneler derlemişlerdir. Bunların yanı sıra Kızılorda eyaletinin Karmakşı ve Şiyeli bölgelerinde yaşayan şairlerin eserleriyle bazı kıssa, destan derlemecilerinin malzemeleri de arşivde toplanmıştır. Daha önceki dönemlerde enstitüde görev yapmış olan A. Kaliulı ve İ. Nurahmetulı'nın Çin Kazaklarından yapmış oldukları derlemeleri içeren zengin bir malzeme de arşive teslim edilmiştir [37, s. 4].

Arşivde el yazması ve matbu çok sayıda Arap harfli metin de bulunmaktadır. Sovyet döneminde Kazak halkı tarafından zor şartlarda saklanan bu eserler yapılan çalışmalarla enstitüye kazandırılmıştır. Bunlar arasında Kazan'da ve Türkistan'ın farklı yerlerinde basılmış Arapça, Farsça ve Çağatay Türkçesi eserler yer almaktadır. Ahmet Yesevi, Hazini, Ali Şir Nevai, Fuzuli gibi şairlerin yanı sıra Kazak şairlerinden Şedi Töre ve Maylıkoja'nın eserlerinden örnekler de yer almaktadır. Arap harfli külliyyatın içerisinde dinî eserler, dinî destanlar, şeriat hükümleri, şecereler, gelenek-görenekler hakkında olanları da önemli bir yer tutmaktadır [37, s. 4].

Üç ciltlik katalogta kaydedilmiş eserlerin önemli bir bölümünü dinî eserler ve Kazak folkloruna dair malzemeler oluşturmaktadır. Bu eserlerin bir bölümü üzerine çalışmalar yapılmışsa da özellikle folklor malzemelerin üzerinde henüz ciddi çalışmalar yapılmadığı, metinlerinde neşredilmediğini belirtmek gerekir. Arşivde yer alan malzemelerin ilgili alanlarda özellikle yeni varyantlar ve nüshalar olarak katkıda bulunacağı düşünülmektedir. Arşivde malzemelerin iyi koşullarda muhafaza edilmediğini de belirtmek gerekir. Bazı eserlerin uzun vadede zarar görmesi de muhtemeldir. Bu nedenle nadir eserler ile ilgili olarak öncelikle onların korunma şartlarının düzeltilmesi ve eserlerin tahribata uğramadan en azından metinlerinin yayına hazırlanması, eserlerin dijital ortama aktarılarak

sanal ağ üzerinden araştırmacıların hizmetine sunulması öncelikli çalışmalar olarak planlanmaktadır.

5. Bilimsel Toplantılar ve Türkoloji Kongresi

TAE'nin çalışma alanlarında açıkça zikredilen hususlardan biri alanın önemli isimlerinin bir araya getirileceği Türkoloji kongrelerinin iki yılda bir düzenlenmesidir. İlki 9-10 Ekim 2002 tarihinde düzenlenen Uluslararası Türkoloji Kongresi'nin sonuncusu olan dokuzuncusu 20-22 Ekim 2021'de Türkistan'da düzenlenmiştir. Katılım, sunulan bildirilerin kalitesi, katılımcıların Türkoloji alanındaki ağırlıkları bakımından elbette bu kongreler mutlaka bilim insanları tarafından daha kapsamlı bir şekilde değerlendirilecektir. Ancak periyodik bir şekilde kongrenin düzenlenmiş olması bütün aksaklıklara rağmen önemlidir. Enstitüyü akademik anlamda Türkoloji dergisi ile ayakta tutan önemli bir faaliyet olarak değerlendirilmelidir. Bu çerçevede ana temalarıyla kongrelerin listesini sunmak faydalı olacaktır. Bugüne kadar düzenlenmiş olan kongreler şu şekildedir:

I. Uluslararası Türkoloji Kongresi, Qazirgi Zamanğı Türkologiya Gılımınıñ Özekti Meseleleri jene Aldağı Mindetteri / I. Uluslararası Türkoloji Kongresi. Türkoloji'nin Güncel Meseleleri ve Hedefleri, 09-11 Ekim 2002-Türkistan – Kazakistan.

II. Uluslararası Türkoloji Kongresi, Qazirgi Zamanğı Türkologiya Teoriyası, Praktikası, Perspektivası / Günümüzde Türkoloji: Kurumu, Uygulaması ve Gelecek Görevleri, 06-09 Ekim 2004, Türkistan-Kazakistan.

III. Uluslararası Türkoloji Kongresi, Bügingi Türkologiyaniñ Özekti Meseleleri men Keleşegi (Ortak Til, Tarih jene Elippe) / III. Uluslararası Türkoloji Kongresi. Ortak Dil, Tarih ve Alfabe Oluşturma Süresinde Geçmişten Geleceğe Türkoloji'nin Meseleleri, 18-20 Mayıs 2009, Türkistan- Kazakistan.

IV. Uluslararası Türkoloji Kongresi, Qazaqstan Respublikası Tevelsizdiginiñ 20 Jıldıǵına Oray / Kazakistan Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığının 20. Yıl Dönümü Münasebetiyle. 13-14 Mayıs 2011, Türkistan-Kazakistan.

V. Uluslararası Türkoloji Kongresi, Medeni Iqpaldastıq jene Örkeniyetter Birligi / Kültürel Etkileşim ve Medeniyetler İttifakı, 19-20 Nisan 2013, Türkistan-Kazakistan.

VI. Uluslararası Türkoloji Kongresi, Türki Tilderi Tarihındaǵı Avdarma Meselesi / Türk Dili Tarihinde Çeviri, 23-24 Ekim 2015, Türkistan-Kazakistan.

VII. Uluslararası Türkoloji Kongresi, Joyıluv Qavpi Bar Türki Tilderi / Tehlikedeki Türk Dilleri, 18-20 Ekim 2017, Türkistan – Kazakistan.

VIII. Uluslararası Türkoloji Kongresi, Türki Örkeniyeti: Tüp Tamırınan Qazirgi Zamanğa Deyin / Türk Uygarlığı: Köklü Geçmişten Günümüze – Prof. Dr. Fuad Sezgin Anısına, 08-10 Ekim 2019, İstanbul-Türkiye.

IX. Uluslararası Türkoloji Kongresi, Türki Medeniyeti men Örkeniyetiniñ Sabaqtastığı / Türk Kültür ve Medeniyetinin Sürekliliği, 20-22 Ekim 2021, Türkistan-Kazakistan.

TAE, geleneksel olarak düzenlediği Türkoloji kongreleri dışında da çalıştay, panel, konferans, seminer gibi daha dar kapsamlı ve konu odaklı toplantılar da düzenlemektedir. Son iki yıl dikkate alındığında Türkoloji'nin farklı alanlarını konu edinen haftalık konferansların ve seminerlerin gelenekselleşme yolunda olduğunu belirtmek gerekir. Bu çalışmaların enstitüye ve alana katkıları zamanla daha objektif değerlendirilebilecektir. Bu toplantıların tamamının bu makale çerçevesinde ele alınması ve değerlendirilmesi elbette mümkün değildir.

6. Enstitü Stratejik Planı Üzerine Düşünceler

TAE, makalenin daha önceki bölümlerinde belirtildiği üzere misyonu ve belirlenen çalışma alanları dikkate alındığında Türk halklarının geleceğinin inşa edilmesi ve entegrasyonu sürecinde üstleneceği işlevler açısından iyi kurgulanmış bir yapıya sahiptir. Dönemin şartları dikkate alındığında oldukça isabetli tespitler yapılmış ve hedefler belirlenmiştir. Günümüzün değişen siyasi, ekonomik, kültürel şartları dikkate alındığında yeni bir dönemin başladığını görmek gerekir. Sovyet sonrası dönemde bağımsızlığını yeni kazanan cumhuriyetlerde ve özerk bölgelerde Türkoloji ile doğrudan ilişkili tarih, edebiyat, dil, folklor çalışmalarında sınırları daha önce zaman zaman da suni olarak belirlenen ulus kimlikleri güçlendirecek, siyasi sınırları sağlamlaştıracak politikaları destekler bakış açılarıyla çalışmalar yürütülmüştür. Sovyet Türkolojisinin Türk halkları arasında dil, kültür, gelenek görenek farklılıklarını ön plana çıkaran bakış açısının etkisini ve gücünü koruduğu görülmektedir. Siyasi açıdan bakıldığında bu durumu dönemin şartları ve bakış açısı içinde bu anlaşılır kabul edilmekle birlikte günümüzde çok farklı bir siyasi ve kültürel ortam ortaya çıkmıştır. Entegrasyon / birliktelik yolunda temel perspektiflerin belirlendiği ve en üst mercilerle onaylanan anlaşmalar TAE'nin kuruluş misyonunda var olan hedefler doğrultusunda belirlenen alanlarda çalışmalar yapılması için gerekli uygun ortamı sağlamaktadır. Bu bakımdan enstitü açısından misyon, vizyona uygun olarak belirlenen çalışmaların uygulamada hayata geçirilmesinin öncelikli olduğunu söyleyebiliriz.

Enstitünün misyon ve vizyonuna uygun çalışmalar yapması karşısındaki en önemli sorunlardan biri resmî kurumların üniversitelerin başarı sıralamasının belirlenmesi konusundaki taleplerinde nitelikten ziyade niceliğin ön plana çıkıyor olmasıdır. Bu taleplerle enstitünün misyon ve

vizyonuna uygun çalışmaların uyumunun sağlanması düşünüldüğü kadar olmamaktadır. Gelenek vizyonunda; 1. Uluslararası bilimsel toplantılara katılım, 2. Uluslararası ve hakemli dergilerde yayınlanan bilimsel makalelerin sayısı, 3. Stratejik ortakların belirlenmesi, 4. Konferans, seminer, forum ve etkinliklerin organize edilmesi, 5. Ortak araştırma eserlerinin (çalışmalarının) yayınlanması, 6. Merkezin araştırma alanları doğrultusunda uluslararası ve ulusal burslara / projelere katılım, 7. Ulusal ve uluslararası kitap bölümü yayını gibi hususlar enstitüce teklif edilmiştir. Bu çalışmaların içeriğinin misyona uygun olup olmadığını denetleyecek bir birim yoktur. Üniversite / enstitü başarısını belirleyen ölçütler ise büyük oranda bu tekliflerle uyum sağlamamaktadır. Burada inisiyatif tamamen enstitü yöneticisi ve çalışanlarına bırakılmaktadır. Sayısal olarak hedeflere ulaşıp ulaşılmadığı ilgili birimlerce kontrol edilirken çalışmaların muhteva ve kalitesi bütün denetimlerin dışında kalmaktadır. Bu aksaklıklarla karşılaşmamak adına enstitü akademik kadrosu ve yönetiminin seçiminde hassas davranılmasının gerekliliği öne çıkmaktadır. Bunun da kesin bir çözüm olmadığını belirtmek gerekir.

Enstitü çalışmalarının nitelik ve nicelik olarak misyon, vizyon ile uyumlu bir şekilde çalışmasını temin için yapısal bazı değişiklik ve güncellemelere de ihtiyaç duyulmaktadır. Bu çerçevede Türk dünyasındaki güncel gelişmeler ve hedefler ile modern dünyanın sosyal bilimlerdeki kuramsal ve metodolojik bütün imkânlarının bir araya getirilmesi temel ilkesine dayalı olarak TAE'nin bütün bilimsel faaliyetlerinin; 1. Coğrafya, tarihsel süreç ve bilimsel disiplinlere göre çalışma alanları zemininde bilim dalları ve anabilim dalları olarak yapılandırmak, 2. Bu alanlarda çalışacak akademik personelin yetiştirilmesi süreçlerini planlamak, 3. Bölgesel ve kapsamlı kültürel ve bilimsel projelerin üretilmesine dönük idari, ekonomik ve zihni altyapıyı oluşturmak hedefleri doğrultusunda kısa ve uzun vadeli plan ve programlarının hazırlanması ve uygulanması gerekmektedir. Bunları daha açık bir şekilde ifade edersek şu hususların ön plana çıkarılmasının gerekli olduğu düşüncesindeyiz:

1. Enstitünün süreli yayını *Türkoloji* dergisinin uluslararası ciddi indekslerce taranan dergiler seviyesine çıkarılması, uluslararası akademik e-dergi kriterlerine uygun bir şekilde yayın faaliyetinin yürütülmesi.

2. TAE tarafından düzenlenen *Türkoloji Kongresi*'nin devam ettirilmesi ancak kongrenin akademik kalitesi ve tanınırlığının artırılması için dünyanın Türkoloji alanındaki önemli bilim adamlarının kongreye katılımının sağlanması, sadece nitelik değil nicelik açısından da gerçek anlamda uluslararası bir kongreye dönüştürülmesi.

3. Türkoloji Kongresi dışında Türk dünyasındaki güncel gelişmeler ve hedefler dikkate alınarak daha dar kapsamlı tematik toplantılar yapılması,

bu toplantılara sadece o konunun uzmanlarının davetli konuşmacı olarak katılmasının sağlanması. Örneğin alfabe konusu Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'da hâlen canlılığını korurken bu gibi konularda TAE'yi ön plana çıkaracak ciddi toplantıların düzenlenmesi.

4. TAE'nin akademik kadrosunun, Türkoloji'nin ve Türk dünyasının ihtiyaçlarına cevap verecek çalışmaları yürütecek şekilde güncellenmesi ve genişletilmesi, TAE'yi Türk dünyasında ve genel olarak Türkoloji alanında bir merkeze dönüştürme yolunda gerek Türk halklarının gerekse dünyanın önde gelen Türkologlarının enstitüsü bünyesinde çalıştırılabilmesi için gerekli düzenlemelerin yapılması ve destek sağlanması, farklı Türk boylarına mensup Türkologların enstitüde istihdam edilmesi, Türk dünyasının Türkologları ile ilişkilerin sadece kişisel gayretlere bırakılmaması, sistemli ve stratejik hedefler doğrultusunda çalışmaların yürütülmesi.

5. TAE arşivinde yer alan Arap ve Kiril harfli eski eserlerin daha iyi korunması için arşivin fiziki imkânlarının düzeltilmesi ve arşivde bulunan bu eserlerin kısa vadede elektronik ortama aktarılması yoluyla eserlerin hem muhafaza edilmesi hem de araştırmacıların hizmetine sunulması, enstitüsü bünyesinde disiplinler arası çalışmalarda kullanılmak üzere Türk dünyasında alan araştırmasına dayalı güvenilir verilerin elde edileceği planlı ve düzenli bilimsel gezilerin düzenlenmesi ve bunların modern şekilde arşivlenmesi.

6. TAE bünyesinde düzenlenen Türkoloji konulu konferans ve panellerin, tüm Türk dünyasını ve Türk dünyasının Türkoloji konusundaki beklentilerini karşılayacak şekilde genişletilerek devam ettirilmesi,

7. AYÜ farklı Türk boylarına mensup öğrencilerin çeşitliliği bakımından çok zengindir. Bu öğrenciler arasından Türkoloji alanına ilgi duyanlara hangi bölümde okuduğuna bakılmaksızın dil, folklor, etnografya, sözlü tarih gibi alanlarda malzeme toplamaya yönelik kursların düzenlenmesi ve yaz tatillerinde yaşadıkları bölgelerde kendilerine burs ödenerek akademik kriterlere uygun materyallerin derlenmesiyle enstitü arşivinin devamlı zenginleştirilmesi.

8. Türkoloji alanında önde gelen ülkelerin ilgili merkez ve enstitüleriyle iş birliği imkânlarının artırılması ve ortak çalışmaların yürütülmesi,

9. Üniversitemize kısa süreliğine farklı değişim programlarıyla gelen akademisyenlerin daha sistemli bir şekilde davet edilerek enstitü çalışanlarına spesifik çalışma alanlarında hizmet içi eğitimler vermelerinin sağlanması.

10. TAE adına başlayan ancak sektöre uğrayan telif ve tercüme kitap yayımlarının sistemli, vizyona uygun bir şekilde devam ettirilerek yayın geleneğinin oluşturulması.

Yukarıda sıralanan görüşler ve tavsiyeler ilgili birimlere, üniversite yönetimine yazılı olarak da sunulmuştur. Türkoloji alanına yapılması planlanan yatırımlarla kısa, orta ve uzun vadeli planlar olarak bunların gerçekleştirilmesi TAE'nin öncelikle yerel ardından da dünya Türkoloji çalışmalarına katkıda bulunabilecek bir seviyeye yükseltilmesi muhtemeldir. Üniversitenin konum olarak büyük Türkistan coğrafyasının neredeyse tam ortasında yer alışı ve yaşayan Türk lehçelerinin bir bölümünün halen canlı bir şekilde konuşulduğu topraklarda etkinlik gösteriyor olması sebebiyle bu doğal laboratuvar ortamının çalışmalara önemli bir katkı sağlayacağı düşüncesindeyiz.

Sonuç ve Değerlendirmeler

AYÜ bünyesinde kurulan ve yaklaşık yirmi iki yıldır faaliyet gösteren TAE'nin kuruluş amaçları, vizyonu, gelecek perspektifi üniversitenin kuruluş amaçlarına da uygun bir şekilde belirlenmiştir. Yayın, akademik toplantılar, saha araştırmaları konularında pek çok çalışma enstitü bünyesinde gerçekleştirilmiştir. Mevcut kanun ve yönetmelikler çerçevesinde nicelik olarak enstitü çalışmaları yıllık raporlarla kontrol altına alınmıştır. Ancak bunların nitelik bakımından vizyon ve belirlenen hedeflerle ne kadar uyum gösterdiği konusu yeterli seviyede ele alınmamıştır. Burada çalışmaların ve yayınların sistemli ve bir gelenek oluşturacak şekilde yürütülemediği görülmektedir. Çalışmalar, belirlenen hedefler, vizyondan ziyade resmî talepler ile enstitü yönetiminin tercihleri ve mevcut personel yapısı çerçevesinde yürütülmüştür. Bu nedenle zaman zaman genel bakış açılarından ziyade Türkoloji için tali konular olarak kabul edilebilecek alanlara yönelmiştir. Diğer yandan yapılan çalışmaların arşivlenmesi konusunda da ciddi sorunlar mevcuttur. Yayımlanan eserler ve süreli yayın olan Türkoloji dergisinin eksiksiz koleksiyonu muhafaza edilememiştir. Enstitü çalışmaları üzerine yapılacak ciddi çalışmalar için bu önemli bir eksikliktir. Enstitünün süreli yayınının bazı aksaklıklara rağmen yayın hayatına devam ediyor olması, Türkoloji kongresinin iki yılda bir defa düzenlenmesi, bilimsel toplantı ve faaliyetlerin sürdürülüyor olması olumlu hususlar olarak değerlendirilmelidir. Son yıllarda Türkoloji alanına verilen önemin artması dolayısıyla enstitü çalışmaları için yeni bir dönem başlamış olup bu dönemde enstitü çalışmalarının vizyon, misyon çerçevesinde nitelik olarak istenilen seviyeye çıkarılması doğrultusunda gerekli düzenlemeler yapılmıştır. Bunun gelecekteki etkilerinin hangi çerçevede olacağı daha sonra yapılacak bu tür değerlendirmelerle ortaya koyulabilecektir. Makalemiz enstitünün tarihçesinin yazılması ve çalışmalarının Türk dünyasının entegrasyon sürecine katkısının değerlendirilmesi konusunda yapılması gereken çalışmalar için ilk adım olarak değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

1. Ahmet Yesevi Üniversitesi (ayu.edu.tr) (Erişim Tarihi: 18.11.2022).
2. Түркология ФЗИ – Ахмет Ясауи Университети (ayu.edu.kz) (Erişim Tarihi: 18.11.2022).
3. Maqalalar jıynağı Qazirgi Zamanğı Türkologiya Ğılımınıñ Özektı Meseleleri jene Aldağı Mindetteri: (QR Tevelsizdiginiñ jene Q.A.Yasavi Atındıǵı HQTU-iniñ 10 Jıldıǵına Arnalǵan I Halıqaralıq Türkologiya Kongresiniñ Materialdarı, Türkistan. –676 b. 9-12 Kazan 2002 j.
4. İbrayev Ş., Türk Dünyası Edebiyatı Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü. Cilt V. *Kazakistan Sahası. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı*, 2003-2004, 560 s. *Ankara*.
5. Alpamıslı M.-Jıylılı T., Ğun Tarihinin Jılması (Avdarma). *Turan Baspası* 2004, 410 b. *Türkistan*.
6. Ebuşerip S., Afrasıyab. *Turan Baspası*, 2004, 354 b., *Türkistan*.
7. Qurışjanlı E., Qutadǵu Bilik., *Turan Baspası*, 2004, 555 b. *Türkistan*.
8. Nejip E., Literaturnı yazık Mamlyukskogo Egipta XIV veka. (Dayındaǵan D. Serjan), *Turan Baspası*, 2004, 291 b. *Türkistan*.
9. Jeñis J., Türkiler Biyligi Tusındaǵı İran., *Turan Baspası*, 2004, 220 b. *Türkistan*.
10. Yuvalı A., Ebuşerip S. Sızdıkov S., Türki Halıqtarınıñ Tarihi (Köne Zamannan Büginge Deyin). *Turan Baspası*, 2004, 380 b. *Türkistan*.
11. Düysen S., Yavan K., Türki Tiliniñ Toliq Jüyelengen Jıynağı (XIII–XV ğ.). *Turan Baspası*, 2004, 316 b. *Türkistan*.
12. Kerimulı E., Eski Türki Jazba Eskertkişteri, *Turan Baspası*, 2005, 18 baspa tabaq, *Türkistan*.
13. Bekjan O., Kültegin Eskertkişi jene Jay Söylemniñ Teoriyalık Meseleleri. *Turan Baspası*, 2005, 10 baspa tabaq, *Türkistan*.
14. İbraev Ş., Türki Halıqtarınıñ Ortaq Edebiyeti, 2006, 50 Baspa Tabak, *Ankara*.
15. Nadjip E.N., Regionı i Etapı Formirovaniya Tyurkskih Pis'mennih Yazıkov i Literatur, (Dayındaǵan Kerimulı E.), *Turan Baspası*, 2007, 276 b. *Türkistan*.
16. Madvan S., Şelekenov U. Türkistan Ölkesi Halıqtarınıñ Qarım-Qatınastarınıñ Tarihi (XVII–XIX ğğ.). *Turan Baspası*, 2008, 25 baspa Tabaq, *Türkistan*.
17. Ebjat B., Türki jene İran Ertegilerindegi Mifologiyalıq Keyipkerler, *Turan Baspası*, 2008, 280 b. *Türkistan*.
18. Kerimulı E., Slovoobrazovatel'nyye Affiksı v Yazıke Pamyatnikov Tyurkoyazıçnoy Literaturı XIV veka, 2009, 153 b., *Almatı*.
19. Historical personalities of the Turkic world (Türki Eleminiñ Tarihi Tulǵaları), *Turan Baspası*, 2009, 340 b. *Türkistan*.
20. Berdibay R., Qazaq jene Türki Epostarınıñ Meseleleri., *Turan Baspası*, 2010, 368 b. *Türkistan*.
21. Kerim E., Sayf-Saray “Gülstan bit-turki”, *Taymas Baspası*, 2010, 30 b. *Almatı*.
22. Qıdır T., Harazmi. Mahabbatnama (Metin, Transkriptsiya), *Turan Baspası*, 2010, 96 b. *Türkistan*.
23. Qıdır T., Mahmut el-Kerderi. “Jumaqtardıñ aşiq jolı”. *Edebi Jedigerler. Taymas Baspası*, 10 tom, 2010, 480 b. *Almatı*.
24. Kerimulı E., *Qutb. “Husrav-Şirin”*, *Taymas Baspası*, 2012, 480 b., *Almatı*.
25. E.N.Nadjip., Tyurkoyazıçnyy pamyatnik XIV-go veka “Nahdj al-Φaradis” i ego Yazık: (dayındaǵandar: Kerimulı E., Mustafa A.), *Turan Baspası*, 2012, 448 str. *Turkestan*.
26. Eñsegenulı T., Kültegin Jazba Eskertkişi - Avtorı Bar Epopeyalıq Şıǵarma, *Toǵanay T*, 2012, 252 b., *Almatı*.

27. Kerimbayev E., Köne Türkiler Dünyetanimının Evrestikalık Meni, *Turan Baspası*, 2012, 94 b. *Türkistan*.
28. Eñsegenulı T., Köne Türki Runa Jazba Poeziyası Ondağı Filosofiyalıq Jüye jene Qazaq Jırlarımın Özektestigi, Birinşi tom, Enisey Boyındağı Köne Türki Runa Jazba Öleñderi, Oğan Qazaq Taypalarımın Qatısı. Monografiya. Almatı: «Toğanay T» Baspası, –324 b. 2013 j.
29. Eñsegenulı T. Köne Türki Runa Jazba Poeziyası, Ondağı Filosofiyalıq Jüye jene Qazaq Jırlarımın Özektestigi. Köptomdıq. Ekinşi Tom, «Irq bitig» jene Qazaq, Şıǵıs Danalıǵı. Monografiya. Almatı: «Toğanay T» baspası, –240 b.
30. Bekjan O., Kültegin Jazba Eskertkişiniñ Jaña Qırları, 2016, 75 b. *Türkistan*.
31. Ebuşerip S., Ortalıq Aziya Örkeniyeti Negizderiniñ Ereşelikteri, baspa, 2016, 76 b. *Türkistan*.
32. Mambetov Q., XXI ǵasır: Türki Elemi Epostarındağı Türki Halıqtarımın Tarihi men Medeniyetiniñ Birtutastıǵı, Birligi men Damuvı, 2016, 70 b. *Türkistan*.
33. Ebuşerip S. - Zañedilulı N., Şıǵıs Türkistan Azattıq Küresiniñ Jetekşileri, *Turan Baspahanası*, 2016, *Türkistan*.
34. Ebuşerip S. - Zañedilulı N., Ahmet Zaki Validi Togan: Ömir Jolı, Qoǵamdıq-Sayasıy Qızmeti, Ǵılımiy Şıǵarmaşılıǵı, *Turan Baspası*, 2016, *Türkistan*.
35. Türkoloji » Ana Sayfa (dergipark.org.tr) (Erişim Tarihi: 27.11.2022).
36. Türkoloji » Dizinler (dergipark.org.tr) (Erişim Tarihi: 27.11.2022).
37. Türkologiya İnstitutındağı Qoljazbalardıñ Ǵılımiy Siypattaması. 1-kitap. – Türkistan, «Turan» baspası. 2019, –227 b.
38. Türkologiya İnstitutındağı Qoljazbalardıñ Ǵılımiy Siypattaması. 2-kitap. – Türkistan, «Turan» baspası. 2019, –124 b.
39. Türkologiya İnstitutındağı Qoljazbalardıñ Ǵılımiy Siypattaması. 3-kitap— Türkistan: «Turan» baspası, 2021. –157 b.

Аңдатпа

Түркі дүниесінің тұңғыш университеті Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің құрылу мақсаты мен зерттеу салалары үшін түркологиялық зерттеулердің маңызы ерекше. Университетте 2000 жылы Түркология ғылыми-зерттеу институты құрылғанға дейін тіл, әдебиет, тарих, археология, діндер тарихы секілді әртүрлі салаларда зерттеулер жүргізілді. Институттың құрылуымен бірге бұл салада жаңа кезең басталды. Арасында сәтсіздіктер кездесе де, Түркология журналының шыға бастауы, Түркология конгрестерінің ұйымдастырылуы, түрлі академиялық іс-шаралар соның дәлелі. Мақалада институттың құрылу мақсаты мен осыған байланысты жасалған зерттеулерге сыни тұрғыдан шолу жасалады және қазіргі ағымдағы жағдайы туралы айтылады. Түркі дүниесіндегі қазіргі оқиғалармен қатар, Түркологияны қамтитын салаларға жаңа қызығушылық, жаңа үміттер пайда болды. Түрік мемлекеттері Ұйымына мүше мемлекеттердің қол қоюымен алға қойылған «Түркі дүниесінің келешегі – 2040» бағдарламасының жүзеге асуында түркологиялық зерттеулердің маңыздылығы арта түсті. Анығырақ айтқанда, мақалада Түркология ғылыми-зерттеу институтының өткені, бүгінгі баяндалып, болашақ жоспарлары талқыланады.

Кілт сөздер: Түркология, Ахмет Ясауи университеті, Түркология ғылыми-зерттеу институты, Түркі дүниесінің келешегі – 2040 және Түркология
(Бүлент БАЙРАМ. АХМЕТ ЯСАУИ УНИВЕРСИТЕТІ ТҮРКОЛОГИЯ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ИНСТИТУТЫНДА АТҚАРЫЛҒАН ЖҰМЫСТАРҒА ШОЛУ (ӨТКЕНІ, БҮГІНІ, БОЛАШАҚ СТРАТЕГИЯСЫ))

Аннотация

Тюркологические исследования имели особое значение при создании Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмета Ясави, который является первым университетом тюркского мира. До создания Научно-исследовательского института Тюркологии в 2002 году в университете проводились исследования в различных областях, таких как тюркские языки, литература, история, археология и история религий. С основанием института началась новая эра в этой области. Об этом свидетельствуют такие факторы, как начало издания журнала «Тюркология», организация Международных тюркологических конгрессов в соответствии с календарным планом, а также организация различных академических мероприятий, хотя время от времени случались неудачи. В статье цели института и работа, проделанная им в этих рамках, время от времени подвергались критической оценке. После общей оценки проделанной работы на сегодняшний день была выявлена текущая ситуация. Параллельно с текущими событиями, происходящими в тюркском мире, возникли серьезные перспективы в вопросах, представляющих интерес для тюркологии. В реализации видения 2040, изложенного государствами-членами Организации тюркских государств путем подписания документа важность тюркологических исследований вновь стала очевидной. В связи с этим была предпринята попытка раскрыть будущую перспективу института в рамках «Тюркского мировоззрения - 2040». Более конкретно, история, состояние и будущее Научно-исследовательского института Тюркологии изложены и обсуждены в этой статье.

Ключевые слова: Тюркология, университет Ахмеда Ясави, научно-исследовательский институт Тюркологии, Тюркское мировоззрение - 2040 и тюркология.

(Булент БАЙРАМ. ОБЗОР ВЫПОЛНЕННЫХ РАБОТ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИМ ИНСТИТУТОМ ТЮРКОЛОГИИ УНИВЕРСИТЕТА АХМЕДА ЯСАВИ (ПРОШЛОЕ, НАСТОЯЩЕЕ, СТРАТЕГИЯ НА БУДУЩЕЕ))

UDC 81:001.4 DBTBL 16.01.33
<https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-3162.02>

¹Bülent GÜL, ²Uğur ŞAHİN

¹Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü, Eskişehir, Türkiye (bulent.gul@ogu.edu.tr)
<https://orcid.org/0000-0001-9868-9990>

²Türkçe Öğretmeni, Türkiye Maarif Vakfı, İstanbul, Türkiye (usahin@turkiyemaarif.org)
<https://orcid.org/0000-0002-1663-4310>

ARAP HARFLİ ÇOK DİLLİ SÖZLÜKLERDE MOĞOLCA ASKERİ TERMİNOLOJİ*

Özet

13. yüzyılda başlayan Moğol fetih hareketiyle birlikte Moğolca, dönemin “öğrenilmesi gereken” dillerinden olmuş ve bu sebeple dönem sözlükçülerinin kaleme aldığı Mukaddimetü'l-Edeb, Kitâb Hilvetü'l-insân ve Helbetü'l-lisân (İbni Mühennâ Lügati), Resuli Sözlüğü, Şâmilü'l-Luga ve Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî gibi eserlerde kendine yer bulmuştur. Bu makalede, söz konusu sözlüklerin Moğolca söz varlığı içerisindeki askerî terminoloji tespit edilmiş; aynı sözlüklerdeki Türkçe karşılıklarıyla mukayeseli olarak tartışılarak Batı Orta Moğolca ile Türkçe askerî terminoloji arasındaki ortaklık ve ayrılıklar gösterilmiştir. Arap harfli Moğolca sözlüklerde Moğolca savaş araç-gereç adları şu şekilde geçmektedir: *bulau* “gürz, topuz”, *dûlyan* “başlık”, *hesi* “sap; kılıç sapı”, *ildü* “kılıç”, *jida* “süngü”, *kituğa* “bıçak”, *kögürge* “davul”, *moyodaq* “kör kılıç; kör bıçak”, *qalqan* “kalkan”, *qudqa* “bıçak”, *qui* “kın”, *ququ* “bıçak”, *quyaq* “zırh”, *tuy* “tuğ, sancak”. Bozkır halklarının en önemli savaş araç-gereçlerinin başında gelen ok ve okçulukla ilgili kelimeler, Arap harfli Moğolca sözlüklerde çok geniş bir şekilde verilmiştir: *aqsau qurman* “okluk kemeri”, *bariül* “yay kabı”, *demiren* “ok ucu”, *erekebcî* “yüksük”, *kerçesün* “yiv, çentik”, *kiriş* “yay kirişi”, *köbcî* “yay kirişi”, *numun* “yay”, *ödün* “ok tüyü”, *qodali* “kemik uçlu ok”, *qor* “okluk, sadak”, *qorumsaqa* “okluk, sadak”, *quldasun* “yay tozu”, *sumun* “ok”. Ok ve okçulukla ilgili kelimeler arasında Türkçe *demiren* “ok ucu” ve *kiriş* “yay kirişi” kelimeleri dikkat çekicidir. Bu kelimelerden *kiriş* “yay kirişi” ile Moğolca eş anlamlısı olan *köbcî* “yay kirişi” kelimesi birlikte verilmiştir. Sonuç olarak özellikle Memluk-İlhanlı sahalarında etkili olan Moğolcanın 13-14. yüzyıllarda, özellikle askerî terminoloji yönünden de Türkçeyi hem etkilediği hem de Türkçeden etkilendiğini söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Batı Orta Moğolca, Türkçe, Söz Varlığı, Askerî Terminoloji

* Geliş Tarihi: 12 Aralık 2022 – Kabul Tarihi: 18 Aralık 2022

Date of Arrival: 12 December 2022 – Date of Acceptance: 18 December 2022

Келген күні: 12 желтоқсан 2022 ж. – Қабылданған күні: 18 желтоқсан 2022 ж.

Поступило в редакцию: 12 декабря 2022 г. – Принято в номер: 18 декабря 2022 г.

¹Bülent GÜL, ²Uğur ŞAHİN

¹Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Letters, Department of Turkish Language and Literature, Eskişehir, Turkey (bulent.gul@ogu.edu.tr)
<https://orcid.org/0000-0001-9868-9990>

²Turkish Teacher, Turkish Maarif Foundation, Istanbul, Turkey
(usahin@turkiyemaarif.org) <https://orcid.org/0000-0002-1663-4310>

**MONGOLIAN MILITARY TERMINOLOGY IN ARABIC LETTER
MULTILINGUAL DICTIONARIES**

Abstract

As a result of the Mongol conquest movement that began in the 13th century, Mongolian was considered to be one of the “must-learn” languages of the time. As a result, Mongolian appeared in dictionaries from the period such as Mukaddimetü'l-Edeb, Kitâb Hilyetü'l-insân ve Helbetü'l-lisân (İbni Mühennâ Lügati), Rasulid Hexaglot, Şâmilü'l-Luga ve Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî. This article identifies the military terminology included in the dictionaries in question's Mongolian vocabulary and compares it to its Turkish equivalents to highlight similarities and contrasts between Western Central Mongolian and Turkish military terminology. In Mongolian dictionaries with Arabic letters, Mongolian war equipment names are mentioned as follows: *bulau* “mace, flail”, *dülyan* “helmet”, *hesi* “sword pommel”, *ildü* “sword”, *jida* “bayonet”, *kituğa* “knife”, *kögürge* “drum”, *moğodaq* “blind sword; blind knife”, *qalqan* “shield”, *qudqa* “knife”, *qui* “scabbard”, *ququ* “knife”, *quyaq* “armor”, *tuğ* “tug, banner”. The words related to bows and archery, which are among the most significant war tools and equipment of the steppe peoples, are given in great detail in Mongolian dictionaries with Arabic letters. The words related to bows and archery, which are among the most significant war tools and equipment of the steppe peoples, are given in great detail in Mongolian dictionaries with Arabic letters. These words include: *aqsau qurman* “quiver belt”, *bariül* “bow cover”, *demiren* “arrowhead”, *erekebçi* “thumb ring”, *kerçesiün* “groove, notch”, *kiriş* “bowstring”, *köbçi* “bowstring”, *numun* “bow”, *ödün* “empennage”, *qodali* “bone-tipped arrow”, *qor* “quiver”, *qorumsaqa* “quiver”, *quldusun* “bow dust”, *sumun* “arrow”. Among the words related to bow and archery, the words *demiren* “arrowhead” and *kiriş* “bowstring” are noteworthy in Turkish. Of these words, *kiriş* “bowstring” is given together with the Mongolian synonym *köbçi* “bowstring”. As a result, it is possible to say that Mongolian, which was particularly influential in the Mamluk-Ilkhanid areas, both affected Turkish and was influenced by Turkish in the 13th-14th centuries, particularly in terms of military terminology.

Keywords: West Central Mongolian, Turkish, Vocabulary, Military Terminology

Giriş

Cengiz Han'ın Moğol İmparatorluğu'nu kurması ile Moğollar, Batı'ya yönelmişler ve burada da büyük güce sahip olmuşlardır. Özellikle, 13.-14. yüzyılda çok geniş topraklar üzerindeki hâkimiyetlerinin siyasi ve tarihî sonuçlarının yanı sıra dilsel sonuçları da çok önemli olmuştur. Moğolların Batı'ya göçleri neticesinde bugünkü Türkistan, Anadolu, Mısır, Irak, İran, Suriye gibi geniş coğrafyada büyük kültürel etkileşimler de görülmüştür [1].

Memluk-İlhanlı sahasında Moğol hâkimiyetinin güçlü olduğu bu dönemde, Arap gramer ve sözlükçülüğü özellikle Türk, Arap, Fars ve Moğol dillerine ait önemli eserler vermiştir [1]. Bu dönem Moğolcanın, Orta Moğolca şeklinde adlandırılan dönemidir. Bu dönem, 13. yüzyıl başlarından 16. yüzyılın sonuna kadar uzanır. Orta Moğolca dönemi eserlerini kendi içinde Batı Orta Moğolca ve Doğu Orta Moğolca eserleri şeklinde ayırabiliriz. Batı Orta Moğolcasını oluşturan eserler, 13. ve 14. yüzyıllarda yazıldıkları düşünülen Arapça-Moğolca, Farsça-Moğolca, Gürcüce-Moğolca ve Ermenice-Moğolca sözlük ve söz listeleridir [2, s.22].

Bu makalede 13-14. yüzyıl Batı Orta Moğolca dönemine ait Memluk-İlhanlı sahasında yazılan Arap harfli Moğolca *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Muyalî, Kitâb Hilyetü'l-insân ve Helbetü'l-lisân (İbni Mühennâ Lugati), Mukaddimetü'l-Edeb, Şâmilü'l-Luğa ve Rasâlid Hexaglot (King Dictionary)* adlı sözlüklerde Moğolca kaydı ile verilen askerî terminoloji üzerinde duracağız. Arap harfli Moğolca sözlüklerde verilen askerî terminolojiyi öncelikle kendi içinde gruplandırdıktan sonra bu terminolojiyi dil ilişkileri açısından değerlendireceğiz.

1. Moğolca Askerî Terminoloji

1.1. Genel Terimler

çerik: “ordu”, [3, s. 225]. Kelime Türkçeden çok sayıda dile geçmiştir [4, III: s. 1079]. Clauson da kelimenin Moğolcadaki erken ödünçlemelerden olduğunu söyler [5, s. 428]. Klasik Moğolcada *çerig* şeklinde [6, s. 1187] tanımlanan kelime, Modern Moğolcada *tsereg* şeklinde ve devletin silahlı gücü, asker, ordu anlamında yaşamaktadır [7, s.807].

dayn: “düşman”, *dayn* [3, s.210]; *dayn* [8. S, 138] ; *daysun* [9, s. 200c]). İbni Mühennâ, Arapça *'adüvv* “düşman” kelimesine karşılık *dayn* ve *yayı* kelimelerini verir. *dayn* kelimesi Klasik Moğolcada *dayin* şeklinde geçmektedir [6, s. 252]. Modern Moğolcada *dayn*, düşman anlamında kullanılmaktadır [7, s. 180]. Kelime *daysan* “düşman, hasım; tehdit” [10, s. 222] şeklinde savaş için de kullanılmaktadır.

hüldeba / hülüdba: “savaştı” [3, s. 199]. Poppe [3, s. 199]'da geçen bu fiili zannımızca tanımlayamadığı için kelimenin Arapça karşılığından

yola çıkararak fiili *alülba* şeklinde madde başı yapmıştır [8, s. 432]. Fiilin [3, s. 199]’daki Arapça karşılığı “savaşmak; mücadele etmek” [11, s. 687] şeklindedir. Poppe’nin önerdiği *alülba* fiili de Modern Moğolcada *aluulah* [7, s. 35] ve Klasik Moğolcada *alayulqu* şeklinde tanıklanır [6, s. 31]. Ancak, biz, bu fiilin “Moğolların Gizli Tarihi”nde “düşmanı yenilgiye uğratmak ve kovalamak” anlamında *hüldejü* şeklinde [12, s. 69] geçen ve Klasik Moğolcada *üldekü* şeklinde tanıklanan fiil ile alakalı olduğunu düşünüyoruz [1, s. 138].

bulya: “savaş; kargaşa” [3, s. 225]. Doerfer, bu kelimenin *bula*-fiilinden türetildiğini ve *bulha*, *bulya* şekillerinde Moğolcaya geçtiğini bildirir [4, II: s. 768]. Bu kelime, Klasik Moğolcada *bulq-a* şeklindedir ve Modern Moğolcada savaş; düşman anlamlarında *bulha* olarak kullanılmaktadır [6, s.140]. Kelime, Türkçede de *bulga*- “karışmak, karışıklık çıkmak” ve *bulgaq* “karışıklık, kargaşa” [5, s. 336–337] şekillerinde tanıklanmaktadır.

yayı: “düşman” [3, s. 210]. İbni Mühennâ Arapça *adivv* “düşman” kelimesine karşılık *yayı* ve *dayn* kelimelerini verir. *yayı* kelimesi ise Moğolca *dayn* kelimesine karşılık gelen Türkçe kelimedir. İbni Mühennâ kelimenin daha iyi anlaşılması için bu Türkçe kelimeyi de vermiş olabilir. *yayı* kelimesi Eski Türkçeden itibaren tarihî Türk dili metinlerinde tanıklanmaktadır [5, s. 898]. Clauson, *yayı* kelimesi için ayrıca “A First Period l.-w. in Mong. as *dayi(n)*” açıklamasını da yapar [5, s. 898].

tuy: “tuğ, sancak, bayrak” [3, s. 225]. Poppe, [3, S, 225]’te silahlar, at aletleri ve savaş gereçleri adlı bölümde yer alan bu kelimeye listesinde yer vermemiştir. Melioranskiy ise bu kelimeyi *tuy* şeklinde okumuştur [13, s.140]. Clauson *tuy* kelimesinin Moğolcadaki erken ödünclemelerden olduğunu bildirir [5, s. 464]. Kelime Klasik Moğolcada *tuy* şeklindedir ve Modern Moğolcada *tug* şeklinde “tuğ, bayrak; sancak; âlem, manşet, başlık” anlamlarıyla yaşamaktadır [6, s. 864; 14, s. 1292].

1.2. Askerî Unvanlar

noyan: “bey; prens”. *noyin* “bey; prens” [9, s.198a], *noyan* [3, s.260], *noyan* [8, s.208], *noyan* [19, s.162a]; *noyan* [20, s.65a]. *noyan* [15] [6, s. 518]. Kelime İM 176’da *çerigün noyan* “asker beyi; komutan” tamlaması ile de tanıklanır. MMO. *noyon* “bey, bay, asilzade, prens” [7, s. 379; 10, s. 589]. Doerfer, Batı Orta Moğolca üzerinden Farsçaya geçen bu kelimenin, Türkçeye de geçtiği bilgisini verir [4, I: s.289]. Schönig, kelimenin Osmanlıca metinlerde de görüldüğünü bildirir [17, s. 140].

qorçi: “zırh taşıyıcı; silahtar”. *qorçi* [9, s.198b], *qorçi* [19, s.152b]. Kelime Klasik Moğolcada *qor* ve Modern Moğolcada da *hor* “oklukta, okların ucunun konulduğu yer” [10, s. 965] şeklinde yaşamaktadır. Kelime *qor* kelimesine meslek yapım ekinin getirilmesi ile oluşturulmuştur.

bahadur / bādūr: “bahadır, yiğit”, *bahadur* [3, s. 210], *bādūr* [8, s. 765]). Kelime Türkçe ve Moğolcada yaşamaktadır [4, II: s. 817]. Klasik Moğolcada bu kelime *bayatur* şeklindedir [6, s. 70]. Modern Moğolcada korkusuz, cesur, yürekli manasında *baatar* olarak yaşamaktadır [7, s. 63].

çerbi: “taksim eden, bölen bölüştüren görevli” [3, s. 226]. Poppe, bu kelimenin Arapça karşılığına bakarak “üleştiren” anlamını verir ve aslında bu sözün *çerbi* olabileceğini söyler [8, s. 435]. Kelimenin *çerbi* olması muhtemeldir. Bu kelime, Klasik Moğolcada *çerbi* şeklinde “Cengiz Han Töresinin darhad memuru; askerî emir, buyruk” anlamlarıyla geçer [10, s. 277; Kelime için ayrıca bk. [4, I: s. 176].

kehteül: “gece gözcüsü; bekçi” [9, 205c]; *kehteül* [19, s.153a]. *kehte-* “yatmak, uzanmak, uyumak” fiilinden türetilmiştir [10, s. 439]. Schönig, kelimenin Osmanlıcada da tanıklandığını bildirir [17, s. 122].

turyaq: “nöbetçi, gündüz bekçisi” [9, s. 205c]. Clauson, *tur-* fiilinden türediğini düşündüğü Türkçe *turyak* kelimesinin, Moğolcaya *turyay* şeklinde erken dönemde ödünçlendiğini ileri sürer [5, s. 539]. Ayrıca Moğolcada *torgo-* “durdurulmak, bekletilmek” fiili de tanıklanmaktadır [10, s. 826].

qatyl: “casus” [3, s. 227]. İM ’de Moğolca olarak verilen kelimenin Arapça karşılığı “casus” şeklindedir [3, s. 227]. Zanaat dalları ve meslek adlarının verildiği bölümde geçen bu kelimenin *hatga-* fiiliyle alakalı olabileceğini düşünüyoruz. Klasik Moğolcada *qadqaqu* şeklinde görülen ve Modern Moğolcada *hatgah* şeklinde yaşayan, birçok anlamı olan bu fiilin “kışkırtmak, kargaşa ve düzensizlik yaratmak” anlamı da mevcuttur [7, s.670]. Poppe *-γUl* ekinin işlevinin meslek ifade eden adlar yapmak olduğunu belirtir [2, s.70]. Kelime *hatga-* fiiline *-γUl* ekinin getirilmesiyle oluşturulmuş olabilir.

numuçi: “yaycı” [3, s.266]. Poppe kelimeyi Kilisli Rıfat’ı kaynak olarak *numuçi* şeklinde okumuş ve “yaycı, yay üreten, yay yapan” anlamlarıyla vermiştir [8, s. 443]. Kelime ME’de de *numuçi* biçimiyle Türkçe *yaycı* “yaycı” karşılığı ile geçmektedir [8, s.261]. KMo.’da bu kelime *numuçi* şeklindedir [6, s. 530]. MMo.’da *numç* biçimiyle “yay yapan kişi, yaycı” anlamında yaşamaktadır [7, s.388].

sumuçi: “okçu”, [3, s. 267]. Kelime ME’de de *sumuçi* biçimiyle “okçu” anlamında geçmektedir [8, s. 327]. Kelime Klasik Moğolcada *sumuçi*, Modern Moğolcada da *sumç* biçimindedir ve “okçu, ok yapan kişi; mermi yapımcısı” anlamlarıyla tanıklanmaktadır [14, s. 883].

1.3. Savaş Aletleri

bulawū/ bulau: “gürz, topuz” [9, s. 204; 3, s. 225; 8, 125]. Kelime Arap harfli Moğolca metinlerde *bulayū*, *bilawu*, *bulawu*, *bula’u* şekillerinde tanıklanmaktadır [18, s.22]. Klasik Moğolcada bu kelime *bilayū* şeklindedir

[6, s. 172]. Kelime Modern Moğolcada gürz, topuz, sopa manasında *biyaluu* şeklinde yaşamaktadır [10, s. 103; 7, s.125].

cida: “süngü”, *cida* [3, s. 225], *jida* [9, s. 204c], *jida* [8, s. 205]. Kelime Arap harfli Moğolca metinlerde *cida* şeklinde tanıklanmaktadır [18, s. 38]. Kelime ME’de de *cida* şeklinde tanıklanırken, *cidayin doradu üye* “süngünün alt boğumu”, *cida hekin* “süngü başı”, *cida modun* “süngü ağacı”, *cida temür* “süngü demiri” gibi bilgiler de verilir [8, s. 265, 266]. Ayrıca, ME’de süngü kullanan kişiye de *cida ökükçi* “süngü atıcı” denildiğini görmekteyiz [8, s. 426]. Kelime ayrıca Türk diline de geçmiştir. Schönig, Moğolcadan birçok Türk lehçesine geçen *jida* kelimesinin Anadolu ağızlarında da yaşadığını bildirir [17, s. 117]. Klasik Moğolcada bu kelime *jida* şeklindedir [6, s. 333]. Modern Moğolcada çelikten yapılan keskin uçlu delici alet manasında *cad* olarak kullanılmaktadır [7, s. 240].

kituya: “bıçak”, *kituya* [3, s. 204, 206, 224]; *kituya* [9, s.205a]; *kituya* [8, s. 204]; *kituqa* [19, s.160b]; *kituya* [20, s.67a]. Arap harfli Moğolca metinlerde kelime *kiduqa*, *kituya*, *kitya*, *qituya*, *qutuya* şekillerinde tanıklanır [18, s. 50]. İM’de teklik ve çokluk’un bildirildiği bölümde *kituya* ve *kituyat* şeklinde kelimenin çokluk hali de örnek olarak verilir [3, s. 224]. İM’de silahlar bölümünde *kituya*’ya yer verilir [3. s. 224]. Ayrıca İM’de *kituya* kelimesi cümle içinde de kullanılır: *bi kituya ügey* “bende bıçak yok” [3, s. 226]. Klasik Moğolcada bu kelime *kituy-a* şeklindedir [6, s. 1091] ve Modern Moğolcada *hutga* şeklinde bıçak anlamında kullanılmaktadır [7, s. 736].

üldü: “kılıç”, *üldü* [3, s.205, 206]; *ildü* [9, s.204c]; *hildü* [8, s. 104]; *hildü* [19, s.160b]; *üldü* [20, s. 66b]. İM’de kılıç anlamındaki bu kelime, *üldü* ve *yüldü* biçimlerinde görülmektedir. *üldü* kelimesi İM’de cümle içi örneklerde de geçer: *bi üldütü* “benim kılıcım var”; *bi üldü ügey* “benim kılıcım yok”. Kelime ME 263’de *hindustānu hildü* “hint kılıcı; bir tür kılıç” şeklinde de tanıklanır. Klasik Moğolcada bu kelime *ildü* şeklindedir [6, s. 418]. Modern Moğolcada *ild* şeklinde, “kılıç” anlamında yaşamaktadır [7, s. 303; 10, s. 403].

üldüyan: “küçük kılıç”, [3, s. 205]. İbni Mühennâ, Moğolcada küçültme ekini anlatırken *üldü* “kılıç”; *üldüyan* “küçük kılıç” örneğini verir.

hesi: “sap; kılıç sapı”, *hesi* [9, s. 205a], *hesi* [3, s. 225]. Klasik Moğolcada bu kelime *esi* şeklindedir [6, s.429]. Modern Moğolcada *iş* şeklinde yazılarak, sap, tutacak şey, anlamlarında yaşamaktadır [7, s. 312; 10, s. 334].

quy: “kın”, *guy* [3, s. 224], *quy* [9, s. 204c], *quy* [8, s. 224], *quy* [20, s. 66b]. ME’de *quy* kelimesi Türkçe *qın* “kın; bıçak, kılıç kılıfı” karşılığında geçer [8, s.185]. Klasik Moğolcada bu kelime *qui* şeklindedir [6, s. 1080].

Modern Moğolcada *huy* şeklinde, “kın” anlamında yaşamaktadır [7, s. 725; 10, s. 982].

dūlyan: “başlık”, *dūlyan* [9, s.204c]; *da’ūlyā* [8, s.271]. Kelime Klasik Moğolcada *duyuluy-a*, Modern Moğolcada da *duulga* “başlık” şeklinde yaşamaktadır [10, s.271]. Schönig, Moğolcadan birçok Türk lehçesine geçen bu kelimenin Oğuzcada tanıklandığını bildirerek, örnekleriyle göstermiştir [17, s.90].

qalqan: “kalkan”, (*qalqan* [9, s.205a], *qalqan* [3, s. 290], *qalqan* [8, s. 225], *qalğan* [19, s.161a], *qalqan* [20, s.67a]. Kelime Klasik Moğolcada ve Modern Moğolcada tanıklanmaktadır: *qalq-a* [15] [6, s. 992]; *halh* “kalkan” [16] [7, s. 652; 10, s. 922]. Clauson, bu kelimenin Moğolcadaki Türkçe ödünclemelerden olduğunu ileri sürer [5, s. 621]. Doerfer de kelimenin Moğolcadan Türkçeye geri ödünçlendiğini bildirir [4, III: s. 1518]. Schönig, *qalqan* kelimesinin Oğuzcada yaşadığını tanıklarıyla gösterir [17, s.149].

quyaq: “zırh, örme zırh”, Kelime eserlerde *quyaq* şeklinde geçer [3, s. 225; 20, 67a; 9, s. 204c]. Kelime King Sözlüğü’nde *quyaq* şeklinde ve Türkçe *yarıq* “zırh, örme zırh” karşılığıyla tanıklanır [9, s. 204c]. Klasik Moğolcada bu kelime *quyay* şeklindedir [6, s. 1097]. Modern Moğolcada *huyag* şeklinde, “zırh, örme zırh; zırlı asker” [7, s.741; 10, s.983].

cemsek: “küçük balta, nacak”, [3, s.221]. İbni Mühennâ Lügati’nde tanıklanan kelimenin yazımına göre, bu yazıma uyacak bir Moğolca kelimeyi maalesef bulamıyoruz. Bu nedenle biz de kelimenin yazımına pek uymasa da Melioranskiy’nin önerdiği gibi *cemsek* şeklinde okunması tarafındayız [13, s.111]. Klasik Moğolcada bu kelime *jimseg* şeklindedir ve Modern Moğolcada savaş aleti, silah anlamında *zemsig*, *zer zemsig* olarak kullanılmaktadır [7, s. 295].

demür cida: “süngü ucu” [3, s.225]. *Cida* kelimesi, Arap harfli Moğolca metinlerde *cida* şeklinde tanıklanmıştır [18, s. 38]. Schönig, kelimenin Türk diline de geçtiğini belirtmektedir [17, s. 117]. Klasik Moğolcada bu kelime *jida* biçimindedir [6, s. 333]. Modern Moğolcada çelikten yapılan kesin uçlu, delici alet anlamında *cad* şeklinde kullanılmaktadır [7, s. 240].

2. Moğolca Ok ve Okçulukla İlgili Adlar

aqsau qurman: “okluk kemeri”, [9, s.205a]. Bu tamlamaya verilen Türkçe karşılık *kiş qurı* “okluk kemeri” şeklindedir.

bariül: “yay kabı” [9, s. 204c; 20. *bariur* 67b]. Kelime Klasik Moğolcada ve Modern Moğolcada tanıklanmaktadır: *bariyul*, [15]; *bariyul* “sap, tutak, kılıf vb.” [16] [10, s. 86].

demiren: “ok ucu” [9, s. 205a]. Kelime Türkçedir. Clauson, kelimenin Türkçede görüldüğünü bildirir; ancak Moğolcayla ilgili herhangi bir bilgi vermez [12, s. 509].

erekebçi: “yüksük” [9, s. 205a], *erke[b]çi* [8, s.208]. Kelime Klasik Moğolcada ve Modern Moğolcada tanıklanmaktadır: *erekebçi*[15]; *erhiivç* “yüksük”[16] [10, s. 322].

kerçesün: “yiv, çentik”, [9, s. 204c]. Kelime Klasik Moğolcada ve Modern Moğolcada tanıklanmaktadır: *kerçijesü(n)*[15]; *herçees(en)* “çentik, yiv; skor vb.”[16] [10, s. 455].

kiriş: “yay kirişi” [9, s. 204c]. Eski Türkçe döneminden itibaren Türkçede tanıklanan *kiriş* kelimesidir [5, s.747].

köbçi: “yay kirişi” [9, s. 204c], *köbçi* [8, s. 210], *köbçin* [8, s. 266], *köbçi* [3, s. 225], *köbçi* [19, s. 160b], *köbçi* [20, s. 67a]. Kelime Klasik Moğolcada ve Modern Moğolcada tanıklanmaktadır: *köbçi* [15], [6, s. 1055]; *hövç* “yay kirişi; geometrik kiriş”[16] [7, s. 703; 10, s. 475].

numun: “yay” [9, s. 204c], *numun* [8, s. 218], *numu* [3, s. 224], *numun* [19, s. 160], *numun* [20, s. 67a]. Kelime Klasik Moğolcada ve Modern Moğolcada tanıklanmaktadır: *numu(n)* [15] [6, s.530]; *num(an)* “yay; enstrüman yayı vb.” [16] [7, s. 388; 10, s. 595].

ödün: “ok tüyü” [9, s. 205a], *ödün* [4, s. 226], *ödün* [19, s.160b], *ödün* [20, s. 69a]. Kelime Klasik Moğolcada ve Modern Moğolcada tanıklanmaktadır: *ödü(n)*[15] [6, s. 584]; *öd(ön)* “tüy” [16] [7, s. 432; 10, s. 630].

godali: “kemik uçlu ok” [9, s. 205a]. Kelime Klasik Moğolcada ve Modern Moğolcada tanıklanmaktadır: *goduli* [15]; *godil* [16] “boynuz uçlu ok” [10, s. 358].

qor: “okluk, sadak” [9, s. 205a,] *qur* [8, s. 213], *qor* [3, s. 225]. Kelime Modern Moğolcada yaşamaktadır: *hor* “okluk, sadak” [16], [7, s. 1043; 10, s. 965].

qorumsaqa: “okluk, sadak” [9, s. 187c], *qorumsa[q]* [3, s. 225]. Kelime Klasik Moğolcada ve Modern Moğolcada tanıklanmaktadır: *qorumsay-a*, [15]; *horomsogo* “okluk”[16], [10, s. 969].

quldasun: “yay tozu” [9 s. 204c]. Kelime Klasik Moğolcada ve Modern Moğolcada tanıklanmaktadır: *quldasu(n)*[15]; *huldaas* [16] “yağlı bez, keten bezi vb.” [10, s. 984].

sumun: “ok” [9, s. 205a], *sumun* [8, s. 267], *sumu* [3, s. 224], *sumun* [19, s.160a], *sumun* [20, s. 67a]. Kelime Klasik Moğolcada ve Modern Moğolcada tanıklanmaktadır: *sumu(n)*[15] [6, s.668]; *sum(an)* “ok, kurşun; ilçe, bölge”[16] [7, s. 668; 10, s. 737].

Sonuç

Moğolların yaşayışlarını ve dönem şartlarını düşündüğümüzde, savaş araç gereçlerinin ne denli önem teşkil ettiğini anlamak güç değildir. Arap harfli Moğolca sözlüklerde ok ve okla ilgili kelimeler dışında da Moğolca savaş araç-gereç adları geçmektedir: *bulau* “gürz, topuz”, *dūlyan* “başlık”, *hesi* “sap; kılıç sapı”, *ildü* “kılıç”, *jida* “süngü”, *kituya* “bıçak”, *kögürge* “davul”, *moyodaq* “kör kılıç; kör bıçak”, *qalqan* “kalkan”, *qudqa* “bıçak”, *qui* “kın”, *ququ* “bıçak”, *quyaq* “zırh”, *tuy* “tuğ, sancak”.

Savaş araç-gereçlerinden *bulau* “gürz, topuz”, *ildü* “kılıç”, *jida* “süngü”, *kituya* “bıçak”, *qudqa* “bıçak” ve *ququ* “bıçak” saldırı aracı olarak söylenebilir. Savaşlarda önemli bir yer tutan kılıcın sapı *hesi*’nin ve kını *qui*’nin ayrıca zikredildiğini belirtmek gerekir. *Qalqan* “kalkan” ve *quyaq* “zırh” da savunma amaçlı kullanılan savaş araç gereçleridir.

Savaş araç-gereçlerinin başında gelen ok ve okçulukla ilgili kelimeleri ayrı bir başlık altında değerlendirmek gerekirse ok ve okçulukla ilgili olarak çok geniş sayabileceğimiz bir terminolojiye yer verilmiştir: *aqsau qurman* “okluk kemeri”, *bariül* “yay kabı”, *demiren* “ok ucu”, *erekebçi* “yüksük”, *kerçesün* “yiv, çentik”, *kiriş* “yay kirişi”, *köbçi* “yay kirişi”, *numun* “yay”, *ödün* “ok tüyü”, *qodali* “kemik uçlu ok”, *qor* “okluk, sadak”, *qorumsaqa* “okluk, sadak”, *quldasun* “yay tozu”, *sumun* “ok”. Ok ve okçulukla ilgili kelimeler arasında Türkçe *demiren* “ok ucu” ve *kiriş* “yay kirişi” kelimeleri dikkat çekicidir. Bu kelimelerden *kiriş* “yay kirişi” ile Moğolca eş anlamlısı olan *köbçi* “yay kirişi” kelimesi birlikte verilmiştir. Buna bakarak o coğrafyadaki Moğolların her iki kelimeyi de kullandıkları ya da en azından konuşurların her iki kelimeyi de bilip kullandığı sonucuna ulaşılabilir.

Sonuç olarak özellikle Memluk-İlhanlı sahalarında etkili olan Moğolcanın 13-14. yüzyıllarda, özellikle askerî terminoloji yönünden de Türkçeyi hem etkilediği hem de Türkçeden etkilendiğini söylemek mümkündür. Ayrıca bu dönem metnlerinin Moğolcanın tarihi gelişimini gösteren eserler olarak da kabul edilmesi gerekmektedir zira bu çalışmada askerî terminoloji içinde verilen kelimelerin birçoğu bugün Modern Moğolcada da varlığını sürdürmektedir.

KAYNAKLAR VE KISALTMALAR

1. Gül, Bülent (2015). *Orta Asya'dan Anadolu'ya Moğol Yayılımının Dilsel Sonuçları*. Türkbilig, Sayı 2015/30: 187–200.
2. Poppe, Nicholas (2016), *Moğol Yazı Dilinin Grameri* (Çev. Günay Karaağaç), Ankara: TDK Yayınları.
3. İm → Kilisli Rıfat (1340) [1922]. *Kitâb Hilyetü'l-insân ve Helbetü'l-lisân*. İstanbul.

4. Tmen → Gerhard Doerfer, (1963-1975), *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen I-IV*, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Veröffentlichungen der orientalischen Kommission 19, Wiesbaden.
5. Ed → Clauson, Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
6. Mhhtb → Çomaa, Ş. ve diğerleri. (2006). *Mongol Helnii Helzüin Toli*, 1-2 Cilt. Ulaanbaatar.
7. Tsevel, Ya. (1966). *Mongol Helnii Tovç Tailbar Toli*. Ulaanbaatar.
8. Me → Poppe, Nicholas (1938). *Mongol'skii Slovar' Muqaddimat al-Adab*. Çast I-II, Moskva-Leningrad.
9. KS → *The King's Dictionary: The Rasulid Hexaglot: Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol*. (2000). Translated by: T. Halasi Kun, Peter B. Golden, L. Ligeti and E. Schütz with essays by Peter B. Golden and Thomas A. Alsen. Leiden-Boston-Köln: Brill.
10. Lessing, Ferdinand D. (1966), *Mongolian-English Dictionary*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
11. Mutçalı, Serdar (1995). *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları.
12. Rachewiltz, Igor De (1972). *Index to The Secret History of The Mongols*. Bloomington: Indiana University.
13. Melioranskıy, Platon Mihayloviç (1903). *Arab' Filolog' o mongolskom' Yazık'*. Tipografia imperatorskoy akademii nauk'.Sanktpeterburg'.
14. Lessing, Ferdinand D. (2003), *Moğolca-Türkçe Sözlük I-II* (Çev. Günay Karaağaç), TDK Yay., Ankara.
15. KMo.: Klasik Moğolca
16. MMo.: Modern Moğolca
17. Schönig, Claus (2000), *Mongolische Lehnwörter im Westoghusischen*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
18. Ligeti, Louis. (1962). *Un Vocabulaire Mongol D'İstanbul*. AOH. Vol. XIV, No 1: 3-99.
19. Şam. → SAITÔ, Y. (2013). The Mongolian Words in the Quadrilingual Vocabulary Preserved in the Topkapı Palace Museum Library. *Current Trends in Altaic Linguistics*, Edited by. Kim Juwon and Ko Dongho: Altaic Society of Korea: 305-338.
20. Ter. → SAITÔ, Y. (2006). *Kitâb Majmû' Turjumân Turkî wa-'ajamî wa-Muğalî: Text and Index*. Kyôto.

Андатпа

XIII ғасырда басталған Моңғол шапқыншылығымен бірге моңғол тілі сол кезеңдегі «үйренуді қажет ететін» тілдердің біріне айналды және осы себепті бұл кезеңдегі лексиколог ғалымдардың жазған «Мукаддиметүл Адаб», «Китаб Хилуетүл инсан» және «Хелбетүл лисан» (Ибн Мүхенна Лугати), «Ресули» сөздігі, «Шамилүл Лұгат» және «Китаби Меджму» аударма кітабы және «Аджеми» және «Мұғали» секілді шығармаларда өз орнын тапты. Бұл мақала осы сөздіктерде кездесетін моңғол лексикасындағы әскери терминологияны қарастырады; Батыс-Орталық моңғол және түркі әскери терминологиясының ұқсастықтары мен айырмашылықтары да сол сөздіктердегі олардың түркі тіліндегі баламаларын салыстыру арқылы көрсетіледі. Арабша моңғол сөздіктерінде жауынгерлік қару атауларын мынадай атаулармен берген: булау «күрзі, шокпар», дюлян «бас киім», хеси «сап; қылыш сабы», илдү «қылыш», жыда «сүңгү», китуя «пышак», көгүрге «дабыл», мойодағ «соқыр қылыш; соқыр пышак», қалқан «қалқан», құдқа «пышак», куйи «қын», куку «пышак», құйақ «сауыт», түй «ту, байрақ». Дала халықтарының ең маңызды жауынгерлік қаруларының бірі жебе мен садақ және садақшы кәсібіне қатысты сөздер араб әліпбиіне негізделген моңғол сөздіктерінде кеңінен берілген: ақсау құрман «жебе белдігі», барүл «садақ қабы», демирэн «жебе ұшы», ерекебчи «оймақ», керчесүн «ойық, кертік», кириш «адырна», көбчи «адырна», нумун «садақ», өдүн «жебе қауырсыны», кодали «сүйек ұшы бар жебе», кор «жебе, садақ», қорамсақа «жебе, садақ», құлдасун «садақ ұнтағы», сумун «оқ». Жебе мен садақ атуға қатысты сөздердің ішінде түрік тіліндегі демирэн «жебе ұшы» және кириш «жебе ұшы» сөздері ерекше берілген. Бұл сөздердің ішінен кириш «адырна» сөзі мен оның моңғолша синонимі көбчү «адырна» сөзі бірге берілген. Қорыта айтқанда, әсіресе, мәмлүк-илханлы аймақтарында ықпалды болған моңғол тілінің XIII–XIV ғасырларда, әсіресе, әскери термин тұрғысынан түрік тіліне әсер еткенін және түрік тілінің де әсері болғанын айтуға болады.

Кілт сөздер: Батыс орталық моңғол тілі, түрік тілі, сөздік, әскери терминдер (Бүлент ГҮЛ, Угур ШАХИН. АРАБ ГРАФИКАСЫМЕН ЖАЗЫЛҒАН КӨПТІЛДІ СӨЗДІКТЕРДЕГІ МОҢҒОЛ ӘСКЕРИ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫ)

Аннотация

С монгольским нашествием, начавшимся в 13 веке, монгольский язык стал одним из «необходимых для изучения» языков того периода, и по этой причине Мукаддиметуль Адаб, Китаб Хилуэтуль Инсан и Хелбетуль Лисан (Ибн Мухенна Лугати), Словарь Ресули, Шамилуль Лугат и Китаби Меджму нашли свое место в переводных книгах и произведениях, таких как Аджем и Мугали. В данной статье будет определена военная терминология в монгольской лексике этих словарей; а также будут показаны сходства и различия между западно-центральной монгольской и тюркской военной терминологией, путем сравнительного обсуждения их тюркских эквивалентов в тех же словарях. В арабо-монгольских словарях названия монгольской военной техники даются со следующими названиями: булау «топор, булава», дулян «головной убор», хэси «ремень; рукоять меча», илду «меч», жида «нырок», китюя «нож», кугурге «набат», мойодаг «слепой меч; слепой нож», калкан «щит», кудка «нож», куйи «ножны», куку «нож», куяк «доспехи», туй «знамя, знамя». Одним из важнейших боевых орудий степняков является лук и стрелы, а слова, относящиеся к профессии лучника, широко представлены в монгольских словарях на основе арабского алфавита: аксау курман «пояс для стрел», барул «ножны для лука», демирэн «наконечник стрелы», эрекебчи «канавка», керчесун «канавка». стрела, лук», корамсака «стрела, лук», кулдасун «порох для лука», сумун «пуля». Среди слов, связанных со стрелой и стрельбой из лука, примечательны турецкие слова демирэн «наконечник стрелы» и кириш «тетива лука». Среди этих слов кириш «тетива лука» и монгольский синоним кобчи «тетива лука» даны вместе. В результате монгольский язык, который особенно эффективен в мамлюкско-ильханидских районах, в XIII-XIV вв. оказал влияние на тюркский язык, особенно в военном плане, но также и тюркский язык оказал влияние на монгольский.

Ключевые слова: Западно-центральный монгольский язык, турецкий язык, лексика, военная терминология

(Булент ГЮЛ, Угур ШАХИН. МОНГОЛЬСКАЯ ВОЕННАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ В МНОГОЯЗЫЧНЫХ СЛОВАРЯХ, НАПИСАННЫХ АРАБСКОЙ ГРАФИКОЙ)

UDC 81'36 DBTBL 16.21.39
<https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-3162.03>

Kenan AZILI¹, Ahmet AKPINAR², Figen PATİHAN³

¹Doç. Dr., Bayburt Üniversitesi Ortak Dersler Bölümü, Bayburt, Türkiye (kenanazili@hotmail.com)
<https://orcid.org/0000-0002-9055-3842>

²Öğr. Gör. Dr., Bayburt Üniversitesi Ortak Dersler Bölümü, Bayburt, Türkiye
(aakpinar@bayburt.edu.tr) <https://orcid.org/0000-0003-2965-1627>

³Öğr. Gör., Bayburt Üniversitesi Ortak Dersler Bölümü, Bayburt, Türkiye (patihanfigen@gmail.com)
<https://orcid.org/0000-0002-1503-6730>

ESKİ TÜRKÇEDE “ÇOKLUK, FAZLALIK, AŞIRILIK” BİLDİREN MİKTAR NİTELEYİCİLERİNİN TİPOLOJİSİ*¹

Özet

Yaygın ve klasik gramer yaklaşımına göre isimleri, isim soylu sözcükleri ve fiilleri nitelemekle görevli olan sıfat ve zarflar, bu sözcük kategorilerini çok çeşitli yönlerden niteleyen birimlerdir. Aynı leksikal birimlerin hem isim ve isim soylu sözcükleri hem de fiilleri niteliyor oluşu ise sentaktik görevleri ile ilgilidir. Bu yönüyle, mevcut fonksiyonlara sahip kategorideki birimlere “niteleyici” adı verilmektedir. Dünya dillerinin tipolojisi için en elverişli yaklaşımın artzamanlı olarak tarihsel dönemleri değerlendirmek olduğu göz önünde bulundurulursa, niteleyiciler için de arkaik biçimlerin önemi daha da ön plana çıkacaktır. Bu açıdan, Türkçenin sahip olduğu niteleyiciler üzerine çalışmak için söz konusu dilin ilk yazılı envanteri ve bu dönemin kapsamına dâhil edilen çeşitli çevreler (VIII.–XI. yüzyıl) en uygun veri dokümanının elde edileceği saha olacaktır. Zira bu dönemdeki özellikle Budist ve İslamî çevrede kaleme alınan metinler niteleyiciler bakımından oldukça zengindir.

Bu makalede, VIII. –XI. yüzyıllar arasındaki Türkçenin ilk yazılı envanterinde tespit edilen niteleyicilerin tipolojileri incelenmektedir. Oldukça çeşitli niteleyici varlığı, Türkçedeki bu birimleri kapsamlı olarak ele almayı güçleştirdiğinden dolayı, çalışmada “çokluk, fazlalık, aşırılık” bildiren miktar niteleyicileri üzerine odaklanılacak ve buradan hareketle genel niteleyici karakterlerine ulaşılmaya çalışılacaktır. Ele alınacak miktar niteleyicilerinin gramerleşme safhaları, kavramsal ilişkileri ve sentaktik dizilimleri üzerinden bir sınıflandırma ile niteleyicilerin genel anatomisi ortaya konacaktır. Bu sayede, hem artzamanlı hem de eşzamanlı bulgulara ulaşılarak dil evrenselliği ve dil tipolojisine katkı sağlamaya yönelik bulgular ortaya konacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, tipoloji, miktar niteleyicileri, gramerleşme, çokluk

*Geliş Tarihi: 4 Kasım 2022 – Kabul Tarihi: 22 Kasım 2022

Date of Arrival: 4 November 2022 – Date of Acceptance: 22 November 2022

Келген күні: 4 қараша 2022 ж. – Қабылданған күні: 22 қараша 2022 ж.

Поступило в редакцию: 4 ноябрь 2022 г. – Принято в номер: 22 ноябрь 2022 г.

¹Bu makale, Bayburt Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından 2022/69001-01-02 kodlu proje ile desteklenmiştir.

Kenan AZILI¹, Ahmet AKPINAR², Figen PATIHAN³

¹assoc.prof. dr., Bayburt University, Department of Common Courses, Bayburt, Turkey
(kenanazili@hotmail.com) <https://orcid.org/0000-0002-9055-3842>

²Lecturer, Bayburt University, Department of Common Courses, Bayburt, Turkey
(aakpinar@bayburt.edu.tr) <https://orcid.org/0000-0003-2965-1627>

³Lecturer, Bayburt University, Department of Common Courses, Bayburt, Turkey
<https://orcid.org/0000-0002-1503-6730>

**THE TYPOLOGY OF QUANTITATIVE QUALIFIERS MARKING
“MULTIPLE, EXCESSIVE, EXTREME” IN OLD TURKIC**

Abstract

Adjectives and adverbs, which are responsible for qualifying nouns, nouns and verbs according to the common and classical grammatical approach, are units that characterize these word categories from a wide variety of aspects. The fact that the same lexical units qualify both nouns and denominal words and verbs is related to their syntactic duties. In this respect, the units in the category with available functions are called “qualifiers”. Considering that the most convenient approach for the typology of world languages is to evaluate historical periods diachronically, the importance of archaic forms for qualifiers will come to the fore even more. Therefore, in order to study the qualifiers of Turkic, the first written inventory of the language in question and the various circles included in the scope of this period (VIII-XI century) will be the field from which the most appropriate data document will be obtained. Because the texts written in this period, especially in the Buddhist and Islamic environment, are very rich in terms of qualifiers.

In this article, typologies of qualifiers identified in the first written inventory of Turkic between the eighth and eleventh centuries are examined. Since the existence of quite a variety of qualifiers makes it difficult to study these units in Turkic, the study will focus on the quantity qualifiers declaring “multiple, excessive, extreme” and from this point of view, it will be tried to reach the general qualifier characters. The general anatomy of the qualifiers will be revealed with a classification over the grammaticalization stages, conceptual relations and syntactic sequences of the quantity qualifiers to be discussed. In this way, both diachronic and synchronic findings will be reached and findings that will contribute to language universality and language typology will be revealed.

Keywords: Old Turkic, typology, quantitative qualifiers, grammaticalization, plurality

Giriş: Zarfların Kategorik Değeri Nedir?

Zarf; fiilleri, sıfatları ve kendi kategorisindeki birimleri zaman, yer, tarz ve miktar gibi yönlerden niteleyen sözcüklerin bulunduğu kategoriye verilen isimdir. Evrensel dilbilgisi ve dilbilim çalışmalarında, genellikle isimlerin niteleyicisi olarak sıfat, fiillerin niteleyicisi olarak da zarflar kabul edilmektedir. Fakat zarflar, söz diziminde fiil dışında sıfatlar ve kendi kategorisindeki varlıkları da niteleyen birimler olarak görev alabildikleri için “en üretken kategori” olarak kabul edilmektedir [1, s. 98]. Söz dizimsel açıdan, dizilimde bulunduğu konum itibarıyla kimi sözcüksel kategorileri niteleyebilen zarflar, bu özellikleriyle diğer kategorilerden ayrılmaktadır. Bir niteleyici olarak hem kendi kategorisindeki birimleri, hem sıfatları hem de fiilleri niteleyen gramer birimlerinin zarf terimi ile karşılanıyor oluşu da önemli kategori sorunlarını beraberinde getirmektedir [2, s. 2].

Uzun zamandan beri, dünya dillerindeki sözcük kategorileri üzerine yapılan pek çok çalışmada, zarfların çok ayrı bir yer tuttuğu gözlemlenir. Bu çalışmalarda isim ve fiil gibi kategorilerin aksine, zarfların kategorik değeri üzerinde bir ittifak sağlanamamıştır. Zarfların tanımlanması ve kategorik değerleri konusu netleştirilememiş, bu sözcük türünün kategorik açıdan “en karmaşık ve en belirsiz” sözcük sınıfı olduğu iddia edilmiştir [3, s. 19]. Anlam alanı açısından çok geniş olmaları, morfolojik yönden sayısız türeme olanağına sahip biçimlerinin olması, -farklı dillerde- görünüşte serbest kelime sıralarının olması, teknik yönden neredeyse her şeyi niteleme kapasitelerinin bulunması, zarf kategorisini belirlemeyi zorlaştıran etkenler arasında yer almaktadır [4, s. 3]. Türklük bilimi çalışmalarında olduğu gibi, diğer birçok evrensel çalışmada, zarfların leksik bir değerinin olup olmadığı veya hangi kategorilerde değerlendirileceği bugün hâlâ tartışmalı bir konudur. Araştırmacılar, zarfların tanımlanmasında “ilginç, belirsiz, karmaşık, ara form” gibi ifadeler kullanarak bu belirsizliği ortaya koymuşlardır. Çünkü zarfların sözcüksel bir kategori mi, dilbilgisel bir kategori mi yoksa bağımsız bir kategori mi olduğu konusunda çekimserdir [5, s. 14]. Konunun anlaşılması için, Türkiye Türkçesinden verilen aşağıdaki örneklere bakılabilir:

- (a) Okula yalnız gelmiş.
- (b) Yalnız kadın bankta oturuyordu.
- (c) Yalnızlar anlar beni.
- (d) Giderim, yalnız sen de gelmelisin.

Yukarıdaki örneklerde, yalnız sözcüğünün dört farklı kategoride kullanımı görülmektedir. (a) örneğinde zarf, (b) örneğinde sıfat, (c) örneğinde -dolaylı bir biçimde- isim ve son (d) örneğinde ise edat olarak görev aldığı anlaşılmaktadır. Türkçe sözlüklerde bu sözcüğün kavramsal karşılıklarının yanında, sözcüğün bütün görevleri de tanımlanmıştır. Fakat

bu sözcüğün söz diziminden bağımsız olarak hangi kategoride değerlendirilebileceği netleştirilememektedir. Bu yüzden Rauh [3, s. 37-40], daha önceki bütün yaklaşımları dikkate alarak zarfları iki açıdan değerlendirmiş; onların hem sözcüksel bir değer olarak hem de söz dizimsel bir dizilim ögesi olarak tanımlanabileceğini ileri sürmüştür. Zaten Türklük bilimi çalışmalarındaki zarf tanımlamalarının tamamında görülen ikilik de bu sözcüksel ve söz dizimsel özelliklere odaklanılmasından kaynaklanmaktadır, bk. [6, s. 371; 7, s. 409; 8, s. 96; 9, s. 216; 10, s. 258; 11, s. 160; 12, s. 451; 13, s. 273; 14, s. 394; 15, s. 50].

Zarf görevinde kullanılan birçok sözcüğün bu değişken görevli olma durumu, literatürde yeni terimler üretilmesine de sebep olmuştur. Dillerdeki bazı sözcüklerin sadece zarf olarak kullanılıyor oluşu ve diğer bazı sözcüklerin esasen zarf olmayıp söz dizimsel bakımdan zarf görevini yükleniyor oluşu; ilk durumdakiler için zarf (adverb), ikinci durumdakiler için zarflık (adverbial) terimini doğurmuştur [4, s 3; 5, s. 14]. Diğer taraftan dillerdeki sabit zarf görevli sözcüklerin -burada prototip zarf terimi kullanılır-, arkaik açıdan sayıca oldukça az olduğu bilinmektedir [16; 17]. Lehman'a [16] göre zarflar çok özel semantik ve söz dizimi özelliklerine bağlı olan son kategorilerdir. Bu şekildeki bir tespite dayanarak zarfların kategorik açıdan aslı sözcük türü olamayacağı ve bilişsel süreçte -belirli morfolojik, semantik süreçlere de dâhil olarak- söz dizimine bağlı öğeler olabilecekleri iddia edilebilir. Öyle ki, Jespersen'in kategoriler için öne sürdüğü "seviye teorisi", zarfların aslı sözcük kategorisi olmadığını gösteren önemli bir tespittir: *Birinciller* (anlamalı birimler, isimler), *İkinciller* (sıfatlar) ve *Üçüncüller* (zarflar) [18, s. 109]. Bazı zarf türleri, birincil seviyeden aşama aşama üçüncül seviyeye taşınmakta iken birincil seviyedeki bütün sözcükler sıfat veya zarf görevli olarak kullanılamaz. Sweet [19, s. 35-36], seviye hiyerarşisi içinde "ağaç, kar, insan" gibi isimlerin hepsinin töz (asıl) sözcükler olarak tanımlamış ve bu tür sözcüklerin sıfat veya zarf kategorilerine geçemeyeceğine dikkat çekmiştir. Çünkü bunların, "kalıcı nitelikleri" ifade ettiğini; sıfat veya zarfların ise, "nitelikleri veya fenomenleri" değiştirdiğini iddia etmiştir.

Kimi sözcükler, söz dizimine bağlı bir şekilde, daha çok sıfat-zarf görevli olarak tanımlanmakta; doğal olarak bu iki kategorinin ayrımı, yalnızca (isim ve fiil gibi) niteledikleri sözcük türlerine göre ayrılmaktadır. Öte yandan, diller, bu iki kategorinin birbirinden ayrılması için bazı morfolojik stratejiler de geliştirmiştir. Dillerdeki doğrudan zarf görevli sözcükler dışındaki kategori değiştiren sözcüklerin bazı morfemlerle sıfat kategorisinden zarf kategorisine geçişi sağlanmıştır: **İng.** +*ly* morfemi (slow→slowly), **Rom.** +*ește* morfemi (moralı→moralicește) [20, s. 62]. Bu strateji, Türk dilinde de görülmektedir. Mesela Eski Türkçede çok kez

tanıklanan *edgü* “iyi” sıfatı, *+tl* morfemi ile genişleyerek *edgüti* “iyi bir şekilde” donmuş zarfını oluşturmuştur¹. Modern Türk yazı dillerinde sıkça kullanılan ve türetim morfemlerinden biri olan *+CA* aynı işleve sahiptir: *hızlı* → *hızlıca*, *güzel* → *güzelce*. Bu morfolojik değer, sözcüklerin zarflık ve sıfatlık değerlerini belirlemeye imkân tanınmasına rağmen, diğer söz dizimsel değere sahip zarf yapılarına kıyasla, morfolojik değerini daha sınırlı bir kullanım alanına sahip olduğunu belirtmek gerekir. Hâl böyle olunca, morfolojik işaretleme dışındaki söz dizimsel değere sahip kategorik değerler, daha çok işlevsel özellikleri ile öne çıkmakta ve bu özellikler sayesinde kategori değiştirebilmektedir. Bu türden sözlüksel öğelerin tamamı; esasen, bir veya daha fazla ismi, fiili, sıfatı ve kendi kategorisindeki sözcüğü çeşitli yönlerden niteledikleri için, daha kapsamlı bir şekilde, “niteleyici” terimi ile karşılanabilir. Herhangi bir kategori ayırt etmeksizin niteleyici teriminin kullanılması, bu sözcükleri hem söz dizimsel hem de anlamsal işlevi bakımından tanımlayabilir. Böylelikle, dilbilgisi çalışmalarında morfolojik ve anlambilimsel açıdan ele alınan sözcüksel birimler, kategori ayırımına gidilmeden ortak düzlemde değerlendirilme imkânı bulabilir.

-- o --

İşaretledikleri kavramsal alandan ziyade, söz dizimindeki işlevleri ile ön plana çıkan sıfat ve zarflar, söz dizimine bağlı olarak sözcüksel bakımdan sınırsız sayıda olabilir. Bu açıdan, sıfat ve zarflar, işaretledikleri anlamsal alan bakımından da kendi aralarında çeşitli sınıflara tabii tutulmuşlardır. İlk örneklerinden biri, M.Ö. I.-II. yüzyıllarda yaşayan Dionysos Thrax’ın *Gramer Sanatı* adlı eserindeki Klasik Yunanca için verilen sınıflandırmadır. Buna göre zarflar; *zaman zarfları*, *nitelik zarfları*, *nicelik zarfları*, *istek zarfları*, *hayıflanma zarfları*, *olumlama gösteren zarflar*, *yasak belirten zarflar*, *kıyaslama yahut benzerlik zarfları*, *şaşkınlık belirten zarflar*, *varsayım gösteren zarflar*, *düzen*, *toparlanma gösteren zarflar*, *teşvik bildiren zarflar*, *soru zarfları*, *pekiştirme zarfları*, *yer zarfları*, *olumlu-olumsuz yemin zarfları*, *onaylama zarfları*, *iddia zarfları* ve *dinsel taşkınlığı gösteren zarflar* gibi çok çeşitli alt kategorilere ayrılmaktadır [21, s. 55-59]. Sıfatlar için de buna benzer eski sınıflandırmalardan bahsedilmektedir. Evrensel modern çalışmalarda ise bu sınıflandırmanın sayıca daha az ve dar kapsamlı olduğu görülmektedir. Literatürde yaygın olarak *yer - yön zarfları*, *katlama / sayma zarfları*, *sıklık / zaman zarfları*,

¹ Türk dilinin zarf yapımı konusunda, morfolojik açıdan daha elverişli ve geniş imkânlarla sahip olduğu söylenebilir. Özellikle zarf-fiillerle çekimlenen geçici zarf biçimleri yanında daha analitik şekiller de görülebilir. Mesela, Genel Türkçede görülen *-DUKDA*, *-GU(n)CA* ve *-DukCA* gibi sıfat-fiillerle birleşen durum morfemlerinin oluşturduğu analitik birleşmeler, yine geçici zarf kategorisine ait sözcük türetiminde kullanılmaktadır.

pekiştirme zarfları ve miktar/derecelendirme zarfları gibi isimlerle farklı sınıflandırmalar yapılmıştır. Sıfatlar için ise daha çok, *niteleme sıfatları* ve *belirtme sıfatları* gibi temel birimler altında çeşitlenen sınıflandırmalar öne çıkmaktadır.

Çokluğun İşaretlenişinde Sözcüksel Yol: Miktar Niteleyicileri

Çeşitli adlandırmalarla ortaya konulan niteleyici sınıflandırmalarındaki ayırım da tam anlamıyla net değildir. Mesela, sıklık ve miktar zarfları gibi bazı kategorilerin arasında kuvvetli bir ilişki söz konusudur. Yani “çok” ve “sık” ifadeleri birbirine yakın ve eşdeğer şekilde kullanılması mümkün zarflardır [22, s. 685]. Bu zarf kategorilerinden miktar zarfları, söz diziminde genellikle azlık-çokluk ile ilgili niteleme fonksiyonuna sahip zarflardır. Fakat miktar ve derece yönünden niteleyici olarak kullanılan bu birimlerin -sıklıkla sıfatları nitelediği için- sıfatlara daha çok benzediği düşünülmektedir [2, s. 7]. “Bir olayın derecesini ifade etme işlevi” olarak tanımlanan [6, s. 372] bu zarflar için; “miktar ve derece beyanı” [10, s. 248]; “bir sıfatın, zarfın ve fiildeki oluşumunun nicelik, düzey ve derecesini belirleme” [12, s. 517]; “sıfat ve zarflara edat koyarak derece ve nicelik ifade etme” [14, s. 357]; “bir fiilin, sıfatın veya başka bir niteleyicinin derecesini gösterme” [8, s. 89] gibi tanımlamalar yapılırken, benzer işlev ile isimlerin miktar/sayı/derecesini gösteren sözcükler için ise *niteleme sıfatları*, *belgisiz sıfatlar* ve *sayı sıfatları* gibi kategoriler altında sıfatlar değerlendirilmektedir.

“Miktar ve ölçü” açısından niteleme işlevine sahip bu sıfat ve zarf kategorileri -bundan sonra niteleyici-, Ağca tarafından “sözcüksel çokluk işaretleyicileri” olarak değerlendirilmektedir. Türk dilinin “çokluğu” işaretlemek için +lAr gibi çokluk morfolojilerine başvurmasına karşın, bu türden sözcüksel birimlerin de “azlık-çokluk” ilişkisini kurduğu bilinmektedir [23, s. 50–51]. Bu çerçevede, herhangi bir ismin, sıfatın, zarfın veya fiilde ifade edilen işin, oluşun, hareketin ölçüsünü, miktarını, sayısını, derecesini belirten sözcüksel işaretleyiciler miktar niteleyicileri olarak değerlendirilebilir. Yine tekrarlamak gerekirse, bu tanımlamanın kapsamına bağlı olarak miktar zarfları, derecelendirme zarfları, niteleme sıfatları, belgisiz sıfatlar ve sayı sıfatları gibi çeşitli kategoriler altında incelenen kimi sözcükler, “azlık-çokluk” bakımından niteleyici konumunda yer almaktadır.

Türk dilinde çokluk işaretlemek üzere kullanılan niteleyicilerin sayısı oldukça fazladır. En erken tarihli metinlerden itibaren birçok örneğine rastlanılan miktar niteleyicileri, ait oldukları çevre ve zamana bağlı olarak değişkenlik göstermektedir. Diğer niteleyiciler arasında nicelik bakımından öne çıkan bu niteleyiciler, dillik özellikler bakımından farklı biçimsel ve anlamsal/kavramsal özellikler barındırmaktadır. Bu çalışmada, niteleyici

kategorileri arasında bulunan miktar niteleyicilerinden “çokluk, fazlalık, aşırılık” işaretleyen yapıların “türetim anatomisi” incelenerek tipolojik sonuçlar elde etmek hedeflenmektedir. Çalışmanın kapsamı ise, kağanlık döneminden itibaren çeşitli bölgelerde bulunan yazıtları, Manihaist ve Budist çevrelerde üretilen metinleri, İslam'ın kabulüyle yazılan ilk metinler ve nihayet din dışı çevrelerde kaleme alınan metinleri ihtiva eden VIII. ve XI. yüzyıllar arasındaki Eski Türkçeye âit dil malzemesinden oluşmaktadır. Yapılan taramalarda, söz konusu dönem metinlerinin, “çokluk, fazlalık, aşırılık” bildiren miktar niteleyicileri bakımından zengin bir söz varlığına sahip olduğu gözlemlenmiştir. Diğer yandan niteleyiciler için bu dönemin seçilmesi, daha sonraki tarihsel ve modern yazı dillerindeki yapılar için genel prototipin ortaya konulmasına vesile olacaktır. Zira Eski Türkçe malzemenin bir kısmının daha sonraki yazı dillerinde görüldüğü bilinmektedir.

Genel Türkçenin zarf ve sıfat görevli söz varlığı arasından yalnızca “çokluk, fazlalık, aşırılık” kavram alanını işaretleyen miktar niteleyicilerinin seçilmesi, bu malzemenin nicelik bakımından müstakil bir çalışmanın sınırlarını hayli aşacak olmasından kaynaklanmaktadır. Miktar niteleyicilerinin biçimsel, anlamsal ve söz dizimsel incelemesi, bir bakıma, diğer niteleyiciler hakkında bazı tipik stratejilerin anlaşılmasını sağlayacaktır. Ayrıca bunlar üzerinde mikro düzeydeki çıkarımların genel bir yargıya varılmasında ilk adımı temsil etmesi beklenmektedir. Yukarıda zikredildiği gibi, niteleyicilerin biçim birimsel stratejiler olsun olmasın, sınırsız sayıda kullanıma sahip olduğu bilgisi, bütün dil malzemesi üzerinde çalışmayı imkânsız kılmaktadır. Dönem ve kategori sınırlamasıyla niteleyiciler üzerinde daha sağlıklı çıkarımların yapılacağı düşünülmektedir. Çalışmada verilen niteleyici yapılarının birçoğu, biçimsel ve işlevsel açıdan daha önceki müstakil çalışmalarda ele alınmış ve ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmiştir. Ancak tipolojik çerçeveyi görebilmek ve genel bir teorik zemine yerleştirmek için, bu yapıların toplu olarak karakterize edilmesi gerekmektedir. Bu çerçevede, daha önce ele alınan formlar, sadece belirli özellikleri ile gösterilecek ve önceki çalışmalara yönlendirilecektir.

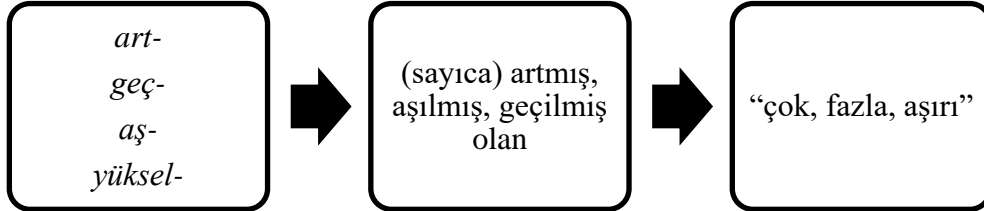
Eski Türkçe dönemine ait metinler üzerinde yapılan taramalar sonucunda, niteleyicilerin karakteristik yapılarını sınıflandırabilecek dört farklı sınıf belirlenmiştir. Bunlardan ilki “kimi morfemlerle dilbilgiselleşme ve sözcükselleşme aşamalarına katılan sözcüksel işaretleyiciler”, ikincisi “farklı kavram alanlarından çeşitli anlamsal/kavramsal gelişimlerle ortaya çıkan sözcüksel işaretleyiciler”, üçüncüsü “etimolojiye dirençli veya hâli hazırdaki çalışmalarda köken açısından şüpheli daha eskicil niteleyiciler” ve sonuncusu “çeşitli söz dizimsel stratejilerle oluşturulan niteleyici yapıları”dır.

0. Morfemlerle Çekimlenerek Dilbilgiselleşme ve Sözcükselleşme Aşamalarına Katılan Yapılar

Bu sınıftaki niteleyiciler; zarf-fiil, isim türetim ve yokluk morfemleri ile çekimlenmiş kök veya gövde formlarının, dilbilgiselleşme veya sözcükselleşme aşamaları vasıtasıyla “çokluk, fazlalık, aşırılık” işaretleyecek yapılara doğru gelişimini gösteren örnekleri temsil etmektedir. Bu yapılar, Türkçe için tipik sayılabilecek dilbilgiselleşmenin “kategorisizleşme” aşamasını veya sözcükselleşmenin temel adımı olarak kategori değişimini göstermektedir. Tarihsel ve modern Türk yazı dillerinde bu şekilde ortaya çıkan çok sayıda örnek bulunmaktadır.¹

0.1. Zarf-fiil Morfemi ile Kurulan Yapılar

Eski Türkçede, “artmak, geçmek, aşmak, yükselmek” gibi harekete bağlı fiil kök veya gövdelerinin, zarf-fiil morfemleri ile çekimlenerek kök veya gövdenin sahip olduğu kavramsal alanları çokluk ve fazlalığa taşıdığı, bununla birlikte niteleyici olarak söz diziminde görev aldığı tespit edilmiştir. Bu tür yapıların çekimlenme öncesi ve sonrasında işaretledikleri kavramsal alanın metaforik ve bilişsel bir sürece dahil olduğu görülmektedir. Bu süreç, “yönlülük ilkesi” ile açıklanabilir [24, s. 88]. Fiil kök veya gövdelerinin sahip olduğu “artmak, geçmek, aşmak, yükselmek” gibi kavramsal alan genellikle yukarı yönlü (↑) bir hareket alanına sahiptir. Yukarı yönlülük ise metaforik transfer ile *miktar bakımından yüksekliği* veya *aşımı* gösterecek bir kavramsal gelişime olanak sağlamış, böylece morfemlerle genişleyen yapılar miktar açısından “çokluğu, fazlalığı” işaretleyebilmiştir. Bu kavramsal geçiş, şu şekilde gösterilebilir:

Çalışmanın kapsamındaki tarihsel dönem metinlerinde aşağıdaki fiiller ve dilbilgiselleşme aşamaları sonucunda bu fiillerden türetilen miktar niteleyicileri tespit edilmiştir:

a) *artaru* ve *artuk*

“Artmak, çoğalmak, fazlalaşmak” kavramlarına karşılık olarak kullanılan fiil, ettirgenlik çekimi ile birlikte zarf-fiil morfemini alarak

“çokluğu” işaretleyecek bir niteleyiciye doğru gelişim göstermiştir. Zarf-fiil çekimli bazı örnekler; henüz donmamış, canlı ve fiil birleşimlerinde kullanılmış hâlde tanıklanabilir:

KB 610'da *tapug arturu bardı kündä yañı ağırladı ilig küniñä öñi* “O günden güne hizmetini arttırmakta, hükümdar da onu günden güne yükseltmekteydi.”,

DLT 105'te *keldi bärü arturu berdi elin ärtürü* “Çoğalarak buraya doğru geldi, geçerken yardım etti.”,

Fiilin canlı birleşim biçimlerine karşın, dilbilgiselleşme aşamalarında kategori değiştirip donuklaşan ve isim ve fiilleri “çokluk” yönünden işaretleyen niteleyiciler hâline geldiğini gösterecek sayılı örnekler mevcuttur:

JapanMa 105'te *ançulayu kelmiş ayagka tägimlig köni tüz tuyuğlıñ adınçig iki kırk lakşanlar nayrag iyinki säkiz on ädgülär üzä arturu uz itilmiş yaratılmış ät'özlüg ärdinisin* “Öylesine gelmiş, saygıdeğer, doğru kavramış (olan Buddha'nın) seçilmiş otuz iki lakşanası ile aňuvyanjana denilen seksen güzellikleri üzerine çokça maharetle yaratılmış vücut cevheriyle”,

IduQoço 17'de *alku el bodun açıp körüp arturu sevinişip* “Bütün halk açıp, bakıp fazlasıyla sevinerek”.

Diğer taraftan, aynı kök fiilin diğer bir morfemle çekimlenerek aynı işlevi koruduğu *artuk* şekli de yaygın niteleyiciler arasında gösterilebilir. Öyle ki bu yapı, yazıtlar çevresinden başlayarak tespit edilebilir. Özellikle sayı sistemlerinde fazlalığı işaretlemesi bakımından dikkate değerdir:

KT D 33'te *yarıkınta yalmasınta yüz artuk okun urtı* “Zırhından kaftanından yüzden fazla okla vurdu(lar).”,

KÇ D13'te *artuk yilkıg igitti* “Çok sayıda at sürüsünü besledi”,

M II 12'de *neçe yemä tömkä biliglig ersär inçip ätüzin artuk saklanu tutar* “Her ne kadar cahil ise de yine vücudunu fazlasıyla korur”,

AY 493'te *altı kat amranmak uguş täñri yerintä yalıñuz siz tängri kızı aglatı artuk kükülmiş siz* “Altı kat dünyevi hırslar dünyasının tanrı saraylarında (bile) yalnız siz, tanrıça, fazlasıyla övülmüşsünüz.”.

Arturu çokluk niteleyicisi, daha sonraki dönemlerde tanıklanan bir form olmasına karşın, *artuk* biçimi yazıtlardan modern Türk yazı dillerine kadar kullanılan bir niteleyicidir. Bu şartlar altında ilk biçimin dilbilgiselleşme aşamasına daha geç girdiği, ikincisinin ise diğerine nazaran oldukça erken safhalarda dilbilgiselleştiği ve çeşitli kategorik değerler kazandığını belirtmek gerekir.

b) ärtü ve ärtiñü

Tarihsel metinlerde, “geçmek” kavram alanını işaretleyen *ärt-*fiilinin zarf-fiil çekimiyle dilbilgiselleşme sürecine girdiği ve niteleyici

olarak kullanıldığı çok sayıda örnek tespit edilmiştir. *Ärtä* şekliyle tanıklanan bu biçim üzerine daha önceki çalışmalarda kimi karışıklıklar görülse de son çalışmalarda bu yapının köken ve dilbilgiselleşme öyküsü netleştirilmiştir, bk. [25].

Abh. 1550'de *munda sezini sözlämiş täg bir işim ärtä tükätdi* "Bundan şüphelenip söylemiş gibi bir işim tamamen geçti." ve **Abh. 1554**'de *äñilki kaltı täñri burxanka yüküngülük ikinti kaltı şasdr yaradgulug yükünüp täñri burxanka ärtä tükätdi* "En başta Buda'ya secde etmek, ikincisi Şāstra hazırlamak; secde ederek Buda için (bunları) bitirdi." gibi örneklerde, canlı bir şekilde geçici zarf olarak kullanılan zarf-fiil çekimli fiil formunun, aşağıdaki örneklerde, artık tamamen çokluğu işaretleyen bir niteleyici olduğu anlaşılmaktadır:

AY 638'de *äñ kiçiği üçünçi mahasatvı bodisatav ärtimlig törükä siñirtip ärtä kırılı täginmiş* "En küçüğü üçüncü Mahasatvı Bodisatav geçici töreye nüfuz edip tümüyle ölmüş",

BT XIII 1'de *...niñ üzäsi ärtä säviglig tog tolu* "...nin üzeri çok sevimli, dolu",

BT XIII 21'de *ädgü nomlug yıdlarıñ ärtä qoqar yıparça* "İyi dharma kokularınız çok güzel kokuyor.",

BT XXV 420'de *töz bahşımızñ ädgü ögli köñül üzä asıg tusu kılmaklıg ädgüsü çın kertü ärtä ağır üçün* "Bizim 'kök öğretmenimiz'in (mülācārya) iyi gönül üzerine fayda sağlamak iyiliği son derece doğru ve cömertlik (maitrī) olduğu için...".

Ayrıca kök fiilden türetilen ve *ärtä* gibi çokluğu işaretleyen bir diğer niteleyici ise *ärtiñü* biçimidir. Bu niteleyici *ärtänin* aksine yazıtlardan beri tanıklanan daha eski bir dilbilgiselleşmiş biçim olarak öne çıkmaktadır:

BK K 9'da *män türgiş kağanı kızım kunçuyug ärtiñü ulug törün alı bertim* "Ben Türgiş Kağanına kızımı pek büyük bir törenle alıverdim.",

TT II 416'da *ol ödün kaltı täñri ilig böğü kan inçä aydukta ötrü biz dindarlar kamağ iltäki bodun ärtiñü ögrünçülüğ boltumuz* "O zaman, Tanrı hükümdar Böğü Han böyle buyurduğundan dolayı biz seçkinler ve ülkedeki tüm halk olağanüstü sevinçli olduk.",

AY 141'de *öz kılmış kılınçlarıña ärtiñü uyadsar aymansar* "Kendi yaptığı işlere çok utansa, korksa".

c) **keñürü**

keñ"geniş"+**ü-r-** "genişlemek" şeklinde bir türetimle oluştuğu düşünülen [26, s. 727, 733; 27, s. 728] fiil gövdesi, yine ünlü zarf-fiili ile çekimlenerek dilbilgiselleşme aşamalarına dâhil olmuştur. Clauson, bu aşamada fiil gövdesinin kavramsal alanını "tanıtmak, bilinir kılmak" gibi bir alana taşıdığını iddia etse de [26, s. 733], aşağıdaki örneklerde yapının

“çokluğu, fazlalığı” işaretlediği anlaşılmaktadır. Gövde fiilin anlamını koruyan canlı şekiller, geçici fiil birleşimlerinde tanıklanmaktadır:

AY 666'da *süzük köngülin bir uçlug keñürü yadturu tägingäy biz* “Saf bir gönülle (bu öğretiyi) geniş alanlara yayacağız.”,

AY 698'de *ymä yertinçüdä keñürü yadılıp yügärü közünü tururlar* “Yeryüzünde büyük bir alana yayılıp hâlihazırda görünürler.”.

Yazıtlarda tanıklanmayan niteleyici, Budist ve İslamî metinlerde “çokluğu” işaretleyen şu örneklerde gramerleşme sürecini tamamlamış ve donuklaşmıştır [4, s. 180–181]:

BT XIII 24'te *kimkä eşidilip ämgäkligniñ açığ üni keñürü asıg kılur ersär küni tüni ketmiş ersär* “İzdirabın acı sesi işitilip kime çokça fayda kılmışsa (ve) gece gündüz gitmişse”,

BahşıÖg 42'de *tilin alku keñürü sözlämişlärim küsüşüm ol darni nom padakları bolzun* “Dil ile fazlasıyla anlattıklarım, isteğim o dharani dharma şiirleri olsun.”,

KB 4462'de *işiñ kalsalar tärk tärin tägrü ber yetürgil içürgil aşın keñrü ber* “Senin ısmarladığın bir işi yapınca onların hizmet hakkını derhal öde, bolca yedir, içir.”,

KB 4537'de *aş içgü tuz etmäk yemä keñrü tut atıñ ädgü bolgay kelü bergä kut* “Yiyeceği içeceği, tuz ekmeği bolca tut; iyi nam kazanırsın ve saadet sana yar olur”.

d) kuturu

Koduru/kuduru/kuturu şeklinde çeşitli okuyuşlarla değerlendirilen sözcüğün, çeşitli çalışmalarda, kökeni ve sahip olduğu kavramsal alanı için farklı teklifler öne sürülmüştür. “Tamamıyla, esaslı surette” [28, s. 59], “tamamen, tamamıyla, epey, aşırı” [29, s. 452a, 474b], “pey, aşırı” [26, s. 606] ve “kuvvetlice, aşırı bir şekilde, epey” [27, s. 728] gibi kavramsal alanlara sahip olduğu düşünülen niteleyicinin, **kud-** “dökmek” [28, s. 59], **kodur-** “çaba sarf etmek, gayret etmek” [26, s. 606], **kod-** “bırakmak, koymak” [30, s. 45] ve **kodur-** “aşmak, sınırı aşmak, taşmak” [27, s. 728] gibi fiillerden türetildiği ileri sürülmüştür. Ancak bu sözcük üzerine yapılan son çalışmada Uçar, imlayı da gözetererek sözcüğün **kutur-** “sınırı aşmak, taşkınlık yapmak, kudurmak” fiilinden zarf-fiil çekimi ile meydana geldiğini öne sürmektedir [31, s. 174-175]. Diğer çokluk niteleyicileri göz önünde bulundurulduğunda, çokluk niteleyicilerinin kavramsal ilişkileri bakımından, bu yaklaşımın makul bir türetim olduğu kabul edilebilir.

Sözcüğün zarf-fiil çekimi sonucunda dilbilgiselleşme aşamasında “çokluk, aşırılık” işaretlediği niteleyici kullanımı şu örneklerde açık bir şekilde görülebilir:

AY 109'da *bu yertinçü yer suvka kuturu atkanmak yapşınmak alp ämgäk tetir* "Bu yeryüzüne çokça bağlanmak büyük ıstıraptır",

Kuanş. 174'te *täñri burkan yemä şlok takşutın inçä tep kiginç yarlıkadı kuturu tınlañ* "Tanrı Burhan yine beyitlerle şöyle cevap buyurdu: Çokça dinleyin!",

Sadāpra. 500'de *ayıg sakınçlıg şimnu kanları tirinläri kuvragları birlä ayı kuturu korkdılar* "Kötü düşünceli Māra hanları, toplulukları ve cemaatleri ile birlikte epey korktular."

Yukarıda verilen sonuncu ifadeye dikkat edilirse, *kuturu* niteleyicisinin, *ayı* "çok, fazla" niteleyicisiyle birlikte bir ikileme dizilimine sahip olduğu gözlemlenebilir. Bu durum ise, niteleyicinin işaretlediği kavramsal alanı daha net bir biçimde ortaya koyabilir.

0.2. Türetim Morfemleri ile Kurulan Yapılar

Tarihsel metinlerde kullanılan bazı kök veya gövdelerin çeşitli türetim morfemleri ile genişleyerek "çokluk" işaretleyen niteleyiciler olarak kullanıldıkları görülmektedir. Bu türden yapılar sözcükselleşmenin önemli örnekleri olarak görülürken, aynı zamanda, kategori değiştirmeleri bakımından kalıcı sözcük türleri olarak donuklaşmışlardır.

e) *üküş*

"Yığmak, biriktirmek" kavram alanına sahip *ük-* fiilinin -(X)ş morfemi ile genişlemesi sonucu meydana gelen *üküş* [26, s. 100; 27, s. 267], kök fiilin kavramsal alanına bağlı olarak "yığılan, biriken şey" → "çok, fazla" kavram alanına geçiş yaparak çokluk niteleyicisi olarak kullanılmıştır. Eski Türkçe döneminde yaygın çokluk niteleyicilerinden biri olarak bütün çevrelerde tanıklanmaktadır:

KT D 29'da *az bodunug üküş kiltım* "Az halkı çok yaptım",

M III 13'te *ol içtin sıyar üküş erürlär* "O içerideki yerden çoktur",

KB 151'de *bayat kimkä birsä ukuş ög bilig üküş ädgülükä uzattı elig* "Tanrı kime anlayış, akıl ve bilgi verirse, o pek çok iyiliklere elini uzatır",

DLT 43'te *tirig esen bolsa tañ üküş körür* "Sağ salim yaşarsa hayret verici şeyleri fazlaca görür".

Üküş niteleyicisi, ayrıca, yaygın bir ikileme formu olarak diğer çokluk niteleyicileri ile sıkça kullanılmıştır:

Kuanşi. 77'de *ärtiñü üküş ädgü kılınç kazganç kazganur alku kişikä amrak bolur* "Çok iyi amel ve kazanç elde eder, herkes tarafından sevilir.",

AY 34ğ'de *ärüş üküş äv bark itgäli usar* "Pek çok ev bark yapabilse",

BT III 87'de *munda udpati tıtağı üküş tülüm erürlär* "Burada Udpati sebebi çoktur",

KB 60'da *ağırlamış artuk üküş hil'ati kalämnih hakı tep ukuş hürmäti* "Akıla karşı hürmet ve kalemin hakkıdır diye, hükümdar ona çok itibar edip çok ihsanda bulunmuştur."

Öte yandan, Erdal tarafından bu kök fiilden türediği düşünülen **ükşürü** (<ük-(ü)ş-ür-ü) sözcüğü de kavramsal alanı itibariyle çokluk niteleyicisi olarak değerlendirilebilir. Zira çalışmada Erdal'ın verdiği şu örnekler, çokluk niteleyicisi olarak değerlendirmeye elverişlidir: **ükşürü ötügümin bütürü yarlıkazun, mäniş ükşürü ayıg kılınçım, agturup bilgü biliglig kün täñri yarutdı ükşürü karangularıg** [27, s. 731].

f) tälim ve taşım

İlk kez Budist Uygur ve geç dönem Manihaist Uygur metinlerinde tanıklanan **tälim** ve onun eş çifti olan **taşım** sözcüğü, Eski Türkçe metinlerde çokluğu işaretleyen yaygın niteleyicilerden biridir. Ağca [23, s. 61] tarafından, her iki biçimin de Ana Altayca ve İlk Türkçe evrelerinde ***tal-** şeklindeki bir fiilden isim türetim morfemiyle türetildiği belirtilmiş ve /l~/~/ş/ denkliğine bağlı olarak eş çift olarak tavsif edilmiştir. ***tal-** ve ***taş-** fiillerinden türetildiği varsayımından hareketle, biçimlerin "taşmak, fazlalaşmak, artmak" → "çok, fazla" gibi kavramsal bir gelişim gösterdiği anlaşılabilir. Tarihsel metinlerdeki tanıkları ve diğer niteleyicilerle beraber kullanıldıkları ikileme biçimlerinden bazıları şunlardır:

MaitrSeng. 7'de *bu yirtinçüdä aņsız üküş nomlug talım taşım çoğ yalın belgülig bolmuş ärür* "Bu dünyada fevkalade büyük dinin çokça ışığı belirmiştir",

BT III 87'de *munda udpati tıtagı üküş tälim ärürlär* "Burada Udpati sebebi çoktur",

BT XXXVII 178'de *yaragın körü y(a)rılıkamakları üzä ayı tälim savları sakınçları turur* "Çıkarını gözetmek için vereceği buyruklar üzerine pek çok sözleri, düşünceleri var."

g) adınçig, muñadınçig ve tañlançig

Tarihsel metinlerde çokluğu, fazlalığı işaretlemek için sözcük türeten morfemler arasında **-(X)nçİg** (< **-(X)nç+sİg**) [27, s. 363] morfemi de yer almaktadır. Bu morfemle türetilen **adınçig, muñadınçig** ve **tañlançig** gibi biçimler çokluğu ve fazlalığı işaretleyen niteleyiciler olarak kullanılmıştır. Buna benzer türetimler, temelde "hayret ve hayranlık" uyandıran durumlardan "aşırılığa, fazlalığa" doğru kavramsal bir geçişi temsil etmektedir:

AY 36'da *kanınçsız körklä adınçig ädgü altunlug linhua çaçäklär* "Çok güzel, çok iyi altın renkli nilüfer çiçeği",

AY 532'de *täñri yerinteki kişi ajunıntakı tañlançig muñadınçig ädgü meñig aşagay biz* "Tanrı ülkesindeki ve insanlar âlemindeki çok iyi yemeği yiyeceğiz."

0.3. Yokluk Morfemi ile Kurulan Yapılar

Türk dilinde, “yokluk, bulunmazlık” kavramı genellikle +sXz morfemi ile işaretlenmektedir. Bu morfem, Türk dilinin tarihsel ve modern yazı dillerinin neredeyse tamamında kullanılan işlek bir morfemdir. İsim kök veya gövdelerine getirildiğinde, sözcükleri sıfat ve zarf gibi niteleyicilere dönüştüren bu morfem, aynı zamanda farklı kategorilerdeki sözcüklerle çekimlenebilen çok işlevli bir birimdir [32, s. 131–155]. Bu morfem ile çekimlenmiş bazı yapıların “çokluk, fazlalık” işaretleyen niteleyici olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Yokluk morfemi ile çekimlenme sonucunda sözcükselleşen bu türden yapılarda, yokluk morfeminin kavramsal etkisi ile birlikte belirli bir sınırın kalktığı ve “sayıca sınırı olmayan” kavramına ve buradan da “çok, fazla, aşırı” gibi bir alana geçiş yaptığı gözlemlenir. Dolayısıyla bu türden sözcüklerde, “sayıca sınırın olmayışı” → “çokluk” bağlantısı kurulmaktadır.

h) ‘*üysiz*¹

Sözcüğün kökeni konusunda çeşitli yaklaşımlar bulunmaktadır. Clauson [26, s. 190], sözcüğü, *ay* “anlayış” köküne bağlayarak “anlayışsız, cahil, aptal” ve bu kavram alanından genişleyen “aniden, mekanik olarak” gibi anlamlara sahip olduğunu düşünmektedir. Röhrborn [33, s. 164], sözcüğü *ayısız* olarak okuyup, “düşünmeden, aşırı, çok” anlamlarını vermiştir. Hamilton [34, s. 125] ise, “bütünüyle, tamamen” kavram alanına sahip sözcüğün, *ay* “kusurlu, eksik, kırık, boş” kökünden geldiğini düşünür. Hatta bu kökün yine “hiçbir şey, hiçbiri” anlamındaki *nüy* formunda da *nü ay* biçiminde bulunabileceğini ileri sürer. Öte yandan, sözcük üzerine yapılan son çalışmada Ağca ve Azılı sözcüğün, yazıtlarda tanıklanmayan, fakat Uygur ve Karahanlı çevrelerinde sıkça kullanılmış karşılaştırma ve derecelendirme niteleyicisi *ay/üy* sözcüğünden yokluk morfemi ile türediğini ileri sürmektedir [35, s. 45-46].

AY 529’da *içinin taşının barça ‘üysiz körklä sävgülük taplaguluk öñlüg yıdlig yegükä aşaguka yaraglıg kılı* “İçini dışını, oldukça fazla güzelliğiyle sevimli, renkli, güzel kokulu ve yemeye içmeye uygun yaparak”,

Maitr. 8’de *bu muntag savlarag eşidip ötrü ‘üysiz sözläp purnaki inçä tep tedi* “Bu türlü sözleri işittikten sonra çok konuşarak Purnaka şöyle dedi.”,

¹ Sözcük ve kökeninin nasıl okunacağı hâlâ kesin olmamakla birlikte, tarihsel metinlerde de yazımı konusunda bir tutarsızlığın olduğu bilinmektedir. Söz başında /a/ okutan çift elifle yazılmasına karşın, çekimlendiği ince sıralı çeşitli morfemler sebebiyle, Türk dilinde derecelendirme işaretleyicisinin *ay* olduğunu ve işaretleyicideki ünlünün erken dönemde öndamaksillaştığı düşünülmektedir [35, s. 48]. Sözcüğün kökeni ve türevlerindeki imla durumu için söz konusu çalışmaya bakılabilir.

HT 1802'de *bu ymä 'üysiz uyatıp utsukup özin bilindi* "Bu yine epey utanıp mağlup olup kabul etti."

Sözcüğün *üküş*, *barça* ve *ked* gibi sözcüklerle birlikte ikileme olarak kullanıldığı aşağıdaki örnekler, *'üysiz* niteleyicisinin çokluğu işaretlediğini gösterecek mahiyettedir:

Maitr. 7'de *bu yertünçüdü 'üysiz üküş nomlug tälim taşım çoğ yalın belgülig bolmuş ärür* "Bu dünyada birçok dinin gür ışığı belirmiştir."

AY 231'de *yme taşdın singarkı ayıg ögli yagılar örletmekin ämgütmäkin ikägüni barça 'üysiz ked särärlär särinürlär* "Yine dış taraftaki kötü düşünceli düşmanların öfkesine ve ıstırap çektirmesine, ikisine, fazlaca sabrederler".

i) käreksiz

Tuna'nın *käreksiz* sözcüğüne karşılık olarak önerdiği "bir kuş" karşılığı ve *käreksiz bol-* için "kuş olup uçmak, ölmek" [36] teklifi yanında, sözcüğün kavram alanı ve kökeni için türlü teklifler ileri sürülmüştür. Ancak bunlar arasında en makul sayılabilecek olanı Tekin'e aittir. Ona göre, Uygur metinlerindeki *üksüt- käreksiz-* ve *üksik käreksiz* ikilemeleri göz önünde bulundurularak *käreksiz-* "yok olmak" fiilinden türetilmiş ve "yok olan, mevcut olmayan" kavramlarına karşılık gelen bir sözcük kabul edilebilir [37, s. 71-72]. Bu hâliyle, sözcüğün yokluk morfemine bağlı kazandığı kavramsal alan "yok olmayan" → "var olan" → "gereğinden fazla, gereksiz ve aşırı olan" gibi kavramsal bir aktarıma elverişli hâle gelmesi muhtemeldir.

KT K 12'de *bir tümän ağı altun kümüş käreksiz kelürti* "Binlerce ipekli kumaş, altın (ve) gümüşü gereğinden fazla getirdi."

TT VI 229'da *nä üçün ölüg käreksiz yıdıg ätöz üçün ädgü kün talulayur ädgü kün tiläyür* "Niçin ölü, aşırı kokuşmuş bir beden için iyi bir gün seçer, iyi bir gün ister?"

Ölmez [38, s. 106], yakın zamandaki çalışmasında sözcüğü bu kavram alanıyla değerlendirmiş ve şu örneği göstermiştir: *yıdıg käreksiz ät'özümün sidmiş kemişmiş yin yar täg tetip.*

j) kolusuz

Yalnızca Uygur metinlerinde tanıklanmış ve "Zaman, vakit, periyot" kavram alanlarını karşılayan *kolü* [26, s. 617; 39, s. 390], yokluk morfemi ile çekimlenerek "zamansız, sonsuz" kavram alanlarını işaretleyen bir niteleyici olarak kullanılmıştır. Ancak tarihsel metinlerde çokluğu işaretleyen kimi niteleyicilerle birlikte, "ölçülemez, aşırı, çok" kavram alanları için de kullanıldığı anlaşılmaktadır. Zieme [40, s. 132], sözcüğün çeşitli örneklerde "zamansız, ebedi" değil "çok, aşırı" olarak anlaşılması gerektiğine dikkat çekmekte ve Wilkens sözlüğünde [39, s. 391], bu sözcüğü madde başında göstererek "aşırı, sayısız, çok sayıda, sonsuz,

sınırsız, ölçülemez, ölçüsüz, hesapsız” karşılıklarına sahip olduğunu belirtmektedir. Bu durumda zamana ait sınırsızlığı sağlayan *kolu+suz* biçiminin metaforik açıdan niceliksel sınırsızlığa taşındığı görülmektedir:

BT XVIII S451’de *ölürmämäkniñ ymä buyan ädgü kılınçı ymä ança ok ülgüsüz kolusuz titir* “Öldürmemenin yine sevap getirecek iyi ameli de fazladır.”,

AY 629’da *öñrä ärtmiş ür ırak sansız sakışsız kolusuz asanki kalplar içintä* “ Önceden geçmiş, uzak sayısız, çok zamanlarda”,

AY 650’de *yalınlıg bädiziñiz kolusuz yarukları tälim ol* “Aevli süslemenizin sayısız ışıkları çoktur.”.

k) sansız ve sakışsız

Sa- “saymak” fiilinin türevlerinden ikisi olan *san* “sayı” ve *sakış* “sayma, hesap” [26, s. 816, 831; 39, s. 576, 579] sözcükleri, isim kategorisinde kullanılan sözcüklerdir. Bu sözcükler, yokluk morfemiyle çekimlenerek “sayısız, çok, fazla” kavram alanlarına aktarılmış ve çokluğu niteleyen sözcüksel çokluk niteleyicileri hüviyetini kazanmışlardır. Yazıtlardan itibaren tanıklanan bu niteleyiciler, Eski Türkçe metinlerde yaygın ikileme diziliminde kullanılmaktadır:

BK G 12’de *ädgü özlük atın kara kişin kök täyänin sansız kelürüp kop kodtı* “İyi has atlarını, kara samurları (ve) boz dağ sıçanını sayısızca getirip bıraktılar.”,

BT V 46’da *oyunta sansız tümän türlüğ ün ägzig ünär* “Oyunda, sayısız, türlü türlü ses ve ezgiler yükselir.”,

AY 12’de *sansız sakışsız kişilärniñ boyunları bukağulug eligläri adakları bäklig savların ayıtu ötäklärin adırtlayu tururlar* “Sayısız kişilerin boyunları zincirli, elleri bağlı (olarak) sözlerini söyleyip borçlarını ayırıp dururlar”,

AY 340’da *sansız sakışsız toyınlar şamnançlar bu nomda nomlug közin tükäti açıldı* “Sayısız rahipler ve rahibelerin bu öğretilde inançlı gözü tamamen açıldı.”,

Maitr. 58’de *boğzıntın önmiş tını özä alarıp körmişkä sansız üküş tınlıglarığ ölürdi* “Boğazından çıkan nefesi ile cüzzamlı hale soktuğu sayısız canlıları öldürdü”

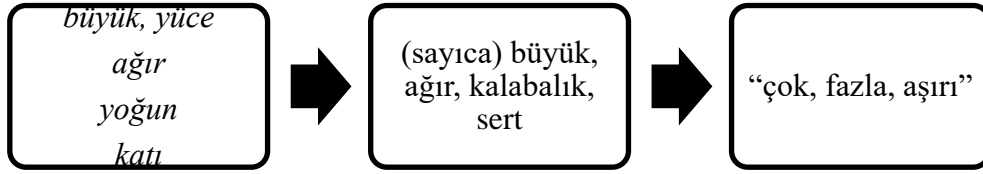
1. Farklı Kavramsal Alanlara Ait Niteleyiciler

Bu sınıftaki niteleyiciler, herhangi bir morfemik türetimden ziyade, mevcut söz varlığının sahip olduğu kavramsal alanlara bağlı olarak “çokluk, fazlalık, aşırılık” işaretleyecek yapılara doğru gelişimini gösteren örnekleri temsil etmektedir. Bu yapılar, çeşitli kavramsal ve semantik ilişkilerle birlikte gramerleşmenin sağladığı semantik alan değişimi/gelişimine uğrayarak niteleyici görevliyle kullanılmış sözcüklerdir.

Bilhassa fiziksel özellikleri ve olumsuzluğu işaretleyen kimi niteleyicilerin, tarihsel metinlerde miktar niteleyicisi olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

1.1. Fiziksel Özellikleri İşaretleyen Formlar

Tarihsel metinlerde, isimleri büyüklük, yücelik, ağırlık, yoğunluk ve sertlik gibi fiziksel özellikler bakımından niteleyen çeşitli sözcüklerin “çokluğu, aşırılığı” işaretleyen niteleyiciler olarak söz diziminde buldukları anlaşılmaktadır. Bu sözcüklerin, temelde, isimlerin fiziksel açıdan öne çıkan “çok, fazla, aşırı” özelliklerini işaretliyor oluşu, mevcut kavramsal alanlarını miktar işaretlemeye doğru geliştirebilmelerine imkân sağlamıştır. Bu kavramsal geçiş şu şekilde formüle edilebilir:

1) ağır

Yazıtlardan modern Türk yazı dillerine kadar oldukça geniş bir alanda kullanılan **ağır** sözcüğü, kökeni tam olarak belirlenemeyen ve “fiziksel ağırlık” için kullanılmış yaygın bir niteleyicidir [26, s. 88; 33, s. 65]. Sözcüğün tarihsel metinlerde yaygın kullanımı ve sahip olduğu kavramsal alan, sözcüğün çok çeşitli kavramsal alanları işaretlemesine imkân sağlamıştır. Temel kavramsal alana bağlı olarak kazandığı “*yüklü (hamile); ezmek-yenmek, fethetmek; değer-değerli-pahalı; saygı-saygılı-mukaddes; güç, çetin, zor-ciddi-engel; yoğun-derin; uyku; yavaş*” somut alandan soyut alana geçişi temsil eden örneklerden bazılarıdır, bu konu hakkında bk. [41]. Ancak **ağır** formunun, çeşitli metinlerde temel kavramsal alanından gelişen “miktar bakımından çokluğu” işaretlediği örnekler bulunmaktadır:

Pothi 355'te *alku türlü ağır ayığ kılınçlarımızı ökünüp* “Türlü türlü çok kötü (olan) amellerimizden pişman olup...”,

Kuan 26'da *kayu tınlığ bağlârdâ ağır yazuklug bolup* “Herhangi bir canlı, beylere karşı ağır suçlu olup...”,

BT III 952'de *ağır ulug tâñrilâr ayaların kavşurup* “Pek büyük tanrılar avuç içlerini kavuşturup”,

HT IX 25a'da *bu ağır ulug özirkänmäkkä ayamakka tægmişimkä* “Bu çok büyük ricaya saygıya ulaştığımda”,

KB 1057'de *bayat yarlığın ağır tut ağır iligkä tapug kıl isingil bagır* “Tanrı buyruğuna çok itaat et; hükümdara hizmet et, ona gönülden bağlan”.

m) **bädük**

Bädü- “büyüme” fiilinden türetildiği anlaşılan **bädük** sözcüğü, genellikle isimleri büyüklük yönünden niteleyen bir niteleyicidir. Yazıtlardan günümüze kadar geniş bir alanda kullanılan bu niteleyici, “büyük, yüksek, ulu” gibi kavramsal alanları işaretlemesinin yanında, aynı zamanda, “miktar bakımından çokluk” için kullanılmıştır. Bu minvalde, sözcüğün yukarıda zikredilen *fiziksel büyüklük* → *sayıca çokluk* gelişimi yanında, kökü olan **bädü-** fiilinin “artmak, çoğalmak” kavram alanı ve **bädü- üstäl-** “artmak, çoğalmak” gibi ikileme şekilleri de göz ardı edilmemelidir [39, s. 153]. **Bädük** biçiminin miktar niteleyicisi olarak kullanımına dair örneklerden bazıları şunlardır:

O 7'de *şad atıg anta bermiş boltukda tokuz oguz tg yağı ärmiş bädük ärmiş* “Şad ünvanını orada verdiğinde Dokuz Oğuz (?) düşmanmış, çokmuş.”,

KB 3687'de *ne ädgü bilig berdi bilgi bädük sävitmiş säviğlärkä köñli süzüük* “Kendini sevdirmiş, gönlü temiz ve bilgisi çok olan ne iyi bilgi vermiştir.”.

n) **kalın**

“Yoğun, kalın” kavram alanlarına sahip **kalın** formunun kökeni belirsiz olmakla birlikte, Clauson'un [26, s. 622] **kal-** fiilinden bir fiil adı/sıfat olduğu yaklaşımı kavramsal bağlantıdan çok uzaktır. Öte yandan, birçok araştırmacı, sözcüğün miktar niteleyicisi olarak “çokluğu” işaretlediği konusunda hemfikirdir [34, s. 179; 42, s. 162; 39, s. 322]. Tarihsel metinlerde **kalın** sözcüğünün “çokluk, fazlalık, aşırılık” işaretleyen örnekleri hemen hemen her dönemde tanıklanabilir:

Ye 59 8'de *kalın kadaşımka bökmädim* “Çok (sayıdaki) akrabalarım doymadım”,

BT V 23'te *uzun özin kalın kutun turkaru adasazan tudasazan ärmäki bolzun ärti* “Uzun ömürle ve çok baht ile daima tehlikesiz bir şekilde yaşasın.”,

Kuan. 43'te *ol kalın yağı yavlak ara kalın satıgçılar* “Bu kalabalık yol kesici arasından birçok satıcı”,

DLT 212'de *kalın kaz kılavuzsuz bolmas* “Çok kaz, kaz sürüsü kılavuzsuz olmaz.”,

KB 1413'te *kapugda tirildi kalın aç böri* “Kapıda birçok aç kurt toplandı”.

o) **katıg**

Tarihsel metinlerin tamamında tespit edilebilen niteleyiciler arasında **kat-** “sert, sıkı ve sağlam olmak” fiilinden türeyen [26, s. 597] **katıg** sözcüğü de bulunmaktadır. Metinlerde “katı, sert, sağlam, acımasız, karışık, karma” [43, s. 103] gibi kavramsal karşılıklara sahip olan sözcük, aynı zamanda, eş

zamanlı bir biçimde “çokluğu, fazlalığı” işaretleyen bir miktar niteleyicisi olarak tanıklanmaktadır. Bilhassa, diğer niteleyicilerin çokluğunu işaretlemek için kullanılan bu biçim, Eski Türkçe sonrası tarihsel Türk dili alanlarında yaygın bir kullanıma sahiptir:

AY 132'de *ol tınlıglar bāk katıg süzük kirtgünç köñülin yiti kınıgta turup* “O canlılar çok temiz (ve) inançlı gönülle keskin istekte durup...”,

AY 393'te *katıg ağıncısız bolup bodistvlarınıñ yolına kirtilär* “Çok kararlı olup Bodisatavların yoluna girdiler.”,

KB 3456'da *katıg arzuladı säni körgükä mäni sözçi idtı okıp iltgükä* “Seni görmeyi çok istedi, okuyup iletmem için beni sözcü olarak gönderdi.”,

KB 4342'de *olarını katıg säw ağırla sözin biliglärin ögrän öküş ya azın* “Onları çok sev, sözlerini yerine getir; hikmetlerini az çok öğren.”.

p) *ulug*

Clauson [26, s. 136], “büyük (baba)”, “en büyük (oğul)” gibi kullanımlar da dâhil *ulug* sözcüğünün anlamını fiziksel ve metaforik olarak “büyük, muazzam” olarak düşünmektedir. Ona göre *ulug* muhtemelen, kök hâlinde olup *u:* ile anlamsal bir bağı olmadığı için *+lug*'la türemiş bir isim/sıfat olamaz. Gülensoy'a göre [44, s. 965], sözcük <*ül “temel, asıl, kök” + *lug* “sıfat yapım eki” yapısından gelişerek “ulu, yüce, saygıdeğer” kavramlarına sahip olmuştur. Bu görüş, alan yazında daha öncede ileri sürülmüş ve yaygın kabulü temsil etmektedir.

Tıpkı yukarıdaki *agır* ve *bedük* formları gibi, *ulug* biçiminin de fiziksel büyüklüğün sayıca büyüklüğe transferi ile miktar niteleyicisi olarak kullanıldığı kimi tanıklara rastlanılmaktadır:

M II 12'de *hormuzta täñritä ulatı ulug küçlüg täñrilär kirit atlıg didımlıg başları üzä* “Tanrı Hormuzta ve öteki çok güçlü tanrılar, Kirita denen taşlarla süslü başları üstünde”

Maitr.11'de *oglum ulug karı yüz yigirmi yaşlag män* “Ey oğlum! Ben çok ihtiyar(ım) ve yüz yirmi yaşındayım.”,

Kuan. 195'te *ulug ädgü ögli kolulamak titir* “Çok dostça bir ant içmedir.”,

DLT 242'de *är ulug tındı* “Adam çok soludu.”

1.2. Olumsuz Kavram Alanına Sahip Niteleyiciler

Dünya dillerinin bazılarında olduğu gibi, tarihsel ve modern Türk yazı dillerinde korku, dehşet, şaşkınlığın ifade edildiği, kötü, çirkin, çılgın gibi olumsuzluğu niteleyen sözcüklerin aşırılık fonksiyonuna bağlı olarak çokluğu işaretlemeye elverişli olduğu bilinmektedir [45, s. 119; 46, s. 312]. Bunun gibi sözcüklerin “anlamsızlaşma”, “anlam belirsizliği” veya “gramer dışı olma” şeklinde nitelendirilmesi uygun olmamakla birlikte; kavramsal gelişimlerinin doğru tayin edilmesi gerekmektedir. Hakeza, özellikle olumsuzlukta (korku, dehşet, kötü, çirkin... gibi.) görülen aşırılığın, miktar

düzleminde aşırılığa transfer edilmesi gayet doğal bir biliş sürecidir. Sözcüklerin temel kavramsal alanlarındaki olumsuzluk “aşırılık, fazlalık” açısından yeni bir kavramsal alana taşınmaktadır. Bu özellik, Türkiye Türkçesinde yaygın miktar niteleyicisi olarak kullanılan **çok** sözcüğünde bile görülür. Tarihsel metinlerde çok sözcüğünün temel kavram alanının “kötü, fena” olduğu bilinmektedir [47].

q) **anığ/anıg/ayıg/ayı**

“Kötü, fena, iğrenç” kavram alanlarını karşılamak üzere, Eski Türkçe dönemine ait birçok metinde tanıklanan **anığ/anıg/ayıg** sözcüğü, yine aynı metinlerde “çokluğu” işaretleyen bir niteleyici olarak kullanılmıştır. Hamilton’a göre, sözcüğün bu işlevi, Fransızcadaki “méchamment, vecheant” (çok fazla, acayip fazla) kullanımını hatırlatmaktadır [34, s. 138]. İlk kez 9. yüzyılda yazıldığı düşünülen **IB**’de tanıklanan bu niteleyicinin diğer metinlerde birçok örneğini bulmak mümkündür:

IB 5’te **anığ** *ädgü ol* “(Bu fal) çok iyidir”¹,

İK 196’da *ol közsüz kişi ayıg bilgä tetir, aña ayıtı* “O gözsüz kişi, çok bilgilidir, ona sorun.”,

DLT 40’da **ayıg** *yawuz neş* “Çok kötü şey”,

KB 5175’te *bu dünya kutıña inanma ayıg inançsız turur kör kılınçı yayıg* “Bu dünya mutluluğuna **çok** güvenme; onun doğası dönektir, ona inanılmaz.”.

Ses değişimleri ile beraber sözcüğün başka bir varyantı olan **ayı** biçimi de aynı fonksiyona sahip niteleyicilerden biridir [45, s. 117; 48, s. 54]:

ETŞ 7’de **ayı** *tärkkiyâ tuyunup* “Çok çabuk idrak ederek”

KB 3082’de *aya ög köñüllüg ukuşlug odug ayı sävmä dünya tokıgay yodug* “Ey akıl ve gönül sahibi, anlayışlı ve uyanık olan insan, bu dünyayı çok sevmeye, onun beklenmedik yerlerde sana zararı dokunur.”

Sözcüğün benzer kavramı işaretleyen ve yaygın niteleyicilerden biri olan **käd** ile birlikte kullanıldığı şu örnek de dikkat çekicidir:

U I 9’da **ayı käd** *öwkäsi kelti* “Çok fazla öfkesi geldi.”.

r) **yawlak**

Yine tarihsel metinlerde, “kötü, fena” kavram alanlarına sahip **yawlak** sözcüğü, çokluğu işaretleyen bir niteleyici olarak kullanılmıştır.

¹ Son yıllarda zıt kavram alanına sahip ifadelerin kullanıldığı oksimoronlar hakkında çıkan bazı çalışmalar hayli dikkat çekicidir. Fakat oksimoronların sadece yapısal özelliklerine göre değerlendirilmesi, çıkarımların hatalı sonuçlanmasına neden olabilmektedir. Mesela son dönemde yapılan çalışmalarda ele alınan *anyıg edgü ol* ifadesindeki *anyıg-edgü* oksimoron değil, aksine *anyıg* ifadesi, miktar niteleyicisine dönüşmüş bir gramer şeklidir. Doğal olarak *anyıg* ifadesi *edgünün* zıttı değil niteleyicisidir. Bu açıdan bir oksimoron özelliği göstermez.

İslami çevreye ait **DLT** ve **KB**'nin geç dönemde eklenen mukaddimesinde birer örneği tespit edilmektedir:

DLT 367'de *yawlak katıg yıgaç* “çok sert ağaç”,

KB'de *bu kitāb yawlak* ‘aziz turur “Bu kitap çok azizdir”.

Öte yandan Uygur çevrelerinde görülen bazı ikileme biçimleri, *yawlak* sözcüğünün çokluk niteleyicisi olarak kullanıldığını gösterebilecek önemli verilerdir:

Huast. 59'da *nāçā üküş yawlak çulvu sav sözlädimiz ärsär ymä kün ay ölür tedimiz ärsär* “Ne kadar çok yalan söz söylediysek ve de Güneş ve Ay ölür dediysek...”

Maitr. 79'da *ayıg yawlak tsuy irinçü kılmak* “Çok günah işlemek”.

s) *yawız*

“Kötü, fena” kavramları için kullanılan sözcüklerden biri de *yawız*dir. Bu sözcüğün çokluğu işaretlediği örnekler oldukça sınırlı olmakla beraber, kavramsal gelişimi diğer formlarla benzer mahiyettedir:

BT V 372'de *yawız küçsüz küsünsüz* “Çok güçsüz ve kuvvetsiz”.

2. Diğer “Çokluk, Fazlalık, Aşırılık” İşaretleyen Niteleyiciler

Bu gruptaki sözcükler, etimolojiye dirençli veya hâlihazırdaki çalışmalarda köken açısından şüpheli görülen sözcüklerdir. Bu sözcüklerin büyük bir kısmı, etimolojiye dirençli ve daha küçük birimler olmaları yüzünden diğer niteleyicilere göre daha eskicil biçimler olarak kabul edilebilir. Zira morfolojik açıdan daha geniş, diğer bir deyişle türemiş biçimlerin tarihsel gelişimleri tanıklanabilirken, bu gruptaki sözcüklerin büyük bir kısmı ilk tanıklarından itibaren çokluğu niteleyen biçimler olarak öne çıkmaktadır. Bu özellikleriyle, kalıcı zarf oldukları veya zarflık kategorisine ait olmadıkları ileri sürülebilir. Bu grup içerisinde *ärüş*, *idi*, *kaşınçig*, *ked*, *köp/kop* sözcükleri değerlendirilebilir.

Etimoloji sözlüklerinde madde başı olarak verilen *ärüş* sözcüğünün kökeni hakkında bir bilgi yer almamaktadır [26, s. 239; 29, s. 183a]. Sözcüğün nasıl bir kavramsal ilişki ile türetildiği net olarak anlaşılmasa da ikileme örneklerinde genellikle *üküş* ile birlikte kullanılması, biçimin çokluğu işaretlediğini göstermektedir:

TT VI 239'da *ädgü qılınçı qolusuz ärüş üküş titir* “İyi huyları sayısız derecede çok fazladır.”,

MaitrSeng. 90 II 12'de *adrılmaklıg isig koz içintä ärüş üküş kata aknadım* “Ayrılmanın sıcak közü içinde pek çok defa debelendim.”,

Kuanş. 88'de *ol ädgü kılınç ärüş mu titir* “O iyi ameller çok mudur?”.

Ağca [49, s. 76] tarafından “*sahip, efendi*” → “*Tanrı*” → “*hepsi, tamamıyla, bütünüyle*” → “*asla, hiç*” şeklinde kavramsal gelişimi olduğu düşünülen *idi* sözcüğünün kökeni için çeşitli öneriler ileri sürülse de [50, s.

22; 26, s. 41; 37, s. 252; 51, s. 345-346] hâlâ belirsizlik sürmektedir. Ancak söz konusu kavramsal alanlar dışında sözcüğün çokluğu işaretleyen birçok niteleyici görevli örneği mevcuttur:

Wettkampf 50'de *kamağ bodun idi küçlüğ ärdämlig sakınurlar* "Bütün millet, çok güçlü (ve) erdemli (bir şekilde) düşünür.",

TT II 416'da *ymä ilänmäkim ät'öz mänjisi bägädmäkim ärklänmäkim közümtä idi uçuz yenik boltı* "Ayrıca bağlanmam, varlık sevinciyle güçlenmem gözümde çok hafif kaldı.",

Sözcüğün **tülim** ile çift olarak kullanımı da çokluğu gösteren önemli bir veridir:

KB 166'da *meni ämgätür til idi ök tülim başım käsmäsüni käsäyin tilim* "Bana dilim çok eziyet çektiriyor; başımı kesmesinler de ben dilimi keseyim.",

Kimi neşirlerde **kasınçığ** şeklinde okunan sözcüğün, Erdal [27, s. 245] tarafından bağlam ve kavramsal alanları itibariyle **kaşınçığ** biçiminde okunması gerektiği ileri sürülmüş ve kökeni için önceki **kas-** ve **kasın-** önerileri [26, s. 668] kabul edilmemiştir. Öte yandan, kökeni hakkındaki belirsizlik bir yana, sözcüğün **korkınçığ kaşınçığ** "korkunç, dehşet verici" gibi bir ikileme içerisinde değerlendirilmesi 2.2. numaralı başlıktaki yapılarla benzerliğini düşündürmektedir. Bu hâlde, "çokluğu, aşırılığı" işaretleyen birçok örnek tespit edilebilir:

BT III 45'te *kamağ kişilär tutguluk kaşınçığ iduk bu nomnu* "Bütün insanların sarılması gereken bu çok kutsal kaideyi..."

BT III 936'da *kaşınçığ körklä bu tuşitta karşıñız uçıtavaç edilti* "Bu çok güzel Tusita Sarayınız Uccadhvaja'da inşa edildi.",

Kuanş. 60'da *kuanşi im pular kutadmak ärdämi antağ kaşınçığ uluğ tetir* "Kuanşi İm Pular'ın mutlu etme erdemi işte (bu kadar) çok büyüktür.",

Tarihsel metinlerde oldukça yaygın kullanılan etimolojiye dirençli niteleyiciler arasında en çok **käd** sözcüğü gösterilebilir. Bu sözcük, niteleyici görevlerini ilk örneklerden beri sürdürmektedir:

AY 4'te *ol bäg balık bägi bolup ärtä käd ölütcü boltı* "O bey şehir beyi olup çok öldürücü oldu.",

BT XXVI 63c'de *bugday arpa käd bolzun* "Arpa buğday çok olsun.",

KB 317'de *ukuş ol saña ädgü andlıg adaş bilig ol saña käd bağırsak kadaş* "Akıl senin için iyi ve yeminli bir dosttur; bilgi senin için çok merhametli bir kardeştir.",

2.1. Hece Tekrarına Dayalı Pekiştirmeler

Bilindiği gibi, dillerdeki pekiştirmelerin anatomisinde, pekiştirilen sözcüğün işaretlediği kavramsal alanın "çokluğu, fazlalığı" söz konusudur. Tarihsel ve modern Türk yazı dillerinde, en yaygın pekiştirme türü olarak

kullanılan hece tekrarına dayalı pekiştirmeler ise, bu işlevi yerine getirmek için kullanılmaktadır [27, s. 65-66]. Niteleme veya niceleme işlevine sahip herhangi bir sözcüğün hece tekrarına dayalı pekiştirilmesi, o sözcüğün işaretlediği kavram alanında yer alan “çok, fazla” oluşuna bağlanabilir. Bu minvalde, hece tekrarına dayalı pekiştirmeler, çokluğu işaretleyen niteleyici tipolojisine dâhil edilmesi gereken bir diğer strateji olarak kaydedilmelidir¹. Bu türden işaretleyiciler, Eski Türkçe metinlerinde sıklıkla yer almaktadır:

AY 293'te *ädgükä ayıgka ilintürmädin yapşınturmadın atkaksızın ap arıg süp süzük tüp tüz kılurlar* “İyiye kötüye yapıştırmadan nesnesiz bir şekilde tertemiz, apaçık (ve) düpdüz yaparlar.”,

ETS 10'da *tük tümän türlüg taşuk ädlärin* “Binlerce türlü acayip mallarla”,

DLT 15'te *Çigil lehçesinde üp ürüñ derler; “bembeyaz” demektir.*

KB 76'da *ünin ötti kâklik külär katgura kızıl agzı kan tæg kaşı kap kara* “Keklik yüksek sesle öttü, sanki gülmekten katılıyor; ağzı kan gibi kızıl, kaşı simsiyah.”.

3. “Çokluk, Fazlalık, Aşırılık” İşaretleyen Sözdizimsel Formlar

Eski Türkçeye ait metinlerde, “çokluğu, fazlalığı, aşırılığı” işaretlemek üzere kullanılan sözcüksel işaretleyiciler dışında, sözcük üstü, söz dizimsel yapılara tesadüf edilmektedir. Bu yapıların “çokluğu” işaretlemek için geliştirilmiş özel stratejiler olduğu görülmektedir. Genellikle çokluğun ifadesinde kimi niteleyicilerin tekrarına dayanan bu yapılar, “tekrarlı karşılaştırma formları” olarak nitelendirilirken [52], bazı formların, tekrar etme yanında, morfo-sentaktik işlevlerle ortaya çıktığı gözlemlenmektedir.

3.1. Doğrudan Tekrar Grupları

Bu gruptaki yapılar, çeşitli niteleyicilerin doğrudan tekrar edilmesiyle oluşturulmuş ve söz konusu niteleyicilerin öz niteliklerini karşılaştırma ve üstünlük bakımından “çokluğu ve fazlalığı” işaretleyen biçimlerdir. Yapılarda görülen niteleyicilerin tekrar edilmesi, işaretledikleri kavramsal alanın pekiştirilmesiyle birlikte “çok, fazla, daha fazla, aşırı” gibi niteleyicileri niteleme görevine taşınmıştır. Özellikle Uygur çevrelerinde görülen bu yapıların çok sayıda örnekten bazıları şunlardır:

Kuanş. 122'de *birök kiçig kiçig iliglär körkin körü kurtulgu tınlıglar ärsär* “Eğer çok küçük hükümdarların güzelliğini göreyerek kurtulacak canlılar ise”,

¹ Bu konu üzerine literatürde birçok yazı yazılmış ve genellikle bu çalışmalarda, hece tekrarından sonraki m/p/r/s seslerinin hangi kurala göre kullanıldığı üzerinde durulmuştur. Ayrıca yapıların Türkçenin tipolojisine aykırı biçimde sözcük eklenme durumları öne çıkarılmıştır. Oysaki Genel Türkçede bu denli yaygın yapıların tipolojik aykırılıklarının söz konusu olamayacağı açıktır. Diğer yandan Türkçenin pekiştirme için neden böyle bir strateji geliştirdiği sadece morfolojik değil; fonolojik ve morfo-semantik açılardan ele alınması gereken bir mesele olarak varlığını sürdürmektedir.

MaitrH. 2.8b'de *uzun yol yorıyur erkän ymä tärıñ tärıñ dyan sakınçlarag sakınur siz* “Uzun yol yürürken de çok derin istıǵrakları düşünürsünüz.”,

AY 384'te *äsriñü äd tavarların tolu ulug ulug agılıklar körkitsär* “Büyüleyici mal mülkle dolu çok büyük hazineler gösterse...”.

Çokluğun işaretlenişindeki tekrar grupları arasında, yine “çokluğu, fazlalığı, aşırılığı” işaretleyen niteleyicilerin de kullanıldığı görülmektedir. Bu şekildeki kullanımlarda, çokluğun derece olarak pekiştirildiği gözlemlenmektedir:

BK G 14'te *ulayu buyruk bunça amtı bağlär kañım kaganka ärtiñü ärtiñü timag* “Bunca şimdiki beyler, babam kağana pek çok saygı (?)...”,

MaitrH. 1.a5'te *üküş üküş ajunlarda bärü meni birlä bolmuş meniñ şazınımta kutrulguluk tınlaglar* “Pek çok âlemden beri benimle olan (ve) benim dinimde kurtulacak canlılar...”

3.2. Niteleyici+Lokatif (Ablatif)+Niteleyici

Uygur dönemi metinlerinde, konumsal karşılaştırma olarak kabul edilen [52, s. 120; 53, s. 41f, 146-52] ve morfo-sentaktik yol ile geliştirilen bazı analitik yapılar, tekrarlı gruplar arasında lokatif (ablatif) çekimi ile gerçekleştirilmektedir. Bu türden niteleyiciler mevcut niteleyicinin “çokluğunu, fazlalığını” derece olarak işaretleyebilmektedir. Niteleyicilerin “en çokluğu ve en fazlalığı” karşılaştırmaya bağlı olarak kullanılmaktadır:

HamTou 58'de *üdgüdü adgüsi nägü bolur* “En (çok) iyisi hangisidir?”,

Maitr. 18'de *aglakta aglak toyın körki birlä yaraştı* “En (çok) ıssız rahip güzelliğiyle yakıştı.”

KB 5077'de *kişidä yawuzrakı yalğan bolur yawuzda yawuz va'dä kıyğan bolur* “Yalancı, insanların kötüsüdür; çok kötüsü ise, verdiği sözünden dönen kimsedir.”.

3.3. Fiil+mAkIn+Fiil

Tarihsel Türk diline ait metinlerde, fiilleri çokluk açısından niteleyen farklı bir analitik yapı daha geliştirilmiştir. Fiilin *-mAkIn* (matar ve instrumental) morfemiyle ¹ çekimlenmesine ilaveten aynı fiilin tekrar edilmesiyle kurulan bu yapılar, söz konusu fiilin “çok, fazla, aşırı” gerçekleştirildiğini işaretlemektedir. Genellikle Uygur çevresinde görülen bu analitik biçimlerden bazıları şunlardır:

BT XXV 45'te *tünläsintä yänä ençsirümäkin ençsiräp udımaz ärdi* “Geceleri de çok endişe edip uyumazdı.”,

¹ Erdal, bu yapıların bazı örneklerinde -mAk morfemi yerine -(X)g morfeminin kullanıldığına dikkat çeker: *silkinigin silkin- / silkinmäkin silkin-* [27, s. 204].

HT IX 7a'da *inçip yeritmiş kodı katıglanmakım üzä kertü köngüllüg komımakın komıp* “Ancak mütevazı ve alçakgönüllü olmaya çalışmam hakkında gerçek kalbimle çokça heyecanlanıp...”,

HT X 1196'da *küniñä tavrakta tavrak yitlinmäkin yitlin di* “Günlerce çabucak fazlaca yok oldular.”.

4. Sonuç

VIII. ve XI. yüzyıllar arasında kaleme alınan tarihsel metinlerdeki “çokluk, fazlalık, aşırılık” işaretleyen ve sıfat/zarf görevli niteleyiciler, çeşitli stratejilerle ortaya çıkmıştır. Bu stratejilere dikkat edildiğinde, Türk dilinin tipolojik karakterine uygun bir şekilde, gramerleşme yoluyla meydana gelmiş şekilleri bulmak mümkündür. Ancak niteleyicilerin ortaya çıkışında tercih edilen dillik yöntemler, çeşitlilik gösterdiği için belirli kategorilerde değerlendirilmesi gereken stratejiler bütünü temsil etmektedir. Bu stratejiler ise söz konusu tipolojinin doğrudan ana hatlarını oluşturmaktadır:

- Eski Türkçe metinlerde tespit edilen ve en yaygın niteleyici türetme yolu olarak değerlendirilebilecek yol, fiil veya isim köklerinin çeşitli morfemlerle türetilerek gramerleşme sürecine dâhil olmalarıdır. Bu türden yapılar, genellikle sözcükselleşmiş ve aynı zamanda kategori değiştirmelerine bağlı bir biçimde gramerleşmiş yapılardır. Bu yapılar arasında en kalabalık grup, zarf-fiil çekimli fiillerdir. (a)-(d) örneklerinde olduğu gibi, “artmak, yükselmek” gibi çokluk aşamalarını işaretleyen kimi fiillerin, kavramsal alanlarına bağlı bir şekilde, niteleyici görevli kullanımları görülmektedir. Diğer taraftan, kök veya gövdelerle çekimlenen çeşitli türetim morfepleri de, (e)-(g) biçimleri gibi sözcükselleşme ve gramerleşme sonucu niteleyici işlevlerini kazanmıştır. +sIz yokluk morfemiyle çekimlenen (h)-(k) gibi bazı sözcüksel birimler ise, sayıca sınırın olmayışına bağlı bir şekilde kavramsal alanlarını çokluğa taşımışlardır. Özetle, bu gruptaki yapıların tamamında, kimi morfepler, “çokluk, fazlalık, aşırılık” işaretleyicilerine kavramsal açıdan geçişi sağlayabilecek kök veya gövdelerle çekimlenmiştir.

- Eski Türkçede kullanılan niteleyicilerin bir kısmı, ((l)-(p)) “büyük, yoğun, katı” veya (q)-(s) yapılarında olduğu gibi “korku, dehşet, kötü, çirkin” gibi miktarî aşırılığı işaretleyen isim gövdelerinin, miktar düzleminde aşırılığa transfer edilmesi sonucu ortaya çıkan niteleyicilerdir. Bu türden niteleyiciler, niteliksel veya fiziksel açıdan aşırı olmanın sayıca aşırılığa aktarımını temsil etmektedir. Yalnızca tarihsel metinlerde değil, modern yazı dillerinde de örnekleri görülebilecek bu kavramsal gelişim/değişim, tipolojik değil, dil evrenselliği açısından ele alınması gereken ve birçok dünya dilinde tesadüf edilen bir yoldur.

• Köken açısından şüpheli veya etimolojiye dirençli bazı sözcükler, bu çalışmanın sınıflandırmasında “diğer” kategorisiyle verilmiştir. Çünkü bu gruptaki yapılar, genellikle, ilk tanıklarından beri yalnızca çokluğu işaretleyen miktar niteleyicisi olarak kullanılmış ve daha önceki sözcüksel veya kavramsal gelişimleri konusunda bir tespite imkân bulunamamıştır. Bu çerçevede, yapıların zarf-zarflık ayrımında [5, s. 14], ilkinde dahil edilebilecek daha eskicil yapılar olduğu düşünülebilir. Yine bu grup arasında değerlendirilmesi gereken hece tekrarına dayalı pekiştirme yapıları, isim, sıfat ve zarf kategorisindeki sözcükleri çeşitli yönlerden niteleyen niteleyicilerin, hece tekrarıyla pekiştirilmesi sonucu, niteleme derecelerinin artırılarak “daha çok, fazla” gibi işaretleme görevini üstlendikleri görülmektedir.

• Tarihsel Türk dili metinlerinde “çokluğu, fazlalığı ve aşırılığı” işaretlemek üzere farklı söz dizimsel stratejilerin de geliştirildiği anlaşılmaktadır. Özellikle yalın tekrara ve +*DA* ve +*mAkIn* gibi morfemlerle birlikte oluşturulan tekrara dayanan sözcük gruplarının, yine bu niteleyici görevini üstlendiği görülmektedir. Çeşitli çalışmalarda ikileme olarak kabul edilen bu tekrar grupları, ikileme özelliğinden ziyade niteleyicilerin “çokluk yönünden pekiştirilmesi” olarak değerlendirilmelidir.

• Bütün bu gruplar göz önünde bulundurulduğunda, Eski Türkçede kullanılan ve “çokluğu, fazlalığı ve aşırılığı” işaretleyen niteleyicilerin, gramerleşme ve sözcükselleşmeye bağlı olarak üç temel aşamada ortaya çıktığı söylenebilir. Bu aşamalar, -en yaygın olanlardan başlamak üzere-morfemik, kavramsal ve söz dizimsel aşamalar olarak tespit edilmiştir. Bu aşamalar arasında, farklı kavramlara karşılık gelen sözcüklerin morfeim çekimine bağlı gelişimleri de esasen, gramerleşmenin imkân sağladığı kavramsal gelişime bağlanabileceğinden, tipolojik olarak niteleyicilerin kavramsal ve söz dizimsel olmak üzere iki üst aşamayla ortaya çıktığı ileri sürülebilir. Öte yandan, çalışmada elde edilen tipolojik çıkarımlar, diğer niteleyici türleri için geçerli bazı stratejileri de temsil etmektedir. Yalnızca belirli niteleyiciler üzerinde yapılan bu mikro düzeyde çalışma, “Türkçenin niteleyici tipolojisi” üzerine yapılacak daha kapsamlı çalışmaların ilk adımı olarak kabul edilebilir.

KISALTMALAR

Abh.: *Abhidharmakośabhāṣya* bk. [54].

AY: *Altun Yaruk* bk. [55].

BahşıÖg.: *Eski Uygurca Bahşı Ögdisi* bk. [70].

BK: *Bilge Kağan Yazıtı* bk. [57].

BT III: *Berliner Turfantexte III* bk. [58].

BT V: *Berliner Turfantexte V* bk. [59].

IduqQoço: *L'Inscription ouigoure de la stele commémorative des Iduq qut de Qoco* bk. [70].

İKP: *Prens Kalyanamkara Papamkara Hikâyesi* bk. [34].

JapanMa: *Drei zum Avalokiteśvara-sūtra passende Avadānas* bk. [71].

- BT XIII:** *Berliner Turfantexte XIII* bk. [40].
BT XVIII: *Berliner Turfantexte XVIII* bk. [60].
BT XXV: *Berliner Turfantexte XXV* bk. [61].
BT XXVI: *Berliner Turfantexte XXVI* bk. [62].
BT XXXVII: *Berliner Turfantexte XXXVII* bk. [63].
DLT: *Dîvânu Lugâti't-Türk* bk. [64].
ETS: *Eski Türk Şiiri* bk. [65].
HamTou.: *Manuscripts ouïgours du IXe-Xe siècle de Touen-houang* bk. [66].
HT IX: *Hsüan Tsang Biyografisi IX* bk. [67].
Huast.: *Huastuanıft* bk. [68].
IB: *Irk Bitig* bk. [69].
KB: *Kutadgu Bilig* bk. [72].
KÇ: *Köli Çor Yazıtı* bk. [57].
KT: *Köl Tigin Yazıtı* bk. [57].
Kuanş.: *Kuanşi İm Pular* bk. [73].
Maitr.: *Maitrisimit Nom Bitig* bk. [74].
M II: *Türkische Manichaica aus Chotscho II* bk. [75].
M III: *Türkische Manichaica aus Chotscho III* bk. [76].
Pothi: *Pothi-Book* bk. [77].
TT II: *Türkische Turfan-texte II* bk. [78].
TT VI: *Türkische Turfan-texte VI* bk. [79].
U I: *Uigurica I* bk. [80].
Wettkampf: *Manis Wettkampf mit dem Prinzen* bk. [81].
Ye: *Yenisey Yazıtları* bk. [82].

KAYNAKÇA

1. Kornfilt, Jaklin. *Turkish*. Routledge: London and Newyork. 1997.
2. Karahan, Leyla. "Terimlerde Kapsam Sorunu: "Zarf" Örneği", VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı. 4-7 Aralık 2013, 2014. Bursa: 931-937.
3. Rauh, Gisa. "Adverbs as a linguistic category?". *Adverbs: Functional and diachronic aspects* [Eds. Karin Pittner, Daniela Elsner, Fabian Barteld]. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. pp. 19-46, 2015.
4. Çetin, Osman Ali. *Gramerleşme ve Sözcükselleşme Bağlamında Eski Türk Dilinde Zarflar*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2016. Eskişehir.
5. Ağca, Ferruh. "Eski Uygurcada Katlama Zarfları". *Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu*. 1-7 Haziran 2018. Ulanbator Moğolistan. (Ed. Şaban Doğan-Melis Sezen Güneş). 2018. İstanbul: Kesit, 14-24.
6. Banguoğlu, Tahsin. *Türkçenin Grameri*. İstanbul: Baha Matbaası. 1974. [TDK Yayınları, 1995].
7. Gencan, Tahir Nejat. *Dilbilgisi*. Ankara: Ayraç Yayınevi. 1979.
8. Aksan, Doğan; Neşe Atabay; İbrahim Kutluk; Sevgi Özel. *Sözcük Türleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 1983.
9. Bilgegil, Kaya. *Türkçe Dilbilgisi*. İstanbul: Dergâh Yayınları. 1984.
10. Ergin, Muharrem. *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları. 1986 [1993].
11. Hengirmen, Mehmet. *Türkçe Dilbilgisi*. Ankara: Engin Yayınevi. 1998.
12. Korkmaz, Zeynep. *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2003.
13. Ediskun, Haydar. *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi. 2005.
14. Eker, Süer. *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları. 2005. [2009].
15. Göksel, Aslı, Kerslake, Celia. *Turkish: A Comprehensive Grammar*. New York: Routledge. 2005.

16. Lehmann, C. "Information structure and grammaticalization". In Elena Seoane & María José López-Couso (eds.), *Theoretical and Empirical Issues in Grammaticalization*, 207–229. Amsterdam: Benjamins. 2008.
17. Halling, Pernilla Hallonsten. *Semantic Types and Prototypical Adjectives and Adverbs*. Stockholm University. 2012.
18. Jespersen, O. *Analytic Syntax*. New York. 1969.
19. Sweet, Henry. *A New English Grammar: Logical and Historical*. Oxford: Clarendon. 1891.
20. Protopopescu, Daria. "The Morphologization Of Adverbs-An Instance Of Grammaticalization". *Studii Si Cercetari Lingvistice*. LXII: 57–71. 2011.
21. Thraks, Dionysios. *Gramer Sanatı (Çev. Eyüp Çoraklı)*. İstanbul: Kabalcı Yayınları. 2006.
22. Doetjes, Jenny. "Adverbs and Quantification: Degrees Versus Frequency". *Lingua*, 117: 685–720. 2007.
23. Ağca, Ferruh. "Çokluk İşaretleyicisi Olarak Eski Türkçe telim (EOT: delim) Sözcüğü ve Kökeni Üzerine". *Türkbilig*. 40: 49–62. 2020.
24. Azılı, Kenan. "Dil Düşünce Sistemlerinde Farklı Bir Kavramsal İlişki: Eski Türkçe Örneğinde Yönlülük İlkesi". *Dil Araştırmaları*, 29: 79–98. 2021.
25. Azılı, Kenan. "Eski Uygur Türkçesinde Gözden Kaçmış Bir Niteleyici: ärtä". *Dil Araştırmaları*, 28: 93–104. 2021.
26. Clouston, Sir Gerhard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press. 1972.
27. Erdal, Marcel. *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*. Vol. I-II, Wiesbaden: Harrassowitz. 1991.
28. Bang Kaup, W. *Berlin'deki Macar Enstitüsünden Türkoloji Mektupları (1925–1934)*, Çev. Şinasi Tekin. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları. 1980.
29. Nadalyayev V. M; D. M. Nasılov; E. R. Tenişev; A. M. Şçerbak. *Dryevnyetyurkskiy Slovar'*. Leningrad: Akademiya Nauk. 1969.
30. Raschmann, S. Christiane. *Die Kapitel über "Die Heilung der Krankheiten" und "Das Lehren der Tat des Jünglings Udakanışyanda" im uigurischen Goldglanzsūtra (24. und 25. Kapitel)*, Berlin: Freie Universität. 1981.
31. Uçar, Erdem. "Eski Uygurca Sözcüğüne Katkılar I: Kalıplaşmış kuturu Zarfı Üzerine", *MTAD*, 10/3: 163–179. 2013.
32. Ağca, Ferruh. *Budist Türk Çevresi Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri*. Ankara: TKAE Yayınları. 2010.
33. Röhrborn, Klaus. *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vor Islamischen türkischen Texte aus Zentralasien*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag. 1977–2017.
34. Hamilton, James Russell. *Dunhuang Mağarası'nda Bulunmuş Buddhacılığa İlişkin Uygurca El Yazması İyi Kötü Prens Öyküsü [Çev. Vedat Köken]*. Ankara: TDK Yayınları. 2011.
35. Ağca, Ferruh; Azılı, Kenan. "Eski Uygurcada Derecelendirme ve Miktar Niteleyicisi Olarak aŋ ('aŋ) Sözcük Birimi ve Türevleri Üzerine". Prof. Dr. Ceval Kaya Armağanı [Ed. O. Fikri Sertkaya, Günay Karaağaç, Mesut Şen]. Ankara: Akçağ Yayınları. 2022.
36. Tuna, Osman Nedim. "Köktürk Yazıtlarında 'Ölüm' Kavramı ile İlgili Kelimeler ve 'kergek bol-' Deyiminin İzahı." VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler. 1957. Ankara: Türk Dil Kurumu. 1960: 131–148.
37. Tekin, Talat. *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları. 1988. [2003].

38. Ölmez, Mehmet. “Devam Eden Çalışmalar: Eski Türkçenin Kısa Sözlüğü ile Uygurcanın Sözlüğü Üzerine Notlar”. *International Journal of Old Uyghur Studies*. 3/1: 95-122. 2021.
39. Wilkens, Jens. *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch*, Göttingen: Universitätsverlag Göttingen. 2021. [Online Versiyon].
40. Zieme, Peter. *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uigeren*. Berliner Turfantexte XIII. Turnhout: Brepols. 1985.
41. Azılı, Kenan; Koç, Aziz Tolga. “Kavramsal Metafor Örneği Olarak Ağır Ve Eski Türkçede Bir Kavramsal Harita Denemesi”. *Türkbilig* 41: 55–70. 2021.
42. Caferoğlu, Ahmet. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları. 2011.
43. Erdem Uçar, Filiz Meltem. “Tarihî Türk Lehçelerinde katıg Kelimesinin Çok Anımlı Yapısı”. *Karadeniz* 31: 101–117. 2016.
44. Gülensoy, Tuncer. *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü* (Cilt 1 A-N). Ankara: TDK Yayınları. 2011.
45. Şen, Mesut. “Miktar Zarfı Olarak Kullanılan Kelimelere Lengüistik Bir Bakış”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 2008/II, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2008.
46. Doğan, Şaban. ““The Usage of Adjectives Which Have Negative Meanings as Adverbs of Quantity in Turkish””. *Uludağ University Faculty of Arts and Sciences Journal of Social Sciences*, 18/32: 303–316. 2017.
47. Ata, Aysu. “Çok Kelimesinin Kökeni Üzerine”. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 534: 1310–1313. 1996.
48. Ağca, Esin. “Kutadgu Bilig Örneğinde Türk Dilinde Bir Zarflaşma Modeli: Niteleme Sıfatları → Nicelik Zarfları”. *Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı Bildiri Kitabı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 49–58. 2019.
49. Ağca, Ferruh. “Eski Türkçe Metinlerde Anımsal ve Fonsiyonel Açından idi ve ige/iye/ie Sözcüğü”. *Bengü Beläk Ahmet Bican Ercilasun Armağanı* [Ed. Bülent Gül]. Ankara: TKAE Yayınları. 65–79. 2013.
50. Gabain, A. von. *Die uigurische Übersetzung der Biographie Hüen-Tsangs*, Berlin: SBAW. 1935.
51. Erdal, Marcel. *A Grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill. 2004.
52. Ağca, Ferruh; Azılı, Kenan. “Eski Uygurcada ‘Tekrarlı Karşılaştırma Formları’ Üzerine”. *Prof. Dr. Vahit Türk Armağanı* [Ed. Ali İhsan Öbek, Yüksel Topaloğlu vd.]. İstanbul: Kesit Yayınları. 2020.
53. Stassen, Leon. *Comparison and Universal Grammar*. Oxford: Blackwell. 1985.
54. Shōgaito, Masahiro. *The Uighur Abhidharmakośabhāṣya preserved at the Museum of Ethnography in Stockholm*. *Turcologica*, Band: 99, Herausgegeben von Lars Johanson. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. 2014.
55. Kaya, Ceval. *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu. 1994.
56. Ölmez, Mehmet. “Tibet Budizmine ait Eski Uygurca Bahşı Ögdisi”, *Bahşı Ögdisi*, *Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich seines 60. Geburtstags*, 60. doğum yılı dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı (haz. Jens Peter Laut, Mehmet Ölmez), Freiburg-İstanbul: 261–293. 1998.
57. Aydın, Erhan. *Orhon Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları. 2012.
58. Tezcan, Semih. *Das uigurische Insadi-Sūtra*, Berliner Turfantexte III. Berlin: Akademie Verlag. 1974.
59. Zieme, Peter. *Manichäisch-türkische Texte*. Berliner Turfantexte V. Berlin: Akademie Verlag. 1975.

60. Zieme, Peter. Altun Yaruq Sudur. Vorworte und das erste Buch. Berliner Turfantexte XVIII. Turnhout: Brepols. 1996.
61. Wilkens, Jens. Das Buch von der Sündentilgung. Edition des alttürkisch-buddhistischen Kšanti Kılğuluk Nom Bitig, I-II, Berliner Turfantexte XXV. Turnhout: Brepols. 2007.
62. Kasai, Y. Die uigurischen buddhistischen Kolophone. Berliner Turfantexte XXVI. Turnhout: Brepols. 2008.
63. Wilkens, Jens. Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien Edition der altuigurischen Daşakarmapathāvadānamālā, Berliner Turfantexte XXXVII. Turnhout: Brepols. 2016.
64. Ercilasun, Ahmet B. Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk. -Giriş, Metin, Çeviri, Notlar, Dizin-. Ankara: Türk Dil Kurumu. 2014.
65. Arat, Reşit Rahmeti. Eski Türk Şiiri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. 2007.
66. Hamilton, James Russell. Manuscripts ouïgours du IXe-Xe siècle de Touen-Houang I-II. Paris: Peeters. 1986.
67. Barat, Kahar. The Uygur-Turkic Biography of the Seventh-Century Chinese Buddhist Pilgrim Xuanzang, Ninth and Tenth Chapters. Indiana: Indiana University Research Institute For Inner Asian Studies. 2000.
68. Özbay, Betül. Huastuanift (Manihaist Uygurların Tövbe Duası). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2014.
69. Tekin, Talat. Irk Bitig (Eski Uygurca Fal Kitabı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2013.
70. Geng, Shimin; James Hamilton. "L'Inscription ouïgoure de la stèle commémorative des Iduq qut de Qoco". Turcica. Revue d'études turques, 13: 10–54. 1981.
71. Shōgaito, Masahiro. "Drei zum Avalokiteśvara-sūtra passende Avadānas". Der türkische Buddhismus in der japanischen Forschung [Eds. Jens Peter Laut und Klaus Röhborn]. Veröffentlichungen Der Societas Uralo-Altaica. Wiesbaden: Otto Harrassowitz. 1988.
72. Arat, Reşit Rahmeti. Kutadgu Bilig. İstanbul: Kabalcı Yayınları. 2008.
73. Tekin, Şinasi. Uygurca Metinler I- Kuanşi İm Pular (Ses İşiten İlah) Vap hua ki atlıg nom çeçeki sudur (saddharmapuñdarika-sūtra), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları Araştırmaları Serisi Edebiyat Filoloji 2. 1960.
74. Tekin, Şinasi. Maytrisimit-Burkancılarnın Mehdisi Maytreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram, Ankara: Ankara Üniversitesi. 1976.
75. Le Coq, A. von. Türkische Manichaica aus Chotcho II. Berlin. 1919.
76. Le Coq, A. von. Türkische Manichaica aus Chotcho III. Berlin. 1922.
77. Clark, Larry. "The Manichean Turkic Poethi-Book". Altorientalische Forschungen 9, 145-218. 1982.
78. Bang Kaup, W.; A. von Gabain. Türkische Turfan Texte II. Berlin: ABAW. 1929.
79. Bang Kaup, W.; A. von Gabain; R. R. Arat. Türkische Turfan Texte VI. Berlin: ABAW. 1934.
80. Müller, F. W. Karl. Uigurica I. Berlin. 1908.
81. Geng, Shimin; H. J. Klimkeit; J. P. Laut. "Manis Wettkampf mit dem Prinzen. Ein neues manichäisch-türkisches Fragment aus Tufan". Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 137: 44–58. 1987.
82. Yıldırım, Fikret; Erhan Aydın; Rysbek Alimov. Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig. Ankara: Bilgesu Yayınları. 2013.

Аңдатпа

Жалпы және классикалық грамматикалық тәсілге сәйкес атаулар, зат есімге қатысты сөздер және етістіктердің сапасына қатысты сын есімдер мен үстеулер, осы сөз категорияларын алуан түрлі сипаттайтын бірліктер болып табылады. Біркелкі лексикалық бірліктердің зат есім мен зат есімге қатысты сөздерге әрі етістіктерге сәйкес келуі синтаксистік қызметпен тікелей байланысты. Бұл тұрғыдан, қолжетімді функцияға ие бірліктер «сапалық» категориялық бірліктер деп аталады. Әлем тілдерінің типологиясы диахрондық қолайлы тәсілдер арқылы тарихи кезеңдерді қамти отырып, сапалық мақсаттағы архаикалық өлшемдердің маңыздылығын арттыра түседі. Бұл тұрғыдан алғанда, түрік тілінің сапалық мақсатта жұмыс жүргізуі үшін, қарастырылып отырған тілдің алғашқы жазбаша реттелуі және осы кезеңді қамтитын түрлі шеңберлер (VIII–XI ғасырлар) ең негізгі деректер құжатын қамтитын өріс көзі болып табылады. Өйткені бұл кезеңде жазылған мәтіндер сапалық тұрғыдан буддистік және исламдық шеңберлер аясын қамтуымен маңызды.

Бұл мақалада VIII–XI ғасырлардағы түрік тілінің алғашқы жазбаша реттелуі сапалық типология тұрғысынан қарастырылады. Әртүрлі сапалық белгілер, түрік тіліндегі бұл бірліктердің жан-жақты мұқият зерттеуді қажет ететіндігін, зерттеуде «көптік, молдық, шамадан тыстық» ұғымын білдіретін мөлшердің сапалық жағына назар аудару және осыған сүйене отырып, жалпы сапалық белгілерге қол жеткізуге әрекет жасалады. Қарастырылатын мөлшердің сапалық грамматикаландыру кезеңі, ұғымдық қатынастар және синтаксистік тізбектер тұрғысынан жіктеумен қатар сапаның жалпы анатомиясы жарыққа шығады. Осылайша, диахрондық, синхрондық тұжырымдарға қол жеткізу арқылы тілдің әлемдік және тілдік типологиясына ықпал етуші тұжырымдар қалыптасады.

Кілт сөздер: көне түрік тілі, типология, мөлшерлік анықтауыштар, грамматика, көптік ұғымы

(Кенан АЗЫЛЫ, Ахмет АҚПЫНАР, Фиген ПАТЫХАН. КӨНЕ ТҮРІК ТІЛІНДЕГІ «КӨПТІК, МОЛДЫҚ, ШАМАДАН ТЫСТЫҚ» ҰҒЫМЫН БІЛДІРЕТІН МӨЛШЕРДІҢ САПАЛЫҚ ТИПОЛОГИЯСЫ)

Аннотация

Прилагательные и наречия, отвечающие за квалификацию имен существительных и глаголов в соответствии с общепринятым и классическим грамматическим подходом, представляют собой единицы, характеризующие эти категории слов с самых разных сторон. Тот факт, что одни и те же лексические единицы определяют и существительные, и глаголы, связан с их синтаксическими обязанностями. В этом отношении единицы в категории с доступными функциями называются «квалификаторами». Учитывая, что наиболее удобным подходом для типологии языков мира является диахроническая оценка исторических периодов, значение архаических форм для определителей еще больше выдвинется на первый план. В этом отношении для изучения определителей тюркского языка первая письменная инвентаризация рассматриваемого языка и различных кругов, входящих в рамки этого периода (VIII-XI вв.), будет той областью, из которой наиболее подходящие данные документа будут получены. Потому что тексты, написанные в этот период, особенно в буддийской и исламской среде, очень богаты определителями.

В данной статье рассматриваются типологии определителей, выявленных в первой письменной инвентаризации тюркского языка VIII-XI вв. Поскольку наличие большого количества определителей затрудняет изучение этих единиц в тюркском языке, то исследование будет сосредоточено на количественных определителях, означающих «множество, избыток, чрезмерное», и с этой точки зрения будет предпринята попытка достичь общего квалифицирующего символа. Общая анатомия квалификаторов будет раскрыта с классификацией по грамматическим стадиям, концептуальным отношениям и синтаксическим последовательностям обсуждаемых квалификаторов количества. Таким образом, будут достигнуты как диахронические, так и синхронические результаты, также будут выявлены результаты, которые будут способствовать языковой универсальности и языковой типологии.

Ключевые слова: Древнетюркский язык, типология, количественные определители, грамматика, понятие множественности
(Кенан АЗЫЛЫ, Ахмет АКПЫНАР, Фиген ПАТЫХАН. ТИПОЛОГИЯ КОЛИЧЕСТВЕННЫХ ОПРЕДЕЛИТЕЛЕЙ “МНОЖЕСТО, ИЗБЫТОК, ЧРЕЗМЕРНОЕ” В ДРЕВНЕТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ)

Hüsnü Çağdaş ARSLAN

Dr. Öğretim Üyesi, İzmir Demokrasi Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İzmir,
Türkiye (husnucagdas.arslan@idu.edu.tr) <https://orcid.org/0000-0003-4618-2105>

ALGISAL ETİMOLOJİ VE YENİ DÜŞÜNCELERLE ESKİ TÜRKÇE 'İMGA' İLE 'İL İMGA'NIN KÖKENİ*¹

Özet

Etimoloji denince akla iki yöntem gelmektedir: 1. Bilimsel yahut dilbilimsel etimoloji ve 2. Halk etimolojisi. Ancak Polonyalı dilbilimci Marek Stachowski literatüre yeni bir etimoloji terimi daha kazandırmıştır: 3."Perceptual etymology (algısal etimoloji)". Stachowski, ilk kez 2021'de *Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis* 138 (4)'te yayımlanan "Perceptual etymology, or three Turkish culinary terms in Croatian and Slovene, and a Polish social term inteligencja 'intelligentsia'" başlıklı makalesinde ortaya attığı terimi, 2022 yılında aynı derginin 139 (1) numaralı sayısında yayımlanan "Perceptual etymology. A social aspect of etymological research" başlıklı yazısında açıklamaktadır. Bu çalışmada; bu yeni terimden habersiz, köken bilgisi açıklanan, Kâşgarlı (Barskanlı) Mahmud'un *Dîvânü Lugâti't-Türk'ünde* 'امغا', 'المغا' ve Eski Uygurca mektup türünde belgelerde 'amga', 'il imga' biçimlerinde geçen, "askerî valinin koruması, devlet sekreteri, devlet saymanı, hazineci, vergi tahsildarı" gibi anlamlara sahip olan unvanlar, "algısal etimoloji" kavramı bağlamında yeniden ele alınmaktadır. Daha önce konuyla ilgili kaynaklardan yola çıkılarak sözcüğün, Çince bir unvan olan yaya'dan (押牙 / 押衙) ödünçleme yoluyla Çinli Tang Hanedanı zamanında Orta Çince'deki *im go dar telaffuzlu bir biçiminden Türkçeye geçtiği görüşünün kabul edildiği görülür. Bu unvanı, Sir G. Clauson 'ımğa', T. Takata 'amğa', N. Sims-Williams ile J. Hamilton'my' (amya) ve T. Moriyasu amya / imya biçiminde göstermektedir. Burada söz konusu unvanın köken bilgisi; "algısal etimoloji" terimi, Eski Uygurca belgelerdeki yazımları, tarihî gelişimleri ve anlamları düşünülerek yeniden açıklanmaya ve unvanın, Türkçeye Çince'den değil, Hotan Sakacasından geçtiği gösterilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Çince, Hotanca, idari-askerî unvanlar, algısal etimoloji.

*Geliş Tarihi: 28 Kasım 2022 – Kabul Tarihi: 11 Aralık 2022

Date of Arrival: 28 November 2022 – Date of Acceptance: 11 December 2022

Келген күні: 28 қараша 2022 ж. – Қабылданған күні: 11 желтоқсан 2022 ж.

Поступило в редакцию: 28 ноябрь 2022 г. – Принято в номер: 11 декабрь 2022 г.

¹Bu çalışma, Marek Stachowski'nin 2022'de *Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis*'te yayımlanan ve yeni bir terimi açıkladığı "Perceptual etymology. A social aspect of etymological research" başlıklı İngilizce makalesi görüldükten sonra, 22 Haziran 2022 tarihinde Milli Savunma Üniversitesi (MSÜ) Kara Harp Okulu Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öncülüğünde Türk Dil Kurumu ve Etimesgut Belediyesi işbirliğiyle düzenlenen olan Türk Harp Dili ve Edebiyatı Sempozyumunda sunulan, yayımlanmamış "Eski Uygur Mektuplarında İdari-Askerî Bir Unvan: Imga" başlıklı bildiri'deki görüşlerden vazgeçilerek, söz konusu çalışmanın 'algısal etimoloji' terimi bağlamında, Kök Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarındaki 'amga~amgı' ifadesi de düşünülerek, yeni bir bakışla ve eleştirel düşüncelerle oluşturulmuş, içerik ile sonuçları bakımından baştan düzenlenmiş ve genişletilmiş biçimdir.

Hüsnü Çağdaş ARSLAN

Assist. Prof. Dr., Izmir Democracy University, The Department of Turkish
Language&Literature, Izmir, Türkiye (husnucagdas.arslan@idu.edu.tr)
<https://orcid.org/0000-0003-4618-2105>

**THE PERCEPTUAL ETYMOLOGY AND THE ORIGIN OF THE
OLD TURKIC ‘İMGA’ AND ‘İL İMGA’ VIA THE NEW THOUGHTS**

Abstract

When it comes to etymology, two methods come to mind: 1. Scientific or linguistic etymology and 2. Folk etymology. However, the Polish linguist Marek Stachowski introduced a new etymology term to the literature: 3. "Perceptual etymology". Stachowski explains the term, which he coined for the first time in his article titled "Perceptual etymology, or three Turkish culinary terms in Croatian and Slovene, and a Polish social term inteligencja 'intelligentsia'" published in *Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis* 138 (4) in 2021, in his article titled "Perceptual etymology. A social aspect of etymological research" published in issue 139 (1) of the same journal in 2022. In this study; unaware of this new term, the origin information of which is explained, 'الْمَغَا', 'امغا' in the *Diwanu Lugati't-Turk of Kashgari (Barskani) Mahmud* and the titles 'amya', 'il imya' in Old Uighur letter documents, which mean "guard of the military governor, secretary of state", which have meanings such as "state treasurer, treasurer, tax collector", are reconsidered in the context of the concept of "perceptual etymology". Based on the previous sources, it is accepted that the word was borrowed from a Chinese title, *yaya* (押牙 / 押衙), from a Middle Chinese pronunciation of *im go dar to Turkish during the Chinese Tang Dynasty. This title is represented by Sir G. Clauson 'imğa', T. Takata 'amäga', N. Sims-Williams and J. Hamilton 'my' (amya) and T. Moriyasu as amya / imya. Here, the origin information of the title in question will be tried to be explained again through their spellings, historical developments and meanings in old Uighur documents and to be shown that the title is not borrowed into Turkish from Chinese, but from Khotanese Sakan.

Keywords: Old Turkic, Chinese, Khotanese, administrative-military titles, perceptual etymology

Giriş

Alan yazına baktığımızda genellikle iki tür etimoloji yönteminden söz edildiği bilinmektedir. Bunlardan ilki, bilimsel ya da dilbilimsel etimoloji yöntemi, diğeri yani ikincisi ise halk etimolojisidir. Tarihî ses bilgisi, sözcük oluşumu, karşılaştırmalı veriler, anlamsal paralellikler, dilbilimsel kanıtlar, kesin kaynaklar ve kapsamlı bir tartışma ile objektif bir şekilde desteklenen ‘bilimsel etimoloji yöntemi’, bilim dünyasında tam anlamıyla etimoloji olarak kabul edilmiştir. Bu yöntemin tam tersi ise sözcüklerin biçimlerini çarpıtarak veya nasıl ortaya çıktıklarıyla ilgili bir hikâye uydurarak ödünclemeleri ve eski sözcükleri daha tanıdık hâle getirmenin naif bir yolu olan halk etimolojisidir [1, s. 61]. Stachowski’nin her iki yönteme de ilgili yazısındaki dipnotlarında iki güzel örnek verdiğini görüyoruz. Bunlar; birinci yöntem için Latince “asparagus” *kuşkonmaz* > İngilizce “(a) sparrowgrass” *serçe otu* sözcüğünün köken bilgisi, ikinci yöntem için marmelat hakkında bir hikâye, bir halk etimolojisidir: “İskoç Kraliçesi Mary hasta olduğunda, Fransız hizmetçisi “*Marie est malade*” (“Mary hasta”) derdi. O zaman, biri daha iyi hissetmesi için ona konserve meyve getirirdi” [1, s. 61].

“Perceptual Etymology (Algısal Etimoloji)” Nedir?

‘Algısal etimoloji’, kelimelerin kökenlerinin tamamen dilsel bir yorumundan ziyade antropolojik bir yoruma atıfta bulunmak için Polonyalı dilbilimci Marek Stachowski tarafından ortaya atılan yeni bir terimdir [2; 1]. Stachowski, bir sözcüğün tutarlı ve muhtemelen tam bir görüntüsünü oluşturmak için etimoloji anlayışımızın farklı yönlerinin nasıl birleştirilebileceğini göstermeye çalışmaktadır [1, s. 61]. Algısal etimoloji terimi, dilbilim literatüründe ilk kez 2021 yılında kullanılmıştır [2]. Söz konusu yazı, yazarın amacını kısaca belirttiği şöyle bir girişe sahiptir: “Bu makale, Roberto Dapit’in 2021 tarihli çalışmasından esinlenmiştir. Amacım, ‘algısal etimoloji’ (analojik olarak ‘algısal diyalektoloji’) olarak adlandırılabilir şeyin ‘bilimsel etimoloji’ ile birlikte ve onunla zıt olarak kullanılmasının anlamını göstermektir” [2, s. 221].¹ Ancak herhangi bir bilimsel yayında ayrıntılı olarak sunulmamış ve tartışılmamıştır, bu yüzden Stachowski 2022’de yayımladığı yazısında söz konusu terimi daha ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır.

Dilbilimciler tarafından genellikle göz ardı edilse de halk etimolojisi, dinleyicileri eğlendirmek, ilgilerini çekmek için sunulan çarpıtmalardan veya yaratıcı hikâyelerden oluşmaları sebebiyle değerlidir [1, s. 62]. Gerçek

¹ İngilizce asıl metin şöyledir: “This paper has been inspired by Roberto Dapit’s study of 2021. My aim is to show the sense of using what can be called “perceptual etymology” (analogically to “perceptual dialectology”) along with and in contrast to the “scholarly etymology” [2, s. 221].

anlamda, etimolojiye uygun görülmeyen halk etimolojisinin bu iki yönünden herhangi birinin bilimsel etimolojiye ne kadar yakın veya uygun olduğu sorusu da pek tartışılmaz. Her iki nitelik de peşinen reddedilir. Ancak Stachowski, bu ikisinin birbirine denk olmadığı üzerinde durur. Ona göre; çarpıtma, etimolojisi yapılmış kelimenin biçiminin asla kasıtlı olarak değiştirilmediği akademik etimolojiden tamamen farklıdır [1, s. 62]. Aksine, uydurulmuş bir hikâye ve bilimsel bir etimoloji neredeyse aynıdır ve her ikisi de sözlü açıklamalardır; tek fark, bir halk etimoloğunun titiz etimolojik araştırmanın kriterlerini veya yöntemlerini asla öğrenmemiş olmasıdır [1, s. 62]. Bu dil eğitimi eksikliği, karşılaştırmalı verilerin sunulmaması, tarihsel fonetik, filolojik kanıtlar ve kelime oluşum kalıplarının göz ardı edilmesi, etimolojik literatüre başvurulmaması vb. teorik olarak, bu eksikliklerin hiçbiri bir halk etimoloğunun her şeye rağmen haklı olabileceği olasılığını ortadan kaldırmaz [1, s. 62], ancak bu yönde örnekler neredeyse hiç görülmez.

Stachowski, literatürdeki etimolojiye dair terimlerden ve Anatoly Lieberman'ın adlandırmasından yola çıkarak, halk etimolojisi üzerine şu önemli noktalara da değinmektedir:

Lehçede genellikle “esinlenilmiş etimoloji” (*etymologia natchniona*) veya Almancada “öğrenilmiş halk etimolojisi” (*gelehrte Volksetymologie*) olarak adlandırılan her iki türün özel bir birleşimidir. Anatoly Liberman bunu “yanlış yönlendirilmiş öğrenilmiş bir etimoloji” olarak adlandırır ve “halk etimolojisinden farklı olmadığını” söyler (Lieberman 2005: 50) [3, s. 50]. Ancak bu, “(yanlış yönlendirilmiş) öğrenilmiş bir etimolojinin” bir “halk etimolojisine” eşit olduğu anlamına gelir ki bu şaşırtıcıdır. Biri, bunun sadece mutsuz bir ifade tarzı olduğunu varsayabilir ve haklı olabilir, çünkü bu etimolojilerin her ikisi de dilbilimsel açıdan değersizdir. Ancak aralarında önemli bir fark vardır. Esinlenmiş veya yanlış yönlendirilmiş bir etimoloji, dipnotlar ve referanslarla donatılmış, ancak yine de hayal ürünü ve dilbilimsel metodolojinin gerekliliklerinden uzak bir bilimsel kitap veya dergide yayınlanmıştır. Terim, belirli bir etimoloji türünden ziyade bir değerlendirmedir. Bir “esinlenilmiş / yanlış yönlendirilmiş etimoloji”, bilimsel olarak düşünülmüştür ve bu tipe dahil edilmelidir [1, s. 62]¹.

¹ İngilizce asıl metin: “A special combination of both types is what is usually called an “inspired etymology” in Polish (*etymologia natchniona*) or a “learned folk etymology” in German (*gelehrte Volksetymologie*). Anatoly Lieberman calls it a “misguided learned etymology” and says it “does not differ from folk etymology” (Lieberman 2005: 50). But this means that a “(misguided) learned etymology” is equal to a “folk etymology” which is a surprise. One may assume that this is just an unhappy wording, and be right, because both of these etymologies are worthless from the linguistic point of view. There is, however, an important difference between them. An inspired or misguided etymology is published in a scholarly book or journal, equipped with footnotes and references and yet fanciful and far from the requirements of linguistic methodology. The term is an evaluation rather than a specific type of etymology. An “inspired/misguided etymology” is intended as a scholarly one and should be included in that type” [1, s. 62].

Stachowski, etimolog olmayanların bir kelimeyi, son kaynaktan ana kaynağa kadar giden uzun yoldaki birkaç dilden sadece birine bağladıklarını birçok kez gözlemlediğine değinerek bunlara çeşitli örnekler verir (Örnekler için bkz. [1, s. 63-64]).

Sosyal geleneğin kendi yolunda, hayatın akışına göre ilerlediğini hem bilimsel hem de halk etimolojisine dirençli olduğunu ve belirli bir kelimenin orijinal oluşumunu veya anlamını açıklama hırsının bulunmadığını ifade eden Stachowski, bunun nedenini ise şöyle açıklar: “Algısal etimoloji, sözcüğü ödünç alan toplumun gözünde belirli nesne veya fenomenle en çok ilişkilendirilen kültürü temsil eden dili belirtmekle ilgilenir”¹ [1, s. 64].

Söz konusu yazıda, bir diğer etimoloji türü ve terim olarak dikkat çekilen “ilişkisel etimoloji” (*associative etymology*), benzer gibi görünse de aslında anlamı oldukça farklıdır. Gerçekte, “ilişkisel etimoloji” sadece halk etimolojisidir ve görevi yabancı kelimeleri ödünç alınan dilin sözlükbilim sistemine dahil etmektir [1, s. 64].

Marek Stachowski, “algısal etimoloji” teriminin kökenini, “algısal diyalektoloji”ye bağlamaktadır. Bu alandaki araştırmalar, “ancak 1980’lerde ve 1990’larda daha büyük bir ivme kazanmış” olsa da 1930’ların başlarında bilinen bir terim olan “algısal diyalektoloji” ile paraleldir [4, s. 221; 5]. Algısal diyalektolojinin temel sorunu, lehçelerin ve diyalektik çeşitliliğin filolog olmayanlar tarafından nasıl algılandığıdır. Bazı grupların kendi etnolektleri için lehçe statüsünü kolayca kabul ederken, diğer grupların bunu ayrı bir dil olarak görmekte ısrar etmeleri gibi. Örneğin, bir yanda Swabianca Almancanın bir lehçesi olarak algılanırken, diğer yanda Dolganca, Dolganlar tarafından Yakutçadan ayrı olarak algılanır [1, s. 65]. Stachowski’ye göre, algısal etimolojinin ana sorusu oldukça benzerdir: “Neden bazı sözcükler uzman olmayanlar tarafından profesyonel etimologlar tarafından belirlenenler dışındaki dillere aitmiş gibi algılanıyor?” [1, s. 65]. İşte tam burada çok güncel bir örnekle sorunu aydınlatmaktadır:

Genetik sınıflandırma ile sosyal algı arasındaki boşluk, bu konuda başka bağlamlarda da gözlemlenebilir. *Sovyetler* sözcüğü, Sovyetler Birliği döneminde, etnik aidiyetleri ne olursa olsun, o devletin ve kültürünün çeşitli temsilcileri için kullanılmıştır ve artık Sovyet devleti olmamasına rağmen bugün bile bu insanlar için kullanılmaya devam etmektedir. Ayrıca, Sovyetler Birliği’nin 1991’de dağılmasından sonra doğan ve Rusya dışındaki ülkelerde yaşayan gençler için de aynı *Sovyetler* sözcüğü

¹ İngilizce asıl metin: “Perceptual etymology concerns itself with indicating the language which represents, in the eyes of the borrowing society, the culture most associated with the specific object or phenomenon.” [1, s. 64].

kullanılabilir; bu nedenle, Ukrayna veya Transdinyester'in genç bir vatandaşı, Sovyetler Birliği'nde hiç yaşamamış olsalar bile *Sovyet* olarak adlandırılabilir. Ancak bu Baltık ülkeleri yani Litvanya, Letonya ve Estonya için geçerli değildir. Bunlar her zaman Sovyetler Birliği'ndeki en Avrupalı (~Batılı) ve en az Sovyet (~Doğulu) cumhuriyetler olarak görülmüşlerdir. Görünen o ki *Sovyet* terimi de aslında karakterize edilen kişinin genetik (=politik ve ulusal) aidiyetinden ziyade kültürel algıya göre kullanılıyor [1, s. 65].¹

Burada bir diğer göz ardı edilmemesi gereken sorun da üç etimoloji türü arasındaki ilişkidir. Stachowski, bu ilişki üzerine kendisi tarafından verilen aşağıdaki dağılımın kolayca kabul edilebileceğini düşünmektedir:

- (a) dilbilimsel veya bilimsel etimoloji → dilbilim
- (b) halk etimolojisi → psikoloji, psikodilbilim
- (c) algısal etimoloji → sosyoloji, toplumdilbilim [1, s. 65].

“Böylece (a) ve (b)'nin her ikisi de onları (c)'nin karşısına koyan belirli bir sözcüğün orijinal biçimini ve anlamını belirlemeyi amaçlar. Öte yandan, (b) ve (c) antropolojinin iki yönünü temsil eder ve bu hâliyle (a) ile tezat oluşturur.” [1, s. 66]. Yazar, bunu bir tablo şeklinde de göstermektedir:

	linguistic etymology	linguistics	
lexical connection	folk etymology	psychology	} anthropology
cultural connection	perceptual etymology	sociology	

Resim 1. Üç etimoloji türünün ilişkisi [1, s. 66]

Yazara göre, değişmez dilbilimsel bir bakış açısından soruna yaklaştığımızda hem halk hem de algısal etimoloji değersiz görülmektedir. “Ancak sırf dilbilimsel bakış açısı, sözcüklerin zihinsel ve sosyal konumunu kapsamamaktadır. Bu iki yön, belirli bir kelimenin dilsel görüntüsünü, buz ve buharın su görüntüsünü tamamlaması gibi tamamlar. Bunlar suyun yerini alamazlar, ancak suyun diğer biçimleridir” [1, s. 66].

Stachowski'ye göre, algısal etimolojinin farkındalığı daha yeni doğuyor ve anında bu etimoloji türünün yöntemlerinin hazır bir listesini

¹ İngilizce asıl metin: “The gap between genetic classification and social perception can also be observed in other contexts for that matter. The word *Soviets* was used during the Soviet Union for sundry representatives of that state and its culture, regardless of their ethnic affiliation, and it continues to be used for those people even today despite the fact that the Soviet state does not exist any longer. What is more, the same word *Soviets* can also be applied to young people, born after the dissolution of the Soviet Union in 1991 and living in countries other than Russia; thus, a young citizen of Ukraine or Transnistria can be called a *Soviet* even though they might have never lived in the Soviet Union at all. But this does not apply to the Baltic states, that is Lithuania, Latvia and Estonia. Those have always been viewed as the most European (~ Western) and least Soviet (~ Eastern) republics in the Soviet Union. So, it appears, also the term *Soviet* is in fact used according to the cultural perception rather than to the genetic (= political and national) affiliation of the characterized person” [1, s. 65].

sunmak da olası görünmemektedir. Bununla birlikte, mümkün olduğu anda her üç etimolojiyi de veren bir etimolojik sözlüğün yapılması fikri oldukça uzak görünmesine rağmen çekicidir [1, s. 67].

Dîvânu Lugâti't-Türk'te 'İmga' ve 'İl İmga'

Bugüne kadar Türkçenin tarihsel söz varlığı içerisinde, özellikle tarihî metinlerde geçen birçok idari ve askerî unvan ile terim hakkında çeşitli dillerde ve ülkelerde bilimsel yayınlar ortaya konulmuştur. Bunlar genellikle belirli ana kaynakları temel almaktadır. Bunlar; eski Türk (Köktürk / Orhon / Orhun) yazıtları ya da diğer popüler adıyla Göktürk Abideleri, *Kutadgu Bilig* (KB), *Dîvânu Lugâti't-Türk* (DLT), anı yazıları, seyahatnameler ve yabancı dilde belgeler olarak sıralanabilir. 1988 yılında Prof. Dr. Abdülkadir Donuk'un Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın bir yayını olarak çıkan *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler* adlı eseri birçok yönden önemlidir. Bu çalışma gerek niteliği gerekse de yayımlandığı tarihe kadar konuyla ilgili alan yazını geniş bir şekilde ele alması nedeniyle Türkçe baş ucu kitaplarından biridir. Prof. Dr. A. Donuk'un eserinde idari terimler arasında gösterilen bu unvanlar, 'ımga (amga)' ve 'alımga (ılımga)' okuyuşlarıyla ve DLT'deki anlamlarıyla şöyle açıklanmaktadır:

“İMGA (AMGA):

Malmüdü, tahsildar. Devletin muhtelif bölgelerinde hazinedar (Ağıcı) adına vergi tahsil işini yürüten memur” [6, s. 73].

“ALİMGA (İLİMGA)

Hâkanın mektuplarını Türk yazısıyla yazan kimse; kâtip, sır kâtibî.” [6, s. 66].

Dîvânu Lugâti't-Türk'te (DLT) Kâşgarlı (Barsganlı) Mahmud, 'ımga' unvanını şöyle açıklamaktadır:

“إمغا – الخازن لأموال والقائم على جمعها.” [7, s. 114].

Compendium of the Turkic Dialects (CTD)'de R. Dankoff ve J. Kelly, Kâşgarlı Mahmud'un 'ımga' unvanını 'sayman / hazinedar' olarak anlamlandırıldığını ifade etmektedir:

“İMГ” imya “Treasurer (*al-xāzin li-l-amwāl wa-l-qayyim 'alā jam ihā*).” 0 **imya**” [8, s. 151].

Ercilasun ve Akkoyunlu bu kısmın Türkçeye tercümesini şöyle vermektedir:

“**ımga** malları korumak ve onları toplamakla görevli hazinedar” [9, s. 64].

DLT'de 'il ımga / el ımga / elimga' unvanı ise şöyle açıklanmaktadır:

“ومماكسرت فاؤه. غ” ألمغا – الكاتب الذي يكتنب مراسيل السلطان بخط التركيّة.” [7, s. 127].

CTD’de ‘il ımga / èl ımga / èlimga’ unvanının DLT’deki anlamı ‘sultanın yazışmalarını Türk harfleriyle yazan kâtip/sekreter’ olarak açıklanmaktadır:

“ILİMΓA’ elimya “Secretary (*kātib*),” who writes the correspondence of the sultan in the Turkic script. **elimya**” [8, s. 163].

Ercilasun ve Akkoyunlu, bu sözcüğü ve unvanın anlamını Türkçeye şöyle çevirmektedir:

“**ılmga** hakanın mektuplarını Türk yazısıyla yazan kâtip.” [9, s. 74].

“Ilmga” maddesinde Ercilasun ve Akkoyunlu, Besim Atalay’ın eserine atıfta bulunarak hem farklı okuyuşlar hem de unvanın dönüşümü üzerine 312 numaralı şu önemli dipnotu vermektedir:

“Atalay dipnot, Rustemov-Kormuşin *ılmga*, DTS *alimga*, Clauson, Dankoff-Kelly *èlimga*. Elifte esre var. Atalay’ın belirttiği gibi kelime “ilk harfi esreli olanlar” başlığı altında verilmiştir. Clauson haklı olarak *è:l + ımga* (*ımga* “hazinedar” için bk. yazma 76) etimolojisini yapar. Ancak benzeşme sonucu kelime *ılmga*’ya dönmüş olmalıdır.” [9, s. 74].

Kutadgu Bilig’de ‘Imga’ ve ‘İl Imga’

KB’de *il ımga* unvanını dört farklı yerde görmekteyiz:

(1) “38. bab bitigçi ılmğa negü teg kerekin ayur” [10, s. 13] / “38. bâb bitigçi ılmğa negü teg kerekin ayur” (‘C fihristü’l-ebvâb’) bkz. [11, s. 8].

“38. bâb. Kâtibin nasıl olması gerektiğini söyler.” [12, s. 9].

(2) “XXXIV. ÖGDÜLMİŞ İLİGKE BİTİGÇİ İLİMĞA NEGÜ TEG KEREKİN AYUR” [10, s. 280] / “ögdülmüş iligke bitigçi ılmğa negü teg kerekin ayur” (XXXIV) bkz. [11, s. 144].

“XXXIV. ÖGDÜLMİŞ HÜKÜMDARA KÂTİBİN NASIL OLMASI LÂZİM GELDİĞİNİ SÖYLER.” [12, s. 198].

(3) “4065 kayusı sü başı kayusı hacib.

 kayusı ılmğa bolur söz açıp

4066 bu kurka tegip uz tapınsa bu er

 uluğlukka yetlür tükel arzu yir

4067 kayuka ögelik tegir ög bolur

 kayu kök ayukluk öze at alur” [10, s. 410].¹

Tercüme:

“4065 Kimi sü-başlı, kimi hâcip, kimi hükümdarın sır tevdî ettiği kâtibi olur.

4066 Bu derecelere erişip, iyi hizmet eden kimseler büyüklüğe ulaşır ve bütün arzularına kavuşurlar.

¹ Ayrıca bkz. “4065. kayusı sü başı kayusı hacib kayusı ılmğa bolur söz açıp 4066. bu kurka tegip uz tapınsa bu er uluğlukka yetlür tükel ârzü yir 4067. kayuka ögelik tegir ög bolur kayu kök ayukluk öze at alur” [11, s. 214].

4067 Kimi akli ile ögeliğe yükselir; kimi kök-ayukluk ile şöret bulur.” [12, s. 295].

(4) “4146 bitigçi ılımğa bolunsa özünġ köngül sırrı bek tut çıkarma sözüng” [10, s. 417] / “4146. bitigçi ılımğa bulunsa özün köñül sırrı bek tut çıkarma sözüg” [11, s. 217].

“4146 Eğer kendin kâtip veya sır-kâtibi olursan, gönül sırrını sıkı muhâfaza et; ağzından söz kaçıрма.” [12, s. 300].

‘İmga’ ve ‘İl İmga’ Üzerine Görüşler

An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish’te (ED) Sir Gerard Clauson, ‘ımga’ unvanı hakkında Kaşgarlı’nın DLT’de verdiği anlamı hatırlatarak şöyle bir açıklama yapmaktadır:

“Bir Türk yetkilinin unvanı; Türkçede yalnızca aşağıdaki gibi not edildi, ancak Sui Shu ve iki T’ang Shu’daki Türk yetkililer listesinde yer alan bir unvanla temelde aynı, Karlgren’in ‘Eski Çince ’iäm yung d’ât’ında temsil edilen *yen-hung-ta* biçimindedir ve muhtemelen T’ang döneminde ımga:la:r’ı temsil edebilecek *im go dar* gibi bir şey olarak telaffuz edildi (...)” [13, s. 158b].

Aynı maddede, ‘il ımga’ unvanını ‘élımğa’ olarak vermekte ve DLT’deki anlama atıfta bulunduktan sonra KB’deki örneklerden hareketle “él ımğa, 4064’te yetkililerin olduğu uzun bir listede *sü başı* ‘ordu komutanı’ ve *hâcib* ‘bakan’dan sonra, öge ‘danışman’ ve kök ayuk ‘muhtar’dan önce gelir.” demektedir [13, s. 158b].

Söz konusu unvanı, N. Sims-Williams ile J. Hamilton ‘my’ (*amya*) olarak okuyup göstermektedir ve “my’ = **amya** Titre turco-chinois signifiant à l’origine «celui qui garde le siège d’une administration» A10, 15 loc. ‘my’-δ’ = *amyada* A22” (Türkçe-Çince unvan, aslen ‘bir yönetimin koltuğunu koruyan kişi’ anlamına gelir) [14, s. 81a] diye açıklamaktadır.

Hotancanın söz varlığıyla ilgili olarak yayımlanan *Studies in the Vocabulary of Khotanese* başlıklı eserin II. cildinde Takata, *qmäga*’nın kökenini detaylıca anlatmaktadır [15, s. 17-18]. İlk olarak sözcüğün tartışmasız Çince olduğuna değinmekte ve “*qmäga*’nın, doğrudan Çince mi yoksa bir aracı dilden mi geldiğine bakılmaksızın, Çince *yaya* 押衙 (Eski Çince **ap ŋa*) [16, 7234-7224] unvanının bir çeviri yazısı veya Çince bir ödünç alma olduğu tartışmasızdır.” demektedir (İngilizce asıl metin için bkz. [15, s. 17]).

Çin İmparatorluğunun Sui ve Tang Hanedanlarının kroniğinden ve Çinlilerin o devirdeki Türk ve Moğol komşularını anlattığı eserinin Çince karakter sözlüğünün yer aldığı indeks bölümündeki “*yaya* 押衙” unvanının açıklamasında Jonathan Karam Skaff, *yajiang* maddesine gönderme yapmakta [17, s. 399b], söz konusu unvanın karşısında “Tang military terminology (Tang askerî terminolojisi)” ifadesi bulunmaktadır [17, s.

399a]. J. K. Skaff, bu unvanların yeterince anlaşılmadığını ifade edip ardından *yajiang*ın birebir çevirisinin ‘kurmay subay’ olduğundan, ancak *yaya* unvanı ‘koruma görevlerini’ belirttiğinden, *yajiang*ın bir diğer muhtemel çevirisinin ‘karargâh koruma generali’ olabileceğinden bahsetmektedir [17, s. 345]. Tang Hanedanı devrinde Geshu Han’ı (ö. 757) konu eden bir anekdota da yer veren J. K. Skaff, Geshu’nun babasının ve dedesinin Tang ordularında subay olan Türgiş kabile reisleri olduğunu, annesinin ise bir Hotan prensesi olduğunu belirtip onun art arda ‘staff general (*yajiang* or *yaya*)’ [‘kurmay subay (*yajiang* veya *yaya*)] ve ‘vice-commissioner’ [‘(askerî) yardımcı komiser’] olarak terfi aldığını; imparatorun ‘military commissioner’ [‘askerî komiser’] olarak atanacağını da ilan ettiğini söylemektedir [17, s. 89]. J. K. Skaff tarafından sunulan bu bilgiler, VIII. yüzyıl civarında Çinliler arasında söz konusu unvanın ne anlamda ve hangi nitelikte kullanıldığı ile ast-üst ilişkisi içerisinde hangi konumda bulunduğu gibi meselelerde araştırmacılara yol göstermektedir.

Bahsedilen unvanın kullanımıyla ilgili bir diğer bilgi notu ise Ouyang’ın beş hanedanın tarihî kayıtlarını incelediği bilimsel eserinin giriş bölümünde bulunmaktadır:

“Valilerin kendi genişleme ve entrika gündemlerini ilerletmek için ataşeler (*yajiang*) tarafından komuta edilen bir kişisel koruması / muhafızı (*yabing* veya *yaya*) vardı. Bu kuvvet başlangıçta şehir duvarlarını korumaktan sorumluydu, sadece güçlü Wei/Bo komutasında olduğu gibi valiyi desteklemek veya onu devirmek için yetkilendirilen bir özerkliği üstlendi. Valilerin yardımcı komutanlar (*pjiang*), müfreze komutanları (*biejiang*, *pianjiang*), komutanların görevlileri (*kejiang*) ve yarı askerî-idari yardımcılar (*li*, *shuli*) şeklinde askerî hizmetlileri vardı.” [18, s. XVIII].

Jens Wilkens’in yakın zamanda yayınlanmış *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch–Deutsch–Türkisch* başlıklı önemli sözlüğünde *amga* (1) için “1 *amga* ein Titel || bir unvan (s./bk. Chin. 押牙 ya ya = Spätmittelchin. ? *ja:p nja:*, Khotansak. *qmä-ga*)” [19, s. 42] ve *il imga* / *el imga* için “*elimga* ein Titel und Namensbestandteil || bir unvan ya da kişi adının bir bölümü *elimga totok* ein Titel || bir unvan” bilgisi [19, s. 255], *imga* için ise “*Bergziege* || dağ keçisi” karşılığı verilmektedir [19, s. 288]. Burada sözcüğün, “Geç Orta Çince (Spätmittelchinesisch)” veya “Hotan Sakacası”ndan ödünçlendiğine dair yer alan bilgi notu diğer araştırmacıların notlarıyla ve tarihî kayıtlarla örtüşmekte ve bize değerli bir başka ipucu daha vermektedir.

Eski Uygurca Belgelerde ‘Imga’ ve ‘İl Imga’

Az önce bahsedilen Çince kökenli *yaya* 押衙 (Eski Çince **ap ŋa*) [16, 7234-7224] unvanından türediği varsayılan ‘*amga*, *imga*, *il imga*’,

Moriyasu'nun 2019'da yayımlanan önemli çalışması *Corpus of the Old Uighur Letters from the Eastern Silk Road*'da (COUL) da olduğu gibi, Eski Uygurca mektuplarda 3 ayrı fragmanda¹ karşımıza çıkmaktadır:

COUL no. 02 = K 7718 = UBr, Text A:

- 01) yarda inançu tarkan beg kutinga (satır sonu)
- 02) (boşluk) beg bars (a)mga (ö)tügüm [...] [20, s. 20].

“Yar'da(ki) Inançu Tarkan Beg'in huzuruna (!)
(Benim), Beg Bars Sayman(ın), mektubum / ricam (...)”

COUL no. 74 = U 5831 recto:

- 01) kar-lıg sözüümüz • turmış
- 02) il+ım'ga beg-ke bizing- [...] [20, s. 98].

“(Ben) Karlıg, sözü(üz) /mektubum(uz) Turmış (adlı)
Devlet / Eyalet Saymanı Beg'e. Bizim- (...) [21, s. 100]”

COUL no. 180 = U 5783 recto:

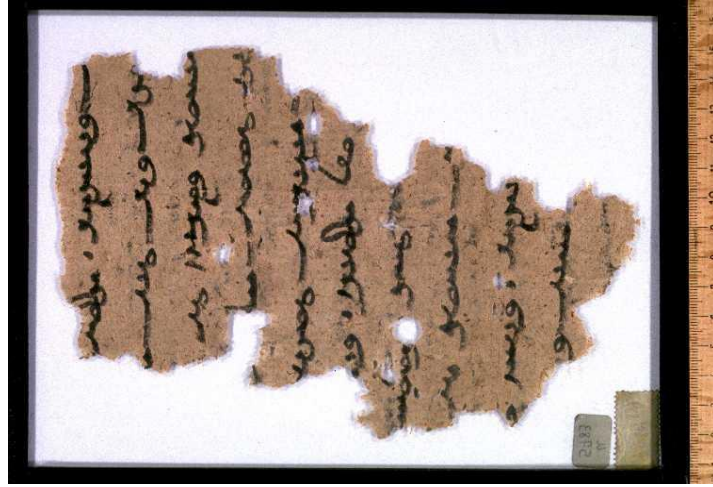
- 05) ...] il+ım'ga tonga+çor [...] [20, s. 179].

“(...) Devlet Saymanı Tonga Çor (...)”

Resim 2. U 5831, recto, Turfanforschung Digitales Turfan-Archiv, BBAW [22]

¹ Bu fragmanlardan U 5783'ün ve U 5831'in kullanım izni ve bir kullanıcı kartı, 22 Şubat 2020 tarihinde Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften in der Staatsbibliothek zu Berlin - Preussischer Kulturbesitz Orientabteilung'dan (Berlin-Brandenburg Bilimler Akademisi, Berlin Devlet Kütüphanesi - Prusya Kültür Mirası, Şark Bölümü) kendi adıma alınmıştır. Kurumun temsilcisi Kristina Münchow'a teşekkür ederim.

Resim 3. U 5783, recto, Turfanforschung Digitales Turfan-Archiv, BBAW [22]

Moriyasu, COUL no. 02 = K 7718 = UBr, Text A'nın ikinci satırında geçen *amga* unvanına dair “02) *amya* # Bu unvan, Çince *yaya* (押牙/ 押衙) Orta Çince **ap-nga* / *-ngiwo* “bir lordun sembol bayrağını koruyan kişi, askerî valinin muhafızı > bir idarenin koltuğunu koruyan kişi > devlet sekreteri, sayman”dan türetilmiş bir alıntıdır.” açıklamasını yapmakta ve tıpkı COUL no. 180 = U 5783 recto beşinci satırda geçen *il im'ga* unvanının bilgi notunda olduğu gibi [20, s. 180], U 5831 = COUL no. 74'ün ikinci satırındaki *il im'ga* unvanına ve oradaki nota atıfta bulunmaktadır (İngilizce asıl metin için bkz. [20, s. 20-21]). Bu birleşik unvan için ilgili bilgi notu şöyledir:

“02) *il+im'ya* # Aynı biçimde *il+im'ya* olarak COUL no. 180'in beşinci satırında bulunabilir. Bu, Türkçe *il* “ülke, ulus > devlet, krallık” sözcüğü ile köken olarak Çince *am'ya* “bir idarenin koltuğunu koruyan kişi > Devlet sekreteri, sayman” unvanından oluşan birleşik bir unvandır. *Amya* üzerine, COUL no. 02 ile ilgili Commentary (Yorum/Açıklama) kısmına bakınız. Bu terimi, el-Kâşgarî'nin Karahanlı dönemine ait sözlüğünde geçen *imya* ile ilk özdeşleştiren Clauson'dur [23, s. 218; bkz. 8, s. 151]. *İl+am'ya*'nın *il+im'ya*'ya dönüştüğü varsayılabilir. *İl+im'ya* “devlet saymanı, devlet sekreteri” unvanı, el-Kâşgarî sözlüğünde olduğu gibi [13, s. 158b; 24, s. 136; 8, s. 163, *elimya*], X. yüzyıl Manihaist *Manastır Parşömeni*'nde de tasdik edilmiştir [karş. 25, s. 89 = 26, s. 110-111, #95a. *ilimya totoq*], Ayrıca, Hamilton'ın *ilimya totoq* unvanını 1019'da yapılmış olan Stake (Tür. *pay, hisse*) Yazıtı III'ün 21. satırında keşfetmesi dikkat çekicidir [27, s. 122; 28, s. 698].” (İngilizce asıl metin için bkz. [20, s. 98-99]).

COUL'un 'Glossary (Sözlük)' bölümünde bu unvanlar üzerine Moriyasu, "amya / imya = < Çince *yaya* 押牙 / 押衙 Orta Çince **ap-nga*: Çince-Türkçe-Hotanca unvan [...]" (İngilizce asıl metin için bkz. [20, s. 207, 214]) ve "il+imya= < *il* "devlet, krallık" + *imya*: *devlet sekreteri, devlet saymanı* [...]" (İngilizce asıl metin için bkz. [20, s. 215]) bilgilerini vermektedir.

Köl Tigin ve Bilge Kagan Yazıtlarındaki "Amga ~ Amgı Korgan" İfadesi

KT Kuzey 8. satırda 'amga korgan' ve BK Doğu 31'de 'amgı korgan' yazımıyla bulunan ifadenin ilk bileşeni olan 'amga ~ amgı' ya da mümkün olan diğer okuyuşla 'magı' sözü, unvanımızla benzerliği bakımından dikkat çekicidir. Konuyla ilgili ayrıntılı bir makale Erhan Aydın tarafından yayımlandığı için [ayrıntılar ve tartışma için bkz. → 29, s. 273-282] burada tekrara düşmemek adına sadece E. Aydın'ın sonucuna ve bu ifadenin buraya kadar incelediğimiz unvanla ilişkisine kısaca değineceğiz.

E. Aydın, yazıtlarda amga korgan ~ amgı korgan olarak okunan yer adındaki amga ~ amgı sözcüğünün 'yabani dağ keçisi' anlamındaki 'imga ~ yimga' [yani aslında Moğolca *imagan, nimagan* sözünün Türkçeye ödünçlenmiş hâli] ile bir ve aynı olabileceğini, ayrıca bu yerin Orhon ile Tula ırmaklarının doğusunda veya kuzeydoğusunda, Ulan-Bator'a yakın bir bölgede olması gerektiğini belirtmektedir [29, s. 279].

Yazıtlardaki bu sözün, belki de Radloff ve onu takip edenler tarafından 'magı' olarak okunmasının etkisiyle (Malov 'amgı' da olabileceğini belirtmiştir [30, s. 33].), Sovyet ekolünün önemli sözlüğü DTS'de 'amga' maddesi bulunmaz, 'amgı (AM'Yİ)' maddesinde ise okuyucuyu *ma'yi*'ya gönderir [31, s. 41]. Clauson, yazıtlardaki ifadenin bileşenini, '1 **imğa:**' maddesinde ele alıp, sözcüğün Moğolcadan ödünçlendiğini ve anlamının 'wild mountain goat (vahşi dağ keçisi)' olduğunu söylemektedir [13, s. 158a]. Bu aynı zamanda E. Aydın'ın makalesine de konu olan sözcüktür. Clauson, burada incelememize konu olan 'unvan imga'yı' ise '2 **imğa:**' maddesinde ele alarak, doğru bir şekilde bu iki sözcüğü birbirinden ayırmaktadır [13, s. 158b].

'Algisal Etimoloji' Terimi Bağlamında 'Imga' ve 'İl Imga' Unvanlarının Kökeni

Önceki satırlarda J. K. Skaff'ın Tang Hanedanı zamanından Geshu Han (ö. 757) üzerine bir anekdota yer verdiği için, Geshu'nun babasının ve dedesinin Tang ordularında subay olan Türgiş kabile reisleri olduğundan ve annesinin bir Hotan prensesi olduğundan bahsedilmişti. Bu unvanın kökeni üzerine ilk olarak, Çince'den alıntılandığı konusundaki görüşlere destek verilmesine ve yanlışlığa düşülmesine sebep olan 'algı', tam olarak Marek

Stachowski'nin "Algısal etimoloji, bir sözcüğü ödünç alan toplumun gözünde belirli nesne veya fenomenle *en çok ilişkilendirilen kültürü temsil eden dili* belirtmekle ilgilenir." [1, s. 64] ifadesinde vurguladığı olguyla ilişkilidir. "Kültürel algımız", Tang Hanedanı dönemindeki Çin ordusunun, Türk boylarından unsurlara sahip olması dolayısıyla doğrudan bir Çince → Türkçe sözcük alışverişini mümkün görerek, tarafımızca bu yönde bir değerlendirme yapılmasına sebep olmuştu. Oysaki 'bu algıyla' etimoloji yaptığımızda unvanın doğrudan Çince'den Türkçeye geçtiğini varsayarak, aslında bu adın tarihî süreçteki seslik, biçimlik ve semantik gelişimine, Türkçeye hangi dönemde ve hangi dilden geçtiği gerçeğine dikkatlice bakabilme şansını kaybetmiş oluyoruz. Böylece sözcüğün serüvenini de göz ardı etmiş, yanlış bir değerlendirmeyle 'gerçek'ten uzaklaşmış oluyoruz. Bunun sonucunda da kaynak dil ile aracı dil veya dillerden 'son durak' olarak saydığımız dile uzanan süreci eksik yorumluyoruz, yanlış sonuçlar çıkarıyoruz.

Sonuç

Bu çalışmada, Marek Stachowski'nin literatüre yeni kazandırdığı "algısal etimoloji" terimi de göz önünde bulundurularak, Türkçenin çeşitli tarihî dönemlere ait yazılı kaynakları ve konuyla ilgili bilimsel yayınlardan, özellikle sözlüklerden hareketle, Eski Uygur mektup fragmanlarında '*amga, imga, il imga*' yazımlarıyla görülen idari-askerî unvanlar, Çin Tang Hanedanı devrindeki kayıtlar üzerine çalışmalar da düşünülerek değerlendirilmeye ve unvanın kökeniyle birlikte niteliği belirlenmeye çalışılmıştır.

Tang Hanedanı döneminde (618-907), VII-VIII. yüzyıllarda İmparator Xuanzong (685-762) zamanında söz konusu unvanın Çince orijinali (Çince *yaya* 押牙 / 押衙 < Geç Orta Çince (?) *ja:p nja*: ~ * *ap-nga*), 'koruma görevlerini' üzerinde taşıyan '*kurmay subay*', '*karargâh koruma generali*' gibi anlamlarda bulunmakta ve askerî bir nitelik taşımaktadır. VII-VIII. yüzyıllarda Çin ordusunda 'staff general (*yajiang* or *yaya*)' ['kurmay subay (*yajiang* veya *yaya*)] anlamındaki bu unvan, 'vice-commissioner' ['(askerî) yardımcı komiser'] ve 'military commissioner' ['askerî komiser'] unvanlarının da astı durumundadır. X. yüzyılda, Hou Liang Hanedanı (907-923) devrinde ise söz konusu unvanın da içerisinde olduğu daha detaylı bir hiyerarşik yapı görebilmekteyiz. Bu hiyerarşi üstten asta doğru ataşeler (*yajiang*), kişisel korumalar / muhafızlar (*yabing* veya *yaya*), yardımcı komutanlar (*pjiang*), müfreze komutanları (*biejiang*, *pianjiang*), komutanların görevlileri (*kejiang*) ve yarı askerî-idari yardımcılar (*li*, *shuli*) olarak sıralanmaktadır.

DLT'deki bilgilere göre, tıpkı Hotanca veya Hotan Sakacası gibi Türkçeye de alıntılanmış olan Çince kökenli bu unvanın hem *imga* hem *il*

imga / èl imga / ılmga olarak yazılan türevinin bulunduğu bilinmektedir. Unvanlardan ilki ‘sayman / hazinedar’, ikincisi ‘sultanın yazışmalarını Türk harfleriyle yazan kâtip / sekreter’ anlamlarına gelmektedir. Unvanın semantik veya kavramsal olarak, Çincedeki askerî ağırlıklı olan niteliğinin Türkçede idarî bir yöne evrildiğini görmekteyiz. Ayrıca KB aracılığıyla bu devirde unvanın idari-askerî hiyerarşideki yeriyle ilgili de bazı ipuçlarına sahibiz. Clauson’un da ED’de dikkat çektiği gibi, *il imga / èlimga* unvanı *sü başı* ‘ordu komutanı’ ve *hâcib* ‘bakan’dan sonra, öge ‘danışman’ ve kök ayuk ‘muhtar’dan önce gelmektedir. XIV. yüzyıldan sonra Kıpçak veya Çağatay sahasında karşımıza çıkmayan bu unvan, Eski Uygurlarda (muhtemelen IX. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar) Moriyasu’nun COUL’da belirttiği gibi sırasıyla “bir lordun sembol bayrağını koruyan kişi, askerî valinin koruması > bir idarenin koltuğunu koruyan kişi > devlet sekreteri, sayman” gibi anlamlar taşımış olmalıdır. Anlam bakımından Geç Orta Çince ‘askerî sorumlulukları üzerinde daha çok taşıyan’ bir unvan iken Hotancanın veya Hotan Sakacasının da etkisiyle artık XI. yüzyılda Türkçede ‘idari sorumlulukları üzerinde daha çok taşıyan’, DLT’deki türevi “*ılmga*”nın anlamını göz önünde bulundurursak “hakanın mektuplarını Türk yazısıyla yazan kâtip” [9, s. 74] görevini üzerinde taşıyan bir unvana dönüşmüştür.

Clauson, Takata ve Wilkens’in verdiği bilgilerden hareketle sözcüğün XI. yüzyıldan çok daha önce, muhtemelen IX. yüzyıl başlarından sonra, önce Çince Hotanca veya Hotan Sakacasına, oradan da bu dildeki sesletime (telaffuza) bağlı (muhtemelen sırasıyla Geç Orta Çince * *im go dar* > Hotan Sakacası “*qmäga* > Eski Uygurca *amga* > *imga* ve > *èl imga* > *il imga* > *ılmga* ~ *ilimga* ?) olarak Türkçeye geçmiş olması gerektiği düşüncesine ulaşmaktayız.

KAYNAKÇA

1. Stachowski, M. (2022). Perceptual etymology. A social aspect of etymological research. *Studia Linguistica Universitatis Jagellonicae Cracoviensis*, 139 (1): 61-67.
2. Stachowski, M. (2021). Perceptual etymology, or three Turkish culinary terms in Croatian and Slovene, and a Polish social term inteligencja ‘intelligentsia’. *Studia Linguistica Universitatis Jagellonicae Cracoviensis*, 138 (4): 221-225.
3. Liberman, A. (2005). *Word origins... and how we know them*. Oxford: Oxford University Press.
4. Stachowski, K. (2017). An experiment in labelling *Draw-a-Map* maps. *Studies in Polish Linguistics* 12 (4): 221–240.
5. Stachowski, K. (2018). Przyczynek do dialektologii percepcyjnej Polski: Szczecin. *Język Polski* 98 (1): 5–17.
6. Donuk, A. (1988). *Eski Türk devletlerinde idarî-askerî unvan ve terimler*. İstanbul: TDAV.
7. Kilisli Rifat [Bilge] (Haz.) (1333-1335). *Kâşgarlı Mahmud, Kitâb-ı Divânu Lugâti’t-Türk, I-III*. İstanbul.

8. Dankoff, R. ve Kelly, J. (1982). *Maḥmūd el-Kāšyarī, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk), Part I, Sources of Oriental Languages and Literatures, Turkish Sources:7*. Harvard University.
9. Ercilasun, A. B. ve Z. Akkoyunlu. (Haz.) (2015). *Kâşgarlı Mahmud Dīvānu Luḡāti't-Türk, giriş-metin-çeviri-notlar-dizin* (2. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
10. Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig, I Metin*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
11. Kaçalın, M. S. (Haz.) (2008). *Yūsuf Has Hâcib: Kutadḡu Bilig, Metin*. Kültür ve Turizm Bak. Yayınları (e-kitap). <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78447/yusuf-has-hacib---kutadgu-bilig.html> (Erişim tarihi: 09.06.2022).
12. Arat, R. R. (1959). *Kutadgu Bilig, II Tercüme*. Ankara: TTK Basımevi.
13. Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
14. Sims-Williams, N. ve Hamilton, J. (1990). *Documents turco-sogdiens du IXe -Xe siècle de Touen-houang*. London: School of Oriental and African Studies.
15. Takata, T. (1987). *Amāga. Studies in the vocabulary of Khotanese II*. (R. E. Emmerick ve P. O. Skjærvø). Wien: Der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 17-18.
16. Mathews, R. H. (1972). *Chinese-English Dictionary*. Revised American Edition. (Twelfth Printing). Cambridge/Massachusetts: Harvard University Press.
17. Skaff, J. K. (2012). *Sui-Tang China and its Turko-Mongol neighbors. Culture, power, and connections, 580-800*. New York: Oxford University Press.
18. Ouyang, X. (2004). *Historical records of the five dynasties*. (Çev.) R. L. Davis. New York: Columbia University Press.
19. Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch – Deutsch – Türkisch*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
20. Moriyasu, T. (2019). *Corpus of the Old Uighur letters from the Eastern Silk Road. Berliner Turfantexte XLVI*. Turnhout: Brepols Publishers.
21. Arslan, H. Ç. (2021). *Eski Uyğur mektuplarının incelenmesi ve söz varlığının Hakasça ile karşılaştırılması*. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Adana.
22. *Turfanforschung Digitales Turfan-Archiv* (2022). [2005]. Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften in der Staatsbibliothek zu Berlin-Preussischer Kulturbesitz Orientabteilung. Berlin: http://turfan.bbaw.de/dta/u/dta_u_index.htm. (Erişim tarihi: 11.06.2022).
23. Clauson, Sir G. (1973). Turkish philology in Hungary. = Review of L. Ligeti (ed.), *Studia Turcica*, Budapest 1971. *Asia Major*, NS. 18, 209-219.
24. Clark, L. V. (1977). Mongol elements in Old Turkic? *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 75: 110-168.
25. Moriyasu, T. (1991). *ウイグル=マニ教史の研究 Uiguru Manikyō-shi no kenkyū [A Study on the History of Uighur Manichaeism]*. Ōsaka daigaku bungakubu kiyō [Memoirs of the Faculty of Letters Osaka University] 31/32.
26. Moriyasu, T. (2004). *Die Geschichte des uigurischen Manichäismus an der Seidenstrasse: Forschungen zu manichäischen Quellen und ihrem geschichtlichen Hintergrund*. Band 50 der Studies in Oriental religions. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.
27. Hamilton, J. R. (2004). Remarks concerning Turfan stake inscription III. In *Turfan Revisited - The first century of research into the arts and cultures of the Silk Road*. (Eds.) D. Durkin-Meisterernst et al. Berlin: Dietrich Reimer Verlag, 121–124.

28. Moriyasu, T. (2015). *Tōzai Uiguru to Cyūō Yūrasia 東西ウイグルと中央ユーラシア [East- and West-Uighurs in the Central Eurasia]*. Nagoya: The University of Nagoya Press.
29. Aydın, E. (2009). Kök Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarındaki *Amga (Amğı) Korgan* Üzerine. *Turkish Studies*, Vol. 4/3 (Spring): 273-282.
30. Malov, S. Ye. (1951). *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti*. Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademiya NAUK SSSR.
31. Nadelyayev, V. M., vd. (1969). *Drevnetyurkskiy slovar'*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.

Андатпа

Этимология дегенде екі әдіс ойға оралады: 1. Ғылыми немесе тілдік этимология және 2. Халықтық этимология. Алайда поляк лингвисті Марек Стачовский әдебиетке жаңа этимология терминін енгізді: 3. «Перцептивті этимология». Стачовский алғаш рет енгізген терминді 2021 жылы *Studia Linguistica Universitatis Jagellonicae Cracoviensis* журналының 138 (4) санында жарияланған «Perceptual etymology, or three Turkish culinary terms in Croatian and Slovene, and a Polish social term inteligencja 'intelligentsia'» мақаласында, 2022 ж. сол журналдың 139 (1) санында жарияланған «Perceptual etymology. A social aspect of etymological research» атты мақаласында түсіндіреді. Бұл зерттеуде Қашқари (Барскани) Махмұдтың «Диуану лұғати'т-түркінде» және 'اَلْمَغَا', 'اِمْغَا' ескі ұйғыр әрпіндегі 'amğa', 'il imğa' титулдары туралы түсіндірмелерден бейхабар Стачовский «мемлекеттік қазынашы, қазынашы, салық жинаушы» сияқты мағыналарды білдіретін «әскери губернатордың, мемлекеттік хатшының қарауылы» деген мағынаны білдіретін құжаттар «перцептивті этимология» ұғымы аясында қайта қарастырады. Алдыңғы дереккөздерге сүйене отырып, бұл сөз Қытайдың Таң әулеті кезінде түрікшеге *im go daг деген ортаңғы қытайша айтылуынан яя (押牙 / 押衙) титулынан алынған деген пікір бар. Бұл атақты сэр Г.Клаусон 'imga', Т.Таката 'amğa', N. Sims-Williams және J. Hamilton 'mü' (amğa) және Т. Moriyasu amğa / imğa ретінде көрсетеді. Мұнда сөз болып отырған титулдың шығу тегі туралы мәліметтер олардың жазылуы, тарихи дамуы мен ескі ұйғыр құжаттарындағы мағыналары арқылы қайта түсіндіріліп, атаудың түрік тіліне қытай тілінен емес, Хотандық Сақаннан алынғанын көрсетуге тырысады.

Кілт сөздер: Көне түркі, қытай, хотан, әкімшілік-әскери титулдар, перцептивті этимология.

(Хүснү Чағдаш АРСЛАН. ПЕРЦЕПТИВТІ ЭТИМОЛОГИЯ ЖӘНЕ КӨНЕ ТҮРКІ ТІЛІНДЕГІ «ЫМҒА» МЕН «ИЛ ЫМҒА» ТУРАЛЫ ЖАҢА ОЙЛАР)

Аннотация

Когда дело доходит до этимологии, на ум приходят два метода: 1. Научная или лингвистическая этимология и 2. Народная этимология. Однако польский лингвист Марек Стаховский ввел в литературу новый этимологический термин: 3. «Перцептивная этимология». Стаховский объясняет термин, который он впервые употребил в своей статье под названием «Perceptual etymology, or three Turkish culinary terms in Croatian and Slovene, and a Polish social term inteligencja 'intelligentsia'», опубликованной в Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis 138 (4) в 2021 году, и в своей статье под названием «Perceptual etymology. A social aspect of etymological research», опубликованной в выпуске 139 (1) того же журнала. журнал в 2022 г. В этом исследовании; не зная этого нового термина, информация о происхождении которого объяснена, «ألفغا», «إلفغا» в Дивану Лугати'т-тюрк Кашгари (Барскани) Махмуда и титулы «am̄a», «il̄ im̄a» в староуйгурском письме документы, имеющие значение «гвардия военного губернатора, статс-секретаря», имеющие такие значения, как «государственный казначей, казначей, мытарь», пересматриваются в контексте концепции «перцептивной этимологии». Основываясь на предыдущих источниках, принято, что это слово было заимствовано из китайского названия уауа (押牙 / 押衙), из среднекитайского произношения *im go dar в тюркский во времена китайской династии Тан. Это название представлено сэром Дж. Клосоном «im̄ga», Т. Таката «am̄aga», Н. Симс-Уильямсом и Дж. Гамильтоном 'im̄u' (am̄a) и Т. Мориясу как am̄a / im̄a. Здесь будет предпринята попытка еще раз объяснить информацию о происхождении рассматриваемого титула через их написание, историческое развитие и значение в старых уйгурских документах, а также показать, что титул заимствован в тюркский язык не из китайского, а из хотанского саканского языка.

Ключевые слова: Древнетюркский, китайский, хотанский, военно-административные титулы, перцептивная этимология.

(Хусну Чагдаш АРСЛАН. ПЕРЦЕПТИВНАЯ ЭТИМОЛОГИЯ И НОВЫЕ МЫСЛИ О ПРОИСХОЖДЕНИИ ДРЕВНЕТЮРКСКИХ СЛОВ “ЫМГА” И “ИЛ ЫМГА”)

Ержан АУЕЛБЕКОВ

педагогика ғылымдарының кандидаты, Бейнелеу өнері кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан (erzhan.aelbekov@ayu.edu.kz)
<https://orcid.org/0000-0003-1536-3317>

ҚАЗАҚ СӘНДІК ҚОЛӨНЕРІНДЕГІ ТҮРКІЛІК ЭТНОМӘДЕНИЕТ БЕЙНЕЛЕРІ*

Аңдатпа

Мақалада еліміздегі «Мәдени мұра», «Рухани жаңғыру», «Ұлы Даланың жеті қыры» сияқты бағдарламалар негізінде жүзеге асырылып жатқан көркемдік білім беру жүйесіндегі ұлттық сәндік қолөнердің мәні мен мазмұндық ерекшеліктері қарастырылады. Қазақ сәндік қолөнеріндегі сан ғасырлық түркілік мәдениеттің көріністері жан-жақты қаралып, оның түркілік этномәдениет теорияларындағы сипаты тарихи, рухани, өнертанымдық тұрғыдан талданады. Түркілік этномәдениет белгілерін сипаттайтын кейбір қолөнер бұйымдарының, әсіресе сәукеле, тақия сияқты бас киімдерді жасаудың, ондағы ою-өрнектерді қолданудың стильдік, символдық, бейнелік ерекшеліктері түркілік таным негізінде талданып қарастырылады. Түркілік этномәдениеттегі қазақ және басқа да түркі халықтарының ұлттық қолөнерінің ұқсастығы көрсетіліп, халықтық қолөнердің дүниетанымдық көзқарастарымен, наным-сенімдерімен, тыныс-тіршілігімен, шаруашылығымен тығыз байланыста дамып отыратындығына дәлелдемелер келтіріледі. Түркі халықтарының қолөнеріндегі ұлттық ою-өрнектер, символдық таңбалар, мотивтер салыстырылып, мәндік-мазмұндық ерекшеліктері түркілік этномәдениет белгілері ретінде сипатталып беріледі. Ұлы Дала жерінде көшпенділік дәстүрлердің тікелей мұрагері ретінде қазақ қолөнерінің түркілік этномәдениеттегі ерекше орны анықталып, оларға тарихи-этнографиялық, өнертанымдық ғылыми түсіндірмелер жасалады.

Кілт сөздер: ұлттық қолөнер, түркілік этномәдениет, ою-өрнектер, рух, символ, көркем бейнелер, мәдени құндылықтар, түркілік этномәдениет белгілері.

* Келген күні: 1 қараша 2022 ж. – Қабылданған күні: 28 қараша 2022 ж.
Date of Arrival: 1 November 2022 – Date of Acceptance: 28 November 2022

Geliş Tarihi: 1 Kasım 2022 – Kabul Tarihi: 28 Kasım 2022

Поступило в редакцию: 1 ноябрь 2022 г. – Принято в номер: 28 ноябрь 2022 г.

Erzhan AUERBEKOV

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Fine Arts,
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan
(erzhan.auerbekov@ayu.edu.kz) <https://orcid.org/0000-0003-1536-3317>

**IMAGES OF TURKISH ETHNOCULTURE IN KAZAKH
DECORATIVE ART**

Abstract

The article examines the essence and content of folk decorative crafts in the system of art education, which is implemented in the country on the basis of such programs as “Cultural Heritage”, “Spiritual Revival”, “Seven Facets of the Great Steppe”. The manifestations of centuries-old Turkic culture in Kazakh decorative crafts are considered in detail, its character in the theories of Turkic ethnoculture is analyzed from historical, spiritual, artistic points of view. On the basis of the Turkic knowledge, the stylistic, symbolic and figurative features of some handicrafts, especially headdresses, such as saukele, takiya, and the use of ornaments in them, characterizing the features of the Turkic ethnoculture, are analyzed. The similarities of folk crafts of the Kazakh and other Turkic peoples in the Turkic ethnoculture are shown, as well as evidence that the development of folk crafts is in close connection with the worldview, beliefs, way of life, economy of the peoples. National ornaments, symbolic images, motifs in the crafts of the Turkic peoples are compared, their semantic features are described as signs of the Turkic ethnoculture. The special place of Kazakh crafts in the Turkic ethnoculture as a direct successor of nomadic traditions on the land of the Great Steppe is determined, historical, ethnographic and artistic scientific explanations are given to them.

Keywords: folk crafts, turkic ethnoculture, ornaments, spirit, symbol, artistic images, cultural values, signs of Turkic ethnoculture.

Кіріспе

Қазіргі әлемдік қауымдастық заманында әрбір халықтың мәдениеті мен өнерінің дамуы терең тамырлардан бастау алатын кең мағыналы тарихын, ауқымды да, ғасырлар тоғысынан таралған мәдениетін, өзіндік қайталанбас тілі мен ділін, санқырлы да, шежірелі өнерін, бүкіл танымдық философиясын оқып-білумен, сапалы зерттеумен, соларды өз өмірі мен тәжірибесінде ұтымды әрі ұдайы қолдана білуімен ұштастыруға байланысты болатындығы ақиқат. Қазіргі таңдағы біздің еліміздің ахуалын арттырудың негізгі міндеттеріне тарихи, халықтық, ұлттық мәдени мұраларымыз бен игіліктерімізді, өнерімізді сақтау және оларды дамытуды жүзеге асыру жатады. Қазақстан Республикасындағы «Мәдени мұра» [1], «Рухани жаңғыру» [2] бағдарламаларында халықтық өнер мен мәдениет құндылықтарына жете назар сала отырып, өскелең ұрпақтың рухани дамуын қамтамасыз ету, әлемдік сахнадағы халқымыздың ғасырлар бойы сақталып келген мәдениеті мен өнерін дамыту сияқты күрделі міндеттер алға тартылды. «Ұлы Даланың жеті қыры» бағдарламасында

Ұлы Дала жерін мекендеген, әлем өркениетінің дамуына зор үлес қосқан түркі дүниесінің мәдениеті мен өнерін рухани жаңғырту жолдары белгіленіп, оның маңыздылығы айқындалып берілді [3, 2-б].

Адамзаттың данышпаны, түркі дүниесінің асыл қазынасын дәріптеуші ғұлама ғалымымыз Әбу Насыр Әл-Фараби өзінің әйгілі трактаттарында адам бойындағы бақытқа жеткізетін он екі қасиетті дамытып тәрбиелеуі қажет екендігін көрсете келе, өнер-білімге құмар, ақыл-ойын ұштап отыратын көреген, алыстан ойлайтын, әрбір істің шешімін таба білетін адам болуы шарт деп көрсеткен [4, 147-б]. Сол сияқты, Жүсіп Баласағұн өзінің атақты «Құтты білік» еңбегінде түркі халықтарының ғылымының, өнері мен тілінің тынысын анықтап, рухани өмірінің қыр-сырын сипаттады. Бұл шығармасында түркі халықтарына ерекше тиесілі жақсы тілек, жақсы сөз, жақсы іс сияқты рухани мәдениет тізбегін көрсетеді. Түркі халықтарының рухани асыл қазынасын көріп өскен данышпан Ж.Баласағұн түркілік этномәдениет құндылықтары ретінде мыналарды анықтап берді:

- ақыл, ақылдылыққа тәрбиелеу (оны ашулану, өшігу күңгірттендіреді);
- достық, достыққа баулу (оны күншілдік бұзады);
- ар-ұят (оны ашкөздік пен тойымсыздық жеңеді);
- жақсы орта және отбасы тәрбиесі (оған нашар орта кері әсер етуі мүмкін);
- бақыт (оны қызғаншақтық бүлдіреді);
- қарым-қатынас әдебі (оған бар нәрсе әсер етеді);
- тіл әдептігі, қасиет сипаты.

Ж. Баласағұн өнер-білімнің адами қасиеттерді қалыптастырудағы маңыздылығы туралы:

...Адамды хақ жаратты да ескерді:

Оған ақыл, білім, өнер, ес берді.

Көңіл берді әрі тілін тербетті,

Ұят берді, берді құлық, келбетті.

Оларсыз еш іс бітпейді емес пе? – деп айта келе, түркі халықтарының адамгершілік тәртібіне, рухани мәдениетіне баса көңіл аудара отырып, түркілік этномәдениет сипатын көрсетті [5, 309-б].

Махмұт Қашқари түркілерді көрікті, өндері келіскен, жүздері мейірімді, әдепті, үлкендерін құрметтей білетін кішіпейіл, уәделеріне берік, мақтану мен тәкаппарлықты білмейтін, қаһарман да, қайсар, батыр ел болғандығын және тарихын жатқа білетін, өнері мен өнегесі бірге жүретін, ата-бабалар өсиеті мен мәдени мұраға аманат ретінде қарайтын халық ретінде көрсетеді [6, 35-б].

Қожа Ахмет Ясауи өз хикметтерінде имандылық пен рухани кемелденуді, ізгілік идеяларын насихаттауды тығырықтан шығудың нағыз жолы деп, түркі халықтарының өз тілінде ақыл айтып, уағыз жасап, түркілік этномәдениеттің зор үлгісін көрсетті. Ясауи мұралары ар тазалығы мен жан тазалығына зер салуға бағытталып, халқымыздың «малым – жанымның садақасы, жаным – арымның садақасы» деген философиялық көзқарасын насихаттауға арналып, бүкіл түркі халықтарының этномәдени құндылығына айналып отыр [7, 178-б].

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Еліміздегі мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасын жүзеге асыру барысында жас ұрпақты халқымыздың этномәдениетін дамытуға тәрбиелеу, ұлттық өнерімізді дәріптеу сияқты күрделі әрі көпсалалы жұмыстар жүзеге асырылуда. Ал «Мәдени мұра» бағдарламасы жастарды рухани мәдениетке тәрбиелеуді, халықтық көркемөнердің тарихын, өнертаным мен ұлттық сәндік қолөнер негіздерін білу жұмыстарын жандандыруға және оларды әлемдік деңгейге көтеруге бағытталған түркілік этномәдениеттен, қазақтың терең өнер тарихынан нәр алғызатын кең ауқымды этномәдени шараларды қамтуда. Соған сәйкес, мақалада қазіргі әлемдік, халықаралық мәдени интеграция кезеңінде қоғамымызда өскелең ұрпақтың тұлғалық қасиеттерін қалыптастыруда халқымыздың мәдениеті мен өнерін, тарихын танып-біле отырып, түркілік этномәдени міндеттерді шешудің маңыздылығын ашу көзделеді.

Түркілік этномәдениетте өзіндік мол тарихы мен салаларын қамтитын қазақ халқының сәндік қолөнері ерте ғасырлардан өшпес мәдени мұра болып қалыптасқан, өзіндік сипаты мен даму ерекшеліктеріне бай, төрткүл дүниеге танымал көне өнер түрі ретінде саналып өте құнды бағаланады. Өйткені Ұлы Дала дүниетанымын, кеңдік пен адалдықтың, көшпенділік көзқарастың бейнелерін, ойлары мен фантазиясын бірге тоғыстыратын халқымыздың бұл өнер түрі көнетүркілік этномәдениетімен тарихи астасып, көркемдік өмір сүру салт-дәстүрі ретінде жасап, дамып, осы күнге дейін ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, дәстүрлі көркемөнердің төл саласы болып қазірге дейін жетіп отырғандығы айқындалады.

Ғылыми-зерттеу әдіснамасы

Зерттеу барысында алға қойылған міндеттерді орындау барысында: тақырыптың тарихи, этномәдени негіздерін анықтау және нақтылау әдістері, түркілік этномәдени зерттеулерді сараптау және салыстыру, ғылыми негіздеу әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Түркілік этномәдениеттің ауқымды саласы ретіндегі қазақ халық қолөнерінің пайда болуы, дамуы, ерекшеліктері, технологиялары мен эргономикасы, маңыздылығы мен орны туралы зерттеулер Ә.Марғұлан, С.Қасиманов, Х.Арғынбаев, Т.Бәсенов, А.Тәжімұратов, А.Ақышев, Ө.Жәнібеков, Қ.Байпақов, М.С.Мұқанов, Қ.Әмірғазин, Қ.Ералин, Ж.Балкенов, Е.С.Асылханов, М.Ш.Өмірбекова, К.Құдабаева, Ұ.Әбдіғапбарова, Д.Шоқпарұлы, С.Төленбаев т.б. еңбектерінде қарастырылған. Шетелдік ғалымдардың ішінде С.М.Дудин, Е.Р.Шнейдер, Л.Гумилев, М.П.Грязнов, А.Н.Бернштам, Г.В.Григорьев, С.И.Руденко, Б.Н.Денике т.б. еңбектерінде жан-жақты зерттеліп жазылған.

Түркілік этномәдениетіндегі өнертанушы ғалым Ө.Жәнібеков қазақ қолөнерінің мәдени құндылықтарын айқындау мәселелерін кеңінен қарастырды, әсіресе ұлттық ою-өрнектердің шығу тарихына түркілік дүниетаным тұрғысынан құнды әрі дәлелдемелі негіздемелер жасады. Мәселен, шеңбер бейнесін түркілік дүниетаным түсінігіндегі әлемдік кеңістікке баламалап, төрт құлақ оюын төрт құбылаға теңеді, ал, шимай өрнегінің бейнесін күн мен түннің алмасып отыруымен сипатталатын өмір мен тіршілікті, яғни тынымсыз қозғалысты білдіретіндігін анықтады. Көне түркілік дүниетанымдағы қазақ ұлттық ою-өрнектерінің өзіндік бейнелерінен олардың терең мағыналы әрі этномәдени құндылық көздері екендігін байқаймыз [8, 54-6].

Түркі халықтарының ішіндегі қазақ қолөнерін зерттеуші ғалым Қ.Әмірғазин қазақ қолөнері мен ою-өрнектерінің түрлері мен тектерін зерттеуге атсалысып, құнды еңбектер жазып, ұлттық қолөнер бұйымдарын жасаудың мәніне, тарихи образдық стильдеріне, олардағы сәндік элементтерді ұлттық дүниетаным негізінде қолдану ерекшеліктеріне ерекше пікірлер білдіреді [9, 82-6].

Ата-бабаларымыздың күнделікті тұрмыстық және сәндік қолөнер бұйымдарында бейнеленген ою-өрнектері өзі қоршаған табиғаттың әртүрлі бөліктерін елестетіп, ай мен күн, жұлдыздар, жер-су, өсімдіктер, төрт түлік малға байланысты зооморфтық, космогониялық, өсімдік тектес, геометриялық т.б. өрнектерді туындатқан. Соған сәйкес, айшық, жұлдызша, күн, бес жапырақ, тарак, су, мүйіз, төртқұлақ, жауқазын т.б. мыңдаған ою-өрнектер түркілік этномәдениет бейнелерін құрайтындығын да айтуға болады. Түркілік этномәдениет саласы ретіндегі қазақ ұлттық ою-өрнектерінің бейнелері мен көріністері, мәні мен мазмұны Ә.Марғұлан, Ө.Жәнібеков, Ж.Балкенов т.б. көптеген ғалымдардың еңбектерінде көп қарастырылған және олардың зерттеу барысындағы суреттерінде анық байқалады (сурет-1).

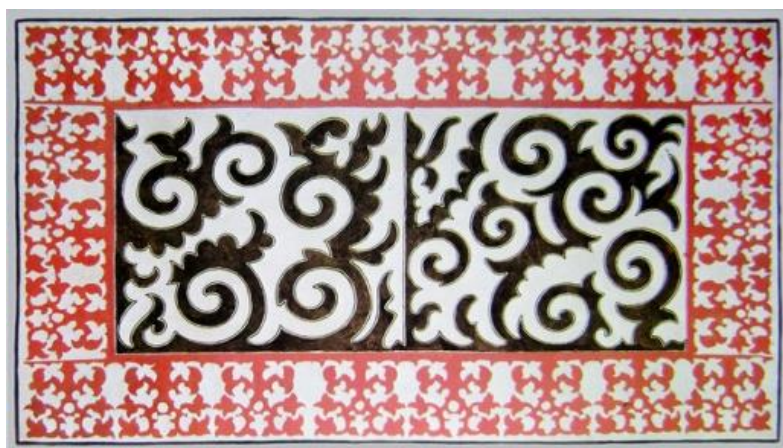
Сурет-1. Түркілік этномәдениет саласы ретіндегі қазақ ұлттық ою-өрнектерінің бейнелік көріністері

Түркілік этномәдениетінде халықтық қолөнер рухани әрі мәдени мұра ретінде қабылданады және ұрпақтан ұрпаққа беріліп отыратын ұлттық тәрбие көзіне, терең тарихтан сыр шертетін көркемөнер саласына балады. Түркі халықтарымен қатар, қазақ халқының қолөнері тарихы мен даму ерекшеліктері де ерте заманнан бері жасап келе жатқан санқырлы түркілік мәдениетімен етене байланыста қарастырылуы да заңдылық болып танылады. Әртүрлі жанрдағы, стильдегі қолөнер бұйымдарын жасаудағы кездесетін этномәдени бейнелер сақ, ғұн, үйсін, қыпшақ т.б. ерте түркілік халықтардың мәдениеті мен тарихынан, тыныс-тіршілігінен, дүниетанымынан, өнерінен сыр шертетіндігі дәлелденген.

Түркілік этномәдениет мазмұнын құраушылардың ішінде қазақтың халықтық қолөнерін зерттеуде өнертанушы ғалым С.М. Дудиннің еңбегі зор. Ол алғашқылардың бірі болып қазақ өрнектерінің көптеген үлгілері мен нұсқаларын қағаз бетіне түсіріп, оның дамуына елеулі үлес қосты. Ғалым алаша, текемет, басқұр сияқты жүннен жасалған қолөнер бұйымдарымен қатар, кебеже, есік, сандық, асадал, киіз үй сүйектері сияқты ағаштан жасалған қолөнер бұйымдары мен олардағы әртүрлі өрнектердің түрлері мен мән-мазмұны туралы зерттеулер жүргізіп, ауқымды ғылыми талдаулар жасады. С.М.Дудин орыс шығыстанушы ғалымы және суретшісі ретінде 1893 жылдан бастап жиырма жылдан астам Қазақстан және Орталық Азия бойынша ондаған экспедициялардың құрамында болып, қазақ халқының

көптеген этнографиялық материалдары мен этномәдениет үлгілерін жинады.

Ол қазақ халқының ою-өрнегі Орталық Азия жүйелерінің бір бөлігі болып табылатындығын жазып, онымен көп ұқсастықтар бар деп есептеді, сонымен бірге ол ең көне мотивтердің көпшілігін іс жүзінде өзгеріссіз қалдырды. С.М.Дудин түркілік мәдениет құндылықтары болып табылатын қазақ ою-өрнегінің негізгі төрт белгісін, яғни, бірдей фон мен үлгісін, мотивтердің эквиваленттілігі мен дипластика құбылысын, шектеулі түсті гаммасын, үстіңгі және астыңғы жақ бөліктерінің болуын анықтады. Зерттеуші фон мен үлгінің теңдігі идеясында, ең алдымен, материалды үнемдеу ниетінен туындайтын практикалық мағынаны көрсетіп өткен. Валерия Прищепова еңбектерінде С.М. Дудиннің түркі халықтарының этномәдениет тұрғысындағы зерттеулерінің маңыздылығы қазақ ою-өрнегінің көне түркілік мотивтерінде ашыла түседі [10, 12-б] (сурет-2,3,4).

Сурет-2. Сырмақтағы қазақ ою-өрнегінің мотивтері (С.М.Дудин салған суретінен)

Сурет-3. Қазақ ою-өрнегінің көне түркілік мотивтері (С.М.Дудин салған суретінен)

Сурет-4. Кебеже ою-өрнегінің көне түркілік мотивтері
(С.М.Дудин салған суретінен фото)

Сол сияқты, халықтық қолөнеріміздің түркілік тарихи мәні мен сипатын беруде Ә. Марғұлан, С. Қасиманов, М.С. Мұқанов, Ж. Балкенов, Қ.Е.Ералин еңбектеріндегі тұжырымдарды айтуға болады. Мәселен, профессор Ж. Балкенов түркілік этномәдениеттегі қазақ ұлттық ою-өрнектерін қазақ халқының мәдени жетістіктерінің негізгі бөлігі және заңды жалғасы ретінде бағаласа, профессор М.С. Мұқанов қазақ ою-өрнектерін әртүрлі стильдердің синтезі әрі стильдік қалыпқа түскен элементтердің бейнелерінен тұратын алуан түрлі әшекейлерге жатқызды. Ал, профессор Қ.Е. Ералин түркілік этномәдениетте өзіндік орны бар қазақ ою-өрнектерін көркем бұйымдарды әшекейлеудің ең басты көркемдік элементі деп тұжырымдады [11, 32-б].

Түркі халықтарында өмірді игілендіруші этномәдениетінде ертеден қалыптасқан салт-дәстүрлер өте мол болған. Олар табиғатпен етене байланыста, қарым-қатынаста, халықтың ауызша шығармашылығында, таңғажайып халықтық өнерінде, киім әдемілігінде, қонақжайлық қағидаларында, жақсы мінездің ізгі әдеттері мен әдептілік ережелеріне бөлініп отырған. Оған:

«Сөз, өсиет – мұра өліден тіріге,

Мирас тұтса, пайда өзіңе, тіліңе», – деген нақыл сөздер дәлел бола алады.

Сол сияқты, халқымыздың:

«Ұлыңды үйрет күллі өнер, білімге,

Ол өнермен дүние табар түбінде», – деген өсиеттері бүкіл түркілік халықтардың этномәдениет мазмұнында әрдайым кездесіп отырады.

Түркілік этномәдениетінің көрнекті өкілі, дала ойшылы Махмұд Қашқаридің рухани мәдениетке зор үлес қосқан еңбектерінде: «Өнер, білім ізгі, үйренуден өркөкірек болма, жиренбе», «Өнер-білімсіз, сынақта қиналар» деп жастардың ой-санасын өнер-білімге бағыттап, халықтық өнердің маңыздылығын паш етті. Ғұлама түркілік этномәдениеттегі қоғамдық өмірдің негізгі бағытын, яғни адамның рухани-адамгершілік негізін көрсетіп берді. Халықтық тәлім-тәрбиенің, мәдениеттің өзегіне түріктердің адам мен әлем, тұлға мен дүниетаным, жан мен тән, рух пен жүректі жатқызады [12, 124-б].

Қ. Болатбаев еңбектерінде өнертанушы ғалым В. Чепелевтің қазақ халқы ою-өрнек әлемінде өмір сүретін сияқты деген тұжырымына сәйкес, ұлттық қолөнерімізде кездесетін ою-өрнектер халықтың тарихын, шежіресі мен мінезін, ерлігін, тұрмыс-салтын, дәстүрін айқындайтын бейнелер болып табылатындығы айқындалған. Яғни, түркі халықтарының ұлттық қолөнер туындыларындағы санқырлы оюлар мен өрнектер элементтерін тарихы мен дүниетанымдық сипатын анықтайтын түркілік этномәдениет бейнелеріне жатқызуға болады [13, 86-б].

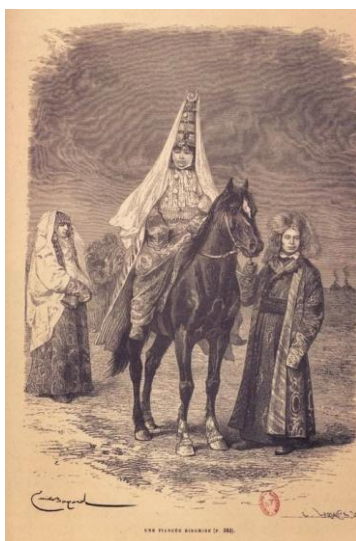
Түркілік этномәдениетте қолөнер халықтың белгілі-бір тарихи кезеңіндегі таным-түсінігінен, өмір салтынан, әдемілік пен сұлулық туралы түйсік-талғамдарынан сыр шертеді. Түркілік этномәдениет болмысын танып-білуде түркі халықтарының санғасырлық қолөнеріне байланысты ұғымдар мен терминдерді жинап, символикалық мәнін аша отырып, этимологиясына зерттеулер жүргізудің маңызы зор. Себебі ұлттық қолөнеріміздің алуан түрлерінің әшекейленіп безендірілуі тікелей осы ою-өрнектермен өлшеніп бағаланады. Яғни, түркілік этномәдениетте ұлттық қолөнерде кездесетін ою-өрнектеріміздің белгілі бір түркі халқына тән негізгі стильдік, мазмұндық ерекшеліктері сол халықтың ұлттық таңбаларымен, бейнелерімен, дүниетанымдық, композициялық шешімдерімен сабақтасып, тоғысып жатады. Мәселен, қазақтың «Қошқар мүйіз» өрнегі түркілік этномәдениеттегі дүниетанымда қорғаныс, мал басының молаюын, дәулетті білдірсе, өсімдік, көкөніс өрнектері ұрпақтың көп болуын тұспалдап анықтап тұрады. Түркі халықтарының қолөнерінде, ою-өрнек мазмұнында осындай мысалдар мен дәлелдер өте көптеп кездеседі.

Педагог-суретшілер Қ. Болатбаев, Ж. Балкенов еңбектерінде барлық түркі халықтарының сәндік қолөнерінде бас киімдер көрнекілік

пен байсалдылықты, сәнділікті білдіретін қасиетті киім ретінде саналады. Қазақ сәндік қолөнерінде дайындалатын бас киімдердің ішінде ең әшекейлісі, құрылымы жағынан күрделісі сәукеле болып табылады. Сәукеле алтын, күміс, інжу, ақық, гауһар тастарымен әшекейленіп жасалады. Күмбезделіп, өте көрікті жасалатын сәукеле бас киімі мұралық киім ретінде саналып, шеберлерге 30 түйе, 500 бас бие беріп арнайы жасатып отырған. Түркілік этномәдениетте құтты келін бүкіл ұрпақтың өсіп-өркендеуіне ықпал жасаған, бұл өз кезегінде бүкіл рудың, халық пен елдің өркендеуіне себепші болған. Көптен күткен құтты келіннің келуін аңсаған жұрт күмбезделген сәукелені көріп, «Қалыңдық сау келеді, сау келеді» деген ырыммен «Сәукеле» деп атаған [14, 38-б]. Қазақ суретшісі А. Дүзелхановтың кескіндемелік шығармаларында (сурет-5) және 1878 жылы салынған «Қазақтың сәукеле киген қалыңдығы» атты Париж Ұлттық кітапханасындағы суреттерден ұлттық нақыштағы сәукеле бас киімінің өрнектік бейнелерінде оның этномәдени маңыздылығы айқын байқалады (сурет-6).

Сурет-5. А. Дүзелханов. Сәукеле киген қыз.

Сурет-6. Қазақтың сәукеле киген қалыңдығы. 1878.
(Париж Ұлттық кітапханасындағы сурет).

Түркі халықтарының ішінде қазақ халқы төрт түліктің ішінде түйе жануарының қасиеттілігін жоғары бағалап, сәндік қолөнер бұйымдарын жасауда оның қасиетті бейнелерін стильдеп жиі қолданған. Түйе табан, Түйемойын, Ботакөз оюлары осының анық белгілері деп білеміз [15, 118-б].

Түркілік этномәдениетте ою-өрнектермен бірге жылқы пірін, күн, ай, жұлдыз, қыран құс т.б. стильдік бейнелерінің жиі көрініс беруі Қазақстан, Түркия, Қырғызстан, Әзербайжан, Өзбекстан, Түркіменстан т.б. елдердің мемлекеттік рәміздерінде де айқын байқалуы айшықты дәлел болып табылады. Бұның барлығы ұлан ғайыр Еуразия мекенінде түркі тектес Тұран халқының өркениетке қадам басқанына 3000 жыл болғанын, түркілік этномәдениеттің интеграциялық байланыста өмір сүріп келе жатқандығының тарихи айғағы деп есептейміз (сурет-7).

Сурет-7. Түркі тілдес елдердің мемлекеттік туларындағы ұлттық тарихи-символдық бейнелер

Белгілі ғалым М. Аджидің «История тюрков» атты еңбегінде түркі халықтары балаға жастайынан қоршаған орта құбылыстары арқылы білім беруге ұмтылғандығы көрсетіледі. Сөйтіп, ежелгі түркі халықтарының өзіне тән халықты білімдендіру жүйесі болғандығын, бұл жүйе бойынша баланы бесіктен бастап, отбасында жан-жақты тәрбиелеуге көңіл бөлінгендігін жазған. Мысалы, ертедегі Алтайлықтарда халықтың дәулетті болуы рулық, тайпалық өмірдің тірегі болып табылатын Рухтың қолында деп есептелгендігін жазады. Дүниенің барлығы мәңгілік көк аспанмен көмкерілген Көк Тәңірге бағынғандығын көптеген дәлелдемелермен тұжырымдайды. Бұлардың көпшілігі Алтайдағы археологиялық қазбалардан табылған ерте замандағы сәндік қолөнердің бірегей түрлері ат әбзелдері, қару-жарақ, киімдер үлгілерін зерттей отырып жасаған ғылыми қорытындылары болды. Түркілердей атты ерттеуді, үзеңгімен ат үстінде әлемді тануды ешкім жасай алмағандығын тағы да көрсетіп жазды [16, 208-б]. Тарихи-батаальдық жанрда жазылған А. Дүзелханов картиналарынан да осындай идеядағы шығармашылық бейнелерді байқауымызға болады (сурет-8).

Сурет-8. А.Дүзелханов. Томирис.

Қазақстанның ежелгі археологиялық ескерткіштерінен өткен ою-өрнек өнерінің барлық байлығы мен алуан түрлілігімен геометриялық, зооморфтық, космогониялық және өсімдік оюларының өзіндік мән-мағына жағынан алуан түрлі мотивтері дамыды. Шығу тегіне қарай қазақ ою-өрнектері екі топқа бөлінеді: біріншісіне өз ұлттық негіздегі нағыз қазақтың ою-өрнегі болып табылатын ою-өрнектер жатады. Екіншісіне қазақтардың басқа халықтардан кіріккен ою-өрнектері, т.б. халықаралық әшекейлер, әсіресе түркілік халықтардан етене байланыс арқасында келген ою-өрнектер көптеп саналады.

Қазақтың ұлттық ою-өрнектерінің түрлері мен атаулары өте көп, қазіргі таңда 1000-нан астам ою-өрнектердің атаулары белгілі. Осы ою-өрнектерді мазмұнына қарай негізгі топтарға бөліп қарастырады:

1. Ең көне түрі ретінде космогониялық ою-өрнектер, яғни күн, ай, жұлдыздар бейнесімен байланысты ою-өрнектер. Олар әлемдік кеңістік пен ғарыштық мәңгілік қозғалысты бейнелеумен ерекшеленеді. Оған «ай», «айшық», «жұлдызша», «күн нұры», «күн сәулесі» т.с.с. ою-өрнектің түрлері кіреді.

2. Жануарлардың аттары, олардың дене мүшелеріне т.б. байланысты туындаған зооморфтық ою-өрнектер. Ою-өрнектің бұл түрі «қошқар мүйіз», «өркеш», «түйе табан», «аша тұяқ», «ит құйрық», «түйе мойын», «арқар мүйіз», «бұғы мүйіз» т.с.с. түрлерін қамтиды.

3. Ұсақ аңдар, жәндіктердің бейнелеріне, атауларына байланысты ою-өрнектер тобына «жыланбас», «жылан», «жыланбауыр», «құмырсқа», «шыбын қанат», «көбелек» т.с.с. жатады.

4. Құстардың аты мен бейнелеріне байланысты ою-өрнектер қатарына «құстұмсық», «қазтабан», «қазмойын», «құсқанат», «құсмойын» т.б. кіргізіледі.

5. Гүлдік немесе өсімдік тектес ою-өрнектерге «қызғалдақ», «райхангүл», «арпабас», «алтыжапырақ», «сегізжапырақ», «гүл», «жетігүл» т.б. атаулары бар жапырақ, бүршік, гүлдік оюлары жатады. Олар жердегі тіршіліктің бірлігі мен бірізділігін ашатын ұғымдарды танытады.

6. Еңбек және тұрмыстық құралдарға байланысты ою-өрнекке «балта» «төрт таспа», «түйме», «ожау», «ирек», «тарақ», «қайнар» т.с.с. жатқызылады.

7. Шаршы, ромб, тіктөртбұрыш, ирек, шеңбер, үшбұрыш, көп қырлы т.с.с. геометриялық фигуралардың бейнесімен байланысты шыққан ою-өрнектер [14, 124-б].

Түркілік этномәдениетке тән осындай саналуан түрлі ою-өрнектердің шығуы мен пайда болуы, дамуы терең мағыналы бейнелерді сәндік қолөнерде қиюластыра отырып асқан талғампаздықпен қолдануға жеткізді. Ең көне космогониялық ою-өрнектермен әшекейленген қолөнер бұйымдары бойтұмар қызметін де атқарған. Сол сияқты, шеңбер күн мен аспанды, шұғыла күн сәулесін, айшық гүл жарты айды, айгүл ай гүлін білдіріп, өрнектердің ең көне үлгілері мен әсем бейнелері ретінде әлемге танымал болды. Көне түркілік бейнелер кейбір ою-өрнектердің мағынасына да енгендігі белгілі. Мысалы, қошқар мүйіз көшпелі түркілердің дәулетін, материалдық әл-ауқатын білдірген. Ал егер адам біреуге бақыт пен

еркіндік тілесе, онда құсмұрын, құсқанат өрнек бейнелері бар бұйым, кәдесый сыйлаған.

Түркі халықтарының ішінде татар халқының ежелгі және күрделі этномәдениетіндегі көркем бейнелер көркемөнер, қолөнер шығармашылығында айқын көріністер береді. Өзінің тұрмыс-тіршілігімен, дүниетанымымен жақын жерде қоныстанған, оқшауланған халықтардың қолөнерінен өзіндік ұлттық ерекше белгілеріме сипатталады. Сондықтан, мысалы, киім-кешектерді, тұрмыстық заттарды, үйлерді безендіру үшін қолданылатын татар ою-өрнектері ерекше мәнге ие.

Адамдардың өмір салты әртүрлі бұйымдарды безендіру үшін қолданылатын өрнектерге айтарлықтай әсер еткендігін геометриялық, зооморфтық, гүлді болып үш түрлі топтарға бөлінген татар оюлары мен өрнектерінен байқауға болады. Ою-өрнектерді ұлттық шеберлер ежелден қолданбалы өнердің көптеген салаларында: сәулет, кесте, кескіндеме, ағаш ою өнерінде қолданған. Өсімдік негіздегі татар ою-өрнегі ең көп таралған өрнектер қатарына жатқызылады. Әр халықтың өзіне ғана тән нышандары болатыны сияқты, түркі тектес татар халқының этномәдениетінде көптеген шеберлер негізгі мотив қызғалдақ болып табылатын татар оюын кеңінен пайдаланады. Татар этномәдениетінде көктемнің алғашқы гүліне саналатын қызғалдақ өрнегі мен қазақтың Гүл өрнектері астасуынан туындайтын өрнектер түркі этномәдениетіндегі қайта туылудың бейнесі мен символын анықтайды (сурет-9,10).

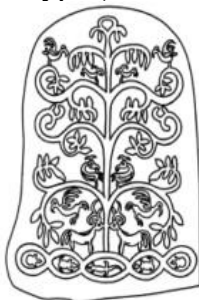
Сурет-9. Татар халқының Қызғалдақ өрнегінің сәндік қолөнер бұйымы - такияда қолданылуы.

Сурет-10. Қазақ халқының Гүл өрнегінің ұлттық қолөнер түрі - кестеде қолданылуы

М.Гайдышева, А.Парняков зерттеулерінде Қиыр Шығыстағы байырғы халықтардың көпшілігінің басым діни наным ретіндегі шамандықты ата-баба рухтарына деген сенім деп есептеп, шамандық деп рухани күштермен байланысқа түсетін бақсының көмегімен адам мен рухтың өзара әрекеттесуіне сенуді анықтаған. Ал көне түркілерде бақсылық әрқашан тылсымдық, ғасырлық дәстүрлер мен шешілмеген қайшылықтармен қаныққан рухани-мәдени құбылыс ретінде қарастырылды. Бақсылар қорғаушы және көмекші рухтары бар адамдар мен рухани әлем арасындағы делдал болып табылды.

Көмекші рухтар жабайы жануарлар (жолбарыс, аю), құстар (бүркіт, үкі) т.б. арасындағы ұқсастықтарды жиі қабылдап отырған. Түркі халықтарының этномәдени ықпалы ретінде нанайлардың да түсінігінде өмір ағашының маңызды ерекше болды. Өмір ағашының мәні нанай халқының этномәдениетінде ұрпақты болу және болашақ ұрпақ бейнелерін білдірді (11-сурет).

Сурет-11. Өмір ағашы

Бұл ағаштар аспанда өскен деп есептеліп, әр әулеттің бұтақтарында өмір сүретін, құстың кейпіне еніп, жерге түскен адамдардың жаны бар өз ағашы болды [17, 143-б].

Қорытынды

Қорыта келгенде, түркі халықтарының этномәдениет мұраларын сараптау нәтижелері бойынша қазақ сәндік қолөнері де өз бастауын көне түркі мәдениетінен алғандығын көрсетті. Түркі халықтарының көркем мәдениетінің мұралары болып табылатын сәндік қолөнері өзінің алуан түрлілігімен, терең мазмұндылығымен, өзара тарихи байланысқан, интеграцияланған бай дәстүрлерімен, дүниетанымдық наным-сенімдерімен, көзқарастарымен түркілік этномәдениетке өзіндік үлес қоса беретіні анық. Көшпенді түркілерде ою-өрнектердің символикалық мәнін біліп, олардағы өмір, тіршілік туралы өз идеяларын оқи алатын. Киіз үйдің, шаңырақтың сұлбасы да дөңгелек әлемді геометриялық ою-өрнекпен бейнелеумен сипатталады. Сол сияқты, адалдық, достық, күш, шаршамау идеясы жұпталған

шеңберлер мен шаршылар арқылы білдірілсе, толқынды сызық суды, қозғалысты білдірді. Сәндік қолөнер бұйымдарын әшекейлеуде байлық пен қасиеттілікті білдіру үшін алтын қолданылса, маржан қуаныштың, күміс адалдық пен шыншылдықтың, көгілдір адалдық пен мәңгіліктің семантикалық мәнін білдірді. Түстердің де түркілік этномәдениеттегі бейнелену мәні мен астары әлі күнге дейін жалғасып келе жатыр. Мәселен, көк аспанның, тәңірге табынуды, қызыл түс от пен күннің, ақ түс шындық пен тазалықтың, сары парасаттың, қара жердің, жасыл көктем мен жастықтың белгісі ретінде қабылданады. Яғни, ерте заманнан бері бұл күнге дейін түркілік этномәдениеттің маңызды буыны ретіндегі сәндік қолөнерде түс пен ою-өрнектің терең мәні мен мағынасы өз күшін жойған жоқ.

Түркі этномәдениетіндегі қазақ сәндік қолөнері – түркі халықтарының сәндік қолөнерінің ішінде дәстүрлі ұлттық саласы әрі рухани мәні мен этномәдени құндылығы, бейнелері кеңінен танымал көркемдік-танымдық мұрасы болып табылады.

Әдебиеттер

1. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы. Астана. 2006–2011 жылдар. Источник: <https://e-history.kz/kz/first-president/show/12320/>.
2. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру»//Егемен Қазақстан. Астана. 12 сәуір, 2017.
3. «Ұлы Даланың жеті қыры»//Егемен Қазақстан. Астана, 21 қараша, 2018.
4. Әбу Насыр Әл-Фараби. Монография /А.Көбесов. Әл-Фараби ат. ҚазҰУ. – Алматы: Қазақ университеті, 2004, –174 б.
5. Келімбетов Н. Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерліктері. Хрестоматия. – Алматы: Раритет, 2019. –904 б.
6. Махмұт Қашқари. Түбі бір түркі тілі (Диуани луғат ат-түрк). –Алматы: Ана тілі, 1993. –102 б.
7. Пірәлиев С.Ж., Керімов Л.К. Таным және студент. –Алматы: Санат. 2007. –208 б.
8. Джанибеков У. Культура казахского ремесла. /У.Джанибеков. –Алма-Ата: Өнер, 1982.
9. Әмірғазин Қ. Қазақ қолөнері. –Алматы. «Дайк пресс». 2004, –162 б.
10. Валерия Прищепова. К 150-летию со дня рождения С.М.Дудина – художника, этнографа. Антропологический форум № 15 online. Санкт-Петербург. 2011. –42 с.
11. Ералин Қ.Е., Айменов Ж. Қазақтың сәндік-қолданбалы өнері. –Түркістан. Тұран баспасы. 2012. –124 б.
12. Табылдиев Ә. Қазақ этнопедагогикасы. –Алматы: Санат баспасы. 2001. –320 б.
13. Болатбаев Қ.К. Көкжиек және кеңістік. –Алматы: Алматы баспа үйі ЖШС, 2008. –192 б.
14. Балкенов Ж. Өрнек өнері арқылы болашақ мұғалімдерді көркем шығармашылыққа даярлау (Монография). –Алматы. Ғылым. 2001. –372 б.
15. Қырықбаев С., Оразалиев С., Адамқұлов Н. Халықтық көркемөнер шығармашылығы. Оқу-әдістемелік құрал. –Астана: Фолиант, 2015. –208 б.
16. Аджи Мурад. История тюрков. Такими знали нас. –М. Изд. АСТ. 2015. –317 с.

17. Design of applied and decorative art elements based on the example of Nanai shaman's culture. Maria Gaidysheva, Alexey V.Parnyakov. Pacific Science Review Volume 16, Issue 2, June 2014, pages 140–147.

References

1. «Mádeni mura» [Cultural heritage] memlekettik baǵdarlamasy. Astana. 2006-2011 jyldar. Istochnik: <https://e-history.kz/kz/first-president/show/12320/>.
2. «Bolashaqqa baǵdar: rýhanı jańǵyry» [Orientation to the future: spiritual renewal] //Egemen Qazaqstan. Astana. 12 sáyır, 2017.
3. «Uly Dalanyń jeti qyry» Seven aspects of Great Plain. Egemen Qazaqstan. Astana, 21 qarasha, 2018.
4. Ábý Nasyr Ál-Farabı [Abu Nasir Al-Farabi]. Monografia. /A.Kóbesov. Ál-Farabı at. QazUÝ. –Almaty: Qazaq ýnıversiteti, 2004, –174 b.
5. Kelimbetov N. Túrki halyqtarynyń ejelgi ádebi jádigerlikteri [Ancient literary monuments of the Turkic peoples]. Hrestomatııa. –Almaty: Raritet, 2019. –904 b.
6. Mahmut Qashqarı. Túbi bir túrki tili (Dıyanı lıǵat at-türk) [One Turkic language at the bottom (Diwani Lugat at-Turk)]. –Almaty: Ana tili, 1993. –102 b.
7. Piráliev S.J., Kerimov L.K. Tanyım jáne stýdent [Cognition and student]. –Almaty: Sanat. 2007. –208 b.
8. Djanibekov Ý. Kúltúra kazahskogo remesla [The culture of the Kazakh craft]. /Y.Djanibekov. –Alma-Ata: Óner, 1982.
9. Ámirǵazın Q. Qazaq qol óneri [Kazakh crafts]. Almaty. «Daık press». 2004, –162 b.
10. Valeriya Priepova. K 150-letııy so dnıa rojdenııa S.M. Dıdına – hıdojnıka, etnografa [To the 150th anniversary of the birth of S.M.Dudin - artist, ethnographer]. Antropologicheskuı forým № 15 online. Sankt-Peterbúrg. 2011. –42 s.
11. Eralın Q.E., Aımenov J. Qazaqtyń sándik-qoldanbaly óneri [Kazakh decorative and applied art]. –Türkistan. Turan baspasy. 2012. –124 b.
12. Tabyldıev Á. Qazaq etnopedagogıkasy [Kazakh ethnopedagogy]. –Almaty: Sanat baspasy. 2001. –320 b.
13. Bolatbaev Q.K. Kókjiek jáne keńistik [The horizon and space]. –Almaty: Almaty baspa úıi JShS, 2008. –192 b.
14. Balkenov J. Órnek óneri arqyly bolashaq muǵalimderdi kórkem shyǵarmashylyqqa daıarlaı [Preparing future teachers for artistic creativity by means of fine arts] (Monografiıa). –Almaty. Gylym. 2001. –372 b.
15. Qyryqbaev S., Orzaliev S., Adamqulov N. Halyqıyq kórkemóner shyǵarmashylyǵy [Folk Art]. Oqý-ádistemelik qural. –Astana: Foliant, 2015. –208 b.
16. Adı Mýrad. Istoriya túrkov. Takımy znalı nas [History of the Turks. That's how they knew us]. –M. Izd. AST. 2015. –317 s.
17. Design of applied and decorative art elements based on the example of Nanai shaman's culture. Maria Gaidysheva, Alexey V.Parnyakov. Pacific Science Review Volume 16, Issue 2, June 2014, pages 140–147.

Özet

Bu çalışmada, ülkede “Kültürel Miras”, “Manevi Canlanma”, “Büyük Bozkırın Yedi Yönü” gibi programlar temelinde uygulanan sanat eğitimi sisteminde halk dekoratif zanaatının özü ve içeriği tartışılmıştır. Kazak süsleme sanatlarında asırlık Türk kültürünün tezahürleri ayrıntılı olarak ele alınmakta ve Türk etnokültürel teorilerindeki karakteri tarihsel, manevi ve sanatsal bir bakış açısıyla analiz edilmiştir. Türk bilgisinden hareketle, Türk etnik kültürünün özelliklerini karakterize eden saukele, takiya gibi başlıklar başta olmak üzere bazı el sanatlarının üslup, sembolik ve figüratif özellikleri ve süslemelerin kullanımları incelenmiştir. Kazak ve diğer Türk halklarının halk el sanatlarının Türk etnokültüründeki benzerlikleri ve halk el sanatlarının gelişiminin dünya görüşü, inançlar, yaşam tarzı, halkların ekonomisi ile yakından bağlantılı olduğu dair kanıtlar gösterilmiştir. Türk halklarının el sanatlarındaki ulusal süslemeler, sembolik imgeler, motifler karşılaştırılmakta, anlamsal özellikleri Türk etnokültürünün işaretleri olarak tanımlanmaktadır. Kazak zanaatlarının Türk etnokültüründe özel yeri, Büyük Bozkır topraklarındaki göçebe geleneklerin doğrudan ardılı olarak belirlenilmekte, onlara tarihî, etnografik, sanatsal ve bilimsel açıklamalar verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Milli zanaat, Türk etnik kültürü, Süs eşyaları, Ruh, Sembol, Sanatsal imgeler, Kültürel değerler, Türk etnik kültürünün işaretleri

(Erzhan AUELBEKOV. KAZAK DEKORATİF SANATINDA TÜRK ETNOKÜLTÜRÜNÜN YANSIMALARI)

Аннотация

В статье рассматривается сущность и содержание народно-декоративного промысла в системе художественного образования, которое реализуется в стране на основе таких программ, как «Культурное наследие», «Духовное возрождение», «Семь граней Великой степи». Подробно рассматриваются проявления многовековой тюркской культуры в казахских декоративных промыслах, анализируется ее характер в теориях тюркской этнокультуры с исторической, духовной, художественной точек зрения. На основе тюркского познания анализируются стилистические, символические и образные особенности некоторых изделий народного промысла, особенно головных уборов, таких как саукеле, такие, и использование в них орнаментов, характеризующих особенности тюркской этнокультуры. Показаны сходства народных промыслов казахского и других тюркских народов в тюркской этнокультуре, а также доказательства того, что развитие народных промыслов находится в тесной связи с мировоззрением, верованиями, бытом, хозяйством народов. Сопоставляются национальные орнаменты, символические образы, мотивы в ремеслах тюркских народов, описываются их семантические особенности как признаки тюркской этнокультуры. Определяется особое место казахских ремесел в тюркской этнокультуре как прямого продолжателя кочевых традиций на земле Великой Степи, даны им историко-этнографические и художественные научные объяснения.

Ключевые слова: Национальное ремесло, Тюркская этнокультура, Орнаменты, Дух, Символ, Художественные образы, Культурные ценности, Признаки тюркской этнокультуры

(Erzhan AUELBEKOV. ОБРАЗЫ ТЮРКСКОЙ ЭТНОКУЛЬТУРЫ В КАЗАХСКОМ ДЕКОРАТИВНОМ ИСКУССТВЕ)

UDC 008 DBTBL 13.11.45
<https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-3162.06>

¹Bilal ELBİR, ²Yusuf AYDIN

¹Doç. Dr. Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Manisa, Türkiye (bilal.elbir@hotmail.com)
<https://orcid.org/0000-0002-8865-1240>

²Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Yüksek Lisans Öğrencisi, Manisa, Türkiye (yusufaydn05@gmail.com)
<https://orcid.org/0000-0002-0241-6515>

KLASİK EDEBİYATIN VE HALK EDEBİYATININ ETKİLEŞİMİ BAĞLAMINDA NAZİRELER*

Özet

Nazire; bir şairin başka bir şairin şiirini ölçü, kafiye, muhteva gibi unsurları kullanarak yeniden yazmasıdır. Sanatçı taklit ederek başladığı yazma sürecinde kendini geliştirerek daha iyisini ortaya koyma imkânını elde eder. Bundan dolayı nazirecilik şairlerin yetişmesinde, kendini geliştirmesinde ve ustalaşmasında önemli bir rol oynamıştır. Nazire geleneğinin ilk yansımaları klâsik edebiyatta görülmüş ve daha sonra halk edebiyatı şairleri tarafından da kullanılmıştır. Nazireler aynı dilde yazılmasının yanı sıra başka dillerde de yazılmıştır. Böylece nazireler kültürel etkileşimi de sağlamışlardır. Bu nedenle nazirecilik geleneği şairlerin yetişmelerinde, ustalaşmalarında ve kendilerini geliştirmelerinde önemli bir rol oynamıştır. Bu çalışmada; klasik edebiyat ve halk edebiyatı arasındaki ilişkinin en önemli unsurlarından olan nazire geleneğinin yansımalarının ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda klasik ve halk edebiyatındaki birbirleriyle ilişkili bazı nazire örnekleri tespit edilmiştir. Nazire yazıcılığının ilk örnekleri klasik edebiyatta görülmüş sonrasında ise halk edebiyatı şairleri arasında da nazire yazmak bir gelenek hâline gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Nazire, Klasik Edebiyat, Halk Edebiyatı, Nazire Mecmuaları, Taklit

* Geliş Tarihi: 2 Aralık 2022 – Kabul Tarihi: 18 Aralık 2022

Date of Arrival: 2 December 2022 – Date of Acceptance: 18 December 2022

Келген күні: 2 желтоқсан 2022 ж. – Қабылданған күні: 18 желтоқсан 2022 ж.

Поступило в редакцию: 2 декабрь 2022 г. – Принято в номер: 18 декабрь 2022 г.

¹Bilal ELBİR, ²Yusuf AYDIN

¹Assoc. Dr. Manisa Celal Bayar University, Faculty of Arts and Sciences,
Department of Turkish Language and Literature, Manisa, Turkey (bilal.elbir@hotmail.com)
<https://orcid.org/0000-0002-8865-1240>

²Manisa Celal Bayar University, Institute of Social Sciences, Turkish Language
and Literature Graduate Student, Manisa, Turkey (yusufaydn05@gmail.com)
<https://orcid.org/0000-0002-0241-6515>

NAZİRES IN THE CONTEXT OF THE INTERACTION OF CLASSICAL AND FOLK LITERATURE

Abstract

Nazire; It is a poet's rewriting of another poet's poem by using elements such as measure, rhyme, and content. The artist has the opportunity to show himself better by improving himself in the production process, which he starts by imitating. For this reason, nazireism played an important role in the upbringing, self-development and mastery of poets. The first reflections of the Nazire tradition were seen in classical literature, and then nazire was also used by folk literature poets. Nazires provided intercultural interaction by being written on works written in different languages as well as on works written in the same language. In this study; it is aimed to reveal the reflections of the nazire tradition, which is one of the most important elements of the relationship between classical literature and folk literature. In this direction, some related examples of nazires in classical and folk literature have been identified. Admiration and imitation were influential on the basis of folk poets writing nazires for classical poets. The nazires written by folk poets to classical poets are an example that increases the common points of the two literatures. It is known that folk poets wrote nazires to each other, except for the nazires written by poets of classical literature. It has been seen that the poems written by the folk poets in nazire are also the works that are admired and arranged in the classical poetry tradition.

Keywords: Nazire, Classical Literature, Folk Literature, Nazire Mecmuas, Imitation

GİRİŞ

Klasik edebiyat ile halk edebiyatı, uzun yıllar nazım türü, nazım biçimi, muhteva gibi unsurlar ile etkileşim içinde olmuş ve birbirlerini beslemişlerdir. İki edebî geleneğin hem muhteva hem de şekil olarak birbirlerini etkilemelerinin yansımalarını ortaya konulan ürünlerde görmek mümkündür. Eğitimli halk şairleri klasik şiire ilgi duyarak klasik şiirdeki bazı hususiyetleri eserlerinde yansıtmışlardır. Nazire geleneği iki edebiyat arasındaki iletişimin en önemli göstergesi durumundadır.

Nazirenin kelime anlamlarına bakıldığında, kelimenin kökünde de bulunan "benzemek" ve "benzerlik" anlamlarının ön plana çıktığı görülür. Bu benzerliğin yanı sıra "karşılık", "örnek verme", "yaklaşma", "taklit" gibi manaların da tanımlarda yer bulduğu tespit edilmektedir [1, s. 26]. Edebî

bir terim olarak nazire, bir şairin şiirine başka bir şairce aynı ölçü, uyak ve redifle yazılan benzeri bir manzumeye denir [2, s. 67]. Nazirenin, Türk edebiyatına Fars edebiyatından geçtiği bilinir. Fakat bazı araştırmacılar, Türk, Arap ve Fars edebiyatlarında XIII. yüzyıldan önce, “nazire”nin var olduğunu iddia etmişlerdir [3, s. 363]. Klasik şiire ait olan bu gelenekte amaç, model alınan şairi ve şiiri övmek, örnek aldığı şairin taklit edilen şiirden daha iyisini yazmaktır [1, s. 67]. Nazirelerin birçok işleve sahip olduğu söylenebilir. Öncelikle yeni eserlerin ortaya çıkmasını teşvik etmiştir. İkinci işlevi ise, çıtayı yükselterek edebî değeri yüksek olan eserlerin ortaya çıkmasını sağlamaktır.

Nazire geleneği, Türk şiirinde klasik edebiyat ile görülür. Klasik Türk edebiyatında, özellikle Fuzûlî, Nâilî, Bâkî, Nâbî, Nedim ve Şeyh Galip ile nazirecilik alanında parlak bir dönem yaşandığı görülmektedir. Mazmun kullanımında tıkanma yaşanması, şiirlerde tekrara düşülmesi üzerine nazireciliğin önem kazandığı söylenebilir. [4, s. 479]. Farklı dil özellikleri ve farklı karakteristik yapılara sahip olan halk edebiyatı ve klasik edebiyat, nazireyi kendi özelliklerine uygun biçimde kullanmışlardır. Bu sebeple öncelikle nazirenin bu iki edebiyatta nasıl kullanıldığını incelemek gerekir.

Bu çalışmada Türk şiir geleneğinin yayılması, gelişmesi ve şiir üretkenliği bakımından büyük öneme sahip olan nazirenin; halk şiiri ve klasik şiirdeki yansımaları tespit edilmiş ve karşılaştırılmıştır.

1. Halk Edebiyatı ve Klasik Edebiyat Etkileşimi

Türk edebiyatı tarihi içerisinde halk edebiyatı ve klasik edebiyat birbirinden kopuk edebî gelenekler değildir. Yüzyıllarca bu iki gelenek bünyelerinde farklı özellikleri barındırarak gelişse de birbirini beslemiş ve etkileşim içinde olmuşlardır. Benzerlik ve etkileşim yansımaları, söz sanatları, mazmunlar, tarihî şahsiyetlerin kullanılması vb. birçok noktada karşımıza çıkar. Klasik edebiyat geleneğinin mazmun kullanımı konusunda Fars edebiyatından daha çok etkilendiği bilinmektedir. Klasik edebiyat şairlerince kullanılan mazmunlardan bazıları, halk şairleri tarafından da benzer bir şekilde şiirlerde kullanılmıştır. “Hem divan hem de halk şiirinde en çok adı geçen, benzetme ve mazmun ögesi olarak kullanılan kuş bülbüldür. Anka, simurg, hüma ve hüdhüd kuşları ise iki tarzda da hayalî kuşlar olarak karşımıza çıkar” [5, s. 200].

İki geleneğin sanatçıları arasında bazı etkileşimler söz konusudur. Özellikle eğitilmiş halk şairleri klasik edebiyat geleneğine gösterdikleri ilgi sonucunda klasik şiirin bazı şekil unsurlarını kullanmaya başlamıştır. Bunun dışında muhteva açısından da etkileşimin söz konusu olduğu söylenebilir. Klasik edebiyat, halk edebiyatından biçimsel (şarkı ve tuyug) ve içerik olarak etkilenmiştir. Aynı şekilde halk edebiyatı da klasik edebiyattan biçimsel (divanî, selis, semai, kalenderî, satranç...) ve içerik bakımlarından

etkilenmiştir [5, s. 196]. Şairler; tasavvuf, doğa, aşk gibi birçok konuyu benzer kalıplarla işlemişlerdir. Özellikle 18 ve 19. yüzyıl halk âşıklarının klasik şiir tarzı şiir söyleme eğiliminde oldukları görülmektedir [6, s. 308]. Halk şairlerinin eğitilmiş olmasıyla klasik şiirden etkilenmeleri doğru orantılıdır. Âşık Ömer, Erzurumlu Emrah, Bayburtlu Zihni bu düşüncüyü destekler nitelikte eserler yazmışlardır. Örneğin; Âşık Ömer'in klasik edebiyat tarzında, aruzla, gazel, dîvânî, kalenderî, semaî türlerinde de şiirleri bulunmaktadır ve bunlar sayı olarak da hece ile yazdıklarından oldukça fazladır [7, s. 195].

Klasik şiir ve divan şiiri etkileşimi bağlamında sadece halk şiirinin klasik şiirden etkilendiğini söylemek doğru olmayacaktır. Divan şairleri de birtakım estetik kaideler dâhilinde hayal dünyalarını şiirlerine yansıtırların yaşadıkları toplumun gerçeklerinden kopmayarak dönemin gelenek, görenek, âdet ve inanışlarına, halkın gündelik yaşantısına, yerel söyleyişlere de şiirlerinde yer vermişlerdir. Özellikle halkı ilgilendirecek birçok unsur klasik şiire yansımıştır. Halk dili, kültürü, gelenekleri, inanışları, anlatıları, yaşam tarzı klasik şiirde gözle görünür bir şekilde yer almaya başlamıştır. Halk şiirinin ve klasik şiirin müşterekleri arasında yer alan ve çalışmanın konusunu oluşturan nazire, her iki edebiyat arasındaki etkileşimi hızlandırmakla birlikte bir rekabet de oluşturmuştur.

Aynı toplum içerisinde bulunan insanların birbirlerini etkilemesi yadsınacak bir durum değildir. Halk şairlerinin aruz ölçüsü kullanarak şiir yazmaları yanında klasik şairlerin hece ölçüsüyle yazdığı şiirler bulunmaktadır. Klasik şiir ile halk şiirinin 16. yüzyıldan itibaren birbirine yaklaşması müşterek noktalarının artmasıyla ilişkilidir. Halk şiiri ile klasik şiirin müşterekleri üzerine yapılan araştırmalarda şekil ve muhteva açısından birçok ortak noktanın bulunduğu ortaya konulmuştur [8, s.45-74].

1.1. Halk Edebiyatında Nazire Geleneği

Türklerin İslamiyet'i kabulü sonrasında, ilimde ve sosyal hayatta birçok değişiklikler ortaya çıkmıştır. İlim dili Arapça olurken, Farsça da edebiyat dili olarak öne çıkmıştır. Halk edebiyatı ve klasik edebiyat gerek dil gerekse sanat anlayışı olarak birçok farklılığı içinde barındırır. "Bu iki kol her ne kadar farklı estetik kaideleri ve sanatları benimsemiş olsa da köken ve kaynak olarak aynı kültürü, yaşamı, düşüncüyü ve inancı ele almaktadır" [5, s. 196].

Divan şiiri ile âşık şiiri 16. yüzyıldan itibaren konu ve şekil bakımından birbirine yaklaşılmaya başlamış, âşıklar, divan, selis, kalenderi, semai gibi adlar verdikleri aruzlu nazım şekilleriyle eserlerini vermişlerdir [9, s. 23]. Âşıkların, divan edebiyatından bu denli etkilenmesinin birden fazla sebebi olabilir. Özellikle âşıkların usta-çırak ilişkisi ile eğitilmesi ve geleneğin belli kollar ile devamının sağlanması; kullanılan şekil ve

konuların âşık şiirinden yayılmasını ve aktarılmasını sağlamıştır. Ayrıca saz şairlerinin çoğunun eğitim alması ve bağlı buldukları geleneği tıpkı divan şiiri gibi yüksek bir seviyeye çıkarmaları ile oluşan ortak unsurlar etkileşimin üst seviyeye çıkmasında etkili olmuştur. “Divan şiiri unsurlarını en çok kullanan şairler ise Erzurumlu Emrah, Bayburtlu Zihnî, Develî, Seyranî, Tokatlı Nurî, Ispartalı Seyranî, Beşiktaşlı Gedaî, Narmanlı Sümmanî, Celâlî, Remzi, Âşık Ruşenî, Dertli, Pinhanî, Lütfî, Cezmî, Kemalî, Geredeli Figanî, Teslim Abdal (tekke şairi), Âşık Velî ve Kul Halil gibi şahıslardır” [2, s. 26]. “Erzurumlu Emrah, birçok divan şairinden etkilenmiştir. Eserlerinde, başta Fuzûlî olmak üzere, Nedim’in, Bâkî’nin, hatta bazı parçalarında Şah İsmail-i-Safevî’nin, Ahmed-i-Da’î’nin te’sirlerini görmek bile kâbildir” [10, s. 15]. Etkileşim sonucunda âşık şiirinin; kullanılan bazı şekil ve muhteva özelliklerinde değişiklikler görülmüştür. “Şehir âşıklarının çoğu divan şiiri çevresinde yaşadıkları için saz çalmak ve heceyle şiir söylemek dışında gelenekten uzaklaşmışlardır. Bu âşıklar, birçok şiirlerini koşma kalıbına dökülmüş gazele döndürmüşlerdir” [11, s. 4]. Bu durum da geleneğin doğallığının bozulmasına sebep olmuştur. “Şehirli âşıklar, Âşık Ömer ve Gevheri etkisinde kalarak aruz ölçüsünü, divan şiirinin nazım şekillerini daha çok kullanmaya başlamışlardır. Hece ölçüsüyle yazdıkları şiirlerde de daha çok Arapça ve Farsça kelime, terkip ve tamlamalar kullanmaya başlamışlardır” [12, s. 4].

Nazirenin ilk örneklerinin Türk edebiyatında Yunus Emre ile ortaya çıktığı söylenebilir. Yunus’un nazireleri Ahmed Yesevî’nin şiirlerine yazılmıştır. Ahmed Yesevî’nin şiirleri üzerine farklı çalışmalar yapılmış olmakla birlikte, Yesevî’nin Türk edebiyatındaki nazire geleneğine etkileri ayrıca irdelenmelidir [13, s. 67-75]. Yunus’tan önce bu türün ilk şairleri arasında Türk şairi Hakîm Süleyman Ata yer alır. Hakîm Süleyman Ata Ahmed Yesevî’nin hikmetlerine hikmetlerle karşılık vermiş, şiirlerine nazireler söylemiştir [3, s. 363].

Saz şairleri ilk önce kendi aralarında nazire yazmışlardır. Özellikle eğitilmiş âşıkların klasik şiir unsurlarını daha fazla kullanmasıyla bir rekabet ortamı oluşmuş, sonucunda da saz şairleri, klasik şairlere de nazireler yapmıştır. Sadece halk şairleri değil aynı zamanda klasik şairler de halk şairlerinden etkilenmiştir. Örneğin; kendisine halk sanatçıları tarafından nazire yazılan Âşık Ömer, dönemindeki birçok sanatçıyı etkilemiştir. Klasik şairler de onun şiirine karşı ilgisiz kalmamışlar, Vehbî, meşhur “Sühan” kasidesinde ondan bahsetmiş, İzzet Molla da bir mısrasını tazmin etmiştir [14, s. 11]. Ayrıca, Âşık Ömer, kendisi de Ahmed Paşa, Fuzûlî ve Ataî gibi klasik şairlerin şiirlerine nazireler yazmıştır [15, s. 8].

1.2. Klasik Edebiyatta Nazire Geleneği

İslamiyet'in kabulünden sonra oluşmuş olan, çoğunlukla eğitilmiş kişilerin etkin olduğu edebiyata bazı araştırmacılar klasik edebiyat, bazıları da dîvân edebiyatı adlandırmalarını kullanmayı tercih etmişlerdir. "Divan edebiyatı, Türklerin Müslümanlığı kabul etmelerinden sonra İslâm medeniyetinin bilim, inanç ve kuralları etkisinde ortaya koydukları edebiyat türüdür" [16, s. 5].

Sanatın başlangıcında taklidin önemli bir yer tuttuğu yadsınamaz. Nazire yazma sanatçıların beğendikleri bir esere öykünmesi olarak kabul edilebilir. Klasik edebiyatta nazire geleneği üzerine yapılan bir çalışmada üç tür nazire sınıflandırması yapılmıştır.

1-Mesnevilere Yazılan Nazireler

2-Diğer Nazım Şekillerine Yazılan Nazireler

3-Bir Eserin Tümüne Yazılan Nazireler [17, s. 25-34].

Klasik edebiyatta nazire geleneğinin en iyi yansımaları nazire mecmualarında görmek mümkündür. Nazire mecmuaları edebiyat tarihinde bazı sanatçıların şiirlerinin ortaya çıkarılması, estetik zevk anlayışının tespit edilebilmesi açısından katkı sağlayan önemli kaynaklardır. Nazire mecmualarında sadece klasik edebiyat şairlerinin yazdığı nazireler yer alırken, tezkirelerde şairlerin nazire yazma sebepleri ve tepkileriyle ilgili bazı bilgiler bulmak mümkündür.

XVI. Yüzyılın önemli şairi Necâtî Beg şiirlerine nazireler yazılan bir şairdir. Amasyalı şair Mihrî Hatun, Necâtî Beg'e en çok nazire yazan şairdir. Necâtî'nin Mihrî Hatun'un nazireleri dolayısıyla rahatsızlık duyduğu ve Mihrî Hatun'a hitâben,

"İy benüm şî'rüme nazîre diyen

Çıkma râh-ı edebden eyle hazer"

şeklinde bir tembihte bulunduğu kaynaklarda aktarılmıştır [3, s. 398].

Klasik edebiyatta nazire üzerine yapılan çalışmalarda üç özelliğin yazılan eserde olması konusunda görüş birliği olduğu belirtilmiştir:

a. Örnek alınan şiirle, yani zemin şiirle veya model şiirle vezin birliği,

b. Zemin / model şiirle kafiye, varsa redif birliği,

c. Zemin / model şiirle söyleniş (eda), anlam ve hayal benzerliği [17, s. 37].

2. Halk Şairlerinin Klasik Türk Şairlerine Yazdıkları Nazireler

İki geleneğin etkileşiminin ürünü sayabileceğimiz halk edebiyatı ve klasik edebiyat sanatçılarının birbirlerine yaptığı nazireler dikkat çekicidir. Örneğin; Âşık Ömer, Ahmed Paşa, Fuzûlî ve Atâî gibi klasik şairlerin

şairlerine nazireler yazmıştır [15, s. 8]. “Âşık Ömer’in divan şiirine yakınlığı, sadece kullandığı nazım şekilleri ve edebî sanatla dilindeki yabancı kelime ve tamlamadan ibaret değildir. O, büyük divan şairlerinin şiirlerine nazire yazacak kadar, klasik şiire yakındır. Fuzûlî’nin en güzel şiirlerinden biri, bilindiği gibi, “Su Kasidesi”dir. Âşık Ömer de yazdığı bir muhammeste aynı redifî kullanmıştır. Şiir, dil ve üslup olarak da muhtevası bakımından da Fuzûlî’nin şiirini hatırlatmaktadır” [15, s. 14]. Halk şairlerinin birbirlerini etkilemesini göz önünde bulundurarak halk şairlerinin, klasik şairlere nazire yazma akımının ortaya çıktığı söylenebilir. Halk şiirinin bir başka önemli sanatçısı Erzurumlu Emrah da eğitimli bir âşık olmasının etkisiyle klasik şiire merak salmış ve klasik şiirden etkilenmiştir. Erzurumlu Emrah, üstat arayışını Kastamonu’da bulunduğu sırada tanıştığı Halvetî şeyhlerinden Kastamonulu Çörekçizâde Lütfi Efendi ile sürdürmüş, onun makta beyti

“Lütfiye arz-ı hülûs etmek degil bunda murâd

Hasbihâl ettikçe yâre eylerim izhâr-ı aşk” şeklinde olan bir gazeline nazîre yazmıştır [18, s. 221].

Çalışmamızda halk şairlerinin klasik Türk edebiyatı şairlerine yazdığı tespit edilen bazı nazireler incelenerek çıkarımlar yapılmıştır.

Ahmed-i Dâî’nin gazeline nazire olarak yazdığı aşağıdaki gazelde Emrah, tekrar sanatıyla rücû sanatını bir arada kullanarak şiirinde hem anlam hem de ses bakımından farklı bir ahenk sağlamıştır. Emrah’ın naziresine geçmeden evvel Ahmed-i Dâî’nin gazelini gözden geçirmek mukayese açısından katkı sağlayacaktır [6, s. 312].

Ahmed-i Dâî’nin gazeli:

Eyâ hurşîd-i meh-pey-ker cemâlün müşerî-manzar

Ne manzar manzar-i tâli’ ne tâli’ tâli’-i enver

Yüzündür âyet-i rahmet özündür mazhar-ı kudret

Ne kudret kudret-i sâni ne şâni’ şâni’-i ekber

Cemâlünden cihân rûşen yanagun gonçesi gülşen

Ne gülşen gülşen-i cennet ne cennet cennet-i kevser

Mu’anber saçların dil-keş münevver tal’atun meh-veş

Ne meh-veş meh-veş-i câzû ne câzû câzû-yı dil-ber

Süleyman sîreti sende sikender şüreti sende

Ne şüret şüret-i yûsuf ne yûsuf yûsuf-ı server

Felek şatrancını utdun sa’âdet milkini tutdun

Ne mülket mülket-i devlet ne devlet devlet-i kayser

Egerçi kullarun bî-had velî kemter kulun Ahmed
Ne ahmed ahmed-i dâ'î ne dâ'î dâ'î-yi çâker [19, s. 255].

Aşağıdaki Emrah'ın naziresinde ise, şair “ne” kelimesini sadece ikinci mısra başı ve ortasında değil aynı zamanda Dâî'den farklı olarak birinci mısra ortasında da tekrarlayarak farklı bir ahenk oluşturmuştur:

“Boyun bir serv-i kâmet ne kâmet kâmet-i Tûbâ
Ruhun bir lale-i ahmer ne ahmer gonca-i zîbâ

Müsel sel kâkülün hoş-bû ne hoş-bû bir şûr-ı nâfe
Ne nâfe nâfe-i müşgin ne müşgin anber-i sârâ

Kaşın bir hâme-i kudret ne kudret esmâ-i esved
Ne esved esved-i enver ne enver enver-i garrâ

Gözün bir ebher-i âhû ne âhû ayn-ı pür fettân
Ne fettân fitne-i câdû ne câdû nergis-i şehîlâ

Lebin bir câm-ı zezem ne zezem kâse-i şerbet
Ne şerbet şerbet-i şehd-âb ne şehd-âb bâde-i sahbâ

Cemâlin rengi bir gül-ter ne gül-ter behcet-i gülşen
Ne gülşen gülşen-i cennet ne cennet cennetü'l-me'vâ

Sözün bir sırdır Emrâhî ne sırdır ma'nâ-yı hikmet
Ne hikmet dâne-i gevher ne gevher gevher-i yektâ” [20, s. 44].

Halk şiiri ve klasik şiir arasındaki müşterek noktaların etkisiyle; farklı zamanlarda yaşamalarına rağmen iki geleneğin şairleri birbirlerini etkilemişler ve birbirlerinden etkilenmişlerdir. Bu duruma en iyi örnek Erzurumlu Emrah'ın, divan şairi Bâkî'ye yazdığı naziredir.

Bâkî'nin Gazeli

“Hoş geldi bana mey-gedenün âb u hevâsı
Va'llâhi güzel yirde yapılmış yıkılası

Men' eyler imiş mes'ele-i aşkı müderris
Ey hâce anun var ise yaklaştı kazâsı

Gitmez o mehün râ gibi hançer kemerinden
Üftâdelerin öldürür âh işte burası

Zîbâ yaraşur hil'at-i nâz o boyı serve

İki kolumı kılsam ana bel tolaması
Dikkatler ile seyr iderüz yâri ser-â-pâ
Görmez mi idük biz de eger olsa vefâsı

Dünyâ deger ol mâh-likâ dil-ber-i garrâ
Yûsufda dahı yokdur anun hüsn ü bahâsı

Meddâh olalı çeşm-i gazâlânene Bâkî
Öğrendi gazel tarzını Rûmun şu'arâsı" [21, s. 416].

Erzurumlu Emrah'ın Bâkî'ye yazdığı nazire:

"Çün tuttu haset damenin asrın ümerası
Döktü yere yüz suyunu dehrin fukarası

Ey pır-i mugan yanmaz idin su gibi nâra
Yaktı beni bu muğbeççenin işte şurası

Anın ile ben ahz ü i'tâ eylerim ammâ
Olmazsa eğer gayrı ile bey ü şirâsı

Ketm etme gönül söyle cevabın şuaraca
Pend-i suhanı saklama geldikçe sırası

Emrah basalı kişver-i Rûm içre ayağın
Fehm etti gazel veznini Türk' ün şuarâ" [22, s. 25].

Erzurumlu Emrah, klasik Türk edebiyatında büyük bir etkisi olan Nedim'in "var idi" redifli gazeline nazire yazmıştır. "Var idi" redifi geçmişi çağrıştırmaktadır. Her iki gazelin aynı redifle yazılmasından dolayı geçmişe özlem duygusunu yansıttığı görülmektedir. Zemin şiir ile nazire şiirin beyit sayılarının aynı olması göze çarpan diğer bir özelliktir.

Nedim'in gazeli:

"Sînede evvel ne muhrık ârzûlar var idi
Lebde ser-keş âhlar âteşli hûlar var idi

Böyle bî-hâlet degildi gördüğüm sahrâ-yı aşk
Anda mecnun bîdler divâne cûlar var idi

Ben bu gün bir nev-bahâr-ı hüsn ü ân seyreyledim
Tarf-ı destârında sünbül gibi mûlar var idi

Sen yine bir nev-niyâz âşık mı peydâ eyledin
Kûyuna yer yer dökülmüş âb-ı rûlar var idi

Ey Nedîm ey bülbül-i şeydâ niçün hâmûşsun

Sende evvel çok nevâlar güft ü gûlar var idi” [23, s. 329].

Erzurumlu Emrah’ın Nedim’e yazdığı nazire:

“Bir zaman bu bezmde çok Âlişânlar var idi
Çok şecâ’at sahibi sahib- kırânlar var idi

Böyle virâne degildi gördüğüm gülzârlar
Bunda tezyin-hâneler âlî mekânlar var idi

Kande kalmış bilmezsem bu gülşenin ra' nâları
Nice servi kadliler nev-res civânlar var idi

Şâh-sâr-ı goncada güller gülerdi nâzla
Nağmeler âğâz eden bülbül- zebânlar var idi

Çeşm-i seyl-âbım gibi leyl ü nehâr Emrâh benim
Her taraf çağlar gider âb-ı revânlar var idi” [20, s. 246].

Erzurumlu Emrah, 16. yüzyıl klasik Türk edebiyatı şairlerinden Fuzûlî’ye de nazire yazmıştır. Her iki şiirin kelime servetlerinin benzer olduğu dikkati çekmektedir.

Fuzûlî’nin gazeli:

“Eyle ser-mestem ki idrâk etmezem dünyâ nedür
Ben kimem sâkî olan kimdür mey-i sahbâ nedür

Gerçi cânândan dil-i şeydâ için kâm isterem
Sorsa cânan bilmezem kâm-ı dil-i şeydâ nedür

Vasldan çün âşıkı müstagnî eyler bir visâl
Âşıka ma’şûkdan her dem bu istignâ nedür

Hikmet-i dünyâ vü mâ-fihâ bilen ârif degül
Ârif oldur bilmeye dünyâ vü mâ-fihâ nedür

Ah u feryâdun Fuzûlî incidüpdür âlemi
Ger belâ-yı aşk ile hoşnûd isen gavgâ nedür” [24, s. 173].

Erzurumlu Emrah’ın Fuzûlî’nin gazeline yazdığı nazire:

“Sâkiya sorma bana keyfiyyet-i sahba nedir
Öyle mestim ki taakkul kılmazam dünya nedir

Hor görüp rüsvalığım ta' n etme ey zahid beni
Fehm eder mi mest olan şeyda nedir rüsva nedir

Gerçi aşıklık kılan çoktur bu bezm-i aşkta

Lik bilmezler sebât-ı aşk nedir sevda nedir
Fark eden a'lâyı ednayı dilâ âşık değil
Aşık ol kim bilmeye a'lâ nedir edna nedir

Çünkü bildin mahvolur eşya kalır sultan-ı aşk
Bilmezem Emrah senin gönlündeki dâvâ nedir” [22, s. 26].

Emrah, bir diğer 17. yüzyıl klasik Türk şairi; Akkirmanlı Nakşî'nin “söyler” redifli gazeline de nazire yazmıştır.

Akkirmanlı Nakşî'nin Gazeli:

“Eyâ sen şanma kim senden bu güftârı dehân söyler
Veyâ terkib olan 'unsur yahûd lahm-ı zebân söyler

Seni ol sana bildürmek murâdın kasd idüp Mevlâ
Anâşırardan giyüp bir ton yüzünden tercemân söyler

Yaratdı cümle eşyâyı özin setr eyleyüp anda
Göründi niçe bin yüzden velî kendi nihân söyler

Olar kim bilmedi nefsin arefden almayup dersin
Degildür Hakk'a ârifler özin bilmez yalan söyler

Kimindür bunca cünbüşler kimindür nutk iden gevher
Özinden olmadun ârif ki senden özge kân söyler

Hayâl-i zıl yeter 'ibret görünen hayme-i tende
Degildür nutk iden şûret derûnunda devrân söyler

Sekâhüm Rabbühüm hamrın içen âşıklar ey Nakşî
Olurlar bî-mekân anlar mekândan lâ-mekân söyler” [25, s. 202].

Emrah'ın, Akkirmanlı Nakşî'ye yazdığı nazire:

“Habibâ mihr-i mahbûbun deminden bu zebân söyler
Çünân kim kutb-ı irşâdın dilinden ârifân söyler

Nedir bu matlab-ı a'lâ nedir ya maksad-ı aksâ
Bu sırrın remzini dana olanlar bî-gümân söyler

Görenler sûret-i eşyâda vech-i bâki dîdârın
Cemâlullah-ı evsâf eyleyip zâhir nihân söyler

Hakikat mektebinden ders-i aşkı almayan âşık
Özün bilmez sözün bilmez ne söylerse yalân söyler

Zebân-ı kâli şol bir şâ'irânın ebkem olsun kim

Dehenden sirkat eyler el kelâmın rây-gân söyler
Hakikatle derunu öyle memlûdur ki Emrah'ın
Lisan-ı tercemansız şerhedip mu'ciz beyan söyler” [20, s. 90].

18. yüzyılda yaşamış Nedim, klasik şiirin önemli sanatçılarından. Gerek kendi döneminde gerek kendinden sonraki dönemlerde pek çok şairin Nedim'den etkilendiği ve onun şiirlerine nazireler yazdığı görülmüştür. Sadece divan şairlerini değil halk şairlerini de etkileyen Nedim'in, şiirlerine nazire yazan isimlerden biri de Bayburtlu Zihnî'dir. Halk şairlerinden Bayburtlu Zihni, Nedim'e nazire yazmıştır. Nedim'in gazelinde aradığı sevgiliyi bulamadığı için şair “Yok bu şehir içre senin vasf etdiğin dilber Nedim” derken Bayburtlu Zihnî'nin naziresinde” Zihnîyâ vasf ettiğin bu dilber-i yek-tâ ki **var**” diyerek aradığını bulan bir insan izlenimi oluşturmuştur.

Nedim'in “olmuş sana” redifli gazeli:

“Haddeden geçmiş nezâket yâl ü bâl olmuş sana
Mey süzölmüş şîşeden ruhsâr-ı âl olmuş sana

Bûy-ı gül taktir olunmuş nâzın işlenmiş ucu
Biri olmuş hoy birisi dest-mâl olmuş sana

Sıhr ü efsûn ile dolmuşdur derûnun ey kalem
Zülf-i Hârûtun demek mümkün ki nâl olmuş sana

Şöyle gird olmuş Firengistân birikmiş bir yere
Sonra gelmiş gûşe-i ebrûda hâl olmuş sana

Ol büt-i tersâ sana mey nûş eder misin demiş
El-amân ey dil ne müşkilter su'âl olmuş sana

Sen ne câmın mestisin billah kimin hayrânısın
Kendin aldırдын gönül n'oldun ne hâl olmuş sana

Leblerin mecrûh olur dendân-ı sîn-i bûseden
La'lin öpdürmek bu hâletle muhâl olmuş sana

Yok bu şehir içre senin vasf etdiğin dilber Nedim
Bir perî-sûret görünmüş bir hayâl olmuş sana” [23, s. 254].

Bayburtlu Zihni'nin Nedim'in “olmuş sana” redifli gazeline yazdığı nazire:

“Bûy-ı müyun nesc olup kanber nikâb olmuş sana
Nâfe-i âhû-yı cennet müşk-i nâb olmuş sana

Yâ sabâ attâr gül taktir ederken bağda
Gül süzölmüş la'line gülden gül-âb olmuş sana

Bezm kurmuş âl-i ruhsârında bir hâlin ki var
Taht-ı yâkût üzre şâh-ı cem cenâb olmuş ana

Lâle-had şimşâd-kad müşğîn hat u anber nukat
Kilk-i kudretle muharrer bir kitâb olmuş sana

Zihnîyâ vasf ettiğîn bu dilber-i yek-tâ ki var
Aferin-i kâf u nûndan intihâb olmuş sana” [26, s. 227].

Yukarıda da belirtildiği gibi Nedim, birçok divan ve halk şairini etkilemiştir. Nedîm’in şiirlerine nazire yazan halk şairlerinden bir diğeri de Dertli’dir. Dertli, Nedim’in “Gibi” redifli gazeline nazire yazmıştır. Zemin şiir özelliğinde olan Nedim’in gazeli beş beyitten meydana gelmiştir.

Nedim'in “-ım gibi” redifli gazeli

“Sînede bir lahza ârâm eyle gel cânım gibi
Geçme ey rûh-ı revân ömr-i şitâbânım gibi

Perde-dâr anlardım el-hak goncayı gördüm seher
Ol dahi leb-rîz-i çâk olmuş giribânım gibi

Reşk-i Çin olmakda fikrim gelmedi ta'bîre lîk
Vasfî ol gîsûların hâb-ı perîşânım gibi

Geçmem ol gülden gül-âb almazdan evvel müyunun
Her biri inbîk-i zehr-âb olsa müjgânım gibi

Cüst ü cû etdim yine cânâ Nedîmâ bendene
Bir efendi bulmadım devletlü sultânım gibi” [23, s. 333-334].

Dertli’nin yazmış olduğu naziresinde Nedim’in gazeline kullanılan vezin ve redif gibi şekil unsurlarına riayet edilmekle birlikte Nedim’in gazeline beyit sayısı 5 iken bu sayının Dertli’de yedi olduğu görülmektedir.

Dertli'nin Nedim'in gazeline yazdığı nazire:

“Râz-ı aşkın dilde pinhân eylerim cânım gibi
Sîne-i gencînede mahfûzdur îmânım gibi

Nâle vü feryâdına bâis nedir bülbül senin
Yoksa bir goncen mi var gül-berg-i handânım gibi

Geşt-i âlem eyleyip gezdim cihânı görmedim

Lâciverdî kubbenin altında sultânım gibi
Gül-sitân-ı âlemi bir bir temâşâ eyledim
Bir sanevber görmedim serv-i hırâmânım gibi

Hâk-i dehri bin kere sürse suvarsa bâğıbân
Bitmemiş bitmez felek devrinde Bostân'ım gibi

Rişte-i reyhâne teşbîh etme zülfün Dertliyâ
Sünbül-i bâğ olmaya kâkül-perîşânım gibi” [27, s. 100].

Âşık Ömer'in divan şiirine yakınlığı, sadece kullandığı nazım şekilleri, edebî sanatlar, dilindeki yabancı kelime ve tamlamalardan ibaret değildir. O, büyük klasik şairlerin şiirlerine nazire yazacak kadar, klasik şiire yakındır. Fuzûlî'nin en güzel şiirlerinden biri, bilindiği gibi, “Su Kasidesi”dir. Âşık Ömer de yazdığı bir muhammeste aynı redifi kullanmıştır. Şiir, dil, üslup ve muhteva açılarından Fuzûlî'nin şiirini hatırlatmaktadır. Âşık Ömer'in muhammesinin ilk ve son beşlikleri şu şekildedir:

“İbtidâ halk oldu dürr-i maden-i peydâde su
Arıdup nûr-i tecellî kıldı anı sâde su
Gevher-i genci ezeldendir gelüp îcâde su
Göricek didâr-i Hakk'ı oldu çün âmâde su
Çağlayup bâd-ı hevâdan başladı feryâde su

Ey Ömer zikreyle Hak'kı derdlere oldur tabîb
Zâyi'etme emeğin yevm-ül-cezâda ey garîb
Şübhesiz yarın olur Kevser şerâbından nasîb
Bir içim su verse kim bir susuza dünyâde su
Sakî-i Ebrâr Alî ana sunar ukbâde su” [15, s. 14].

Âşık Ömer, 18. yüzyıl divan şairlerinden olan Balıkesirli Rasih'in “Üstüne” redifli gazeline aşağıdaki “üstüne” redifli murabba ile nazire yazmıştır. Nazire geleneği içerisinde bir şairin vezin, kafiye ve muhtevayı muhafaza ederek şiir yazması esastır. Âşık Ömer'in model aldığı şiirin nazım biçimini değiştirerek nazire yazmış olması dikkat çekmektedir.

Rasih'in gazeli:

“Süzme çeşmin gelmesin müjgân müjgân üstüne
Urma zahm-ı sineme peykân peykân üstüne

Pâre-i elmâs eker her açdığı zahma o şûh
Lütfu var olsun eder ihsân ihsân üstüne

Dilde gam var şimdilik lütf eyle gelme ey sürûr

Olamaz bir hânedede mihmân mihmân üstüne
Yardan mehcûr iken düşdüm diyâr-ı gurbete
Bana gönderdi felek hicrân hicrân üstüne

Hem mey içmez hem güzel sevmez demişler hakkına
Eylemişler Râsîh'a bühtân bühtân üstüne" [28, s. 356].

Aşık Ömer'in Râsîh'e yazmış olduğu nazire murabba'sında bazı küçük değişiklikler dikkati çekmektedir. Râsîh üstüne redifinden önce kullandığı ikilemelerde hal eki kullanmazken Aşık Ömer'in ikilemelerin ilkinde (bühtânı bühtân) hal eki kullandığı görülmektedir.

"Sevdiğim takın yürü mercânı mercân üstüne
Lutf edersen sevme gel her cânı her cân üstüne
Zulme bâ'is oldu gâyet' ol rakîb-i bî-îmân
Eyleme gel her zamân dîvânı dîvân üstüne

Ey dirîgâ nûş edip aşkın şarâbın kanmadım
Sanma kim' cânâ ben aşkının oduna yanmadım
Hak bilir kim billâhî ben (sana) kemlik sanmadım
Kanlı zâlim eyledin bühtânı bühtân üstüne

Tutalım kim âleme sultân imişsin ey perî
Rahm edersin cevri-ile öldürme gel âşıkları
Câna kasd eyler şehâ rûyunda müjgân okları
Katlime almış gibi fermânı fermân üstüne

Hayflar olsun kim âhir ömrümüz oldu hebâ
Vasfa gelmez pâdişâhım ettiğin cevri ü cefâ
Billâhî düşmezdi senin şânına ey bî-vefâ
Sînem üzre eyledin hicrânı hicrân üstüne

Hîç cefâsız dilber olmaz böyledir kim tâ ezel
Tâ kıyâmet haşır olup edince devrân-ı Zuhâl
Cümle âlem Yûsuf olsa istemem gayrı güzel
Der ki Ömer sevmezem bir cânı bir cân üstüne" [29, s. 473-474].

Halk şairleri arasında klasik şiire en fazla ilgi gösteren sanatçıların başında gelen Âşık Ömer, özellikle Fuzûlî'den etkilenmiştir. Ömer'in şiirlerinde Fuzûlî'nin izlerini görmek mümkündür. Âşık Ömer, Fuzûlî'nin "-a/e yazmışlar" redifli gazeline nazire yazmıştır. Fuzûlî'nin şiirinde Vâmık, Ferhad ve Mecnun'a telmih yapılırken Âşık Ömer'in naziresinde ise, Ferhad, Mecnun ve Lokman'a telmih yapılmıştır.

Fuzûlî'nin gazeli:

“Ezel kâtibleri uşşâk bahtın kare yazmışlar
Bu mazmûn ile hat ol safha-yı ruhsâre yazmışlar

Havâs-ı hâk-i pâyün şerhini tahkîk edüp her dem
Gubâr ilen beyâz-ı dîde-yi bîdâre yazmışlar

Gülistân-ı ser-i kûyun sıfatın bâb bâb ey gül
Hat-ı reyhân ile cedvel çeküp gülzâre yazmışlar

Eki satr eyleyüp ol eki mey-gûn la'ller vasfın
Görenler her birin bir çeşm-i gevher-bâre yazmışlar

Girüp büt-hâneye kılsan tekellüm cân bulur şeksüz
Musavvirler ne sûret kim der ü dîvâre yazmışlar

Muharrirler yazanda her kime âlemde bir rûzî
Mana her gün dil-i sad-pâreden bir pâre yazmışlar

Yazanda Vâmık u Ferhâd u Mecnûn vasfın ehl-i derd
Fuzûlî adını gördüm hem ol tûmâre yazmışlar” [30, s. 468].

Âşık Ömer'in Fuzûlî'ye yazdığı nazire:

“Ezel kâtipleri hatt-ı siyâhın kara yazmışlar
Benim baht-ı siyâhım kara üzre kara yazmışlar

Benim derd-i firâvânım ilâcı vaslına muhtâc
Seni bir³ hâzık-ı Lokmân beni bî-çâre yazmışlar

Senin esrâr-ı aşkın halka fâş etti deyü hâlâ
Beni ol âşık-ı dildâdeler dildâre yazmışlar

Benim katımda sorarsan eğer Ferhâd'ı Mecnûn'u
Birisi dağdır onun birin kühsâre yazmışlar

Kazâ oklarına Âşık Ömer göğsün gerip tutma
Güzeller az kalıptır levh-i sînem yâre yazmışlar” [29, s. 156].

15. yüzyılda yaşamış ve divan şiirinin en önemli isimlerinden biri olmuş Şeyhî, yazdığı eserlerle birçok sanatçıya öncü olmuştur. Klasik Türk edebiyatında Şeyhî'nin “Hüsrev ü Şirin” adlı eserine defalarca nazire yazılmıştır. Sultan şairler arasında yer alan Şah İsmail Hatâyî de Şeyhî'ye nazire yazmıştır. Hatâyî, Şeyhî'nin “senündür” ve “menzildir” redifli

gazellerine nazireler yazmıştır. Hatâyî'nin nazirelerinde zemin şiirlere kelime serveti bakımından bağlı kalarak yazdığı görülmektedir.

Şeyhî'nin Gazeli:

“Gönül bende tapuçı cân senündür
Ne buyursan şehâ fermân senündür

Hatâ kuldân atâ şehden hemîşe
Mürüvvet kânısın ihsân senündür

Felekler müşterîdür gün yüzüne
Süregör iy kamer devrân senündür

Süvâr ol devlet atına melik-vâr
Sa'âdet topın ur meydân senündür

Susamışları iy Hızr-ı zamâne
Suvar kim Çeşme-i hayvân senündür

Bu gece cânımı kurbâna yazdım
Kabûl eyler isen mihmân senündür

Kapına geldi Şeyhî âciz ü hâr
Eger ayb ola ger noksân senündür” [31, s. 127].

Hâtayî'nin Şeyhî'ye yaptığı Nazire:

“Ne buyursan şehâ fermân senündür
Yolunda cân u baş kurbân senündür

Hatâ menden atâ senden eyâ döst
Ki mürvet vaktidur ihsân senündür

Susamış leblerün Hızr-ı zamâna
Suvargil Çeşme-yi hayvân senündür

Süvâr ol dövlet atına hemîşe
Sa'âdet topı hem çevgân senündür

Melekler müşterîdür gül yüzüne
Sür imdi iy kamer dövrân senündür

Ezelden cânımı kurbân virerdüm
Kabûl eyle şahâ fermân senündür

İşiğünde kulundur bu Hetâ'î
Nazar kıl hâlına heyrân senündür” [32, s. 355].

Şeyhî'nin Gazeli:

“Ayagın toprağı cân menzildir
Eşigin ehl-i irfân menzildir

Hayâlin tahtıdır vîrâne gönlüm
Îmâret kıl ki sultân menzildir

Sifâ umar lebinden hasta cânım
Bilir derdine dermân menzildir

Görelî zülfünü haddinde bildim
Ki akreb mâh-ı tâbân menzildir

Eşiginden güzer kıldıkça ey bâd
Hazer kıl kim Süleymân menzildir

Perî yüzlüm sür agyârı kapından
Melek yeri ne şeytân menzildir

Mahallen içre cân verdiği Şeyhî
Makâmı ya'ni cânân menzildir” [31, s. 147].

Hatâyî'nin Şeyhî'ye yazdığı nazire:

“Yanagun ey peri cân menzildir
Bu bülbülnün gül-istân menzildir

Ayagun basdığı yir ey dil-ârâm
Bu mûr için Süleymân menzildir

Saçınun zulmetinde teşne Hızra
Dudağun âb-ı hayvân menzildir

Bitüpdür kâmetün çeşmüm öninde
Ne hoş serv-i hırâmân menzildir

Murâd için gelüpdür dil kapuna
Înâyet kıl ki ihsân menzildir” [32, s. 325].

20. yüzyıl halk sanatçılarından Huzurî, 16. yüzyıl divan şairlerinden Fuzûlî'ye nazire yazmıştır. Aradan geçen yüzyıllara rağmen yazılan bu nazire, iki geleneğinin etkileşiminin süreklilik arz ettiğinin bir göstergesidir.

Fuzûlî'nin Gazeli

“Çeşm-i sûret-bâzıma müjgân saf-ı hengâmedir
Kana batmış her müjem bir şûh-ı gül-gün-câmedir

Tâ hatın üzre ham-ı ebrûların ser-germiyem
Her sözüm derd-i dil imlâsına bir ser-nâmedir

Gösterir her dem alâmetler kıyâmetden kadın
Kâim etmiş hasr burhânın aceb allâmedir

Yüzde nakş-ı hûn-ı dil râz-ı nihânım fâş eder
Şerh-i gam takrîrine her kiprigim bir hâmedir

Derdim oldur kim müselmân olmuş ol tersâ-beçe
Küfre olan zulmler” ya'ni bugün islâmedir

Ey sabâ rahm et ki ol bî-derd kılmış terk-i cevr
Çare-i derd-i dilim mevkûf bir i'lâmedir

Ey Fuzûlî bulmadım reng-i riyâdan bir safâ
N'ola ger meylim bu reng ile mey-i gül-fâmedir” [33, s. 46].

(Huzurî'nin Fuzûlî'nin gazeline yazdığı nazire)

“Mest-i câm-i vahdetiz her tavrımız mestânedir
Gönlümüz rühsâr-ı yâre subh u şâm pervanedir.

Biz hakıyat dersini pîr-i mûgandan almışız
Tekkemiz meyhanelerdir, gönlümüz puthanedir.

Lâübalî meşrebiz âyin ü mezhep bilmeyiz,
Kayd-i âlemden beri ma'muremiz viranedir.

Zikrimiz, âh u enîn, âmalımız dâğ-ı derûn
Devreder elden -ele teşbihimiz peymanedir.

Terk-i suret eyle zâhit hakıyat ehline
Yârdan gayri ne görürüsen mutlaka bigânedir.

Kıyl u kalden vurma dem vaiz yeter kim
Sende yok sıdk u safa hep sözlerin efsanedir.

Kays'e benzetmen Huzurî âşık-ı bîçâreyi
Rahm-i mâderden değil çok eski bir dîvânedir” [34, s. 143].

Çalışmamıza dahil edilen halk edebiyatı ve klasik edebiyat şairlerinin yazdığı şiirler, daha görünür olması için tablo halinde verilmiştir. Tabloda zemin şiirlerin ve nazirelerin matla beyitlerinin verilmesi yeterli görülmüştür.

Tablo1: Çalışmada Geçen Zemin Şiirler Ve Nazireleri:

Nazire Yapılan Şair / Yaşadığı Yüzyıl / Bağlı Bulunduğu Edebi Gelenek			Nazire Yapan Şair/ Yaşadığı Yüzyıl/ Bağlı Bulunduğu Gelenek			Aruz Kalıbı	Nazım Biçimi
Ahmed-i Dâî	15. Yüz yıl	Klasik Türk Edebiyatı ₁	Erzurumlu Emrah	19. Yüzyıl	Halk Edebiyatı	Mefâ'ilün – Mefâ'ilün – Mefâ'ilün – Mefâ'ilün	Gazel
Matla Beyit (Ahmed-i Dâî)	Eyâ hurşid-i meh-pey-ker cemâlün müşteri-manzar Ne manzar manzar-i tâli ne tâli tâli -i enver						
Matla Beyit (Erzurumlu Emrah)	Boyun bir serv-i kâmet ne kâmet kâmet-i Tübâ Ruhun bir lale-i ahmer ne ahmer gonca-i zîbâ						
Bâki	16. Yüz yıl	Klasik Türk Edebiyatı ₁	Erzurumlu Emrah	19. Yüz yıl	Halk Edebiyatı	Mef'ülü - Mefâ'ilü - Mefâ'ilü - Fe'ülün	Gazel
Matla Beyit (Bâki)	Hoş geldi bana mey-gedenün âb u hevâsı Va'llâhi güzel yirde yapılmış yıkılası						
Matla Beyit (Erzurumlu Emrah)	Çün tuttu haset damenin asrın ümerası Döktü yere yüz suyunu dehrin fukarası						
Nedim	18. Yüz yıl	Klasik Türk Edebiyatı ₁	Erzurumlu Emrah	19. Yüz yıl	Halk Edebiyatı	Fâ'ilâtün – Fâ'ilâtün - Fâ'ilâtün – Fâ'ilün	Gazel
Matla Beyit (Nedim)	Sînede evvel ne muhrık ârzûlar var idi Lebde ser-keş âhlar âteşli hûlar var idi						
Matla Beyit (Erzurumlu Emrah)	Bir zaman bu bezimde çok alişânlar var idi Çok şecâ'at sahibi sahib-kırânlar var idi						
Fuzûlî	16. Yüz yıl	Klasik Türk Edebiyatı ₁	Erzurumlu Emrah	19. Yüz yıl	Halk Edebiyatı	Fâ'ilâtün - Fâ'ilâtün - Fâ'ilâtün - Fâ'ilün	Gazel
Matla Beyit (Fuzûlî)	Eyle ser-mestem ki idrâk etmezem dünyâ nedür Ben kimem sâkî olan kimdür mey-i sahbâ nedür						
Matla Beyit (Erzurumlu Emrah)	Sakiya sorma bana keyfiyyet-i sahba nedir Öyle mestim ki taakkul kılmazam dünya nedir						

Nazire Yapılan Şair / Yaşadığı Yüzyıl / Bağlı Bulunduğu Edebi Gelenek			Nazire Yapan Şair/ Yaşadığı Yüzyıl/ Bağlı Bulunduğu Gelenek			Aruz Kalıbı	Eserin Nazım Biçimi
Akkirmanlı Nakşi	17. Yüz yıl	Klasik Türk Edebiyatı	Erzurumlu Emrah	19. Yüz yıl	Halk Edebiyatı	Mefâ'ilün – Mefâ'ilün – Mefâ'ilün – Mefâ'ilün	Gazel
Matla Beyit (Akkirmanlı Nakşi)	Eyâ sen şanma kim senden bu güftârı dehân söyler Veyâ terkib olan unsur yahûd lahm-ı zebân söyler						
Matla Beyit (Erzurumlu Emrah)	Habibâ mihr-i mahbûbun deminden bu zebân söyler Çünân kim kutb-ı irşâdın dilinden ârifân söyler						
Nedim	18. Yüz yıl	Klasik Türk Edebiyatı	Bayburtlu Zihni	19. Yüz yıl	Halk Edebiyatı	Fâ'ilûtün – Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün – Fâ'ilün	Gazel
Matla Beyit (Nedim)	Haddeden geçmiş nezaket yâl ü bâl olmuş sana Mey süzülmüş şişeden ruhsâr-ı al olmuş sana						
Matla Beyit (Bayburtlu Zihni)	Bûy-i mûyun nesc olup kanber nikâb olmuş sana Nâfe-i âhû-yı cennet müşk-i nâb olmuş sana						
Nedim	18. Yüz yıl	Klasik Türk Edebiyatı	Dertli	19. Yüz yıl	Halk Edebiyatı	Fâ'ilâtün – Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün – Fâ'ilün	Gazel
Matla Beyit (Nedim)	Sînede bir lahza ârâm eyle gel cânım gibi Geçme ey rûh-ı revân ömr-i şitâbânım gibi						
Matla Beyit (Dertli)	Râz-ı aşkın dilde pinhân eylerim cânım gibi Sîne-i gencînede mahfûzdur imânım gibi						
Rasih	18. Yüz yıl	Klasik Türk Edebiyatı	Âşık Ömer	17. Yüz yıl	Halk Edebiyatı	Fâ'ilâtün – Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün – Fâ'ilün	Gazel > Murabba
Matla Beyit (Rasih)	Süzme çeşmin gelmesin müjgân müjgân üstüne Urma zahm-ı sineme peykân peykân üstüne						
Murabba'nın İlk Dörtlüğü (Âşık Ömer)	Sevdiğim takım yürü mercânı mercân üstüne Lutf edersen sevme gel her cânı her cân üstüne Zulme bâ'is oldu gâyet ol rakib-i bî'imân Eyleme gel her zamân divânı divân üstüne						
Nazire Yapılan Şair / Yaşadığı Yüzyıl / Bağlı Bulunduğu Edebi Gelenek			Nazire Yapan Şair/ Yaşadığı Yüzyıl/ Bağlı Bulunduğu Gelenek			Aruz Kalıbı	Eserin Nazım Biçimi

Fuzûlî	16. Yüz yıl	Klasik Türk Edebiyat 1	Âşık Ömer	17. Yüz yıl	Halk Edebiyatı	Mefâ'ilün – Mefâ'ilün Mefâ'ilün – Mefâ'ilün	Gazel
Matla Beyit (Fuzûlî)	Ezel kâtibleri uşşâk bahtın kare yazmışlar Bu mazmûn ile hat ol safha-yı ruhsâre yazmışlar						
Matla Beyit (Âşık Ömer)	Ezel kâtipleri hatt-ı siyâhın kara yazmışlar Benim baht-ı siyâhım kara üzre kara yazmışlar						
Şeyhî	15. Yüz yıl	Klasik Türk Edebiyatı	Hatâyî	16. Yüz yıl	Halk Edebiyatı	Mefâ'ilün - Mefâ'ilün Fe'ülün	Gazel
Matla Beyit (Şeyhî)	Gönül bende tapuçı cân senündür Ne buyursan şehâ fermân senündür						
Matla Beyit (Hatâyî)	Ne buyursan şehâ fermân senündür Yoluda cân u baş kurbân senündür						
Şeyhî	15. Yüz yıl	Klasik Türk Edebiyatı	Hatâyî	16. Yüz yıl	Halk Edebiyatı	Mefâ'ilün - Mefâ'ilün Fe'ülün	Gazel
Matla Beyit (Şeyhî)	Ayagın toprağı cân menzildir Eşigin ehl-i irfân menzildir						
Matla Beyit (Hatâyî)	Yanagun ey perî cân menzildir Bu bülbülün gül-istân menzildir						
Fuzûlî	16. Yüz yıl	Klasik Türk Edebiyat 1	Huzurî	20. Yüz yıl	Halk Edebiyatı	Fâ'ilâtün – Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün – Fâ'ilün	Gazel
Matla Beyit (Fuzûlî)	Çeşm-i sûret-bâzıma müjgân saf-ı hengâmedir Kana batmış her müjem bir şüh-ı gül-gün-câmedir						
Matla Beyit (Huzurî)	Mest-i câm-i vahdetiz her tavrımız mestânedir Gönlümüz ruhsâr-ı yâre subh u şâm pervanedir.						

SONUÇ

Halk ve klasik edebiyatımızın Türk edebiyatının farklı kolları olarak birçok müşterek noktaları bulunmaktadır. Nazire geleneği de bu müşterek noktalardan birisidir. Şairlerin yetişmeleri, model aldıkları şiirlerin taklit edilmesiyle başlar sanatçının kendini her yönden geliştirerek ortaya özgün eserler çıkarmasıyla neticelenir. Halk edebiyatı ve Klasik edebiyat arasındaki etkileşimin yansımaları olan ilk nazire örnekleri halk şairleri tarafından yazılmıştır. Türk edebiyatında nazire şartları arasında yer alan, ölçü, kafiye, redif, konu ve eda gibi unsurlara Halk şairlerinin tam olarak uymadığı yapılan incelemelerde görülmüştür.

Klasik şairlerimize nazire yazan, çalışmamızda irdelediğimiz halk şairleri; Erzurumlu Emrah, Dertli, Bayburtlu Zihnî, Âşık Ömer, Hatâyî ve Huzurî'dir. Nazire yazılan şairlere bakıldığında Fuzûlî, Bâkî, Nedim, Şeyhî,

Ahmed-i Dâî gibi Türk edebiyatının zirve isimleri olduğu görülmektedir. Halk şairlerinin yazmış olduğu nazirelerle klasik edebiyat geleneğini yakından takip etmişler ve başarılı örnekler vermişlerdir. Erzurumlu Emrah, Bayburtlu Zihnî ve Âşık Ömer yazdıkları nazirelerle klâsik şairleri başarılı bir şekilde taklit etmişlerdir.

Halk şairlerinin klasik şiir geleneği içerisindeki şairlerimize yazmış oldukları nazirelerde kelime serveti açısından sıkıntı yaşamadıkları görülmektedir. Halk şairlerimiz klasik şiirin kelime servetine vakıf olmaları yanında konuşma dilini nazirelerinde yansıtmışlardır. Nazire yazmak için seçilen şiirlerin nazire mecmualarında en çok tanzir edilen şiirler olması halk şairlerinin klasik şiirin estetik zevk anlayışından haberdar olduklarını göstermektedir. Nazireler bir zemin şiire bağlı yazılan şiirler olduğundan nazire yazan şairler, model aldıkları şiire yazdıkları nazirelerle birbirleriyle de bağ kurmuş olarak değerlendirilebilirler.

KAYNAKÇA

1. Karavellioğlu, M. A. Şeyh Gâlib'in Gubârî'ye Naziresi. Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 2011. 25-11.
2. Yağbasan, M. Z. Halk Edebiyatı Divan Edebiyatı Etkileşimleri. İstanbul: Sosyal Bilimler Enstitüsü. 1992.
3. Yavuz, K. Türk Şiirinde Nazire. Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, 2013. 359-424.
4. Çandır, M. Türk Şiirinde Nazire Geleneği ve Kul Himmet'in Şiirlerinde Nazirecilik. CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 2013. 478-492.
5. Uysal, Y. Halk ve Divan Edebiyatı Müşterekliği Bağlamında . Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, 2021. 195-206.
6. Erkal, A. Bir Divan Şâiri Olarak Erzurumlu Emrah. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi , 2017. 304-324.
7. Yakup Karasoy - Orhan Yavuz. 17. Yüzyıl Saz Şâiri Âşık Ömer Üzerine Bazı Mülâhazalar. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi , 2003. 177-215.
8. Cemal Kurnaz, Halk ve Divan Şiirinin Müşterekleri Üzerine Denemeler, Akçağ Yayınları, Ankara, 1990.
9. Akdemir, İ. Erzurumlu Emrah'ın Hayatı ve Eserleri. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2011.
10. Köprülü, F. 19. Asır Saz Şairleri Erzurumlu Emrah. İstanbul: Evkaf Matbaası. 1929.
11. Sakaoğlu, S. Ercişli Emrah. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. 1987.
12. Köprülü, M. F. Türk Saz Şairleri. Ankara: Güven Basımevi. 1962.
13. Kahve, M. Y. Divan-ı Hikmette Organ Adlarının Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme. Turkologia, 2022. 66-92.
14. Çelepi, M. S. Âşık Ömer Divân'ının Tahlili. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi. 2005.
15. İbraev, M. Âşık Ömer'in Taşkent'te Basılmış Divanı Üzerine Bir İnceleme. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü. 2007.
16. Pala, İ. Divan Edebiyatı. İstanbul: Kapı Yayınları. 2011.
17. Köksal, M. F. Sana Benzer Güzel Olmaz-Divan Şiirinde Nazire. İstanbul: Büyüyen Ay. 2018.

18. Karadayı, O. N. Şiirlerinden Hareketle Erzurumlu Emrah'ın Tarikat Çevreleri ile İrtibatı Ve İlahî Aşk Anlayışı. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi , 2014. 215-242.
19. Özmen, M. Ahmed-i Dâ'i. Ankara: TDK Yayınları. 2017.
20. Erkal, A. Erzurumlu Emrah Divanı. Ankara: Birleşik Yayınları. 2014.
21. Küçük, S. Bâkî Dîvânı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 1994.
22. Doğan, A. S. Erzurumlu Emrah'ın Hayatı ve Eserleri. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi. 1996.
23. Macit, M. Nedim Divânı. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları . 2017.
24. Doğan, M. N. Leylâ ve Mecnun. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı. 2021.
25. Atik, H. Nakşî Ali Akkirmânî Divânı. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2003.
26. Erbay, N. Bayburtlu Zihnî Dîvânı. Erzurum: Bayburt Üniversitesi Yayınları. 2014.
27. Düzgün, D. Dertli Divanı Karşılaştırmalı Metin. Erzurum: Fenomen Yayıncılık. 2011.
28. Pala, İ. Divân Şiiri Antolojisi. İstanbul: L&M Yayınları. 2003.
29. Yakup Karasoy - Orhan Yavuz. Âşık Ömer Divanı. Konya: İnci Ofset. 2010.
30. Kılınç, A. Füzulî Divânı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları. 2021.
31. Mustafa İsen - Cemal Kurnaz. Şeyhî Divanı. Ankara: Akçağ Yayınları. 1990.
32. Macit, M. Hatayî Divânı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları. 2017.
33. Gölpinarlı, A. Fuzûlî Divânı. İstanbul: İnkilap Kitabevi. 1961.
34. Gökalp, M. Şair Keşfi ve Âşık Huzûri. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. 2001.

Андатпа

Назира – бұл ақынның басқа бір ақынның өлеңін өлшем, ұйқас, мазмұн жағынан қолданып қайтадан жазуы. Өнерпаз еліктеуден бастай отырып, өзін-өзі жетілдіріп, одан да жақсысын жарыққа шығарады. Сондықтан да ақындардың қалыптасуында, өзін-өзі дамытуында, шеберлігін шыңдауында назирашылдық үлкен маңызға ие болған. Назира дәстүрін алғаш рет классикалық әдебиетте қолданса, кейін назира халық әдебиеті ақындары тарапынан қолданған. Назиралар бір тілде жазылған шығармалар секілді әртүрлі тілде жазылған шығармаларды жазу арқылы мәдениетаралық өзара байланысты қамтамасыз етті. Бұл мақалада классикалық әдебиет пен халық әдебиеті арасындағы қарым-қатынастың маңызды элементі саналатын назиралық дәстүрдің көріністерін анықтау негізі мақсат болып табылады. Бұл бағытта классикалық және халық әдебиетіндегі негізгі өзара байланыстар назиралық мысалдар арқылы анықталады. Халық ақындарының классикалық ақындарға жазған назира жазуының түбінде қызығушылық пен еліктеушілік болды. Халық ақындарының классикалық ақындарға жазған назиралары екі әдебиеттің ортақ тұсын арттыратын мысал еді. Классикалық әдебиет ақындары жазған назиралармен қатар, халық ақындарының бір-біріне жазған назиралары белгілі. Халық ақындарының назира үлгісімен жазған өлеңдерімен қатар, классикалық ақындардың дәстүрінде де таңдандыратын, сұрыпталған еңбектер бар екені байқалады.

Кілт сөздер: назира, еліктеу, классикалық әдебиет, халық әдебиеті, назира журналдары

(Билал ЕЛБИР, Юсуф АЙДЫН. КЛАССИКАЛЫҚ ӘДЕБИЕТ ПЕН ХАЛЫҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫНДАҒЫ НАЗИРАЛАР)

Аннотация

Назире - это переписывание поэтом стихотворения другого поэта с использованием таких элементов, как размер, рифма и содержание. Художник имеет возможность показать себя с лучшей стороны, совершенствуя себя в производственном процессе, который он начинает с подражания. По этой причине назире играло важную роль в воспитании, саморазвитии и мастерстве поэтов. Первые отражения традиции назире встречались в классической литературе, а затем назире стали использовать и поэты-народники. Назире обеспечивало межкультурное взаимодействие, будучи написанным на произведениях, написанных на разных языках, а также на произведениях, написанных на одном языке. В данном исследовании ставится задача выявить отражения традиции назире, которая является одним из важнейших элементов взаимоотношений классической литературы и народной литературы. В этом направлении выявлены некоторые родственные примеры назире в классической и народной литературе. Восхищение и подражание оказали влияние на то, что народные поэты писали назире для классических поэтов. Назире, написанные народными поэтами поэтам-классикам, являются примером, который увеличивает общие черты двух литератур. Известно, что народные поэты писали друг другу назире, за исключением назире, написанных поэтами классической литературы. Было замечено, что стихи, написанные народными поэтами в назире, также являются произведениями, которыми восхищаются и которые расположены в традициях классической поэзии.

Ключевые слова: назире, классическая литература, народная литература, межмуа назире, подражание.

**(Билал ЕЛБИР, Юсуф АЙДЫН. НАЗИРЕ В КОНТЕКСТЕ
ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ КЛАССИЧЕСКОЙ И НАРОДНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ)**

Metehan AYDIN

Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri (Dinler Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara Türkiye (mete.aydin.ma@gmail.com),
<https://orcid.org/0000-0003-0350-5971>

MACAR BELGELERİNDE *TÁLTOS* MÜCADELELERİ

Özet

Geleneksel Türk dinî inanışları ve/veya Şamanizm ile ilgili literatürde, don değiştirmek olarak adlandırılan, bir hayvanın görüntüsüne bürünmek, Fin-Ugor ve Avrasya Şamanlığı içerisinde önemli bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Don değiştirme, Şamanlık ile ilgili birçok efsane ve memoratta görülen çok yaygın bir motif olduğu gibi aynı zamanda dünyanın birçok bölgesinde şekil değiştirme ya da metamorfoz adı altında önemli bir yer tutar. Bu olgular evrensel özellikler gösterdiği gibi, millî özellikler de barındırır. Türk - Altay Şamanlığı içerisinde don değiştirmek olarak adlandırılan bu olgunun, Türklerle yüzlerce yıl iç içe yaşamış olan Macarların eski dinî inanışlarında *Táltos* olarak adlandırılan şahsiyetler çerçevesindeki inanış kültürü içerisinde de görülür. Bu çalışmada Macar cadı mahkemesi belgeleri ve halk bilimi kayıtlarında yer edinmiş, çoğunlukla boğa ya da ateş formuna bürünmüş *Táltos* mücadele motifleri incelenecek, bu kayıtlardan örnekler sunulacaktır. Çalışmanın amacı Macar *Táltos* motifi ile Avrasya – Türk Şamanlığı arasındaki benzerlikler ve karşılaştırmalar için bir bağlantı noktası oluşturmaktır.

Anahtar Kelimeler: *Táltos*, Boğa, Mücadele, Şaman, Don Değiştirme

Metehan AYDIN

PhD Student, Ankara University, Institute of Social Sciences, Department of Philosophy and Religious Studies (History of Religions), Ankara Turkey (mete.aydin.ma@gmail.com),
<https://orcid.org/0000-0003-0350-5971>

THE *TÁLTOS* STRUGGLE IN HUNGARIAN DOCUMENTS

Abstract

Taking an animal form, which is called “don değiştirmek (metamorphosis) in Turkish Traditional Turkish believes and/or Shamanism also appears as an important phenomenon in Fin-Ugric and Eurasian shamanism. “Don değiştirmek” covers a special place in many places around the world under the name of shape-shifting or metamorphosis as well as it is a very common belief seen in many legends and narrations related to Shamanism. These phenomena contain national features as well as universal ones. This phenomenon, which is called “don değiştirmek” in Turk – Altay Shamanism, has also appeared in the traditional religion of Hungarians who had lived together with Turks for centuries. In this study, the motif of *Táltos* struggles which has taken place in forms of mostly bulls or flames, that appears in witch trials and folkloric records will be analysed, and some examples of those

records will be presented. The aim of this study is to form a connection point for comparisons between Hungarian *Táltos* and Eurasian-Turkish Shamanism.

Keywords: Táltos, Bull, Struggle, Shaman, Metamorphosis

GİRİŞ

Macarlar, Urallardaki yurtlarından günümüzdeki vatanlarına gelene kadarki göçleri boyunca üç farklı yaşam tarzı benimsemişler, birçok topluluk ile etkileşime girmişlerdir. M.Ö. 5000 ila 3000 yılının sonuna kadar Doğu-Batı Urallardaki Fin-Ugor yaşamları sırasında avcı-balıkçı bir toplum olarak varlıklarını sürdürmüşler, buna ek olarak yabancı meyve toplayıcılığı yapmışlar ve göl-nehir kenarlarına yerleşmişlerdir. Doğal olarak manevi kültürleri de bu çerçevede gelişme göstermiş arkeolojik buluntularda görüldüğü üzere maddi kültürlerinde su kuşlarının tasvirlerine daha çok yer vermişlerdir [1, s. 10–12,2, s. 51–53,3, s. 31,32,4, s. 18]. Macar dini inanışlarının en eski tabakası da Ural / Fin-Ugor dönemine denk gelmekte ve bunun kalıntıları *regöslerde* (Şaman şarkıları) ve Macar inanış motiflerinden dünya ağacı elementinde görülmektedir [1, s. 12,5, s. 295–297].

Fin-Ugorlarının ayrışmasının ardından Uralların doğusuna doğru göçen Ugorlar, önceki yaşamlarına oranla daha geniş bölgede daha seyrek yerleşimler oluşturmuş ve aralarındaki kültürel ve dilsel bağ uzaklaşmaya başlamıştır. Coğrafi şartların da değişmesi ile bu ormanlı bozkır bölgesinde M.Ö. 2000 ile 500 yılları arasında yaşayan Ugor topluluklarında manevi kültür de değişime maruz kalmıştır. Bu dönemde Macarların ataları muhtemelen Andronovo kültürünün kuzey sınırları ya da bu bölgenin etki alanı içerisinde yer almıştır. Andronovo kültürü insanları da bu dönemde çoktan karmaşık üretime geçmiş, tarım ve at besiciliği ile ilgileniyorlardı. Muhtemelen Andronova kültürü insanların da etkisiyle Ugorlar arasında tarım ve at besiciliği önemli bir rol oynamıştır ki Macarcadaki “ló (at)”, “nyereg (eyer)”, “fék (dizgin)”, “ostor” (kamçı) gibi atçılık ile ilgili kelimeler akraba Ugor dillerinde de görülmektedir. At hem bir ulaşım aracı hem de besin kaynağı olarak kullanılmış ve zamanla inanış dünyalarını da etkilemiştir. Bunların etkileri, hem Ob-Ugor halklarının şiirlerinde hem de arkeolojik kazılar sonucunda at kurbanı ve atlı gömülme kalıntılarında görülmektedir [1, s. 9–16,3, s. 35,36,4, s. 42–45].

Macarlar için yeni bir dönem, M.S. 500 ile 600 yılları arasında başlamış ve Yurt Tutuş sürecine kadar devam etmiştir. Bu dönemde yoğun Türk etkisi görülmektedir. Bu dönemde günümüz Başkurdistan bölgesine göçen Macarlar, Onogur Bulgarlar ile yoğun etkileşime girmiştir. M.S. 750 civarında ise Volga – Don - Azov Denizi civarına yerleşen Macarlar, artık Hazar egemenliğine girmiştir. Bölgede yarı göçebe yaşam tarzı benimseyen

Hazarların güçlü ekonomisi ve barış sağlayan güçlü ordusu sayesinde zamanla Macarlar da yarı göçebe yaşam tarzı benimsemişlerdir. Bölgedeki Türk etkisi, Macarcada görülen 200 – 250 Bulgar kökenli kelimedede ve 8 Macar boyundan 6 tanesinin isimlerinin Türk kökenli olmasında görülmektedir. Yurt Tutuş dönemindeki Macar boylarının isimlerinin geçtiği tek yazılı kaynak ise Konstantin Porphyrogenitus'un De Administrando Imperio eserinin 40. bölümüdür: *İlki Hazarlardan ayrılan bahse konu Kabarlardır, İkincisi Nyeki; üçüncüsü Megyeri; dördüncüsü Kürtü-Gyermatu; beşincisi Tarjan; altıncısı Jeney; yedincisi Keri; sekizincisi Kesi*[6, s. 175].¹ Muhtemelen Macar okur-yazarlığı da bu dönemde başlamış bulunmaktadır ki “ır” ve “betü” (yazmak ve harf) kelimeleri de Bulgar kökenlidir [1, s. 25–26,3, s. 44,45]. Sonuç olarak, iki etnik unsurun kesişmesinden antropolojik, ekonomik düzen ve kültür açısından “Türk-Ugor” olarak adlandırılabilir niteliksel olarak yeni bir etnik birim ortaya çıkmıştır. Türk kökenli etnik unsurlar yavaş yavaş Macar-Ugor temel katmanına katılarak, Macar-Ugor elementleri antropolojik karakter ve kültür noktasında asimile ederken, Macar-Ugor elementleri de Türk etnik unsurları kelime açısından asimile etmiştir [1, s. 23–28,3, s. 41–47,4, s. 89,90].

Macarlar, 895 yılında Yurt Tutuş döneminin başlaması ile artık farklı bir döneme girmişler, yeni bir coğrafyaya taşınmışlardır. Burası hem coğrafi olarak hem de çevredeki toplulukların dilleri, dinleri ve yaşam tarzları olarak çok farklı bir bölgedir. Bu nedenlerden dolayı Macarlar, buradaki topraklara yerleşmeye başlayarak hızla tarım ile ilgilenen bir batı toplumuna doğru evrilmiştir. Géza, hızla Macarları batıya doğru yöneltmiş, Hristiyanlaşma hızlanmıştır. 10. yüzyılda muazzam ekonomik, sosyal, kültürel değişiklikler meydana gelmiş ve Macarlar, yavaş ancak emin adımlarla Orta Avrupa karakterine bürünmeye başlamıştır. Bu dönemde sosyal tabaka değişime maruz kalmış, göçebe elit kesim sosyal prestijini ve ekonomik önemini kaybetmiş, akınların dönemi son bularak tarım köyleri ağı gelişmiştir [1, s. 40,4, s. 163–167].

Hristiyanlığın Macarlar arasında kök salması, tarım ekonomisi ve yerleşik hayata geçişin ardından bile hayvancılık terk edilmemiş, Büyük Macaristan Ovası'nda özellikle Tisza ve Tuna bölgelerinde çoban hayatı varlığını 19. yüzyıl ortalarına kadar sürdürebilmiş hatta Macaristan, tarım endüstrisine sahip Batı Avrupa'ya kıyasla, uluslararası mal alışverişinde uzun süre hayvan yetiştiren bir ülke olmuştur. Çoban kültürü ile birlikte aynı zamanda Macar kültürü de varlığını devam ettirmiştir [4, s. 166]. Bu

¹ Konu hakkında detaylı bilgi için bkz: Berta, Á. (1998): On the Turcic Origin of the Names of the Hungarian Tribes. *Turkic Languages*, Vol. 2, s. 32-48

bölgelerde tarım ana geçim kaynağı olmamış, sadece ek ürün olarak yetiştirilmiş, ana ekonomik kaynak hayvancılık olmuştur. Gyórfy István ve Szűcs Sándor bu konuda şu bilgileri vermektedir:

Dedelerimiz ve büyükbabalarımız tarım insanı değillerdi. Ekip biçtiler, ancak ekmek için yeterli olduğu kadar. Eğer hasat iyiye, fazlasını tüketirlerdi, eğer hasat iyi değilse aç kalırlardı, daha doğrusu eti ekmeksiz yerlerdi. Bunun 1863¹ yılında da yaşandığını atalarımızın hikayelerinden biliyoruz [7, s. 8].

Ekin sadece o yılın ekmeği için yapılırdı, çiftçilik daha çok bir yan uğraştı. Fakir insanın önüne serilmiş asıl masa, çaylılardı... Çiftçinin de zenginliği verimli topraklardan değil, büyük hayvan sürülerinden geliyordu. Sel bölgeleri, dolgun otlaklar ve kuru bataklık alanlarda göçebe ve yarı-göçebe hayvancılık gelişti... Eski zabıtlarda görülebileceği üzere, yüzyıllarca zanaatlarını devam ettiren ve saygın çoban ailelerimiz vardı... Çobanlık mesleği babadan oğula geçerdi [8, s. 24,25].

Görüldüğü üzere Macarlar tarih boyunca sırasıyla avcı-balıkçı, göçebe-çoban ve tarımsal faaliyetlerin etkin olduğu üç farklı yaşam tarzını benimsemişlerdir. Benimsedikleri ekonomik düzen ve yaşadıkları bölgede karşılaştıkları toplumların da etkisi ile kültürleri ve dinî inanışları da çok katmanlı bir yapıya bürünmüştür; Orijinal Fin-Ugor elementleri, İran etkisinde Macar-Ugor elementleri, Türk etkisinde Macar-Türk elementleri ve son olarak yerleştikleri bölgedeki halkların Hristiyanlık öncesi ve sonrası kültürel elementleri.

Hristiyanlığın kabulü, yerleşik hayata geçiş, yeni sosyo-ekonomik düzen gibi değişimler sonucunda, Yurt Tutuş öncesindeki Macar din dünyası, kendisini bir arada tutan gücü yitirmiş ve onu oluşturan parçalar dağılmaya başlamıştır. Ancak şunu da hatırdan çıkarmamak gerekir: “*Genel olarak inanışların “tarih aşan” bir yönü bulunmaktadır. Bu yönüyle inanışlar ve bu inanışlarla ilgili uygulamalar pek çok yönüyle yeni din ve kültürle birlikte varlığını sürdürülebilmektedir*” [9, s. 112]. Bu bilginin ışığında baktığımızda Macarların eski inanışlarının bu parçalarından bazılarının iz bırakmadan yok olmuşken, bazılarının ise varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Bir kısmı “hurafeye” dönüşmüş, inandırıcılığını yitirmiş, bir kısmı masallarda kendini gizlemiş ya da çocuk oyunları içerisinde yaşamını sürdürmüştür [10, s. 7]. Bu eski dünyaya ait bazı parçalar, Hristiyan dinî elementleri ile birleşerek içerisinde birçok Hristiyanlık dışı ya da Hristiyanlık miti ve kültü ile örtüşen elementleri barındıran ve hatta bunları yeniden şekillendiren senkretik halk dinî ortaya çıkarmış [11, s. 309,310] ve

¹1863 yılında Macaristan’da telafisi uzun yıllar alacak büyük bir kuraklık/ kıtlık meydana gelmiştir.

bu parçalar böylece sonraki bin yıl daha popüler hafızada yaşamaya devam etmiş [1, s. 40], bu inanış motiflerinin en büyük taşıyıcıları da Tisza – Tuna bölgesindeki çobanlar olmuştur [8, s. 139,12, s. 404].

Macar tarihî üzerine yapılan araştırmalar şamanlığın Yurt Tutan Macarların mitolojik dünya görüşünü şekillendirmede önemli bir rol oynadığı konusunda hem fikirdir. Macar dünya görüşünü etkileyen bu Şamanlık elementleri yüzyıllarca korunarak gelmiş, Macar folkloru en yakın örneklerinin Sibiryalı halklarında görüldüğü Şaman hastalığı, parçalanma, dünya ağacına tırmanma gibi motifleri muhafaza etmiştir [13, s. 220,221]. Diószegi Vilmos da hayat tarzının manevi kültürün ayrılmaz bir parçası olduğu düşünülürse, Macarların manevi kültürlerinin Fin-Ugorlar ve Türkler ile önemli derecede benzerlikler göstermesinin kaçınılmaz olduğunu ve bu nedenle Macar manevi kültüründe Şamanlığın izlerinin ortaya çıkmasının şaşırtıcı olmadığını belirtmekte ve bu noktada Macar *Táltos* figürünü Şaman motifleri ile karşılaştırdığımızda gerçekten büyük benzerliklerin göze çarptığını ve *Táltosun*, Macar şamanından başkası olmadığını ifade etmektedir. Onun bu konudaki kanıtı ise bu inanış çerçevesinin Macarların Orta Avrupa’daki komşuları arasında bilinmemesidir [14, s. 315].

TÁLTOS

Macarların eski inanışlarına dair çalışmalar, 19. yüzyılda kapsamlı bir şekilde yapılmaya başlanmış, bu alanda ilk önemli adımlar, İpoly Arnold, Kállay Ferencz ve Antal Csengery tarafından atılmış ve İpoly Arnold, *Táltoslar* hakkında önemli bilgiler sunmuştur. Fin – Ugor ve Türk Şamanları ile *Táltoslar*ın benzerliği konusunda en önemli çalışmalar Gyula Sebestyén, Kálmány Lajos, Solymoss Sándor ve Róheim Géza ile başlamıştır [14, s. 318]. Róheim Géza, cadı mahkemelerinin kayıtlarının incelendiğinde, Orta Avrupa’daki cadılar ile *Táltoslar* arasında keskin bir farkın olduğunu ve *Táltoslar* ile ilgili verilerin incelendiğinde ise Şamanlık ile tam örtüşen bir resim ile karşılaşıldığını belirtmiştir [15, s. 35–41]. Ayrıca Diószegi Vilmos, birçok çalışmasında *Táltos* figürünü incelemiş ve Fin-Ugor ve Türk Şamanlığı ile karşılaştırarak, bu konuda önde gelen kişilerden birisi olmuştur¹.

¹ 1952 A viaskodó táltosbika és a sámán állatalakú életlelke *Ethnographia* LXIII: 308–355.

1953 Adatok a táltos révülésére *Ethnographia* LXIV:303–310.

1954 A honfoglaló magyar nép hitvilága (“ösvállásunk”) kutatásának módszertani kérdései *Ethnographia* LXV:20–65.

1958a *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben* Budapest: Akadémiai Kiadó.

1958b Die Überreste des Schamanismus in der ungarischen Volkskultur *Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae* VII:97–135.

1960 Uráli párhuzamok táltosaink “felesleges csont” képzetéhez *Ethnographia* LXXI:455–457.

1967 *A pogány magyarok hitvilága* (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 4.) Budapest: Akadémiai Kiadó.

*Táltos*lar ile ilgili en önemli bilgiler, 19–21. yüzyıllarda yapılan halk bilimi çalışmalarından elde edilmiştir. Ayrıca 17.–18. yüzyıl cadı mahkemeleri verilerinde de *Táltos*lar ile ilgili 35 veri incelemiştir [13, s. 219,14, s. 320,16, s. 6–15]. Yazılı kaynaklarda *Táltos* adıyla, 15.–16. yüzyıllarda da karşılaşılmaktadır: 1424 yılında Thoma Thalthos, 1466’te Petro Thaltos, 1484’te Valentini Thalthos, 1516’da Petrus Thalthos ve 1544 yılında Blasii Thalthos isimleri bulunmaktadır [17, s. 955] ve Pais Dezső, bu tarihi 1211 yılına kadar indirmektedir [18, s. 88].

Hristiyan Macaristan Krallığının 1000 yılında kurulmasından sonra eski Macar inanışları halk arasından silinmeye çalışılmış ve kayıtlarda dahi artık bahsedilmez hale gelmiştir. Bu nedenle Yurt Tutuş dönemi ya da öncesi ile ilgili şu ana kadar hiçbir kaynakta *Táltoslar* ile ilgili bir veri elde edilememiştir. Ancak eski inanışlarına dönmek isteyen bazı kesimler, Békés bölgesinin lideri Vata (Vatha) ve ardından oğlu János önderliğinde 1046 ve 1061 yıllarında iki isyan başlatmışlardır. Bu isyanlar sırasında, kroniklere göre, isyancılar etraflarına büyücü, falcı ve kahinler toplamışlardır [19, s. 155–157]. Bu kayıtlarda “*Táltos*” adı geçmese de büyücü, falcı ve kâhin olarak adlandırılanların arasında, onların da bulunmuş olmaları muhtemeldir.

Táltos mücadelesi ile ilgili bilgiler, genellikle 19. – 20. yüzyıl halk bilim verilerinden gelmekteyken 18. yüzyıl cadı mahkemelerinden de veriler elde edilebilmekte hatta bu tarih 17. yüzyılın ilk yarısına kadar takip edilebilmektedir. 1620 yılında Doboz-Békés arasındaki sınır ile ilgili oluşturulan bir dava kaydında bir tanık şu bilgileri sunmaktadır:

Békés’li Táltos Doboz’lu Táltos ile mücadele etti ve Doboz’lu Táltos Békés’li Táltosa üstün geldi [20, s. 225].

a) *Táltosların Özellikleri*

Táltoslar hakkındaki veriler incelendiğinde bazı karakteristik özellikler ortaya çıkmakta, *Táltos* figürünün bir ana hattını çizmek böylece mümkün olmaktadır. Ana konumuzun dışına çıkmamak adına burada bütün örnekler verilememekle birlikte *Táltosların* bazı karakteristik özellikleri olarak şunlardan bahsedilebilir:

I. *Táltoslar*, bu görevlerini sonradan kendileri seçmezler, tıpkı Şamanda olduğu gibi doğuştan bu yetenek ile dünyaya gelirler, Tanrı tarafından bu şekilde yaratılırlar. Ayrıca tıpkı Şaman gibi *Táltos* olacak

1969 A honfoglaló magyarok hitvilágának történeti rétegei: a világfa *Népi kultúra – népi társadalom* II–III:295–326.

1971 Hungarian Contribution to the Study of Shamanism. *Műveltség és Hagyomány* XIII–XIV:553–566.

1973 A táltos alakjának földrajzi elterjedéséhez *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv* I, 189–204

kişinin bazı ön belirtileri vardır. *Táltos* olacak kişi dişleri ile ve/veya kese içerisinde dünyaya gelmeli ya da fazladan bir kemiği, parmağı olmalıdır:

1715 yılında Hajdúszoboszló'da Anna Belényesi davasında 50 yaşında bir tanık Anna Belényesi ile arsında geçen bir konuşmada *Táltosluğun* anne karnında belirlendiğini şu sözler ile ifade etmektedir: "*Táltos anne karnında Tanrı tarafından seçilir*" [21, s. 318].

Erzsébet Balási davasında bir tanığa göre de Bayan Bartha (Erzsébet Balási)'nın ülkedeki en güçlü *Táltos* olduğunu ileri sürdüğü abisi Pál Balási'den bahsederken Tanrı'nın onu bu şekilde yarattığını, *Táltos* ilminin kimseye öğretilmediğini söylediğini ifade etmiştir:

Büyük bir iç çekerek abisinden bahsetti: "Ah benim canım abim, eğer ölmeseydi, şu an bu kadar acı çekmezdim, çünkü bu ülkede ondan daha güçlü bir Táltos yok" dedi. Tanık sordu "Ve sen de mi öylesin (Táltos)"? Bayan Bartha "Evet, gerçekten de öyleyim" diye cevapladı. Tanık sordu: "Bunu nerede öğrendin"? Bayan Bartha Tanrı'nın onu bu şekilde yarattığını söyledi [22, s. 395].

"-Başkalarına da öğretti mi? Kime ve nasıl? – Taltosluğu kimseye öğretmedi, çünkü tanrı onu anne karnında yaratır-verir" [23, s. 360].

Aynı şekilde, 1735 yılında Bereg vilayetinde kendisine *Táltos* diyen Borsi Ilona adında bir sanık, ifadesinde kendisinin dünyaya bu ilim ile geldiğini, bunun kendisine anne karnında Tanrı tarafından verildiğini, çünkü dişleri ile doğduğunu söylemiştir: "*bilgisini annesinin karnında elde ettiğini ve yarı-Táltos olduğunu çünkü sol tarafında azı dişi ile doğduğunu ifade etti*" [24, s. 304].

Bács-Bodrog¹ vilayetinde dişleri ile dünyaya gelen çocuğun geleceği söyleme yeteneğine sahip olacağına inanılır ve Torontál² vilayetinde ve Békés'de³ dünyaya dişleri ile gelen çocuğun *Táltos* olduğuna inanılır [12, s. 405,25, s. 51].

Matolcs'da kaydedilen bir veri de diş ile doğmanın *Táltosluğun* bir alameti olduğunu ifade etmektedir: "*Fodor Évá'nın Táltos bir kızı oldu. İki sıra dişi ile doğmuştu, altta ve üstte*" [26, s. 118].

Bir diğer veriye göre de *Táltos* olmanın bir diğer belirtisi fazladan bir kemiğinin olmasıdır: "*Ona seve seve süt verdiler ve sütü uzatır uzatmaz, sağ elinde 6 parmağı olduğunu gördüler. Ama görmemiş gibi yaptılar*" [12, s. 406].

Şamanlık ritüelinde de ikinci kez doğma olarak değerlendirilen ritüel ölümün ardından, Şaman olabilmesi için adayın vücudunda bir veya birkaç

¹ Günümüzde büyük çoğunluğu Sırbistan, bir kısmı Macaristan'da bulunmakta

² Günümüzde büyük çoğunluğu Sırbistan ve Romanya arasında kalmakta ve küçük bir kısmı Macaristan'da bulunmaktadır.

³ Macaristan'ın güneydoğu bölgesinde, Romanya'ya sınır bir vilayet.

kemiğinin fazla olması gerekir. Bunun anlamı, sıradan insandan yaratılış itibari ile farklılık arz etmesi ve yaratılıştan Şamanlık için seçilmiş olması düşünülebilecek bu kontrol süreci Şamanın sıradan insan olmadığı kanıtını güçlendirmek amacı taşımaktadır [27, s. 55]. Teleüt Şamanlarına göre de Şamanlık miras yoluyla geçer ve ölen şamanın ruhu yeni aday arar ve kendi akrabaları arasından birini seçer. Ayrıca her şaman Ülgen tarafından tayin edilir, yoksa Şamanlık yapamayacağına inanılır. Seçilen adayı ruh basar yani şaman hastalığı başlar. Ruhlar, adayı özel bir kazanda pişirdikten sonra etini kemikten ayırıp dikkatlice uzun süre kemikleri sayarlar. Eğer kemiklerin sayısı belirlenen miktardan az olursa, o zaman aday, Şaman olamaz ve ruhlar tarafından öldürülür. Eğer kemiklerinden biri veya birkaçı fazla ise o zaman aday istese de istemese de Şaman olmalıdır [28, s. 15–17]. Fin-Ugor Laponlara (Sami) göre de bir kişinin Şaman olabilmesi için ağzında dişleri ile dünyaya gelmiş olması gerekmektedir. Ob-Ugorlardan Hantilerde (Ostyaklar) de dünyaya dişleri ile gelen bir çocuğun Şaman olacağına inanılır [25, s. 55–59].

2. *Táltosların* ilmi de çok büyüktür. Gizli hazinelerin yerlerini bilirler, ama onlara asla dokunmazlar:

“... (tanık) ondan (Örse Tott) yeryüzündeki her şeyi, toprağın altında gömülü olanları bildiğini, ama onu kendisi için istemediğini duydu. Tanık ondan kazıp para bulabileceği bir yer var mı diye söylemesini istedi çünkü fakir bir oğlandı. Örse Tott cevapladı: “Sana söylemeye cesaret edemem çünkü arkadaşlarım bana sinirlenir, kimseye söylemeyeceğim ve kendim de ona dokunmayacağım.” [22, s. 464].

“Çocuğun *Táltos* olacağını bildirdi. Ak saçlı adam ayrıca çocuğun gömülü paraları göreceğini haber verdi (kehanette bulundu), ama bu yeteneğini sadece başka bir köyün sınırını geçmezse (köyünden ayrılmazsa) koruyabilecekti. Çocuk parayı gördü de! Bir keresinde büyük bir para yığını gördü, ama tam almak üzereydi ki bir av köpeği peşine düştü, onu parçalayacaktı.” [26, s. 118].

3. *Táltoslar* şekil değiştirebilirler, hayvan formuna bürünebilirler ve diğer *Táltoslar* ile savaşır. Savaşı hangi *Táltos* kazanırsa o yıl onun ülkesinde bolluk ve bereket olur:

“Onun *Táltos* olduğunu hemen bildi, çünkü rüyasında (uyurken) ağzı açıktı ve ağzının altında ve üstünde iki sıra diş vardı... Yolun (iki tarla arasındaki) sonunda iki boğa çarpışacak, bastonun ile büyük olanın arka toynaklarına vur, bu yeterli. Ama bağırmasam, sorun yoktur.” “O zaman ne yapmalıyım.” “Hiçbir şey. Kulübeyi toprakla siva ki içine su akmasın, çünkü güzel yağmur yağacak, inan bana.” Yaşlı bekçinin bu sözü dinlemesi iyi oldu, çünkü güzel bir yağmur yağdı, yardımı bile olmadan.” [12, s. 408].

4. *Táltoslar* sağaltma yapar, cadıları saptar ve eylemlerini bozar. 1728 yılında Jászberény’de görülen Örsze Tóth davasında 58 yaşında bir

tanık Örzse Tótht'un büyüü yapan cadıyı tespiti hakkında şu ifadeleri vermiştir:

“Örzse Tótht ona banyo yaptırıyordu ve bu sırada ona senden 10 Forint alan kişi senin kalbinin derinliklerine baktı ve sonra seni büyüledi.” [22, s. 460].

Cegléd'ten *Ilona Borsi* isimli bir kadın 1735 – 36 yılında Kisdobrony, Bereg'te mahkemeye çıkarıldı. Gönüllü olarak verdiği ifadesinde *Táltos* ve yarı *Táltos* arasındaki farkı açıklarken şu bilgileri sundu:

“Açıklamasına göre, *Táltos* ve yarı *Táltos* arasındaki fark, *Táltos* hepsinden öte kendi ülkesi için savaşır ve yarı *Táltos* sadece tedavi işlemi yapar, ama kimseye büyü yapmazlar, ancak cadıları tanır/bulur ve onların eylemlerini bilirler” [24, s. 304, 305; 29, s. 250, 251].

5. Belayı ve zamanını söylerler: 1711 yılında Debrecen'de asli olarak gömülü hazineleri aramakla suçlanan *Mihály Szaniszlai* mahkemeye çıkarılmıştır. Mahkeme sırasında 14. tanık Szilvási Gáspárné şu ifadeyi vermiştir:

“...Hatvan sokağının yanıp kül olacağını, Debrecen toprağında o kadar çok kan akıtılacak ki atın, kanı gövdesiyle iteceğini söylediğini duydum” [23, s. 253].

Türk Şamanlarının da bunlar ile birebir örtüşen görevleri bulunmaktadır; Hastaları iyileştirmek, ölen adamın ruhunu öteki dünyaya götürmek, kısırlığı tedavi etmek, avın bol olmasını sağlamak, fal bakarak gelecekte haber vermek, evi kötü ruhlardan temizlemek, kurban sunmak (Gök Tanrı ve atalara sunulanlar hariç), mevsim ritüellerini düzenlemek, sığırlara ve atlara zarar veren ruhları kovmak, kayıp eşyalardan haber vermek vs. [27, s. 21].

Verilerin incelenmesi sonucu çizilen *Táltos* inanış haritasına göre, bu inanış çerçevesinin Alföld'de¹ bulunduğu, Mátra ve Bükk² bölgelerinde biraz daha silik ve zayıf bir şekilde ortaya çıkmakta olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Transtuna bölgesinde ise tamamen siliktir. Hatta burada *Táltos* adı dahi kaybolmuş ve diş ile doğmak, süt sevmek, hazine bulmak gibi motifler çoktan Garabonciás adı ile ilişkilendirilmiştir. Bu inanış haritasını Yurt Tutan Macarların yaşam tarzı, yani göçebelik – çobanlığın yoğunluk haritası ile üst üste koyduğumuzda da net bir eşleşme ile karşılaşılmaktadır [14, s. 315–317]. Yani *Táltos* inanışı, Yurt Tutan Macarların yaşam tarzı hayvancılığın devam ettirildiği bölgelerde yaşamaya devam etmiş, *Táltos* inanışını çobanlar taşımışlar, bu inanış çerçevesi çoban kültürünün 19.

¹ Büyük Macaristan Ovası, günümüz Macaristan'ının doğu ve güney bölümleri ile Kuzey Macaristan Dağları ve Transtuna Dağları ile sınırlıdır, ayrıca Slovakya'nın doğusu, Ukrayna'nın güneybatısı, Romanya'nın batısı, Sırbistan'ın kuzeyi ve Hırvatistan'ın doğusu.

² Kuzey Macaristan Dağları bölgesinde bulunmaktadırlar.

yüzyılda gerilemesinin ardından yoğunluğunu kaybetse de 20. yüzyıla kadar yaşayarak gelmiştir. Tüm bunlara ek olarak, *Táltos* söylencelerinin, Avrupa'da sadece Macarlar arasında yaşadığı görülmekte, bazı güney Slav halk gruplarında benzer motifler¹ göze çarpmaktaysa da temel prensiplerindeki farklılıklar ortaya konulabilmektedir. Buna karşılık, *Táltos* söylencelerinin temel prensipleri Avrasya'ya doğru ilerledikçe Türk ve Ugor geleneklerinde tekrar ortaya çıkmaktadır. Bu doğrultuda bu söylencelerin, Yurt Tutuş öncesi Macarların hatıraları ve Şamanlığın bir izi olduğu söylenebilmekte, *Táltoslar* hakkında edinilen etnografik bilgiler arttıkça da bu motifinin eski Türk mitik inanışları ile arasındaki bağlantı daha net bir şekilde görülmeye başlamaktadır [30, s. 117, yazarın notu].

b) *Táltos*'larda Don Değişirme ve *Táltos* Mücadele Motifi

Diószegi Vilmos, Yurt Tutuş dönemi Macarların inanış dünyası ve dünya görüşlerini yeniden yapılandırmak isteyen araştırmacıların önünde tek bir görev durduğunu belirtmektedir: “Macarların günümüzdeki manevi kültürü içerisinde kökenleri Yurt Tutuş öncesine dayanan motifleri seçmek ve kanıtların da yoğunluğu birlikte olabildiğince çok sayıda paralel motif ile söz konusu sorunun Avrupa inanış çerçevesinde bulunmadığını, buna karşılık Kuzey ve Orta Asya inanış çerçevesinde iyi bilindiğini ve dolayısıyla bu motifin Yurt Tutan Macarların kültürünün bir parçası olabileceğini kanıtlamak. Söz konusu bu motiflerden bir tanesi de *Táltos* sistemi içerisindeki mücadele motifidir.” [5, s. 297; 14, s. 317].

Táltos mücadele motifini detaylı bir şekilde ilk Kálmány Lajos ele almıştır. 1917 yılındaki çalışması ile mücadele eden *Táltos* motifi ile benzer özellikler gösteren Vogul halk inanışındaki *Jarkum* arasında bir karşılaştırma yaparak ikisinin benzer olduğu sonucuna varmış [31, s. 260–266] ancak Diószegi Vilmos, Vogul *Jarkum* figürünün Şaman olmaktan ziyade bir dev olduğunu ve *Jarkum* figürünün net bir resminin çizilmeden *Táltos* – *Jarkum* benzeştirmesine dikkatle yaklaşılması gerektiğini savunmuştur [14, s. 318]. Ardından Róheim Géza, Solymoss Sándor ve geniş çaplı olarak Kodolányi János ve Diószegi Vilmos, *Táltos* mücadelesi motiflerini incelemiştir [14,15, s. 35–42, 70–77,32, s. 31–37,33].

Diószegi Vilmos, ilk olarak güney Slavları arasındaki benzer motiflerin incelendiğinde *Táltos* mücadele motifi ile arasında keskin farklılıkların görüldüğünü ancak Vogul, Lapon, Samoyed, Altay Türkleri, Teleüt, Yakut ve Mançu-Tunguz Şamanları ile *Táltoslar* arasındaki göze çarpan benzer motifler neticesinde mücadeleciler Şamanların, Şaman

¹ Hırvatistan'da *kresnik* ve Sırbistan, Bosna, Hersek ve Karadağ'da *zduhač*. Konu hakkında detaylı bilgi için Bknz: Gábor Klaniczay, ‘Shamanistic Elements in Central European Witchcraft’, in The Uses of Supernatural Power. ThemTransformation of Popular Religion in Medieval and Early Modern Europe (Cambridge: Polity Press, 1990), 230–260.

dünyasında yaygın bilinen bir motif olduğunu ve bu nedenle *Táltos* mücadelesinin de Yurt Tutuş öncesine dayandığını ileri sürmektedir [14, s. 322–326]. Mircea Eliade de Şamanların mücadelelerinin bazen agresif bir tavır aldığını, bazı Sibiryaya geleneklerinde Şamanların hayvan formunda sürekli birbirleri ile mücadele ettiklerini ifade etmekte ve bu derecede saldırganlığın aslında bir istisna olduğunu ve Sibiryaya Şamanları ile Macar *Táltoslarına* özgü olduğunu vurgulamaktadır [34, s. 509].

1. Macar Belgelerinde *Táltos* Mücadelesini Konu Edinen Kayıtlar

Macarların Hristiyanlık öncesi dünya görüşleri ile ilgili materyallerde erken döneme ait yazılı kayıtlar bulunmamaktadır. Bu nedenle ikincil kaynaklara yönelmek gerekmektedir. Arkeolojik bulgular, eski çağların yazarları, orta çağ kronikleri gibi mitolojik verilere dair bu kaynaklar arasında özellikle vurgulanması gereken folklorudur, çünkü folklorun sözel kültürel verileri birçok yabancı etkiye rağmen antik mitolojik düşüncenin belli başlı unsurlarını koruyabilmiştir. Bu alanda özellikle 19. yüzyıl yazarlarının zamanın folklorik verilerini topladığı eserleri çok değerli kaynaklar olarak ortaya çıkmaktadır [13, s. 219]. *Táltoslar* birçok anlatıda birbirleri ile mücadele ederken tasvir edilmektedir ancak bu *Táltos* mücadelesi motifini bilim literatürüne ilk defa duyuran belge, 1851 yılında yayımlanan ve Csallóköz ve Dunaszerdahely'e¹ dair halk inanışlarından bilgiler sunan Karcsay bildirgesidir:

“Táltoslar dünyaya dişleri ile gelirler, dişleri dökülmez; ama ebe ya da başkası bu sırrı söylerse, Táltos çocuk büyüyemez hemen ölür. Hayvanlar da Táltos doğurur, özellikle atlar ve bunlar gizlilik içinde büyütülmelidir ve sadece bir Táltos bunu kullanabilir. Böyle bir ata sahip olan Táltos, büyük işler başarır, özellikle de savaşta. Táltos ilmi çok büyüktür, hazinelerin yeraltında nerde gizlendiğini bilir, ama onu almaya gücü yoktur. Ancak, Táltosun şekil değiştirme yeteneği vardır, farklı hayvan formlarına bürünebilir, çoğunlukla çoban ya da ırgat şeklinde gizlenir, her yedi yılda diğer ülkelere gitmek ve oraları Táltoslar ile dövüşmek zorundadır ve kim dövüşte galip gelirse, onun ülkesi o yılı çok bereketli geçirir” [35, s. 500].

İpolyi Arnold da 1854 yılında yayımladığı “Magyar Mythologia” başlıklı eserinde, bulguları çerçevesinde şu bilgileri sunmaktadır:

“Táltoslar genellikle ağırbaşlı, düşünceli ve üzgündürler; dövüşmek zorundadır, daha doğrusu bir boğa ile dövüş zamanı o da bir boğa olur, dövüşürlerken her ikisinin de ağzından kızgın alevler çıkar” [36, s. 449].

¹ Günümüz Slovakya'nın güneybatı bölgesinde.

19.–21. yüzyıldan gelen *Táltoslar* ile ilgili halk bilimi kayıtları önemli verilerle donanmış bulunmaktadır. Bu veriler arasında *Táltos* mücadelesini konu alan kayıtlar daha çok 20. yüzyılın ilk yıllarında, büyük çoğunluğu da Macar Etnoloji Derneği bünyesinde 1890 yılında yayına başlayan *Ethnographia* dergisinde yayınlanmıştır.¹ Diğer dergilerde yayınlanan verilerin yanı sıra, Diószegi Vilmos, Róheim Géza, Szűcs Sándor gibi isimler yaptıkları çalışmalar ile de bu konuda önemli veriler ve analizler sunmuşlardır.²

Halk Bilimi verilerinin yanı sıra 17–18. yüzyıl cadı mahkemeleri verileri de *Táltoslar* ile ilgili çok önemli kaynaklar olarak ön plana çıkmaktadır [16, s. 13–15]. Cadı mahkemelerinde geçen *Táltos* verileri Éva Pócs, Gábor Klaniczay, Ildikó Kristóf gibi isimlerce çeşitli çalışmalarla analiz edilmiştir.³ Ayrıca Cadı mahkemelerinin yanı sıra, 1620 yılında bir sınır davası ile ilgili bir kayıta da *Táltos* mücadelesi ile ilgili bir ifadeyle karşılaşılmaktadır:

“Békés’li Táltosun Doboz’lu Táltos ile mücadele ettiğini ve Doboz’lu Táltosun Békés’li Táltosa üstün geldiğini söyledi, iki tarafta sınırı eşit bir şekilde geçti” [20, s. 225].

19. –21. yüzyıla ait halk bilimi verilerinin büyük çoğunluğu havaya hükmeden – mücadele eden *Táltoslar* ile ilgili olmakla birlikte daha az kısmı gömülü hazineleri bulmak, cadıları tanımlamak ve büyülerini bozmak ile ilgilidir. 17.–18. yüzyıl cadı mahkemeleri verilerine bakıldığında ise çok farklı bir resim ortaya çıkmaktadır. Bu veriler incelendiğinde, cadı

¹ Kálmány Lajos. “Összeférhetetlen Tátosainkról”. *Ethnographia* 1917; Luby, Margit. “Babonás történetek”. *Ethnographia* 1927; Luby Margit. *Táltosokról és lidércekről*. *Ethnographia*. 1928; Szűcs, Sándor. “Táltosok és boszorkányok a Nagy-Sárréten”. *Ethnographia*, 1936; Kodolányi János: *A táltos a magyar néphagyományban*. *Ethnographia* 1945; Szűcs Sándor. “Időért viaskodó táltosok”. *Ethnographia* 1951; Diószegi Vilmos: *A viaskodó táltosbika és a sámán állatalakú életlelke*. *Ethnographia* 1952; Ferenczi, Imre. “A táltos és a garabonciás képzete a jugoszláviai magyaroknál”. *Ethnographia*, 1974.

² Róheim Géza. *Magyar néphit és népszokások*. Budapest. 1925; Végh József. *Sárréti népmesék és népi elbeszélések*. Debrecen, 1944; Diószegi Vilmos. *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*. Budapest. 1958. 342-385; A pogány magyarok hitvilága. Budapest. 1967. Szűcs, Sándor. *A régi Sárrét világa*. Budapest. 1992.

³ Éva Pócs, ‘Magyar samanizmus a kora újkori forrásokban’, Éva Pócs and Vilmos Voigt Ösök, *táltosok, szentek. Tanulmányok a honfoglaláskor és Árpád-kor folklórjából*. Budapest, 1996; *Between the Living and the Dead. A Perspective on Witches and Seers in the Early Modern Age*. Budapest. 1999); ‘Samanizmus vagy boszorkányság? Táltosok a boszorkánybíróóságok előtt’, in Ágnes Hesz and Éva Pócs (eds), *Az orvosistenektől a hortikulturális utópiáig. Vallásantropológiai Tanulmányok a Kárpát-medence vonzáskörzetéből*. Budapest. 2016; Gábor Klaniczay. ‘Shamanistic Elements in Central European Witchcraft’, in , *The Uses of Supernatural power: the Transformation of Popular Religion in Medieval and Early Modern Europe*. Cambridge, 1990; ‘Shamanism and Witchcraft’, *Magic, Ritual, and Witchcraft*, I/2. 2006; Ildikó Kristóf, “Ördögi mesterséget nem cselekedtem”. *A boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben és Bihar vármegyében*, Debrecen 1998.

mahkemelerinde adı geçen *Táltoslar*, halk bilimi verilerinin aksine, daha çok sağaltma, gömülü hazineleri bulma, cadıları tanımlama ve büyülerini bozma gibi eylemlerde bulunurken, bazen çift yönlü bir karakter taşıyarak cadılıkla dahi suçlanmışlardır. Cadı mahkemeleri kayıtlarında *Táltosların* bahsi geçen bu toplumsal rolleri dışında, çok az vaka, mücadeleci *Táltoslardan* bahsetmektedir [16, s. 6,7]: 1691–96’de Kecskemét’te Péter Vecsei davası, 1711 Debrecen’de Mihály Szaniszlai davası, Debrecen’de 1725–26 yılında Erzsébet Balási davası, Jászberény’de 1727 yılında görülen Erzsébet/Örzsé Tóth davası, 1735-36 Cegléd’te Ilona Borsi davası, 1740 yılı, Miskolc’da Zsuzsanna Kömüves, Judit Szöcs ve György Tapodi davası, 1764 Kalocsa’da, Jutka Virág davası.

Cadı mahkemelerinde yer alan kayıtlarda *Táltosluğa* dair motiflerin, toplumun dönemin içinde bulunduğu sosyal durumundan dolayı ya da mahkemelerin doğası gereği (davaların cadılık ile ilgili olması) cadılık ile ilgili motifler ile iç içe geçmiş olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra, toplumda mevcut olan tüm *Táltoslar* mahkemeye çıkarılmamış, cadılık ile ilişkilendirilen *Táltoslar* bu davalarda yer almıştır [37, s. 223]. Davalarda yer alan *Táltoslar* da yukarıda bahsedildiği gibi 19–21. yüzyıl halk bilimi verileri ile kıyaslandığında daha çok sağaltma, cadı büyülerini bozma hatta kendisinin bir büyüleme yapması gibi cadılık ile ilişkili rollerde görülmekte ya da gömülü hazineleri bulmakla/ bu konuda insanları dolandırmakla suçlanmaktadır.

17–18. yüzyıl verileri ile 19–21. yüzyıl verileri arasındaki önemli farklardan birini de mücadele motifi oluşturmaktadır. İlkinde *Táltosların* sıklıkla cadılar ile mücadeleye girdiği görülmekteyken, ikincisinde mücadelenin sebebi çoğunlukla havaya müdahale etmek, topraklara yağmur getirmek ya da kötü havadan korumak ve hasadın iyi olmasını sağlamak olduğu görülmektedir. Bir sağaltma işleminden dolayı cadılar ile mücadele etmek zorunda kalan bir *Táltos* ile ilgili bilgilerde bu açık bir şekilde görülmektedir:

Sanık tedavi ettikten sonra: Seni kabul ettiğim ve tedavi ettiğim için beni azarladılar, dedi. Dedi ki: Beni bağladılar ve belime kadar yaraladılar, beni dağlamak istediler (mühürlemek). Ama içlerinden biri kibardı (iyi kalpliydi), onu daha fazla incitmeyin, bırakın iyileştirsin dedi. Ama kadının kim olduğunu söylemedi. Ayrıca sanığın: Bu gece seni tedavi ettiğim için cadılar neredeyse kızımın beni öldürüyordu ama bir daha seni tedavi etmeyeceğim. [23, s. 165,166].

Halk bilimi ve cadı mahkemeleri kayıtlarından elde edilen *Táltos* verileri arasındaki bir diğer önemli nokta; 17 – 18. yüzyıl cadı mahkemelerinde *Táltos* olarak ön plana çıkan şahısların büyük bir çoğunluğu kadın iken 19-21. yüzyıl halk bilimi verilerinde bahsi geçen

Táltosların neredeyse hepsinin erkek oluşlarıdır. [16, s. 6,7]. Ayrıca mahkeme kayıtlarından elde edilen verilerde mücadeleler genellikle gruplar halinde yapılmakta ve bir veride kadın ve erkeklerin ayrı savaştığına, bölgede yedi yüz *Táltos* olduğu ve *Táltosların* sancaklarının olduğuna, bir diğerinde de lideri olduğuna dair bilgiler sunulmaktadır:

...kendisine *Táltos* diyormuş, ki Tanığın nasıl savaştıkları ile ilgili sorusu üzerine kadınların ve erkeklerin ayrı savaştıklarını, ve kendisinden gitmek zorunda olduklarını çünkü gökyüzünde de savaştıklarını söyledi. ...ayrıca Tapodi György söyledi ki bu vilayette yedi yüz *Táltos* varmış. ...ayrıca Kómives Suská ışığının dünyayı parlattığı sancaklarının olduğunu söyledi [38, s. 309].

- Gökyüzünde ülke için savaşırlar. -O da mı savaştı? -Evet. -Niçin? -Çünkü Tanrı onları lider atadı. -*Táltos* arkadaşları kim? -Savaş anında orada onunla olan Ujfaluslı Nagy János Savaş nerede oldu? -Hortobágy'de Szendelik tepesinde. -Oraya yürüyerek mi yoksa başka şekilde mi gitti? -Tanrı onu oraya kanatları altında taşıdı ve ona kuş gibi kanatlar verdi. -Ne zaman Szendelik tepesindeydiler? -Geçen yılki hasatta. -Gece mi gündüz mü? -Gündüz 11'de yola çıktılar ve akşam oraya vardılar. -Liderleri kimdi? - Nagy János" [23, s. 362].

...beni her çağırdıklarında ve emrettiklerinde gitmeliyim. Orada birçok *Táltos* var, benim de orada olmam lazım... Şimşekler başladığında ve *Táltoslar* mücadeleye giriştiklerinde, o da oradaydı. Oraya havada Tanrı'nın yardımıyla gitti ve savaştı [22, s. 464, 469].

Tüm bunların yanı sıra cadı mahkemelerinden elde edilen verilere dikkatle yaklaşmak gerekmektedir çünkü çok sayıda sanık halk arasında saygı gören *Táltos* adını kullanmış ve sahte *Táltos* olarak değerlendirilebilmektedir. Bu verilerde sanıklar toplumun içinde bulunduğu sosyal durumdan faydalanmış, yani cadılar, cadı büyülemeleri, bunların sağaltılması gibi eylemlerde ya da gömü bulma durumlarında müşteri çekmek ve onları ikna etmek için ya da mahkemelerde kendilerini savunmak amacıyla *Táltosların* toplumdaki pozitif rolü ve ününü kullanmak istemiştir [37, s. 222]. Bu bağlamda da *Táltoslar* ile ilgili bilgilerin, cadı motifleri ve orijinal *Táltos* motifleri ile iç içe geçmiş bir yapı oluşturduğu anlaşılmaktadır.

2. Mücadelelerin Elementleri

2.1. Mücadelelerde *Táltos* Donları

Mücadele eden *Táltoslar*, genel olarak iki hayvan ile ilişkilidir; boğa ve at. Ancak domuz gibi farklı hayvanların şekillerine bürünme ile ilgili kayıtlar da mevcuttur. Ayrıca boğa formunun yanı sıra bazı kayıtlarda bir

alev ya da yanan bir tekerlek şeklinde dövüştükleri de görülmüştür. Szűcs Sándor da *Táltos* mücadelelerinin farklı şekillerde görülmelerinin sebebini bu motifin zaman içerisinde farklı inanışlar ile karışmış olmasına bağlamaktadır [12, s. 403].

Cegléd'ten *Ilona Borsi* isimli bir kadın 1735 – 36 yılında Kisdobrony, Bereg'te mahkemeye çıkarıldı. Gönüllü olarak verdiği ifadesinde: "... sonra iki *Táltos* anadan doğma üryan soyundu ve aşağıya doğru, boğaya dönüştükleri yere gittiler ve saatlerce savaştılar [24, s. 304, 305, 29, s. 250, 251].

Şafakta son defa siyah boğa formunda görünecek olan rakibi ile dövüşmek zorundaydı, kendisi de sarı boğa olacaktı [26, s. 117, 118].

Táltos dedi ki: "Bu gökyüzünden bir boğa gelecek, eğer benden güçlü olursa, o zaman (çiftçi) efendim -nezaket gösterirseniz- bana yardım edin." O da boğa oldu ve iki boğa çarpıştı... [31, s. 262].

*Sonra fakir adam, patronuna (çiftçiye) "bu karanlık bulutlardan bir *Táltos* gelecek, boğaya dönüşecek. Ben de bir boğa olacağım, ve sonra dövüşeceğiz..." [31, s. 262,263].*

*Telegd'li Ambrus'un da aslında bir *Táltos* olduğu söylenir. ... "Orada, tepenin yanındaki siyah boğayı görüyor musunuz?... [39, s. 42].*

...Yolun (iki tarla arasındaki) sonunda iki boğa çarpışacak [12, s. 408].

Pusztaföldvár'dan; ..Şimdi ben beyaz boğa olacağım, bu buluttan da dumanlı (duman renginde) bir boğa çıkacak... Ama beyaz boğa dumanlı boğayı yendi... [14, s. 319,320].

Hajdúnánás'dan 70 yaşında, Reszege Lászlóné, 1941... "rakibim yakında benim için gelecek. Kahverengi bir bulut gelecek ve buraya ulaştığında büyük dumanlı bir boğa olacak, ben de büyük beyaz bir boğa olacağım [40, s. 353,354].

Kerecsend halkına göre: bir gün, bir adam yolda şapele gidiyordu ve başka birisi ona seslendi yardım etmesi için, çünkü kırmızı bir boğa gelecekti ve onunla mücadele etmesi gerekiyordu... [14, s. 333].

*Hajdúság'dan; Bir *Táltos* sahibine (çiftlik sahibi, patron) gökyüzünü çok fazla izlediğini söyledi, "çünkü bulutlar buraya geliyor ve büyük siyah bir boğaya dönüşecek, o boğa ile dövüşmem gerek" dedi... Bu boğa ile çarpıştıktan sonra, "Efendim, dağlara gideceğim, orada da bu siyah boğa ile dövüşeceğim" dedi. Hajdúság halkı, *Táltos*ların rakiplerinin buluttan boğaya dönüştüğünü ve dövüşten sonra tekrar buluta dönüştüklerini biliyor [14, s. 335,337].*

Eğer boğa formunda gerçekleşiyorsa, beyaz boğa Macaristanlı, siyah boğa da Türkiye'den geliyordur. Mücadele için gittiklerinde yetişkindirler. Türkiye'den siyah bir boğa geldi, buralı boğa ise beyazdı. Siyah olana vurmalarını söyledi, çünkü eğer düşmanı yenerse, bu onun sonu olacak. Beyaz olanın sahibi de siyah olana vurdu [41, s. 169,170].

Fırtınalı bir havada, sınırda iki boğa silüeti ortaya çıktı ve dövüştüler. İnsanlar önce birine sonra diğerine yardım ettiler. İnsan formundaki boğa, dönüşümünden önce insanlardan yardım etmesini istedi [42, s. 270].

Boğa formu en sık karşılaşılan don olarak karşımıza çıkmaktayken, kayıtlarda aygır donuna giren *Táltoslar* ile de karşılaşılmaktadır:

Rábé ve Bajom arasında, bilirsin, virajın orada küçük bir tepecik var. Bu küçük tepecikte, büyük gri bir aygır göreceksin. ...yanık al renkli bir at (yük arabasının) köşede kuru otları yiyordu. Sonra kocaman kişnedi ve gri olana doğru dört nala koştu... [12, s. 405,406].

Karcagi topraklarında...Ahırda bir kapı vardı (yarım boy uzunluğunda, üst tarafı açık) ve üzerinde içeriye doğru büyük gri bir aygır bakıyordu [12, s. 406, 407].

Táltos istediği her şeye dönüşebilir. Bir at donuna da girebilir. Biri gri, diğeri kahverengi olur. Birbirleriyle kavga ederler [42, s. 270].

Miskolc'da 16 Haziran 1741 tarihinde görülen davada *Táltosların* balığa, isterlerse güvercine veya tilkiye de dönüşebilecekleri görülmektedir:

Ecsegli Szöcs János beyin Judith adlı kızı, kutlamaların son günü şafak vakti avluya gitti, eline içine bakıp balığa dönüştüğü bir kap aldı ve kayboldu ve üçüncü gün oraya gitti. ... Szöcs János beyin Judit adlı kızı Pentakost kutlamalarının üçüncü günü şafak vakti avluya gitti ve bir eline içine baktığı bir kap aldı ... Kısa süre sonra titredi ve balığa dönüştü ve 3 gün boyunca ortaldan yok oldu. ...Ayrıca Kömives Suská'ya eğer istersen bir güvercine, eğer istersen bir balığa, eğer istersen bir tilkiye dönüşebilirsin dedi ve Kömives Suská buna hep "doğru" cevabını verdi... [38, s. 308–312].

Bazı kayıtlarda mavi ve kırmızı renklere ateş ve çember formlarında mücadelelerin de meydana geldiği görülmektedir:

Matolcs'tan Varga Etelka Szabó Ferencné Juhanka'nın Fodor Erzsébet'in savaşı gerektirdiği görüşüne şiddetle karşı çıkıyor. Annesi Szálka yolunda bir gün dövüşmesi gerektiğini biliyordu. Fodor Erzsébet oraya rakibinden önce geldi ve oduncudan ona yardım etmesini istedi. Onun, mavi bir ateş formunda dövüşecek bir adamla mücadele etmesi gerekiyordu. Kendisi kırmızı bir alev olacaktı [26, s. 118].

Matolcs'da kendisi de muhtemelen bir Táltos olan kadın ... Ayrıca ateşli bir çember (tekerlek) ile dövüşmek zorunda olduğunu ve ona yardım etmeleri gerektiğini söyledi. ...Herkesin gözü önünde, ateşli tekerlek ile demir tekerlek mücadeleye tutuştular... [26, s. 118].

Tiszabec'de doğan Szabó Sándorné şunları anlattı: ...Rakibi ona mavi bir ateş formunda saldıracaktı ve o da kırmızı ateş olacaktı..."[43, s. 206].

Táltos çocuğunun kanatları çıktığında, 12 ya da 14 yaşında, mücadele etmeye gider. Havada mücadele eder, kimilerine göre mavi bir ateş formunda. Kırmızı alev her zaman rakiptir...[41, s. 169,170].

Ayrıca Demény István Pál, basılı kaynaklarda ve kendisindeki materyaller sonucu 24 adet boğa formunda birbiri ile mücadele eden *Táltos* menkıbesi elde ettiğini, ayrıca daha kısa formlarda 6 adet söylemin de olduğunu bildirmiş, ek olarak el yazması koleksiyonlarda daha birçok örnek mevcut olduğunu ifade etmiştir. Bunlardan üç örnekte at formunda, bir kere geyik formunda, iki kere ateş ve iki kere de tekerlek formunda mücadele motiflerini kaydettiğini belirtmiştir. Bunlara ek olarak, insan formu gibi daha çeşitli şekillerde de mücadele motiflerinin olduğunu bildirmiştir [44, s. 67,68].

2.2. *Táltos* Mücadelelerinin Nedenleri

Táltos Mücadelelerinin çeşitli nedenleri olabilmektedir: Sık sık hava durumları için mücadele ederler. Bazı durumlarda *Táltoslar* yağmuru kendi topraklarına çekerek ürünlerde bolluğun ve toprağın bereketini sağlamak, bazı durumlarda da yağmuru rakip bölgeye göndererek kendi bölgesindeki hasada zarar vermesini engellemek için mücadele ederler. Ayrıca farklı bölgelerden ve ülkelerden *Táltoslar*, birbiriyle mücadele ederler:

“Hiçbir yere! Bu toprağı koruyacağım” - dedi. “Ama, burada koruyucular var.” “Buna karşı bin tanesi bile koruma sağlamaz” diyerek elini salladı (umursamadı/ küçümsedi). “Bu akşam vakti, büyük gri bir aygır gelecek, sonra eğer sınırı¹ boylu boyunca dolaşırsa/ geçerse, bu yıl hasat yapamayacaksınız.” [12, s. 406, 407].

Ama Ecseg’li *Táltos Újszállás*’lıyı hep yenerdi, sonra dokuz yıl boyunca her yıl fırtına ve dolu ile bu toprakları döverdi [12, s. 405].

... Sabah, *Táltos*’un da vaat ettiği gibi odun vardı ve ayrıca *Táltos*’un dediği gibi, onun zaferi halinde hasadın 7 yıl boyunca iyi olacağını gözlemlediler. *Táltos*, eğer mavi alev formundaki diğer *Táltos* kazanırsa 7 yıl boyunca kötü ürün olacak demişti.” [43, s. 206].

Bir *Tátos*, *Vizhányó János*’a geldi... çünkü yağmur yağacağını söyledi. Ama o gün hava güzeldi (güneşliydi)... . Onlar etrafi temizlerken küçük bir bulut geldi... [31, s. 262].

Eğer ben kazanırsam, sana garanti ediyorum, her şey güzel olacak, ama eğer o kazanırsa, büyük rüzgarlar, fırtına ve yağmur olacak [31, s. 262,263].

Ama Ecseg’li *Táltos Újszállás*’lıyı hep yenerdi, sonra dokuz yıl boyunca her yıl fırtına ve dolu ile bu toprakları döverdi [12, s. 405].

Belirli gecelerde, farklı yerlerde kötü hava olayları meydana getirerek her ne pahasına olursa olsun sürülerini rahatsız etmek isteyen *Karcsag*’lı ya da *Kisújszállás*’lı *Táltoslar* ile mücadele etmek zorunda kalıyordu [12, s. 405].

Bu tarz insanların havaya hakim olduğu söylenirdi ama diğerleri de (bazıları da) buna karşı çıkardı”[12, s. 407].

¹ İki tarla arasında

Ohatlı (Táltos) bulutları bırakmak (bulutların gitmesini) istemiyor ve bu da Árkus'u doldurmak istiyor. Bu Árkus, bozkırda bazen kuruyan bir dere"[12, s. 407].

Yolun (iki tarla arasındaki) sonunda iki boğa çarpışacak... Çünkü güzel yağmur yağacak, inan bana." Yaşlı bekçinin bu sözü dinlemesi iyi oldu, çünkü güzel bir yağmur yağdı, yardımı bile olmadan [12, s. 408].

Eğer rakibini yenerse, yağmur o topraklara düşecekti. Eğer diğeri kazanırsa, bu topraklardan yağmuru alıp götürecekti. Boğalardan biri kırmızıydı, diğeri de beyaz. Eğer kırmızı boğa kazansaydı, yağmuru götürecekti, buraya yağmur yağmayacaktı [42, s. 270].

Tanık Kelle Istók (Istá)'dan duymuş Saniğın (Örzsé Tóth) kendisiyle konuştuğunu: "Zaten/çoktan kazandık, bir süre yağmur olmayacak" [22, s. 467].

Yukarıdaki örneklerden görüldüğü üzere *Táltoslar* genelde kendi bölgeleri/ toprakları/ ülkeleri için diğer *Táltoslar* ile mücadele ederler. Bu bazen bir rakip köy bazen de başka bir ülkeden gelen *Táltos* olabilmektedir. Debrecen'de *Erzsébet Balási*, 1725– 26'daki mahkemesi sırasında sorguyu yürüten kişi arasındaki konuşma sırasında kendisi gökyüzünde imparatorluk için savaştığını belirtmiştir:

*"-Eğer Táltossa, Táltosların ne gibi güçleri ve görevleri var?
-Gökyüzünde ülke için savaşır" [23, s. 362].¹*

1735–36 yılında Kisdobrony, Bereg'te mahkeme karşısına çıkan Ceglédli *Ilona Borsi* isimli bir kadın da ifadesinde *Táltos* ve yarı *Táltos* arasındaki farkı açıklarken *Táltosların* ülkeleri için savaştığı bilgisini vermiştir:

"Açıklamasına göre, Táltos ve yarı Táltos arasında ki fark, Táltos hepsinden öte kendi ülkesi için savaşır ve yarı Táltos sadece tedavi işlemi yapar..." [24, s. 305].

1711 yılında Debrecen'de mahkeme karşısına çıkan Mihály Szaniszlai'e karşı tanık Szilvási Gáspárné ifadesinde Mihály Szaniszlai'nin 3 kere Alman *Táltoslar* ile mücadele ettiğini duyduğunu belirtiyor ve Kecskemét'te gerçekleşen başka bir vakada *Táltos* iki arkadaşının ülkenin bereketi için Türkiye'ye gittiğini söylüyor:

"Kendisine Táltos dediğini, 3 kere Alman Táltoslar ile savaştığını ve kazandığını... söylediğini duydum." [23, s. 253].

Molnár Istók'tan duydum Péter Vecsei söylemiş: bir gün Földeák'a şifalı bitki toplamaya gidiyormuş ve yolda bir genç (erkek) ile karşılaşmış, genç ona ne aradığını sormuş ama o ona işlerinden bahsetmek istememiş, ama genç adam bir Táltosmuş ve ona ne

¹ Sorgunun bu kısmındaki soru ve cevaplar, katip tarafından 3. tekil kişi formunda not alınmıştır

aradığını bildiğini söylemiş ve aynı zamanda ona işini (muhtemelen şifalı ot toplama) öğretmiş ve ona iki arkadaşının ülkenin (toprağın) bereketi (ürün bolluğu) için Türkiye’de olduğunu söylemiş [45, s. 459].

Jászberény’de 1727 yılında görülen Erzsébet/Örzse Tóth davasında Örsze Tóth şehirdeki ürünleri koruduğundan, kötü insanların büyü yapmasını engellediğinden ve ülkeyi büyük bir depremden (sonucundan) kurtardığından bahsetmektedir:

Eğer beni gönderirlerse bu şehir mahvolur... Beni seve seve bu şehirden gönderirler, ama bu şehre ne kadar iyilik yapıyorum bilmiyorlar, insanların beni kıskanmalarını umursamıyorum, fide veren ürünleri ve şehrin etrafındaki üzümleri korudum, kolladım, kötü insanlar büyü yapmak istediklerinde savaştım [22, s. 461].

Tót Orsik’ten duymuş, demişki: eğer Beriny (Jászberény) şehrinin civarında olmasaydım, şehir şimdi yıkılmış olurdu... [22, s. 461].

Cadı mahkemeleri kayıtlarında karşılaşılan bir diğer veri ise çok farklı bir mücadele nedeni sunmaktadır. 1725 yılında Debrecen’de mahkeme karşısına çıkan Erzsébet Balasi bir hastasına uyguladığı sağaltma işleminden dolayı gece saldırıya uğradığını ve savaştığını belirtmiştir:

Bayan Rác’z’a kötü şeyler olduktan sonra, ertesi gün tanığı iyileştirmek için geldi ve dedi ki: senin yüzünden dün gece büyük bir sorun yaşadım.” Vücudunu gösterdi ve derisi kötü bir şekilde çizilmiş, yarılmış ve kesilmişti. Tanık: “Tüm bunlar dün gece mi oldu?” dedi. Bayan Bartha cevapladı: Evet tabii ki, tüm bunlar dün gece senin yüzünden oldu; eğer böyle olacağını bilseydim yüz Forint bile ödese evine adım atmazdım” [22, s. 395].

Bu vakada herhangi bir don değiştirme ifadesine rastlanmamakta ancak bunun büyüleme işlemi gerçekleştiren cadılar ya da onların gönderdikleri ruhani varlıkları ile gerçekleşen doğa üstü bir savaş olduğu György Dömsödi adlı hastasını tedavi ettiği ile ilgili bir önceki ifadelerinden anlaşılmaktadır:

Aniden bir tıkırtı duyuldu odada ve kapıya o kadar sert vuruldu ki kilidi düştü ve kapı aniden açıldı, kapının kilidinin çilingirin bile zor açacağı kadar çok sağlam olmasına rağmen. Tanık neler olduğunu sorup durdu ama o sadece içeride bir kedinin kilitli kalmış olabileceğini söyledi, ancak bir kedi bunu asla yapamazdı. Bir ara, Bartáné terlemeye başladı ve terler vücudundan aşağıya akıyordu ve sonra yere düştü, göğsünün üstüne düştü ve tıpkı yorulmuş bir adam gibi: Bir şey yok, geçer” dedi [22, s. 389].

Erzsébet Balasi’nin sağaltma işleminden dolayı cadılar ile girdiği mücadelenin en net kaydı ise tanık Francisci Mártha sunmaktadır. İfadede Bayan Bartha’nın gece kendisi gibi *Táltos* olan kızının da yardımı ile

savaşlığını belirtirken, kızının en güçlüleri olduğu ve ağzında kılıç ile savaşığı gibi ilginç detay da sunmaktadır:

Tanığın Sára adında bir kiracısı varmış, kocası da şimdi Uj Utca'da oturuyor ve adı da György Rab Szabó. Bu Sára dedi ki: "Hanımım, dün gece Bayan Bartha ile dövüştüler ve çok fazlalardı ama en güçlüsü Bayan Bartha'nın ağzına kılıç alan ve korkunç bir şekilde dövüşen genç kızydı. Ben yatağımda uzanmış izliyordum. Bayan Bartha bana, "Korkma, Sára, kimse seni incitmeyecek" dedi. Bunu Sára adlı kiracısından duymuş. Tanık ayrıca Bayan Bartha'nın "onunla dövüşmeye geldiklerini ve eğer kızı olmasaydı onu öldürmüş olacaklarını" söylediğini de duymuş [22, s. 390].

Türk Şaman savaşları da Macar *Táltos* mücadeleleri ile ortak özellikler sergilemekte, bu anlatılarda Şamanların sık sık farklı donlara girerek birbiri ile savaşığı, savaşanların ise Şamanın kendisi değil, hayvan anası olduğu görülmektedir. Ancak yukarıdaki veride bahsedilen kılıç ile savaşan *Táltos* mücadelesine benzer birtakım silahlarla savaşan Şamanlara dair memoratlar da mevcuttur. Bütün seferlerde kağanın yanında olduğu görülen Şamanın tüm dış simgeleri bir Türk savaşçısını hatırlatmaktadır. Ayrıca inisiyasyon merasiminde Şamana demirci tarafından kılıç kuşatılmıştır, ok – yay, mızrak ve benzeri silahlar kullanan Şaman imgeleri duvar resimlerine yansımıştır [27, s. 157–162].

Bu hadisenin üzerinden dokuz gün geçmişti. Adagalaah Şaman, boğanın üzerine odun getirmeye gidiyordu. İşte bu esnada doğu yönünde şiddetli bir yağmur başladı. Adagalaah boğayı boyunduruğundan kurtardığı sırada, başka bir Şaman demir uçlu mızrağıyla onu nişan aldı. Mızrak, Şamanın omurga kemiğini dağıttı, sonra da boğaya saplandı ve her ikisini cehenneme gönderdi [46, s. 225].

Bir gün Şaman Nikon Poskoçin yanıma gelerek sırtındaki kırmızı lekeyi bana gösterdi ve heyecanla şöyle dedi: Dün benim düşmanım olan Şaman, okla beni vurdu, ancak ok deriyi yarıp geçti [46, s. 239].

1764 yılında Kalocsa'da görülen diğer vaka kaydına göre, Jutka Virág, *Táltos* olduğunu iddia ederek müşterilerinden para talep etmekte karşılığında gömülü paraların yerini söylemekteydi. İfadesi sırasında müşterilerinden yatak ve diğer erkek ve kadın kıyafetleri istemesinin nedenini açıklarken yaralı bir *Táltos* askerinden bahsetmektedir.

Yastık ve yorgan istedim çünkü Buda'da yaralı bir Táltos subayı/askerî vardı, yıkanıp yatırılması/ dinlendirilmesi gerekiyordu ve bunu yapmak için ben ve Pálfa¹ adamlarıyla Buda'ya gittim ve Buda'ya geldiğimizde bir evin önünde durduk ve insanlarla birlikte eşyaları yere indirdik, onları yaralı Táltos askerini bulabilecekleri

¹ Pálfa, Tolna bölgesinde bir köy.

yere gönderdim ve onlar uzaktayken yatak çarşafını ve diğer kıyafetleri aldım [47, s. 220].

Bu *Táltos* askerin kim, neden ve nasıl yaralandığı ya da nasıl bir savaşa girdiği ile ilgili bilgi sunulmamakla birlikte Jutka Virág'ın halk arasında yaygın olan ve halk tarafından saygı gören *Táltos* adını ve onların mücadele motifini müşterilerini kandırmak için kullanmış olması muhtemeldir. Çünkü ifadesinde “asla para bulamadığını, böyle bir yeteneği olmayıp müşterilerini kandırdığını” itiraf etmektedir [47, s. 221].

Bazen sırra erme – *Táltosluğa* giriş- için mücadeleler de olmakta, bazen de *Táltoslar* son mücadelelerine giderler. Bu mücadeleler ile ilgili verilerden ikisinde mücadeleyi kazanarak bu büyü – lanetten kurtulup bir daha dövüşmek zorunda olmayacakları belirtilmekteyken, bir mücadele de eğer kazanırsa bir *Táltos* olacağı ifade edilmektedir. Bir diğer menkıbede ise mücadele edecek olan *Táltos* savaşı kaybederse öleceğinden çekinmektedir:

Şafakta son defa siyah boğa formunda görünecek olan rakibi ile dövüşmek zorundaydı, kendisi de sarı boğa olacaktı... ikisi de kadının onların kavga etmesine izin vermediği için, kazanamadı. Kız bir daha dövüşmek zorunda değildi, çünkü 18 yaşında evine, ailesine gidebilirdi. “O zaman üzerindeki büyü kalktı” artık daha fazla incinmedi, daha fazla dövüşmek zorunda değildi [26, s. 117, 118].

Bu son dövüşü olacak ve eğer bugün yenersen bu lanetten/büyüden kurtulacak [26, s. 118].

...çünkü benim zamanım geliyor, tátoslar ile mücadele etmeliyim, bir kere daha. Eğer beni yenerlerse, hep üzerime gelecekler/ bana saldıracaklar ve eğer beni alt edemezlerse, o zaman artık onlardan korkmayacağım, çünkü onlar gibi tátos olacağım, ya da daha iyisi [14, s. 319, 320].

“Bu benim son dövüşüm olacak ve şu an harap olacağımdan (öleceğimden) korkuyorum, çünkü o benden daha güçlü” [40, s. 353, 354].

2.3. *Táltoslar ve Bulut, Kasırga ve Rüzgar Bağlantısı*

Táltosların en karakteristik özelliklerinden bir tanesi de meteorolojik yönleridir. *Táltos* mücadeleleri bulut ile sıkı bir ilişki içerisindedir. *Táltoslar* genellikle bir rüzgar ya da fırtına ile gelirler ve mücadeleye fırtına ya da yağmur eşlik eder ya da havaya müdahale edip değiştirebilirler [18, s. 95]. Genellikle buluttan boğaya dönüşürler ve mücadele sonrasında tekrar eski hallerine geri dönüşürler. Mücadele, genellikle gökyüzünde meydana gelir:

Táltos dedi ki: “Bu gökyüzünden bir boğa gelecek [31, s. 262].

Sonra gökyüzünden indiler ve insan formuna döndüler [24, s. 304,305,29, s. 250,251].

Çocuk üzgün olduğunu çünkü o gün büyük bir fırtına olacağını söyledi. O gün fırtınaya birlikte, dövüşmek zorunda olduğu düşmanı da gelecekti... Herkesin gözü önünde, ateşli tekerlek ile demir tekerlek

mücadeleye tutuştular ve bir süre sonra ateşli tekerlek havaya yükseldi ve gözden kayboldu. Aynı zamanda diğer tekerlek de hizmetçi çocuğa dönüştü... [26, s. 118].

Onlar etrafi temizlerken küçük bir bulut geldi; Táltos dedi ki: “Bu gökyüzünden bir boğa gelecek... Güçlü boğa ortadan kayboldu, zayıf olan insana geri dönüştü [31, s. 262].

...aniden sağanak yağış başladı. Sonra fakir adam, patronuna (çiftçiye): Bu karanlık bulutlardan bir Táltos gelecek, boğaya dönüşecek... [31, s. 262, 263].

Birbirleriyle kavga ederler. Birbirlerini döverler. Bir yıldırım gelir ve sonra çakar ve parlar. Yağmur yağar. Fırtına yaratırlar [42, s. 270].

Fırtınalı bir havada, sınırda iki boğa silüeti ortaya çıktı ve dövüştiler [42, s. 270].

Rabé'den çıktıklarında, fırtına çoktan oradaydı. Çok kötü /acımasız bir şekilde toz kaldırıyordu. Ama tam orada küçük tepenin üstünde büyük gri bir aygır vardı... [12, s. 405,406].

Birçok insan korktu, çünkü (boğa) büyük bir fırtına ile geldi... [14, s. 319,320].

Kerecsend sınırına geldiklerinde, kırmızı boğayı alt etti ve tekrar insana dönüştü [14, s. 333]

Barbócz Pál Hortobágy'den yaşlı bir koç çobanı, kendinden önce buralarda yaşayanlardan, Malomház'dan çok da uzak olmayan Hortobágy nehri yanında küçük bir tepede Táltosların çarpıştığını duymuş. Hatta havaya yükselir, yukarıda çarpışır... [12, s. 407].

Kahverengi bir bulut gelecek ve buraya ulaştığında büyük dumanlı bir boğa olacak, ben de büyük beyaz bir boğa olacağım... [40, s. 353,354].

Hajdúság'dan; Bir Táltos sahibine (çiftlik sahibi, patron) gökyüzünü çok fazla izlediğini söyledi, “çünkü bulutlar buraya geliyor ve büyük siyah bir boğaya dönüşecek, o boğa ile dövüşmem gerek” dedi. Hajdúság halkı, Táltosların rakiplerinin buluttan boğaya dönüştüğünü ve dövüşten sonra tekrar buluta dönüştüklerini biliyor [14, s. 335,337].

Orada kara bulutlar toplandığında büyük bir fırtına gelecek... Şimdi ben beyaz boğa olacağım, bu buluttan da dumanlı (duman renginde) bir boğa çıkacak [14, s. 319,320].

Tanık nasıl savaştıklarını sorduğunda, kızların ayrı erkeklerin ayrı savaştığını söyledi ve kendisinden gitmek zorunda olduklarını çünkü gökyüzünde de savaştıklarını söyledi [38, s. 308–312].

Örztse Toth'un ağzından “Gökyüzü parladığında hemen gitmek zorunda olduğumu, ve kutsal haç omuzlarıma konulacağını, Kutsal Bakire'nin ona geldiğini ve her Çarşamba onunla konuştuğunu ve sanığın boynunda ipekten bir ip ve küçük bir anahtar olduğunu ve onunla gökyüzünün açıldığını” söylediğini duymuş... Şimşekler başladığında ve Táltoslar mücadeleye giriştiklerinde, o da oradaydı. Oraya havada Tanrı'nın yardımıyla gitti ve savaştı [22, s. 465,469].

Táltosların ve mücadelelerinin meteorolojik olaylar ile ilişkili olmasının dilde de yansımaları olmuştur. Bu ilişkiden ötürü halk arasında, ani ve güçlü rüzgarlara *Táltos rüzgarı* (özellikle Sárrét ve Kiskunhalas'da tátolsszél, bazı yerlerde tátorján szél) denir ve bu gibi durumlarda *Táltosların* kavga ettiği söylenir [8, s. 56,14, s. 347,48, s. 429].

2.4. Mücadelenin Zamanı ve Kaçınma

Táltoslar genellikle ne zaman, kiminle ve hangi formda dövüşeceklerini bilirler ve bu mücadeleden kaçınmazlar:

Şafakta son defa siyah boğa formunda görünecek olan rakibi ile dövüşmek zorundaydı, kendisi de sarı boğa olacaktı... [26, s. 118].

Fodor Erzsébet oraya rakibinden önce geldi ve oduncudan ona yardım etmesini istedi. Onun, mavi bir ateş formunda dövüşecek bir adamla mücadele etmesi gerekiyordu. Kendisi kırmızı bir alev olacaktı... [26, s. 118].

Çocuk üzgün olduğunu çünkü o gün büyük bir fırtına olacağını söyledi. O gün fırtınaya birlikte, dövüşmek zorunda olduğu düşmanı da gelecekti... Ayrıca ateşli bir çember (tekerlek) ile dövüşmek zorunda olduğunu ve ona yardım etmeleri gerektiğini söyledi [26, s. 118].

... Karcsag'lı ya da Kisújszállás'lı Táltoslar ile mücadele etmek zorunda kalıyordu. Yaşlı çoban bunun zaman yaklaştığında seziyordu. Huzuru kaçmış birisi gibi sessizleşiyordu... [12, s. 405].

...tek isteği rakibiyle dövüşmek zorunda olduğunda yardımcılarıydı. Rakibi ona mavi bir ateş formunda saldıracaktı ve o da kırmızı ateş olacaktı [43, s. 206].

Onlar etrafı temizlerken küçük bir bulut geldi; Táltos dedi ki: "Bu gökyüzünden bir boğa gelecek..."[31, s. 262].

...aniden sağanak yağış başladı. Sonra fakir adam, patronuna (çiftçiye) "bu karanlık bulutlardan bir Táltos gelecek, boğaya dönüşecek. Ben de bir boğa olacağım ve sonra dövüşeceğiz [31, s. 262, 263].

"Orada, tepenin yanındaki siyah boğayı görüyor musunuz? İşte onunla bugün dövüşmem gerekiyor [39, s. 42].

Bu küçük tepecikte, büyük gri bir aygır göreceksin. Benim oraya gitmem gerekiyor." ... Rabé'den çıktıklarında, fırtına çoktan oradaydı. Çok kötü /acımasız bir şekilde toz kaldırıyordu. Ama tam orada küçük tepenin üstünde büyük gri bir aygır vardı... [12, s. 405, 406].

Orada kara bulutlar toplandığında büyük bir fırtına gelecek; ama hiçbir şeyden korkmayın, çünkü benim zamanım geliyor, taltoslar ile mücadele etmeliyim, bir kere daha... Şimdi ben beyaz boğa olacağım, bu buluttan da dumanlı (duman renginde) bir boğa çıkacak [14, s. 319, 320].

“...rakibim yakında benim için gelecek. Kahverengi bir bulut gelecek ve buraya ulaştığında büyük dumanlı bir boğa olacak, ben de büyük beyaz bir boğa olacağım. Ve birlikte dövüşmek zorundayız [40, s. 353, 354].

Halk bilimi verilerinde mücadelenin zamanı ile ilgili detaylı bilgi verilmemekle birlikte *Táltosların* bu zamanı önceden bildikleri ifade edilmektedir. Ancak verilerin incelenmesi sonucunda *Táltosların* hasadın iyi olması için yağmuru kendi topraklarına getirmek ya da hasadı korumak için yağmuru rakip topraklara göndermek için savaştıkları göz önüne alınırsa, bu mücadelelerin hasat dönemleri ile bağlantısı olduğunu varsaymak mümkündür. Ayrıca mahkeme kayıtlarında Hristiyanlık ile ilgili motiflerin de *Táltos* mücadele motifi içerisine entegre edildiği ve *Táltos* mücadelelerin Pentekost, Aziz Yakup ve Aziz Mikail gibi belirli dönemlerde yapıldığı ifade edilmiştir. Bir başka vakada da Aziz Yuhanna gününde savaştıkları ile ilgili bilgi verilirken aynı veride Pentekost günü ile ilgili de referanslar görülmektedir:

Táltosların yılda üç kez, Pentekost, Aziz Yakup ve Aziz Mikail günlerinde buluştukları bir tepeye ulaştılar. Burada atları kalın bir ağaca bağladılar ve onu yere koydular, sonra iki *Táltos* anadan doğma üryan soyundu ve aşağıya doğru, boğaya dönüştükleri yere gittiler ve saatlerce savaştılar [24, s. 305].

Pentakost kutlamalarından sonra Seregély Istvánné'nin ağzından duydu ki Szöcs János beyin kızı *Táltos*muş, *Kömives Suská* ve diğerlerinden duydu ki kendisine *Táltos* diyormuş, ki Tanığın nasıl savaştıkları ile ilgili sorusu üzerine kadınların ve erkeklerin ayrı savaştıklarını, , ve kendisinden gitmek zorunda olduklarını çünkü gökyüzünde de savaştıklarını söyledi... Judith adlı kızı Pentakost kutlamalarının üçüncü günü şafak vakti avluya gitti ve eline bir eline içine baktığı bir kap aldı ki bunu komşu hanım gördü ve ona sordu: Neye bakıyorsun? Kız cevap verdi: Hiçbir şeye. Kısa süre sonra titredi ve balığa dönüştü ve 3 gün boyunca ortaldan yok oldu... *Kömives Suska'nın* kendisinden duymuş tanık, kendisine *Táltos* diyormuş ve Aziz Yuhanna Gününe gitmeleri gerekiyormuş, orada *Miskólez'da* bir kız varmış, *Ujivaros'da* yaşayan, ondan daha güçlüsü yokmuş aralarında... Judith *Tátos*muş, ve Aziz Yuhanna gününde savaşımaya gidiyormuş... [38, s. 308–312].

2.5. Mücadelelerde Dışsal Yardım

Táltoslar genellikle savaşın sonucundan çekinir ve rakiplerini çoğunlukla dışarıdan aldıkları bir yardım ile yenerler. Bu yardımı kendileri isterler. Eğer boğa formunda savaşıyorsa, ona yardım edenler rakip boğanın toynağı ya da arka bacağına sopa, dirgen ya da kürek ile müdahale eder, eğer ateş ya da yanan tekerlek formunda savaşıyorsa, o zaman ona yardım edenler, rakip ateşi sopa ile döverler:

... oduncudan ona yardım etmesini istedi...Sonra, oduncunun yardımı ile, kırmızı alev kazandı [26, s. 118].

Ayrıca ateşli bir çember (tekerlek) ile dövüşmek zorunda olduğunu ve ona yardım etmeleri gerektiğini söyledi... Aynı zamanda diğer tekerlek de hizmetçi çocuğa dönüştü ve yardım ettikleri için onlara minnettardı [26, s. 118].

... tek isteği rakibiyle dövüşmek zorunda olduğunda yardımlarıydı. ...eğer kendisinin, yani alevinin, zayıfladığını görürlerse mavi aleve bunlarla vurmalarını söyledi... Mavi ateşin dövuştüğünü gördüler ve tam kırmızı alevi yenmek üzere olduğunu gördüklerinde iki çubukla birlikte ona vurdular [43, s. 206].

Ona yardım ederler. İnsanlar hep gri ata yardım eder [42, s. 270].

Táltos dedi ki: "Bu gökyüzünden bir boğa gelecek, eğer benden güçlü olursa, o zaman (çiftçi)efendim -nezaket gösterirseniz- bana yardım edin." O da boğa oldu ve iki boğa çarpıştı. Onun (kendi Táltoslarının) kazanamadığını gördüklerinde, güçlü olan boğayı çevrelediler ve ona dirgen ve kürekle – kim bilir neyle- vurdular, batırdılar [31, s. 262].

Ama bana yardım yet. Sadece onun arka ayağına (dizine) vur. Eğer ben kazanırsam, sana garanti ediyorum, her şey güzel olacak, ama eğer o kazanırsa, büyük rüzgarlar, fırtına ve yağmur olacak. Táltos geldiğinde, dövüşmeye başladılar. Çiftçi yardım etti ve Táltosu yendiler [31, s. 262,263].

Eğer bağırsam, burada mücadele ediyordumdur. Yolun (iki tarla arasındaki) sonunda iki boğa çarpışacak, bastonun ile büyük olanın arka toynaklarına vur, bu yeterli. Ama bağırmazsam, sorun yoktur." "O zaman ne yapmalıyım." "Hiçbir şey...[12, s. 408].

kaybetmeme izin vermeyin, eğer dumanlı olan daha güçlüyse, toynağına ya da bacağının köşesine (hassas yerlerine) vur [14, s. 319,320].

O ana kadar ona yardım edip edemeyeceklerini sordular. Edebileceklerini söyledi, ama sadece siyah boğanın ön toynağına "gagucs"¹ arkası ile vurmalarını söyledi, ama diğerine vurmayın ne vurun ne de herhangi bir şekilde dövün... sonra boğanın toynağına vurdular. Ve beyaz boğa, kahverengi boğayı kalçasının üzerine düşürttü ve sonra ortadan kayboldu[40, s. 353,354].

Sürekli boğanın arka ayağına/dizine vur ve o zaman onun üstesinden geleceğim. Kırmızı boğa geldi ve bu adam da boğaya dönüştü. Gerçekten de (boğanın) arka ayağına vurdu...[14, s. 333].

Siyah olana vurmalarını söyledi, çünkü eğer düşmanı yenerse, bu onun sonu olacak. Beyaz olanın sahibi de siyah olana vurdu[41, s. 169,170].

¹ Sert odun parçası üzerine demir bir halka ile tutturulmuş bir demir levha.. Gagucs, bir koçan kesme aleti olarak kullanılır.

İnsan formundaki boğa, dönüşümünden önce insanlardan yardım etmesini istedi [42, s. 270].

2.6. Mücadelenin Sonucu ve Fiziksel İzleri

Mücadele sonunda *Táltoslar* sık sık bitkin, yorgun ve hasta olurlar ve hatta bazen mücadeleleri ölümcüldür. *Táltosların* mücadele sırasında aldıkları yaralar tekrar insan formunda dönüştüklerinde fiziksel olarak vücutlarında görülebilmektedir:

Ayrıca erkek Táltosun kadın Táltosu sol göğsünden yaraladığını gördü ve kadın bunun daha önce de birkaç defa olduğunu ve kendisini iyileştireceğini söyledi [24, s. 304,305,29, s. 250,251].

Kömives Suská'nın kendisinden duydu ki kendisine Táltos diyormuş ve hatta vücudunda savaşta birbirlerini nasıl kestiklerini göstermiş; ve tanık vücudunun, tıpkı bir çocuğa sopa ile vurduğunda oluşan yaralar gibi mavi izlerle dolu olduğunu görmüş, blüzünü bile görmüş, birkaç yerinden kesik olduğunu... [38, s. 308–312].

Kadın kızın bedeninin yurtık, kesik yaralar ile dolu olduğunu gördü [26, s. 117, 118].

Sonra kolunu göstererek dedi ki: Yaraları ve kesikleri görüyor musunuz; beni her çağırdıklarında ve emrettiklerinde gitmeliyim. Orada birçok Táltos var, benim de orada olmam lazım [22, s. 464].

2.7. Renklerin Karşıtlığı

Mücadele eden *Táltoslar* farklı – karşıt renklerde olurlar. Genelde açık renkli, beyaz ya da sarı boğa donundaki *Táltos*, karanlık – gri ya da siyah boğa ile, bir menkıbede de kırmızı boğa ile mücadele eder:

Şafakta son defa siyah boya formunda görünecek olan rakibi ile dövüşmek zorundaydı, kendisi de sarı boğa olacaktı... [26, s. 117, 118].

Boğalardan biri kırmızıydı, diğeri de beyaz. Eğer kırmızı boğa kazansaydı, yağmuru götürecekti, buraya yağmur yağmayacaktı [42, s. 270].

Eğer boğa formunda gerçekleşiyorsa, beyaz boğa Macaristanlı, siyah boğa da Türkiye'den geliyordur [41, s. 169, 170].

Şimdi ben beyaz boğa olacağım, bu buluttan da dumanlı (duman renginde) bir boğa çıkacak [14, s. 319, 320].

Boğaya dönüşürler ve böyle mücadele ederler; dumanlı ya da siyah ya da beyaz boğa şeklinde [14, s. 320].

Kahverengi bir bulut gelecek ve buraya ulaştığında büyük dumanlı bir boğa olacak, ben de büyük beyaz bir boğa olacağım [40, s. 353, 354].

Kırmızı boğa geldi ve bu adam da boğaya dönüştü [14, s. 333].

çünkü bulutlar buraya geliyor ve büyük siyah bir boğaya dönüşecek, o boğa ile dövüşmem gerek” dedi [14, s. 335, 337].

Ayır donunda mücadele eden *Táltoslar*, genelde al ya da kahve renkli ayır donunda, gri ayır ile savaşır:

Bu küçük tepecikte, büyük gri bir aygır göreceksin. Benim oraya gitmem gerekiyor.... Ama tam orada küçük tepenin üstünde büyük gri bir aygır vardı... Ancak yanık al renkli bir at (yük arabasının) köşede kuru otları yiyordu. Sonra kocaman kişnedi ve gri olana doğru dört nala koştu, ... [12, s. 405,406].

“Bu akşam vakti, büyük gri bir aygır gelecek... [12, s. 406,407].

Bir at donuna da girebilir. Biri gri, diğeri kahverengi olur [42, s. 270].

Ateş formunda mücadele eden *Táltoslar* ile ilgili iki menkıbede *Táltosun* kendisi kırmızı, rakibi ise mavi bir ateş formunda karşımıza çıkmaktayken, bir menkıbede kırmızı alevin her zaman rakip olduğu belirtilmektedir:

Onun, mavi bir ateş formunda dövüşecek bir adamla mücadele etmesi gerekiyordu. Kendisi kırmızı bir alev olacaktı [26, s. 118].

Rakibi ona mavi bir ateş formunda saldıracaktı ve o da kırmızı ateş olacaktı [43, s. 206].

Havada mücadele eder, kimilerine göre mavi bir ateş formunda. Kırmızı alev her zaman rakiptir [41, s. 169, 170].

Türkler arasında da her Şamanın kendisinin özel bir ruhu ya da ruhları olduğuna inanılır. Altaylarda buna “töz” (töz) ve/veya “yula”, Yakutlarda “ijekıl” (ana hayvan), Türkistan ya da Kırgızlarda “arvak” denir. Yakutlarda “ijekıl” Şamanın herhangi bir hayvanda tecessüm ettiği candır ve bu hayvanın hayatı ile Şamanınki birbirine bağlıdır. Bazen iki rakip Şamanın “ijekıl”ları birbiriyle kavga ederler, hatta birbirlerini öldürürler. İjekıl mana olarak ana-hayvan demektir. Bu ana-hayvan hakkındaki inanışlar, sadece Yakutlarada mahsus değildir buna benzer bir eş-ruh ve bunların birbiri ile mücadeleleri Sagay Şamanları arasında da görülmektedir [28, s. 15, 16, 28, 49, s. 421, 422; 50, s. 98, 99]. 1889 yılında tespit edilen bir menkıbeye göre:

Sır ırmağında 55 yıl önce Topçan adında bir kam vardı. Bu kam bir gün ayin yaparken gördü ki Kezek Tağ denilen dağın tepesinde biri gök, biri kara boğanın birbirine toslayarak kavga ediyorlar. Gök boğa, kara boğayı son derece yormuştu. Bunu gören Topçan gök boğayı vurdu, gök boğa yere yuvarlandı ve kurt suretine girip şimale doğru kaçtı. Gök boğa – kam Kecük, kara boğa ise kam Topçan idi. Menkıbenin sonunda Kecük Şamanın bu hadiseyi müteakip yaralanarak yatağında yattı söylenmektedir [46, s. 211; 51, s. 458, 459].

Bu memoratta da görüldüğü gibi Türk Şamanlarında da renkler önemli bir rol oynamaktadır. Türk Şaman savaşlarında mavi, sarı ve kara boğalar ön plana çıkmaktadır:

Naaçabil Gölü'nün yanında boynuzlaşmaya başladılar. Şaman koyu mavi renkli boğaya dönüştü. Çiçek ruhu da boğa donunda idi [46, s. 202].

Şaman bahçeye çıktı. Gürültü, o kadar korkunç idi ki Şamanın karısı yasağı bozarak neler olduğunu görmek için bahçeye açılan kapıyı açtı. O bahçede boynuzlaşan iki boğa gördü. Onlardan biri koyu mavi, diğeri koyu sarı renkte idi [46, s. 204].

Bir gün Vilyuylu Şaman Soulta'nın hayvan görünümünde olan ana ruhu ak ağızlı, kara renkli geyik bulutlara yükselerek orada otluyordu. Balgıy adında başka bir Şamanın ruhu da bulutlara çıkmış otluyordu. O, Şaman Soulta'nın geyiğini ürkütüp kaçırmıştı [46, s. 220].

Teleütlerde *tın-bura* (kam ruhu), bir çeşit gücü temsil etmekte ve bu güç, şamana ayin yapmasını veya ruhlarla cinsel ilişkiye girmesini sağlamaktadır. Şamanların mücadelelerinde güçlü olan, diğlerinin *tın-burasını* kaçırp yok edebilmektedir. Bundan 2–3 gün sonra o şaman ölür [28, s. 28; 50, s. 98, 99]. Türk Şaman memoratlarında da karşımıza çıkan Şaman savaşları motifinde savaşan Şamanın kendisi değil hayvan anasıdır. Burada Şamanın boğa, kartal gibi varlıklara dönüşmesi hayvan ananın nasıl tasavvur edildiği ile ilgilidir. Hayvan ananın yaralanması ve ölmesi ve benzeri şekilde Şamanında yaralanması ve ölmesiyle sonuçlanır [27, s. 96, 97].

Altay Şaman mücadelelerinde de rüzgar ve kasırga önemli bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Altaylara göre Şaman (ruhu) kasırgaya dönüşebilirdi. Altay Ulaagan bölgesinde defalarca birbirine düşman olan şamanların kasırgaların arasında savaşmışlarıyla ilgili hikayeler anlatılmıştır [50, s. 94].

Türk kültüründe özellikle bozkır medeniyetinde hayvanlarla sıkı bağlar kurulmuş, hayvanlara kutsallık atfedilmiş, onlara kozmik roller biçilmiş, bazı hayvanlar öne çıkmış ve bunların etrafında gündelik yaşamı da ilgilendiren çeşitli inanışlar ve uygulamalar gelişmiştir [9, s. 113].

SONUÇ

Macarlar, Urallardaki yurtlarından günümüzdeki vatanlarına gelene kadarki göçleri boyunca, avcı-toplayıcı-balıkçı, göçebe/yarı göçebe ve yerleşik tarım topluluğu olmak üzere üç farklı yaşam tarzı benimsemişler, birçok topluluk ile iletişime geçmişlerdir. İletişime geçtikleri topluluklar arasında üzerlerinde kültürel anlamda en derin etkiyi bırakan, Türk toplulukları olmuş, bu etkiler dinî inanışlarına da yansımış Avrasya Şamanlığı Yurt Tutan Macarların dünya görüşlerini şekillendiren en önemli etmen olmuştur. Kral István dönemi ve sonrasında bu eski inanışlar, halkın hafızasından silinmeye çalışılmış olsa da cadı mahkemeleri ve özellikle de halk bilimi verilerinden bunların izlerinin, halk arasında devam ettirildiği görülmüştür. Halk arasında Macarların Yurt Tutuş dönemi ve öncesine ait dini elementlerin izleri ve Şamanlığın etkileri canlı olarak yüzlerce yıl devam etmiştir. Bunun en önemli sebeplerinden birisi de Yurt Tutuş

sonrasında yerleşik yaşamın yanı sıra ülkenin belirli bölgelerinde Yurt Tutuş dönemindeki yaşam tarzlarını devam ettiren çobanlar olmuş, bu yaşam tarzı manevi kültürün bazı eski unsurları ve Şamanlığın parçalarını 20. yüzyıla kadar korumuştur.

Macarların geleneksel dinî içerisine *Táltoslar*, Urallardan Karpatlara göç sırasında, Ugor birliği içerisindeyken yavaş yavaş girmeye başlamış ve güneye devam eden yolculukları boyunca Macarlar arasında daha da derin bir yer edinmiştir. *Táltoslar*, birçok noktada Avrasya – Türk Şamanlarına benzemektedir: *Táltoslar* anne karnında seçim ile belirlenmekte, fazladan kemik, diş ile ya da kese içerisinde doğma gibi diğer insanlardan farklı fiziksel özelliklerle dünyaya gelmekte, *Táltosluk* bilgisini Şaman hastalığı, parçalanma gibi süreçler sonucunda elde etmektedir.

Táltosların en belirgin özellikleri, diğer *Táltoslar* ile savaşmalarıdır. Söz konusu bu mücadele motifi ise yeni bir motif olarak ortaya çıkmamakta kökenleri Yurt Tutuş öncesine dayanmaktayken, kayıtlar 17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar uzanan geniş bir bilgi sunmakta, ayrıca 20. yüzyıldan da veriler ile karşılaşılmaktadır. *Táltos* adı ise yazılı kaynaklarda 15.- 16. yüzyıllarda görülebilmek de hatta bu tarih 1211 yılına kadar indirilebilmektedir.

Táltoslar ve mücadeleleri ile ilgili veriler kronolojik olarak sıralamak gerekirse 17-18. yüzyıl cadı mahkemeleri kayıtları ve 19.- 21. yüzyıl halk bilimi verilerinden elde edilmektedir. Cadı mahkemeleri verileri özellikle 18. yüzyılın ilk yarısına halk bilimi verileri de özellikle 19. ve 20. yüzyılın ilk yıllarında yoğunlaşmaktadır. İki veri türüne ait motifler arasında da bazı belirgin farklar ortaya çıktığı görülmektedir.

Cadı mahkemeleri verilerinde toplumun içerisinde bulunduğu dönemin sosyal özelliklerinin de etkisiyle Hristiyanlık ile ilgili elementleri barındırdığı (Pentekost, Aziz Yuhanna günleri vb.) görülmekle birlikte, cadı büyüleri ve büyüleri sağaltma ile ilgili inanışların yoğunluk kazanması neticesinde, cadı-karşıtı olarak görülen ve halk arasında çok saygın bir ünü olan *Táltos* adının hem müşteri toplamak hem de mahkemelere karşı bir savunma yöntemi olarak kullanmak için pozitif etkisinden yararlanılmak istendiği görülmektedir. Bu bağlamda 17.– 18. yüzyıllarda *Táltosların* daha çok cadı büyülerini sağaltmak, şifacılık ve gömülü hazineleri bulmak gibi toplumsal rolleri ön plana çıkmış olmakta, aynı zamanda mahkemelere yansıyan dönemin *Táltos* figürlerinin iki yönlü olduğu görülmektedir (olumsuz: cadı, büyü yapan; olumlu: *Táltos*).

Cadı mahkemeleri kayıtlarının aksine 19.- 21. yüzyıl halk bilimi verileri ise temel elementlerin (*Táltosluk* alametleri, mücadele, gökyüzünde savaş, ülkeyi ve toprağı koruma) aynı kalmasının yanı sıra farklılıkları olduğu görülmektedir. 17.- 18. yüzyıl verilerinde havaya müdahale etmek

ile ilgili çok az referans bulunmasına karşılık 19.- 21. yüzyıl verilerinde *Táltos* mücadelelerin tamamında havaya müdahale etme, yağmuru getirme ya da engelleme gibi amaçları olduğu görülmektedir. Ayrıca halk bilimi verileri daha detaylı bir mücadele motifi sunmaktadır (mücadelede girilen donlar, karşıt renkler, mücadelenin nedenleri, sonuçları gibi).

Táltos figürü etrafında şekillenen bir dizi inanışın parçası olan *Táltos mücadelesi* motifinde *Táltosların* birbiri ile mücadele ettiği görülmektedir. Genellikle hayvan, çoğunlukla da boğa formunda savaşırılar ancak bazen aygır formunda nadiren de diğer hayvan formlarında mücadelelere dair veriler de bulunmaktadır. Mücadele eden *Táltoslar* farklı – karşıt renklerde olurlar; açık renkli, beyaz ya da sarı boğa, karanlık – gri ya da siyah boğa ile mücadele eder ya da kırmızı *Táltos*, mavi ile. *Táltoslar*, savaşması gerektiğini önceden bilir ve savaştan kaçınmaz. Rakibi ile savaşmak zorundadır. Hangi formda ve renkte, kiminle, ne zaman ve nerede savaşması gerektiğini bilirler. Genellikle yenilmekten çekindikleri için dışarıdan yardım ister ve bu yardım sayesinde mücadeleyi kazanırlar. Savaşa rüzgâr, fırtına ve gök gürültüsü eşlik eder ve mücadele eden *Táltoslar* meteorolojik olaylarla, özellikle bulut ve rüzgar ile ilişkilidir; rakip *Táltos* gri ya da siyah bir bulutla gelerek buluttan hayvan formuna bürünmektedir. Mücadele genellikle gökyüzünde meydana gelir ve mücadele sonunda *Táltos* önceki görünümüne geri bürünür. Mücadele sonunda *Táltoslar* sık sık bitkin, yorgun ve hasta olurlar. Bazen mücadeleleri ölümcül olabilir. Çoğunlukla doğa ile ilgili belayı bertaraf etmek için mücadele ederler ki bunların arasında en yaygın olanı da yağmur bulutlarının rakip *Táltosun* değil kendi topraklarına gelmesini sağlayarak kuraklığı önlemek ve hasadı verimli kılmak ya da hasada ve toprağa zarar verecek yağışları engellemektir. Bu durumda mücadele eden *Táltoslar* farklı bölgeleri, bazı durumlarda da farklı ülkeleri temsil ederler. *Táltoslar* gençken, yaşlı *Táltoslar* ile mücadele etmek zorundadır ki eğer mücadele sonunda yenilmezler ya da dişlerini kaybetmezlerse *Táltosluk* ilmine sahip olurlar. Eğer kaybederlerse bazı verilere göre sadece sağiltma işlemi yapan yarı- *Táltos* olurlar ya da *Táltosluk* özelliklerini tamamen kaybederler. Bir diğer *Táltos mücadelesi* ise *Táltosun* son mücadelesidir ki bu mücadele sonunda *Táltosun* ölme ihtimali vardır. Bu durumda *Táltos* mücadeleleri; *Táltos* ilmini kazandığı ilk mücadele, *Táltosluk* zamanları boyunca devam eden mücadeleler ve *Táltosun* son- öldüğü mücadelesi olmak üzere üç gruba ayrılabilir.

Macar halk bilimi içerisinde muhafaza edilmiş ve cadı mahkemelerinde de verilerine ulaşabildiğimiz Macar *Táltosları* ve söz konusu girdikleri bu mücadeleleri, tüm elde edilen veriler göz önüne alındığında, Yurt Tutan Macarların dünya görüşünü etkileyen Şamanlığının birer kalıntısı olarak değerlendirmek mümkündür.

KAYNAKÇA

1. Fodor I. Hungarian Cultural History: The Early Periods // A Cultural History of Hungary: From the Beginnings to the Eighteenth Century / ed. Kosa L. Budapest: Corvina Books, 1999. s. 9–42.
2. Hajdu P. Finno-Ugrian Languages and Peoples. London: Deutsch, 1975.
3. Kristó G. Magyarország története 895-1301. Budapest: Osiris Kiadó, 1998.
4. Molnár E. A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig. Budapest: Szikra Könyvkiadó, 1949.
5. Diószegi V. A honfoglaló magyarság hitvilágának történeti rétegei. A világfa // Népi kultúra – Népi társadalom. 1969. № 2–3.
6. Moravcsik G. Constantine Porphyrogenitus de Administrando Imperio. Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1967.
7. Györffy I. Nagykunsági krónika. Budapest: Turul, 1941.
8. Szűcs S. A régi Sárrét világa. Budapest: Fekete Sas Kiadó, 1992.
9. Arık D. Anadolu ve Çuvaş Türklerinde Kurtla İlgili İnanış ve Uygulamalar // İdil Ural Araştırmaları Dergisi. 2021. Vol. 3, № 2. s. 111–133.
10. Diószegi V. A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1998.
11. Pócs É. A magyar mitológia és Európa // Honfoglalás és Néprajz / ed. Kovács L., Paládi-Kovács A. Budapest: Balassi Kiadó, 1997. s. 309–322.
12. Szűcs S. Időért viaskodó táltosok // Ethnographia. 1951. Vol. 62. s. 403–409.
13. Hoppál M. Mítosz és emlékezet. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2014.
14. Diószegi V. A viaskodó táltosbika és a sámán állatalakú életlelke // Ethnographia. 1952. Vol. 63. s. 308–357.
15. Róheim G. A táltos // Magyar Nyelvőr. 1926. Vol. 55. s. 35–42, 70–77.
16. Pócs É. Magyar táltos és a honfoglalás kori samanizmus. Kérdések és feltevések // Ethnographia. 2017. Vol. 128. s. 1–46.
17. Szamota I., Zolnai G. Magyar oklevél-szótár. Budapest, 1902.
18. Pais D. A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975.
19. The Illuminated Chronicle: Chronicle of the Deeds of the Hungarians from the Fourteenthcentury / ed. Bak J., Vespémi L. Budapest; New York: CEU Press, 2018.
20. Haan L. Békés vármegye hajdana: Oklevéltári rész. Pest: Lauffer Vilmos Tulajdona, 1870. Vol. 2.
21. Balogh I. Egy bűbajos per 1715-ből // Néprajzi Közlemények. 1958. Vol. 1–2, № 3. s. 313–319.
22. Bessenyei J. A Magyarországi Boszorkányság Forrásai I. Budapest: Balassi Kiadó, 1997.
23. Komáromy A. Magyarországi boszorkányperek oklevéltára. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1910.
24. Lehoczky T. Bereg megyei boszorkány-perek // Hazánk, Történelmi Közlöny. 1887. Vol. 7. s. 296–306.
25. Diószegi V. A pogány Magyarok Hitvilága. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967.
26. Luby M. Táltosokról és lidércekről (Babonás történetek I-V.) // Ethnographia. 1928. № 39. s. 117–119.
27. Bayat F. Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019.
28. Direnkova N.P. Altay ve Teleüt Türklerinde Şamanizm / trans. Bağcı A. Ankara: Türk Kültür Araştırma Enstitüsü, 2014.
29. Lehoczky T. Bereg vármegye monográfiája. Ungvár: Pollacsek Miksa, 1881. Vol. 2.

30. Luby M. Bábelelte babona. Budapest: Szerző Kiadása, 1936.
31. Kálmány L. Összeférhetetlen Tátosainkról // Ethnographia. 1917. s. 260–266.
32. Kodolányi J. A táltos a magyar néphagyományban // Ethnographia. 1945. Vol. 56. s. 31–37.
33. Solymossy S. A magyar ősi hitvilág. A táltos. // Magyarság Néprajza IV. A Magyarság szellemi néprajza / ed. Viski K. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1937. Vol. 4. s. 340–382.
34. Eliade M. Shamanism: archaic techniques of ecstasy. Princeton: Princeton University Press, 1974.
35. Karcsey G. Népismeai Adalékok // Új Magyar Múzeum. 1851. Vol. 2. s. 495–503.
36. Ipolyi A. Magyar mythologia. Budapest: Zajti F., 1854.
37. Pócs É. Shamanism or Witchcraft? The Táltos Before the Tribunals // Witchcraft and Demonology in Hungary and Transylvania / ed. Klaniczay G., Pócs É. Cham: Palgrave Macmillan, 2017. s. 221–290.
38. Bodgál F. Egy miskolci “tátos” 1741-ben // Néprajzi Közlemények. 1960. Vol. 5, № 3–4.
39. Szűcs S. Táltosok és boszorkányok a Nagy-Sárréten // Ethnographia. 1936. Vol. 47. s. 39–48.
40. Szilágyi L. Hajdúnánási Népnyelvi Szövegek // A Magyar Népnyelv. 1941. № III. s. 353–357.
41. Ilona P.M. Sárrétudvari hiedelmek // Néprajzi Közlemények / ed. Takács L. 1967. Vol. 12, № 1–2. s. 23–225.
42. Ferenczi I. A táltos és a garabonciás képzelet a jugoszláviai magyaroknál // Ethnographia. 1974. Vol. 85. s. 262–275.
43. Luby M. Babonás történetek // Ethnographia. 1927. № 38. S. 206–208.
44. Demény I.S. Bika képében viaskodó táltosok a régi Kínában // Honismeret. 1993. Vol. 21, № 4. S. 66–70.
45. Schram F. Magyarországi boszorkányperek, 1529-1768. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970. Vol. 1.
46. Bayat F. Türk Şaman Metinleri Efsaneler ve Memaratlar. Ankara: Ötüken Neşriyat, 2019. 300 s.
47. Schram F. Magyarországi boszorkányperek, 1529-1768. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983. Vol. 3.
48. Korda I. Tájszók // Magyar Nyelvőr. 1886. № 15.
49. İnan A. Altay Şamanlığına Ait Materyaller // Makaleler ve İncelemeler. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020. Vol. 1. S. 404–453.
50. Sagalayev A.M. et al. Güney Sibirya Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri / trans. Ergun M. Kömen Yayınları, 2013. Vol. 2 İnsan ve Toplum.
51. İnan A. Yakut Şamanizmindeki İjä Kıl // Makaleler ve İncelemeler. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020. Vol. 1. s. 458–461.

Андатпа

Дәстүрлі түркі наным-сенімдерімен және/немесе шаманизммен байланысты әдебиеттерде, түр құбылту, жануардың бейнесіне ауысу, Фин-угор және Еуразиялық шаманизмде маңызды құбылыс ретінде алдымызға шығады. Түр құбылту, шаманизмге қатысты көптеген аңыздар мен естеліктерде кездесетін өте кең таралған мотив түрі, сонымен қатар, әлемнің көптеген аймақтарында пішіннің өзгеруі немесе

метаморфоз деп аталады. Бұл құбылыстар әлемдік сипатты көрсеткендігі секілді, ұлттық сипаттағы қасиеттерге де ие. Түрік-Алтай шаманизміндегі бұл құбылыс түр құбылту жүздеген жылдар бойы түріктермен бірге өмір сүрген мажарлардың ежелгі діни сенімдерінде Талтос деп аталатын тұлғалар шеңберіндегі сенім мәдениеті төңірегінде көрінеді. Бұл зерттеуде фольклорлық жазбаларда орын алған Мажар жадыгөй алкасының құжаттары және Талтостың жауынгерлік мотивтері, негізінен бұқа немесе от түрінде қарастырылды. Мақсатымыз мажарлық Талтос бейнесі мен Еуразия-түрік шамандығын салыстыра отырып, арасындағы байланысын анықтау болды.

Кілт сөздер: Талтос, бұқа, күрес, шаман, түр құбылту
(Метехан АЙДЫН. МАЖАР ҚҰЖАТТАРЫНДАҒЫ ТАЛТОСТАР КҮРЕСІ)

Аннотация

Принятие облика животного, которое в тюркских традиционных верованиях и/или шаманизме называется метаморфозами, также является важным явлением в финско-угорском и евразийском шаманизме. Преображение, очень распространенный мотив, встречающийся во многих легендах и воспоминаниях о шаманизме. Эти явления содержат как национальные черты, так и общечеловеческие. Это явление, именуемое в тюркско-алтайском шаманизме как «дон дегиштирме» (метаморфоза), появилось и в традиционной религии венгров, веками живших вместе с тюрками. В этом исследовании будет проанализирован мотив борьбы Талтоса, который в основном встречается в виде быков или пламени, который появляется в судебных процессах над ведьмами и фольклорных записях, и будут представлены некоторые примеры из этих записей. Целью данного исследования является формирование точки соприкосновения для сравнения между венгерским Талтосом и евразийско-турецким шаманизмом.

Ключевые слова: Талтос, бык, борьба, шаман, метаморфозы
(Метехан АЙДЫН. БОРЬБА *ТАЛТОСА* В ВЕНГЕРСКИХ ДОКУМЕНТАХ)

Hüseyin KABA

Dr. Öğr. Gör., Taşkent Ali Şir Nevai Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi, Taşkent,
Özbekistan (kaba5559@gmail.com) <https://orcid.org/0000-0001-7682-6261>

ÇAĞATAY TÜRKÇESİYLE YAZILMIŞ BİR SABUNCULUK RİSALESİ: RİSÂLE-İ SÂBÛN-GERİ^{*1}

Özet

Meslek seçimi bir insanın hayatındaki en önemli dönüm noktalarından biridir. Öyle ki çağlar içinde bazı meslek ve meslek erbapları diğerlerinden daha fazla itibar görmüştür. Geçmişten günümüze her bir mesleğin tarihçesini ve usullerini anlatan risaleler kaleme alınmıştır. Meslek gruplarındaki teşkilatlanma devlet yapılanmasının da ipuçlarını yansıtır. Bu nedenle bir toplumdaki mesleklerle ait bu risalelere bakılarak o toplumun sosyal hayatı ve yaşam felsefesi hakkında çıkarımlarda bulunulabilir. Bu çalışmada Hüseyin KABA'nın şahsi kütüphanesinde bulunan bir mecmua içinde “Risâle-i Şâbüngerî Bu Turur” adıyla kayıtlı, Çağatay Türkçesiyle yazılmış bir yazma eser incelenmiştir. Günümüz Türkçesiyle Sabuncu/luk Risalesi olarak adlandırılabilir. Eserin 18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın başlarında yazıldığı düşünülmektedir. Eserde Sâbüngerlik mesleğinin on vacibi ve on yedi pir, mürşit isimleri sıralanır. Bütün pir ve üstatların risaleyle amel kıldıkları belirtildikten sonra her üstadın da bu risaleye göre mesleklerini yapmaları, risâleyi okumaları, okutmaları tavsiye edilir. Risâle okuyanların bereket bulacakları okumayan ve amel kılmayanların ise ahirette pir, üstatlar karşısında müşkül duruma düşecekleri, utanacakları hatta bu risaleyle amel kılmayanların yediklerinin haram olduğu belirtilir. Ayrıca sabun yapımında kullanılan malzemelerin kökeni, nitelikleri, sabunun yapım aşaması ve pazara götürülüp satılmasına kadar yapılan her işlem basamağında hangi duanın okunacağı belirtilir. Çalışmamızda öncelikle Türk kültüründe fütüvvet yazma geleneği ve bu doğrultuda oluşturulan risaleler ve bu eserlerin özellikleri üzerinde durulmuş ve eserin transkripsiyonu yapılarak şu ana kadar sabunculuk hakkında tek nüsha olup Molla Muhammed Miskin Gedayî tarafından yazılmış olan “Risâle-i Sâbün-gerlik” metni ile karşılaştırılmıştır. Eserin imlâ, ses ve şekil özellikleri üzerinde kısaca durulmuş karakteristik özellikler ortaya konulmuştur. Sonuç bölümünde elde edilen veriler belirtilmiştir. Çalışmanın sonuna eserin tıpkıbasımı eklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Risâle, Kesbname, Fütüvvetname, Meslek, Sabungerlik

*Geliş Tarihi: 28 Ekim 2022 – Kabul Tarihi: 24 Kasım 2022

Date of Arrival: 28 October 2022 – Date of Acceptance: 24 November 2022

Келген күні: 28 қазан 2022 ж. – Қабылданған күні: 24 қараша 2022 ж.

Поступило в редакцию: 28 октябрь 2022 г. – Принято в номер: 24 ноябрь 2022 г.

¹ Bu makale 26-27 Eylül 2022 tarihlerinde 17. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı'nda sunulan “Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Sabunculuk Risalesi: Risâle-i Sâbün-Gerî” adlı bildirinin gözden geçirilip genişletilerek yeniden yazılmış şeklidir.

Hüseyin KABA

Dr. Instructor Asst., Tashkent Ali Shir Nevai University of Uzbek Language and Literature,
Tashkent, Uzbekistan (kaba5559@gmail.com) <https://orcid.org/0000-0001-7682-6261>

WRITTEN IN ÇAĞATAY TURKISH A PAMPHLET OF PROFESSION OF SOAP

Abstract

Choosing a profession is one of the most important turning points in a person's life. So much so that some professions and professionals have been more respected than others over the ages. From past to present, treatises describing the history and methods of each profession have been written. The organization in the professional groups also reflects the clues of the state structure. For this reason, by looking at these treatises on the professions in a society, inferences can be made about the social life and philosophy of life of that society. In this study, a manuscript written in Chagatai Turkish and registered with the name "Risāle-i Şābūngerī Bu Turur" in a journal in Hüseyin KABA's personal library was examined. In today's Turkish, it can be called Sabuncu/luk Risalesi. It is thought that the work was written in the late 18th and early 19th centuries. In the work, the names of ten wajibs and seventeen pirs and guides of the Sabun-gerlik profession are listed. After it has been stated that all masters and masters performed their deeds according to the treatise, it is recommended that each master do their job according to this treatise, read and have it taught. It is stated that those who read the treatise will find blessings, and those who do not read and do not practice will be in a difficult situation in the hereafter before the masters and masters, they will be ashamed, and even those who do not act according to this treatise are forbidden to eat. In addition, the origin of the materials used in soap making, their qualities, the production stage of the soap, and the prayer to be recited in each step of the process until it is taken to the market and sold are specified. In our study, first of all, the tradition of writing futuwwa in Turkish culture and the treatises created in this direction and the characteristics of these works were emphasized, and the text was transcribed and compared with the text of "Risāle-i Sābūn-gerlik" written by Molla Muhammed Miskin Gedayī. Spelling, sound and shape features of the work were briefly emphasized and the characteristic features were revealed. In the conclusion section, the data obtained are indicated. A facsimile of the work has been added at the end of the work.

Keywords: Pamphlet, Kesbname, Fütüvvetname, Profession, Profession of Soap

Giriş

Çağatayca veya Çağatay Türkçesi, doğu sahasında 15 ve 20. yüzyıllar arasında kültür ve medeniyet dili olarak kullanılan Türk yazı dilinin genel adıdır. Türk lehçelerinin Orta Asya grubuna mensup Çağatay Türkçesi, 15. yüzyıldan 20. yüzyılın başına kadar temelde Doğu Türkistan ve Orta Asya Türk devletlerinin diplomasi, edebiyat ve devlet dili olmakla beraber Avrupa Rusya'sındaki Oğuz olmayan Müslüman Türklerin de edebiyat dili olmuştur [1, s.15]. 15-20. yüzyıl doğu Türklüğünün yazı dili olan Çağatayca ile Türklerin yaşadığı büyük bir coğrafyada Türk İslam kültür ve medeniyetine ait çeşitli konularda ve türlerde sayısı oldukça

fazla eserler oluşturulmuştur. Bu eserlerin çoğunluğunu edebiyat, din, tıp gibi konuları ele alan risaleler teşkil eder. Risale sözlüklerde “Esasen mektup suretinde yazılan küçük kitap, bir mes’ele veya ilm ve fenne dair muhtasar te’lif” [2, s.662], “Genellikle belli bir konuda yazılmış küçük kitap, broşür.” [2, s.1028], “Kısa yazılmış küçük kitapçık.” [3, s.894], “Küçük kitap, broşür” [4, s.1862] vb. şekillerde tarif edilmiştir. Fütüvvet geleneğini anlatan ve mesleklerle ilgili çeşitli bilgiler sunan bu risalelere fütüvvetname adı verilir.

Kubbealtı Lugatı’nda Arapça genç, yiğit, mert kimse, delikanlı, cömert, kerem sâhibi, fütüvvetli kimse [2, s.379], manalarına gelen “fetâ” kelimesinden türetilen “fütüvvet” sözcüğü delikanlılık, gençlik, cömertlik, el açıklığı, sahâvet, dostlarının kusurlarına karşı aflu muâmele etme şeklinde izah edilir [2, s.395]. TDK Türkçe Sözlük’te ise dinî ve mesleki birlik, esnaf teşkilatı [4, s.806] şeklinde açıklanır. Bu anlamlarına ek olarak gençlik çağının en ihtişamlı zamanı, delikanlıca tavır ve gençlikten kaynaklı hafifmeşreplik anlamlarını da taşımaktadır [5, s.3]. Fütüvvetnâme ise Arapça futuvvet ve Farsça nâme sözcükleriyle oluşturulmuş olup fütüvvetin kaynağını, esaslarını, merâsim ve uyulması gereken usûl ve kurallarını anlatan eser, manası taşır [2, s.395].

Divanu Lugatı’t-Türk’te “eli açık, cömert; yiğit kimse” anlamlarıyla geçen akı kelimesinden yola çıkarak ahilik teşkilatının isminin Türkçe olduğunu savunanlar yanında Arapça ahi “erkek kardeş”ten türeyerek ahi şeklini aldığını savunanlar da vardır.

Arapların “feta” (yiğit) olarak adlandırdığı bu ideal insan tipine, İranlıların “cevan-merd”, yapılan mesleğe de “civan-merdî” dediğini aktaran Karasoy, muhtemelen Hicrî 2. yüzyılın sonlarından itibaren İslâm kültürü dairesine giren Türklerin Arapların “feta”, İranlıların “cevan-merd” olarak adlandırdığı bu ideal insan tipine “akı”, yapılan mesleğe de “akılık” dediğini ve akıların birbirine karşı kardeşçe tavırları sebebiyle bu kelimenin yerini zamanla Arapça ahi (kardeşim) kelimesine bırakmış olduğunu belirtir [6, s.13].

Fütüvvetnameler ilk defa İslâm dünyasında 8. yüzyılda Irak ve İran’da ortaya çıkar ve zamanla tasavvuf çevrelerini ve çeşitli meslek kollarını etkisi altına alır. Tarihsel süreçte sırasıyla sufi fütüvvetnameleri (9-13. yüzyıllar), fütüvvet teşkilatına ait fütüvvetnameler (13- 14. yüzyıllar) ve ahi loncaları fütüvvetnameleri (13- 16.yüzyıllar) olmak üzere üç farklı şekilde ortaya çıkmıştır [7, s.264-265].

Geleneksel Orta Asya halkları zanaatının kendine has özelliklerinden birinin, meslek sahiplerinin bağlı bulunduğu sosyal kurumlar olduğunu belirten Davlatova, bu kurumların, bölgesel geleneklere dayalı kendine özgü özellikler taşıdığına vurgu yaparak kuruluş amaçlarının belirli türlerdeki el sanatlarını icra edenlerin menfaatlerini korumak olduğunu dile getirir. Lonca adı verilen bu

kurumlar, aksakallar olarak nitelendirilen liderler öncülüğünde oluşturulmuş esnaf teşkilatlarıdır [8, s.739]. Toplumsal yaşamın izdüşümü olan meslekleri ve devlet teşkilatlanmalarını, çoğunlukla meslek örgütlenmelerini ele alan fütüvvetname türü yazılı eserlerde görebileceğimizi belirten Alper, bu eserlerin Batı Türklük sahasında, fütüvvet teşkilatının Türkler tarafından geliştirilen ve özellikle Anadolu'da yayılmış şekli olan ahilik teşkilatı temelinde kendini gösterdiğini ve bu sahadaki siyaset, din ve sosyoloji arasındaki ilişkiyi somut verilerle ortaya çıkardığını belirterek bunun kültür tarihimiz için önemini vurgular [9, s.46].

Özellikle Uygur sahası olmak üzere Orta Asya Türk coğrafyasında ve Anadolu'da kaleme alınan risalelerden meslekleri konu alanlar ön plana çıkmaktadır. Muskacılık, dericilik, ayakkabıcılık, değirmencilik, çobanlık, aşçılık, marangozluk, çiftçilik gibi meslekleri konu alan bu risaleler yüzyıllar boyunca meslek erbapları tarafından okunmuş, okutulmuş ve risalelerde yazılanlara göre hareket edilmiştir. Jarring Koleksiyonu ve diğer yazma eser koleksiyonlarında yer alan bu risaleler pek çok araştırmacının çalışmalarına konu olmuş ve bu eserler üzerinde hem edebî yönden hem de dilsel yönden çalışmalar yapılmıştır. Jarring Koleksiyonu'ndaki değişik mesleklere ait on beş risalenin onu üzerinde Serkan ÇAKMAK tarafından doktora tezi hazırlanmıştır [10, s.XVI].¹ Uygur sahasında yazılan risalelerle ilgili *Çağatay Türkçesiyle Yazılan ve Geleneksel Meslekleri Konu Alan Risalelerin Araştırılması, İncelenmesi ve Yayınlanması* adıyla hazırlanan ve Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından desteklenen proje kapsamında kitap yayınları yapılmıştır. Bu yayınlarda geleneksel meslekleri konu alan risaleler, mesleklerin ortaya çıkışı ve pratikteki uygulama usulleri, üretim ve bilgi aktarım süreçleri, içerik ve işlev özellikleri vb. yönlerden ele alınarak risalelerin çeşitli özellikleri ortaya konulmuştur.² Semra Alyılmaz tarafından hazırlanan *Risale-i Muze-*

¹ Çakmak hazırladığı tezde; Risâle-i Müze-Düzlük, Risâle-i Nân-Vâyılık, Risâle-i Kâsib, Risâle-i Sodagerçilik, Risâle-i Reng-Rizlik, Risâle-i Kassablık, Risâle-i Dehkâncılık, Risâle-i Bâfendelik, Risâle-i Temürçilik, Risâle-i Çârvâdârcılık isimlerini taşıyan meslek risalelerinin transkripsiyonunu yaparak ses bilgisi ve şekil bilgisi özelliklerini ortaya koymuştur.

² Bu proje kapsamında 2016-2017 yılları arasında Gazi Kitabevi yayınlarından çıkan Risâle-i Harrâtlık (Ağaççılık Risalesi), Risâle-i Dehkâncılık (Çiftçilik Risalesi), Risâle-i Nemed-Mâllık (Keçecilik Risalesi), Risâle-i Tegürmendçilik (Değirmencilik Risalesi), Risâle-i Kassâblık (Kasaplık Risalesi), Risâle-i Aşfezlik (Aşçılık Risalesi), Risâle-i Nân-Vâyılık (Fırıncılık Risalesi), Risâle-i Müze-Düzlük (Ayakkabıcılık Risalesi) adlı kitaplar ilgililerin kullanımına sunulmuştur.

Duzluk [11, 2011] adlı kitap da bu alandaki önemli çalışmalardan biridir.¹ Bu alanda öne çıkan bir diğer risale ise Molla Muhammed Miskin Gedayî tarafından yazılmış olan “Risāle-i Šābūn-gerlik” adlı eserdir. [9, s.47] Kaleme alındıkları dönemde popüler olan ve toplumun ihtiyaçlarına karşılık gelen bu mesleklerle ve meslek erbabıyla alakalı bu eserler dönemin zihniyetini yansıtmaktadır. Yukarıda da değindiğimiz gibi usta ve çıraklar mesleklerini icra ederken, üretirken ve ürettikleri ürünü pazara götürüp satarken bu risalelerde belirtilen ritüellere göre hareket ederler. Bu bakımdan bir anlamda mesleğin ve geleneğin aktarımında bir köprü vazifesi görmektedir. Risalelerin hitap ettiği kesim ve yazılış amaçları nedeniyle yazılan metinler sade, açık ve anlaşılır bir dille kaleme alınmıştır. “Eğer sorsalar ki” ve “Cevap aygıl” gibi konuşma üslubuyla yazılan bu eserler dönemin dilini, kültürünü ve söz varlığını muhafaza ederek devamlılığını sağlamıştır.

Eserin Özellikleri

İncelenen eser Hüseyin Kaba'nın şahsi kütüphanesinde bulunan 12,5x7,5 cm ebatlarında, 116 varaklı sonu eksik bir mecmua içinde kayıtlıdır. Metin ebatları ise 7,5x4,5 cm'dir. Eser, 1b-15b varakları arasında yer almakta olup devamında 16a-32a varakları arasında “Tarikatname Bu Turur” adını taşıyan başka bir metin yer almaktadır. Başlığı “Risāle-i Šābūngerī Bu Turur” şeklindedir. Başlıktan sonra *besmele*, *hamdele* ve *salvele* bölümleri yer almaktadır. Yedinci satırda asıl konu başlamaktadır. Eserde 1b'de 6 satır 15b'de 5 satır diğer varaklarda ise 7 satır bulunmaktadır. Eserin ismi, şahıs isimleri ve eserdeki “eğer sorsalar ki” ve “cevap aygıl” gibi ibareler kırmızı mürekkeple diğer bölümler ise siyah mürekkeple yazılmıştır. Genel olarak okunaklı bir metin olup bazı sayfalarda zamana ve olumsuz koşullara bağlı lekeler oluşmuştur. 1b-7b arasındaki varakların üst orta bölümünde yanık izleri bulunmaktadır. 1b ve 2b varaklarındaki yanık bölümde kopmalar oluşmuştur. Yazmada eserin kim tarafından ve hangi tarihte yazıldığı ya da kopya edildiği ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamakla beraber devamında yer alan Tarikātnāme metninin temmet kaydında Hicrî 1286 senesi yer almaktadır. Risalenin 41b-64a varakları arasında “Risāle-i Šābūngerī Ayn İst” adıyla yer alan Farsça metninde temmet kaydından sonra sene 1290 ibaresi yer almaktadır.

Eserin İçeriği

Eserin içeriği kısaca şöyledir: İmām Ca°fer-i Šādık'ın rivayetine göre Hz. Dānyāl °Aleyhi's-selām šābūngerlik yapmaktadır ve bu meslek ona Allah'ın emri ile Cebra'il tarafından öğretilmiştir. Dānyāl °Aleyhi's-

¹ Risale-i Muze-Duzluk (İnceleme-Metin-Dizin) - Çizmecilik / Ayakkabıcılık (Mesleğinin) Kitabı, Editörlüğünü E. Gemalmaz ve K. Yavuz'un üstlendiği kitap 2011 yılında Ankara'da Elik Yayınları tarafından basılmıştır.

selām da şakirdlerine öğretmiştir. Devamında mesleğin on vacibi ve on yedi pir mürşit isimleri sıralanır. Bütün pir ve üstatların risaleyle amel kıldıkları belirtildikten sonra her üstadın da bu risaleye göre mesleklerini yapmaları, risaleyi okumaları, okutmaları tavsiye edilir. Risale okuyanların bereket bulacakları okumayan ve amel kılmayanların ise ahirette pir üstatlar karşısında müşkül duruma düşecekleri, utanacakları hatta bu risaleyle amel kılmayanların yediklerinin haram olduğu belirtilir. Ayrıca sabun yapımında kullanılan malzemelerin kökeni, nitelikleri, sabunun yapım aşaması ve pazara götürülüp satılmasına kadar yapılan her işlem basamağında hangi duanın okunacağı belirtilmiştir.

“Eğer sorsalar kim” ve “Cevap aygıl kim” gibi günlük hayatta sıkça kullanılan ifade kalıpları ile soru cevap şeklinde oluşturulan eserin Petersburg ve Taşkent nüshalarında yer alan konu başlıkları aşağıdaki şekildedir:

	Petersburg Nüshası	Taşkent Nüshası
1	Eger sorsalar kim “Şabungerlik kimdin kaldı?”	Eger sorsalar kim “Şābūngerlik kimdin kaldı?”
2	Eger sorsalar kim “Şabungerlikde neçe nemerse vacib boldı?”	Eger sorsalar kim “Şābūngerlik kimdin kaldı farz mu yā vācib mü veya sūnnet mü?”
3	Eger sorsalar kim “Şabungerlikde neçe pir-i mürşid ötüpdür?”	Eger sorsalar kim “Şābūn-gerlikde neçe vācibdür?”
4	Eger sorsalar kim “Şabun-gerlik neçe edebi bardur?”	Eger sorsalar kim “Şābūngerlikde neçe pir mürşid ötüpdür?”
5	Eger sorsalar kim “Dükkānga kadem koyarda kaysı āyetni oqumaq kerek?”	Eger sorsalar kim “Risāle oqumaqlıq farz mu yā vācib mü?”
6	Eger sorsalar kim “Su koyarda kaysı āyetni oqumaq kerek?”	Eger sorsalar kim “Şābūngerlik neçe turur?”
7	Eger sorsalar kim “Otun salurda kaysı āyetni oqumaq kerek?”	Eger sorsalar kim “Şābūngerlik nēdin peydā boldı?”
8	Eger sorsalar kim “Ot kılurda kaysı āyetni oqumaq kerek?”	Eger sorsalar kim “Yağ ve aşkār ve āhek ve nemek kaydın peydā boldı?”
9	Eger sorsalar kim “Şahār salurda kaysı āyetni oqumaq kerek?”	Eger sorsalar kim “Yağ alurda rīze kılurda kaysı āyetni oqumaq kerek?”
10	Eger sorsalar kim “Kalaq salurda kaysı āyetni oqumaq kerek?”	Eger sorsalar kim “Tīzāb kılurda kaysı āyetni oqumaq kerek?”
11	Eger sorsalar kim “Yağ tograrda kaysı āyetni oqumaq kerek?”	Eger sorsalar kim “Ġusl-ı şerīat ve Ġusl-ı tarīkat ve Ġusl-ı haqīkat kaysıdur?”
12	Eger sorsalar kim “Yağ salurda kaysı āyetni oqumaq kerek?”	
13	Eger sorsalar kim “Isıg su koyarda kaysı āyetni oqumaq kerek?”	
14	Eger sorsalar kim “Berhem bērürde kaysı āyetni oqursın?”	
15	Eger sorsalar kim “Kelipga usarda	

	kaysı âyetni okursın?”	
16	Eger sorsalar kim “Bāzārga alıp çıkarda kaysı âyetni okursın?”	
17	Eger sorsalar kim “Şābūngerlikde neçe gısl bardur?”	
18	Eger sorsalar kim “Tekbīr neçedür?”	
19	Eger sorsalar kim “Ehl-i kāsibga neçe nemerse farzdur?”	
20	Eger sorsalar kim “Ehl-i kāsibke neçe nemerse sūnnetdür?”	

Eserde sabunculuk mesleğinin önemli pir ve üstatları sayılarak pir ve üstatlara dua etmek gerektiği, dua etmeyenlerin ahirette boyunları bükük olacağı vurgulanır. Petersburg nüshasında bin pir ve üstat olduğu belirtildikten sonra bunların sekiz tanesinin her meslek erbabı tarafından bilinmesi gerektiği üzerinde durulur. Taşkent nüshasında ise on yedi pir ve üstat ismi sıralanır. Karşılaştırma yapıldığında ortak bir şahıs ve isimle karşılaşılmamıştır. Bu durum risalenin yazıldığı coğrafya ve o coğrafyada yaşayan pir ve üstatların farklı olmasından kaynaklanabilir. Pir ve üstat isimleri dikkatlice incelenirse Bağdat, Belh, Andican, Rum, Mağrib, Kaşgar, Kabil, Tebriz vb. farklı ve geniş bir coğrafyaya ait şehirler ile anılan isimler öne çıkmaktadır. Şahıslar Hâce, usta ve şeyh gibi unvanlarla anılmaktadır. Her iki nüshada yer alan pir ve üstatlar aşağıdaki şekildedir:

	Petersburg Nüshası	Taşkent Nüshası
1	Avval Hāzret-i Hâce °Abdullah	Evvel Hāzret-i Dānyāl °Aleyhi’s-selām
2	Ēkinçi Hâce Hasan Kāmil	Ēkinçi Hâce Rūšnābī
3	Üçünçi Hâce Pehlivan Saykalī	Üçünçi Hâce °Abdurrahman
4	Törtünçi Hāzret-i Hâce Zāmīrī	Törtünçi Usta °Abdülvāhid
5	Beşinçi Hāzret-i Sa°deddīn Kāhī,	Beşinci Baba Rūmī
6	Altınçi Hâce İnşākī Berekātihi	Altınçi Ustā °Abdullah Neccārī
7	Yetinçi Hāzret-i Şeyh Celāleddīn Belhī	Sekizinci ¹ Ustā °Abdulhalīl
8	Hāzret-i Hâce Aḥmedī Şabūnī	Toğuzınçi Ustā Celāleddīn Andicānī
9		Onuncı Ustā Şemsiddīn Kaşgarī
10		On birinci Ustā °Ömer Bağdādī
11		On ikinci Ustā Rüstem Kābilī
12		On üçünçi Ustā Aşık Aḥmed Tebrizī
13		On dörtünçi Ustā Abdullah Mağribī
14		On beşinci Ustā Hāmiddīn
15		On altınçi Ustā Naşrullah Şād

¹ Yedinci usta adı yazılmamış ve altıdan sekize geçilmiştir.

Dil ve İmlâ Özellikleri

Eserin dili ve imlâsıyla ilgili bazı özellikler şu şekildedir:

1. Türkçe kelimelerde kalınlık incelik durumuna bakılmaksızın /t/ sesi için te (ت) harfi kullanılmıştır:

turur (2b-4)
tutmaqlık (4b-7)
tapqaylar (8a-3)

2. Türkçe kelimelerde kalınlık incelik durumuna bakılmaksızın /s/ sesi için sin (س) harfi kullanılmıştır:

eger sorsalar kim şâbüngerlik (3a-4)

3. **p > f Değişmesi:** Uygur ağzı etkisinde yazılan Petersburg nüshasında yaygın bir şekilde karşımıza çıkan p > f değişimine Taşkent nüshasında rastlanmamıştır.

p->f: pīrān> fīrān (5a/3), pencşembe> fencşembe (5a/7), pīr> fir (6a/4), penāh> fenāh (13a/6).

-p->-f: tapıp> tafıp (4b/5).

4. **-z>-s Değişmesi:** Metinde sadece bir örnek vardır.

revā ervices (15b/3)

5. **-g->Ø:**

kergek> kerek (4a/4), (9b/4)

6. Ek Uyumsuzluğu: İnce ünlülerden sonra kalın ünlülü eklerin gelmesi ek uyumsuzluğu oluşturmuştur.

kūçekleriğa (3b-5)

şākirdiğa (4a-3)

ğazabıge (15a-5)

bërmaqlık (13a-5)

dükānğa kirmağ (15b-2)

7. al- Yeterlik Fiili: Çağatay Türkçesinde yeterlik şekli al- fiili ile oluşturulur. Metnimizde sadece bir örnekte kullanımına rastlanmıştır: “oquyal-” “Oqusun eger oquyalmasa...” (7b-7)

8. bol- Yardımcı Fiili: Metnimizde Çağatay Türkçesiyle yazılan eserde bol- fiili kullanılmış ve bu fiilin Oğuzca karşılığı olan ol- şekline rastlanmamıştır.

9. +nı/+nıñ İlgisi: Çağatay Türkçesinde iki şekliyle karşımıza çıkan ekin iki şekline de metnimizde rastlanmaktadır. +nı şekli 4 kez +nıñ şekli 4 kez kullanılmıştır.

Ĥudāy Ta°ālānı kudreti birle (2b-1/2)

Ĥudāy Ta°ālānı fermanı birle (2a-4/5)

ĥudānı zikri senāsı birle bolmağ (10b-4)

olarını ervāhıdın (13a-6)
üstād^{nı}ḡ ḡaḡıda (5a-2)
pir üstāz^{nı}ḡ ḡaḡını (13a-4/5)
pir üstād^{nı}ḡ rūḡı (14b-5/6)
ḡudā^{nı}ḡ ḡazabıḡe (15a-5)

10. -maḡlık Eki: Metnimizde sadece bir örnekte -maḡlık şekliyle kullanılmış olup diḡer örneklerde -maḡlık şeklini görmekteyiz. Petersburg nüshasında ise iki örnekte -maḡlık şekli kullanılırken -maḡlık şekli 19 defa kullanılmıştır.

°amel kıлмаḡlık (P 14b-4)
dost tutmaḡlık (P 6a-5)
kıлмаḡlık (P 6b-2)
ḡōş-ḡūy bolmaḡlık (T 4b-6)
ḡorḡmaḡlık (T 4b-7)

11. Petersburg nüshasında -gU ve -GAy, Taşkent nüshasında sadece -GAy gelecek zaman eki kullanılmıştır.

şermende ve rüsvā bolḡusıdur (P 8a/4-5)
rāzı bolḡay (P 12b/9)
şermende bolḡay (T 6b/3)
bereket tapḡaylar (T 8a/2-3)

12. turur> dur: 4 defa turur, 1 defa +dur şekli kullanılmıştır.

bu turur (1b/1)
lazım turur (2b/4)
on turur (4a/2)
neçe turur (8a/5)
ḡaysıdur (12b/7)

Metin

[1b]

(1) Risāle-i Şābūngerī¹ Bu Turur

(2) Bi'smi'llāhi'r-raḡmāni'r-raḡim (3) El-ḡamdulillāhi rabbi'l-°ālemīn (3) ve'l-°aḡıbetü'l (4) muttaḡin ve's-şalayātü's-selām (5) °alā resüle Muḡammed² ve alihi ve aşḡābe (6) ecma[°]in.³ İmām Ca[°]fer-i Şādıḡ [2a] (1) ve reh-nümā-yı muvāfiḡ raziya'llahu anh (2) risāle-i şābūngerlikni⁴

¹ P:şābūngerlik

² P: “resūlile Muḡammedin” şeklinde okunmuş. Yazmadaki şekliyle doğru okunuşu “resūle Muḡammed” şeklinde olmalıdır.

³ P: Ammā ḡazret-i ḡaḡ subḡāne ve Ta°ālā'ḡa ḡamd <u> senā ayḡkandın kin ḡazret-i Muḡammed Muşḡafā şall'allāhu °aleyhi ve-sellemḡa dūrüdla ayḡkandın kin ḡazret-i 4a/5-8 : T: -

⁴ T: raziya'llahu anh risāle-i şābūngerlikni 2a/1-2 : P-

andağ (3) rivāyet kıılurla[r] kim **Ḥazret-i (4)** Dānyāl °Aleyhi's-selām Ḥudāy Ta°ālānı (5) fermanı birle şābūngerlik kıılıpdurlar¹ (6) **Eger sorsalar** kim “Şābūngerlik (7) kimdin qaldı?”² [2b] (1) **Cevāb** ayğıl kim: “Ḥudāy Ta°ālānı (2) kudreti birle şābūngerlik kıılıpdurlar (3) çendān nimerseleler lazım (4) turur amma³ Ḥudāy Ta°ālā Ḥazret-i (5) Cebrā'ılğa fermān kııldı farz boldı⁴ şābūngerlikni⁵ (6) Ḥazret-i Cebrā'ıl °Aleyhi's-selām (7) Ḥazret-i Dānyāl [3a] (1) °Aleyhi's-selāmğa⁶ ta°līm bērdiler⁷ (2) Ḥazret-i Dānyāl °Aleyhi's-selām (3) kūçekleriğa⁸ ta°līm bērdiler⁹ (4) **eger sorsalar** kim şābūngerlik (5) kimdin qaldı farz mu yā vācib (6) mü veya sūnnet mü¹⁰ **cevāb** ayğıl (7) kim Ḥudāy Ta°ālā Ḥazret-i Cebrā'ılğa [3b] (1) ferman kııldı farz boldı (2) Ḥazret-i Cebrā'ıl °Aleyhi's-selām (3) Ḥazret-i Dānyāl °Aleyhi's-selāmğa¹¹ (4) ta°līm bērdi vācib boldı Ḥazret-i (5) Dānyāl °Aleyhi's-selām kūçekleriğa (6) ta°līm bērdiler¹² sūnnet (7) boldı **eger sorsalar kim** şābūn-gerlikde [4a] (1) neçe vācibdür¹³ dēseler¹⁴ **cevāb** (2) ayğıl kim on turur¹⁵ evvel (3) üstād şākirdiğa ta°līm (4) bēрмақ kerek °ilm-i şerī°atnı (5) ve ādāb-ı țarīkatnı ḥayr ḥaқīkatnı (6) ta°līm bēрмақlık¹⁶ ēkinci (7) şākird üstādiğa ḥizmet [4b] (1) kıılmaқlık¹⁷ **üçünci** ḥayr (2) saḥāvet birle bolmaқlık¹⁸ (3) **törtünci** özini faқīr tutmaқlık¹⁹ (4) **beşinci** kişı ḥaқıdım (5) bir... kıılmaқlık²⁰ **altıncı** (6) ḥōş-ḥūy bolmaқlık **yētinci** ḥudāy (7) Ta°ālādın qorқmaқlık²¹ **sekizinci** şālih kişilerni dūst

¹ P: şābūngerlikde neçe ḥāşiyetler bardur. Ḥudāy Ta°ālā şābūngerlikni öz kudreti birle āferide kııldı 4b/3-5

² P: dēseler 4b/7 : T:-

³ T: Ḥudāy Ta°ālānı kudreti birle şābūngerlik kıılıpdurlar çendān nimerseleler lazım turur amma 2b/1-4 : P:-

⁴ P: farz boldı 4b/9:T:-

⁵ P:-

⁶ P: Dānyāl °aleyhi's-selām 5a/1-2

⁷ ta°līm bērdi 5a/2

⁸ P: ümmetleriğe 5a/3-4

⁹ P: ta°allüm bērdi 5a/4

¹⁰ T: farz mu yā vācib mü veya sūnnet mü 2b/5-6: P:-

¹¹ P: °aleyhi's-selām

¹² P: ümmetleriğe ta°allüm bērdi 5a/3-4

¹³ P: nimerse vācib boldı dēseler 5a/5-6

¹⁴ P: dēseler 5a/6:T-

¹⁵ P: On nimerse vācib boldı5a/7

¹⁶ P: üstādi şāgirdleriğa °ilm-i şerī°atnı °ilm-i țarīkatnı °ilm-i ḥaқīkatnı ta°līm bērmeklik 5b/1-3

¹⁷ P: üstādi şāgirdiğa şābūngerlikni ta°allüm bērmeklik 5b/4-5

¹⁸ P: bolmaқlık 5b/7

¹⁹ P: şikeste tutmaқlık 6a/1

²⁰ P: şikeste-dil bolmaқlık 6a/2

²¹ P: qorқmaқlık 6a/4

tutmaçlık¹ **toğuzuncı [5a] (1)** şābūn kıılır maħalde pīr **(2)** üstādınñ ħaķıda fātiħa oğumaçlık² **(3) onuncı** cüst **(4)** < ü > çālāk şābūn kıılmaçlık³ **(5) eger sorsalar** kim şābūngerlikda⁴ **(6)** neçe pīr mürşid ötüpdür deseler⁵ **(7) cevāb** ayğıl kim on yēti pīr mürşid **[5b] (1)** ötüpdürler⁶ **evvel** Ĥāzret-i Dānyāl **(2)** °Aleyhi's-selām **ēkinci** Ĥāce Rüşnābī **(3)** üçüncü Ĥāce °Abdurrahman **(4)** tōrtüncü Usta °Abdülvāhid **(5) beşinci** Baba Rūmī **(6)** altıncı Ustā °Abdullah Neccārī **(7)** sekizinci⁷ Ustā °Abdulħalīl **[6a] (1)** toğuzuncı Ustā Celāleddīn Andicānī **(2) onuncı** Ustā **(3)** Şemsiddīn Kaşğārī on birinci **(4)** Ustā °Ömer Bağdādī on ikinci Ustā **(5)** Rüstem Kābilī on üçüncü Ustā **(6)** Aşık Ahmed Tebrīzī on tōrtüncü **(7)** Ustā Abdullah Mağribī on beşinci **[6b] (1)** Ustā Ĥāmiddīn on **(2)** altıncı Ustā Naşrullah Şād⁸ **(3)** Şunca üstādlar ötüpdürler **(4)** risāleğa °amel kıılıpdurlar **(5)** Her üstādı şābūngerlik risālesidin **(6)** bī-ħaber bolsa bitip **(7)** almasa her haftada ya her ayda **[7a] (1)** oğutmasa ħayr iħsān kıılmasa **(2)** kıyāmet küni pīr üstād aldıda **(3)** şermende bolğay⁹ **eger sorsalar (4)** kim risāle oğumaçlık **(5)** farz mu yā vācib mü **cevāb (6)** ayğıl kim Ĥāzret-i Ĥudāvendi **(7)** Ta°ālā emr kııldı farz boldı **[7b] (1)** Ĥāzret-i Cebrā'īl °Aleyhi's-selām **(2)** Ĥāzret-i Dānyāl °Aleyhi's-selāmğa **(3)** ta°līm bērdiler vācib boldı **(4)** Ĥāzret-i Dānyāl °Aleyhi's-selām **(5)** küçekleriğa ta°līm bērdiler **(6)** sünnet boldı **risāleni** özi **(7)** oğusun eger oğuyalmasa oğutup **[8a] (1)** işitsün oğuşan birle **(2)** berāber bolur sevāb ve bereket **(3)** tapķaylar elbette gāfīl bolmanğlar **(4) eger sorsalar** kim şābūngerlik **(5)** neçe turur **cevāb (6)** ayğıl kim Ĥudāy Ta°ālā Ĥāzret-i **(7)** Cebrā'īlğa fermān kııldı Ĥāzret-i **[8b] (1)** Cebrā'īl Ĥāzret-i Dānyāl °Aleyhi's-selāmğa **(2)** ta°līm bērdiler Ĥāzret-i °Aleyhi's-selām **(3)** küçekleriğa ta°līm bērdi **(4)** şābūngerlik meşhūr boldı **(5) eger sorsalar** kim şābūngerlik **(6)** nēdin peydā boldı **(7) cevāb** ayğıl kim yağdın ve aşķār **[9a] (1)** Ve āhek ve

¹ T: "sekizinci şālih kişilerni dūst tutmaçlık" bu bölüm sayfa kenarına yazılmıştır.:P: °ālimlerni, faķrlarnı dost tutmaçlık 6a/5

² P: şābūngerlik kıılır maħalde pīrān-ı mā-teķaddümlerniñ ve üstādlarınñ erv<ā>ħ-ı şerīfleriğa du°ā ve teķbīr kıılmaçlık 6a/7-6b/2

³ P: cüst <ü> çālāk bolup şābūngerlikni pīrlerniñ ervāħlarığa kıılmaçlık 6b/3-5

⁴ P: Şābūngerlikde 6b/6

⁵ P: deseler 6b/7: T: -

⁶ P: Yana miñ pīr-i kāmīl ve mükemmeller ötüpdür ammā bulardın bu sekiz pīrni bilmeklik elbette de lāzımdurlar 6b/8-7a/3

⁷ Yedinci usta adı yazılmamış ve altıdan sekize geçilmiştir.

⁸ T: 6a/1-6b/3: P: -

⁹ P: Üstād-ı mā-teķaddümler bu tarīķa birle °amel kıılıp kıılğan kesb ü kārıdın ħayr berekāt tafıpdurlar ammā üstād-ı şābūn-ger bu risāle bile °amel kıılmay bu kāsib-kārıdın tafsa yēgen loķması ħarāmdur. Tanğla kıyāmet küni, āmennā ve şadda<ķ>nā künleride firān-ı mā-teķaddümleri ve üstād-ı kāmilleri aldıda şermende ve rüşvā bolğusıdır. Eki közi nā-bīnā, yüzi kara bolur. Üstād-ı şābūn-ger fencsembe ve adīne künleride ötken fir kāmilleriñ ervāħ-ı şerīfleriğa [...] kıılıp du°ā teķbir kıılmaç elbette lāzımdur. 7b/3-8b/4

nemekdin peydā boldı. (2) **Eger sorsalar** kim yağ ve aşkār (3) ve āhek ve nemek kaydın peydā boldı (4) **cevāb aygıl** Hāzret-i Cebra’īl (5) ve Hāzret-i Dānyāl °Aleyhi’s-selāmğa (6) çıkarıp bērdiler ve şābūngerlikni (7) kıldılar¹ **eger sorsalar [9b]** (1) kim yağ alurda rīze kıturda (2) kıysı āyetni oqumaq kerek **cevāb** (3) aygıl kim bu āyetni oqumaq (4) kerek İnnā ce°alnā fī a°nākıhim (5) aqlālen fehiye ilel ezkāni (6) fehum muq̄mehūn² demek gerek **eger** (7) **sorsalar** kim tizāb kıturda [10a] (1) kıysı āyetni oqumaq kerek (2) **cevāb** aygıl kim bu āyetni (3) oqumaq kerek Yevme yefirru-l (4) mer-u min eḥīhi ve ummihi ve ebīhi³ (5) demek kerek şābūn kıturda (6) dūkānga kirgende bu tesbīhni (7) oqumaq kerek bi’smi’llāhi’l [10b] (1) vāhidül *kaḥhār* bi’smi’llāhi’l (2) kerīm⁴ **ekinci** özini pāk (3) tutmaq kerek **üçünci** dāyim (4) ḥudāni zikri senāsı birle bolmaq (5) kerek şābūn bolğanda bu āyetni (6) oqumaq kerek Bi’smi’llāhi (7) yā evvel yā āḥir⁵ demek kerek ve zarf [11a] (1) almaqda naşrun minallāhi ve fetḥun (2) qarīb⁶ demek kerek zarf kimdin (3) qaldı Baba Şāḥib Velīdin (4) qaldı ve tūng kimdin qaldı (5) Şemshūydın qaldı yığıp (6) almaqda bu āyetni oqumaq (7) kerek cennātin tecrī min taḥtiḥāl [11b] (1) enhāru⁷ demek kerek şābūnnı (2) zarfğa salurda bu āyetni (3) oqumaq kerek tevekkeltü (4) °alallahi⁸ **şābūnnı** évidin (5) çıkarurda bu āyetni (6) oqumaq kerek Elḥamdu lillāhillezī (7) ḥalaqaz zulumāti ven nūr⁹ [12a] (1) bazargā bargānda bu āyetni (2) oqumaq kerek yā ğıyāsel (3) müsteġīsine yā ḥannān yā mennān (4) yā ḥay yā kıyyūm¹⁰ demek kerek bazargā (5) olturgānda **bu āyetni** oqumaq (6) kerek Elem nec°al lehu (7) °ayneyni ve

¹ T:8b/5-9a/7:P-

² “Onların boyunlarına demir halkalar geçirdik, o halkalar çenelerine dayanmıştır. Bu sebeple kafaları yukarıya kalkık durumdadır.” Yasin suresi 8. ayet

³ “O gün insan kardeşinden kaçır, annesinden ve babasından...” Abese suresi 34-35. ayet

⁴ Vāhid ve Kaḥhār olan, Yüce Allah’ın adıyla[başlarım]...

⁵ Evvel ve Ahir olan Allah’ın adıyla[başlarım].../Başında ve sonunda Allah’ın adıyla [başlarım]...

⁶ “Seveceğiniz başka bir şey daha var: **Allah'tan yardım ve yakın bir fetih.** Müminleri (bunlarla) müjdele.” Saff suresi 13. ayet

⁷ “Şüphesiz Allah, inanıp salih ameller işleyenleri, **içinden ırmaklar akan cennetlere koyacaktır.** İnkâr edenler ise (dünya zevklerinden) yararlanırlar ve hayvanların yediği gibi yerler. Onların kalacakları yer ateştir.” Muhammed suresi 12. ayet

⁸ “İşte ben, hem benim, hem sizin Rabbiniz olan **Allah'a dayandım.** Yeryüzünde bulunan hiçbir canlı yoktur ki, Allah, onun perçeminden tutmuş olmasın. Şüphesiz Rabbiniz dosdoğru bir yol üzerindedir.” Hud suresi 56. ayet

⁹ “**Hamd, gökleri ve yeri yaratan, karanlıkları ve aydınlığı var eden Allah'a mahsustur.** Böyle iken inkâr edenler başka şeyleri Rablerine denk tutuyorlar.” Enam suresi 1. ayet

¹⁰ Yardım isteyenlerin yardımcısı; kullarını süresiz olarak rızıklandıran, bol bol nimet veren. Ey daima hayatta olan Hayy, bütün varlıkları ayakta tutan Kayyum! Rahmetinin hakkı için senden yardım istiyorum.”

lisānen ve şefeteyni [12b] (1) ve hedeynahünneceyeni¹ demek kerek (2) terāzūğa salurda **bu āyetni** (3) oğumak kerek yā ğiyāsel (4) müsteġis̄ine yā ħannān yā mennān (5) yā ħay yā kayyūm² demek kerek **eger sorsalar** (6) **kim** ğusl-ı şerī^cat ve ğusl-ı (7) tarīkat ve ğusl-ı ħaķīkat kıysıdır [13a] (1) **cevāb** aygıl kim ğusl-ı şerī^cat (2) özini pāk tutmak ve ğusl-ı (3) tarīkat risāle saqlamak (4) ve ğusl-ı ħaķīkat pir üstāznıġ (5) ħaķını nezr ü nebārını bërmaķlık (6) olarnı ervāhıdın meded ve (7) isti^cānet tilemaķ³ **her üstād** [13b] (1) şābūnger risālesiz iş (2) kılsa risāle saqlamasa kıyāmet (3) küni pir üstād aldıda yüzi kara (4) bolğay **Ĥazret-i Dānyāl** ^cAleyhi's-selām (5) aġga şefā^cat kıлмаğaylar (6) üstād muķaddepler aldıda (7) şermende bolğay bu dünyāda [14a] (1) her kışıdın nēmerse alıp biredür (2) ħarām yeydür her üstād (3) şābūnger **risālesini** saqlasa (4) her ayda ve her yılda bir yā ēki (5) veyā üç veyā tōrt oğusa (6) veyā özi birle tutsa kündin (7) künge bereket bergey kıyāmet küni [14b] (1) Dānyāl ^cAleyhi's-selām rāzī (2) bolğaylar pir üstād ol (3) bendedin şād bolğay (4) **pir üstād** ve her şākird risāle saqlamasa (5) yā oğutup eşitmese pir üstādınġ (6) rūhı ol kışıdın rāzī (7) bolmağay **risāle** saqlağanga [15a] (1) ihānet kılsa düzeh lāzım bolur (2) **ve ħadışnıġ** delīl birle kāle (3) Kale'n-nebiyyi ^cAleyhi's-selām el-kāsibu ħabibullah⁴ (4) her kim bu ħadış peyğambarğa münker bolsa (5) ħudānıġ ġazabıge giriftār bolğay (6) her üstād şābūnger risālesi (7) birle ^camel kılsa dünyā ve āġreti ma^cmūr [15b] (1) bolğay bir üstād şābūnger risālesini (2) saqlamasa dükānga kirmaķ (3) ve tekbīr aytmak revā ermes her loğma ki (4) yeydür ħarām yeydür ne^cuzu billahi (5) min zālīk⁵ temmet / tamām.

Sonuç

Türkçe geçmiştēn günümüze çeşitli beylikler, devletler ve imparatorluk düzeyinde geniş bir coğrafyada konuşulan ve sayısız yazılı eserler bırakan kültür, medeniyet ve devlet dilidir. Türklerin etkileşim içinde oldukları kültürleri, geniş bir coğrafyaya yayılan Türkçe ile yazılmış metinler üzerinden takip ve tespit etmek mümkündür. Geçmişimize ışık tutan ve dil ve imlā özelliklerinden Çağatay Türkçesi ile yazıldığı tespit edilen bu eserlerden biri olan “Risāle-i Şābūngerī Bu Turur” adlı risalede sabunculuk mesleğine ait ritüeller, pratikler,

¹ “Biz ona iki göz, bir dil, iki dudak vermedik mi; iki apaçık yolu (hayır ve şer yollarını) göstermedik mi?” Beled suresi 8-10. ayetler

² Yardım isteyenlerin yardımcısı; kullarını süresiz olarak rızıklandıran, bol bol nimet veren. Ey daima hayatta olan Hayy, bütün varlıkları ayakta tutan Kayyum! Rahmetinin hakkı için senden yardım istiyorum.”

³

⁴ “Hz. Nebi (as) buyurdu ki: Cenab-ı Hakk'ın (c.c.) ma'rifetini ve rızasını kazanan onun habibidir, sevgili kuludur. (Hadis)

⁵ “Böylelerin şerrinden Allah'a sığınırız.”

sabunculuğa özgü söz varlığı tespit edilmiş ve alan yazına katkıda bulunma amacı güdülmüştür. Dil özelliklerine göre 18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl başlarında, Doğu Türkçesinin klasik sonrası devrinde, Çin Halk Cumhuriyeti Uygur Özerk bölgesinde, hususiyetle Kaşgar ve Hoten'de yazıldığı tahmin edilen Petersburg nüshası ile bugünkü Özbekistan sınırları dahilinde kalan Fergana, Andican, Taşkent, Buhara vb. vilayetleri içine alan coğrafyada yazıldığı anlaşılan Taşkent nüshasının *besmele*, *hamdele*, *salvele* gibi genellikle yazma eserlerin teşkilinde bulunan bölümler ve mesleğe uluhiyet kazandırmak için sırasıyla *Allah*, *Cebrail* ve *Cafer-i Sadık* silsilesi yoluyla mesleğin ortaya çıkışı gibi temel unsurlar dışında birbirinden farklı olduğu gözlenmiştir. Bu farklılık sabun yapılırken, pazara götürülürken, satılırken okunan dualar ve pir üstat isimlerinde ve memleketlerinde karşımıza çıkmaktadır. Bu farklılık söz dağarcığını oluşturan kelimelerin kullanımında da net bir şekilde tespit edilmiştir. Örnek olarak Petersburg nüshasında tercih edilen ümmet kelimesine karşılık Taşkent nüshasında küçek kelimesi kullanılmıştır. Şekil unsuru olarak ise gelecek zaman eki olarak Petersburg nüshasında -ğU Taşkent nüshasında -GAy şekli kullanılmıştır.

Kaynakça

1. Eckmann, Janos. *Harezmi Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Türk Dil Kurumu Yayınları. -Ankara: 2017.
2. Ayverdi, İlhan. *Kubbealtı Lugatı Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Seçil Ofset, İstanbul: 2010.
3. Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük*, (Yay. Haz. Aydın Sami Güneççal), 13. Baskı, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1996.
4. *TDK Türkçe Sözlük*. TTK Basımevi, Ankara: 1998.
5. Taeschner, Franz. "İslâm Ortaçağında Futuvva Teşkilâtı", *İÜ. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.XV. 1953. s.3-32.
6. Karasoy, Yakup. "Âhi Kelimesi ve Türk Kültüründe Âhilik", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. S. 14, 2003. s. 1-23.
7. Ocak, Ahmet Yaşar. "Fütüvvet" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.XIII, 1996. s. 261-263.
8. Davlatova, Saodat Tilovberdievna. "Risala as a collection of statues and rules concerning handicraft" [Zanaatla İlgili Kural ve Kaidelerin Bir Nizamnamesi Olarak Risale], *Molodoy Uçoni*, 4 (63), 2014. s. 739-743.
9. Alper, Serap. "Risâle-i Sâbûn-Gerlik", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt III, Sayı 1, 2016. s. 45-69.
10. Çakmak, Serkan. "Jarring Koleksiyonundan Uygurca Meslek Risaleleri, Giriş-İnceleme-Metin-Dizin", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Erzurum: 2016.
11. Alyılmaz, Semra. *Risâle-i Mûze-düzluk (İnceleme-Metin-Dizin)*, Elik Yayınları, Ankara: 2011.
12. *Kur'ân-ı Kerîm Açıklamalı Meâli*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları/86-G, Ankara: 2015.

Аңдатпа

Мамандық таңдау - адам өміріндегі ең маңызды кезеңдердің бірі. Сонымен қатар, ғасырлар бойы бірқатар мамандықтар мен кәсіби мамандар басқаларға қарағанда құрметке ие болды. Өткенімізден бүгінгімізге дейін әр кәсіптің тарихы мен әдістерін сипаттайтын трактаттар жазылды. Кәсіби топтық ұйым мемлекеттік құрылымға қатысты кеңестерді көрсетеді. Осы себепті де қоғамдағы кәсіптер туралы трактаттарға қарай отырып, сол қоғамның әлеуметтік өмірі және өмір пәлсапасы жайлы қорытынды жасауға болады. Бұл зерттеуде Хусейн Кабаның жеке кітапханасынан табылған “Risāle-i Şābūngerī Bu Turur” атымен сақталған Шағатай тілінде жазылған қолжазба зерттелді. Қазіргі уақытта «Сабын жасау трактаты» деп атауға болады. Еңбек XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың басында жазылған деген болжам бар. Еңбекте сабынгер кәсібіндегі он уәжіп, он жеті пір мен бағыттаушы есімдері көрсетілген. Барлық ұсталар пірінің әміріне сәйкес амал жасалғаны айтылған соң, әрбір шебер өз жұмысын осы трактат бойынша орындауы керек, трактатты оқулары керек, оқуға ұсынулары тиіс. Трактатты оқығандардың сауапқа кенелетіндігі, оқымаған, амал жасамағандардың ақыретте ұста иелері алдында қиын жағдайға тап болатындығы, ұятқа қалатындығы, бұл трактат бойынша амал қылмағандардың жеген тағамы да харам болатындығы айтылады. Сондай-ақ, сабын жасауда қолданылатын қоспалар, олардың ерекшеліктері, сабынның жасалу кезеңі мен базарға апарып сатылғанға дейінгі кезеңі, әр қадамында қай дұғаның оқылатыны айтылады. Зерттеуімізде ең алдымен Түрік мәдениетінде футуризмді жазу дәстүрі және бұл еңбектің ерекшеліктеріне, осы бағыттағы трактаттарға тоқталған және еңбек осы уақытқа дейінгі сабын жасау туралы жалғыз транскрипцияланған көшірме болуымен қатар, Молла Мұхаммед Мискин Гедай тарапынан жазылған “Risāle-i Sābūn-gerlik” мәтінмен салыстырылған. Еңбектің емле, дыбыстық, пішіндік ерекшеліктеріне қысқаша тоқталып, өзіне тән ерекшеліктері анықталған. Қорытынды бөлімінде алынған мәліметтер көрсетілді. Зерттеудің соңында шығарманың типтік басылымы қоса берілген.

Кілт сөздер: Трактат, Кәсіпнаме, Футуветнаме, Мамандық, Сабынгерлік
**(Хусейн КАБА. ШАҒАТАЙ ТІЛІНДЕГІ ЖАЗЫЛҒАН САБЫН
ЖАСАУ КӘСІБІ ТУРАЛЫ ТРАКТАТ: RİSĀLE-İ SĀBŪN-GERĪ)**

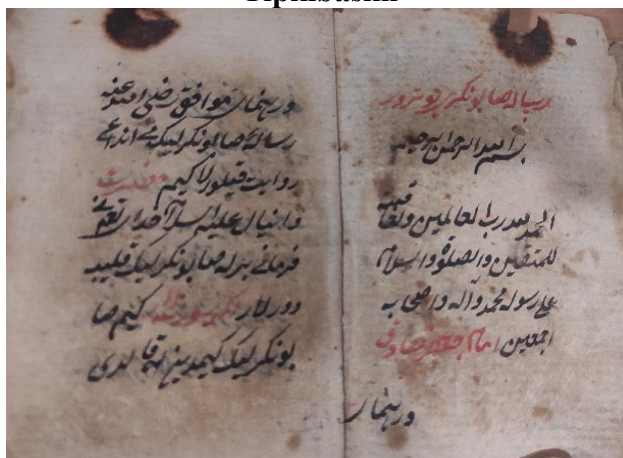
Аннотация

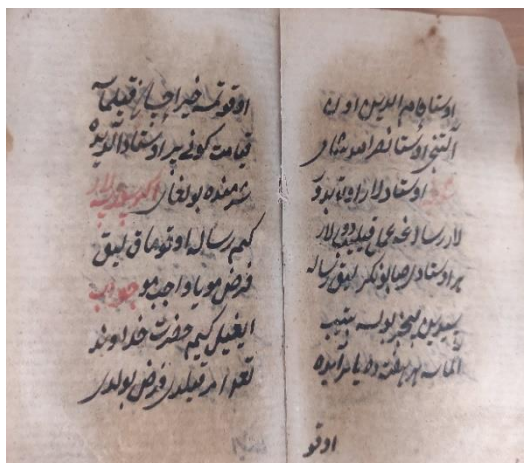
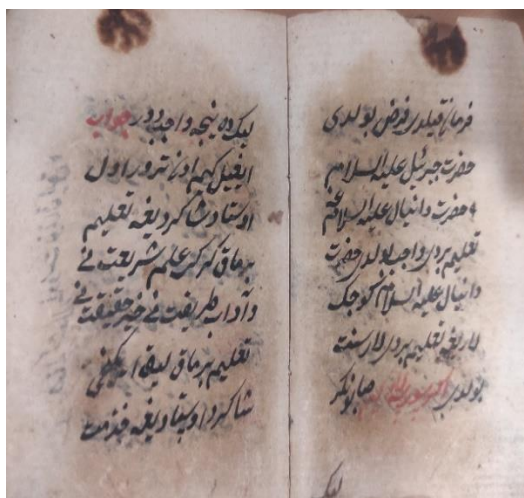
Выбор профессии – один из важнейших поворотных моментов в жизни человека. Настолько, что одни профессии и профессионалы на протяжении веков пользовались большим уважением, чем другие. Начиная с древних времен и по настоящее время были написаны трактаты, описывающие историю и методы каждой профессии. Организация в профессиональных группах также отражает признаки государственного устройства. По этой причине, глядя на эти трактаты о профессиях в обществе, можно сделать выводы о социальной жизни и жизненной философии этого общества. В этом исследовании была изучена рукопись, написанная на чагатайском языке и зарегистрированная в журнале под названием «Risāle-i Şābūngerî Bu Turur» в личной библиотеке Хусейна Каба. На современном турецком языке его можно назвать «Трактат об изготовлении мыла». Считается, что произведение было написано в конце 18 - начале 19 веков. В работе перечислены имена десяти ваджибов, семнадцати пиров и наставников профессии мыловаров. После того, как было сказано, что все мастера совершали свои дела согласно трактату, рекомендуется каждому мастеру выполнять свою работу, читать и обучать согласно этому трактату. Утверждается, что читающие трактат обретут благословения, а те, кто не читает и не практикует, окажутся в затруднительном положении в загробной жизни перед мастерами, им будет стыдно, и даже тем, кто не действует согласно этому трактату запрещено есть. Кроме того, указывается происхождение материалов, используемых в мыловарении, их качество, этап производства мыла и молитва, которую следует читать на каждом этапе процесса, пока оно не будет доставлено на рынок и продано. В нашем исследовании в первую очередь подчеркивалась традиция написания футувва в тюркской культуре и трактаты, созданные в этом направлении, и особенности этих произведений. Наряду с этим была сделана транскрипция произведения и сопоставлена с единственным до сих пор имеющимся экземпляром о мыловарении «Risāle-i Sābūn-gerlik» написанный Муллою Мухаммедом Мискином Гедаи. Кратко подчеркнуты орфографические, звуковые и формообразующие особенности произведения и выявлены характерные признаки. В разделе заключения указаны полученные данные. В конце работы добавлено факсимиле работы.

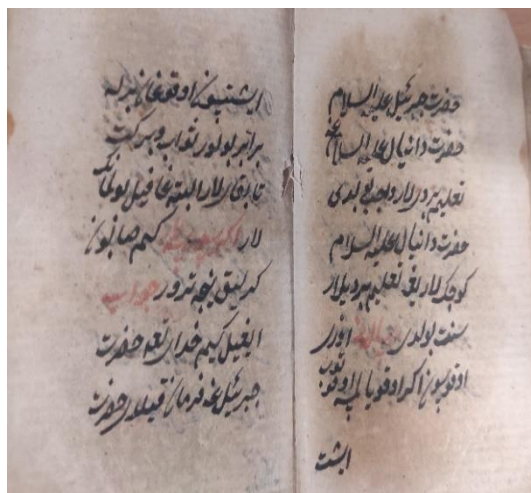
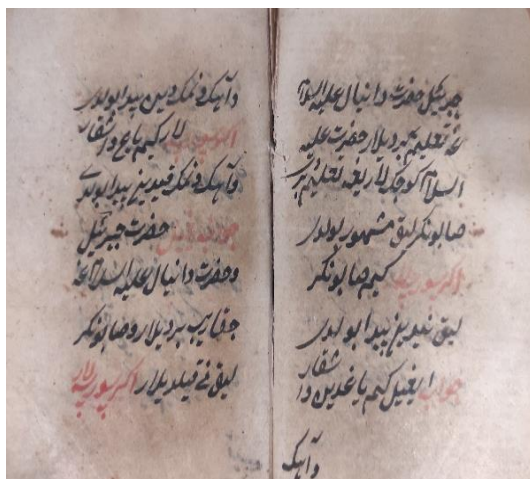
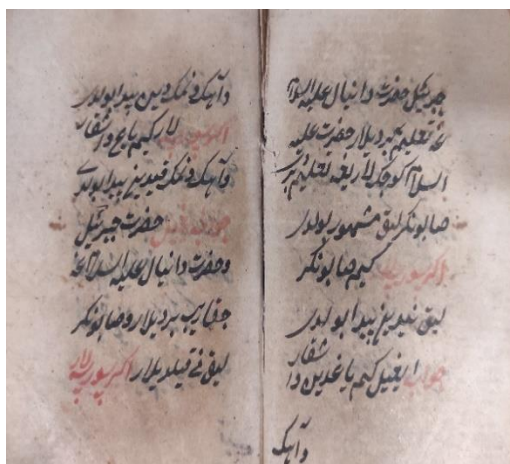
Ключевые слова: Трактат, Кесбнаме, Фютювветнаме, Профессия, Профессия Мылавар

(Хусейн КАБА. ТРАКТАТ ОБ ИЗГОТОВЛЕНИИ МЫЛА, НАПИСАННЫЙ НА ЧАГАТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ: RİSÂLE-İ SÂBÛN-GERÎ)

Tıpkıbasım

المواهب القدرية باسم الله
الكرام **او** زيني باكر
توماق كرام **او** زيني باكر
ضابطه كرام **او** زيني باكر
كرام صاحبها **او** زيني باكر
في او توماق كرام **او** زيني باكر
با اول با آخر **او** زيني باكر
المافوه

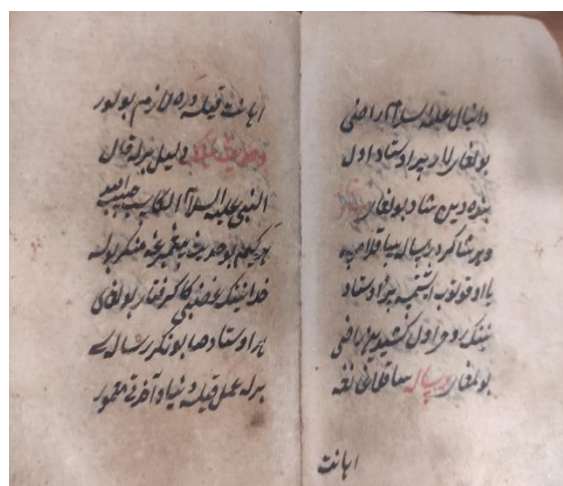
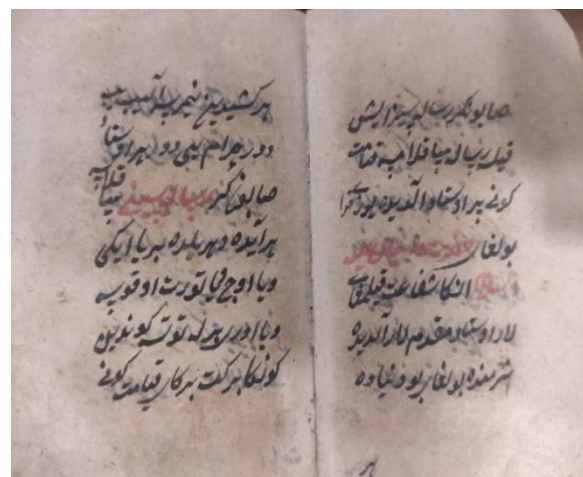
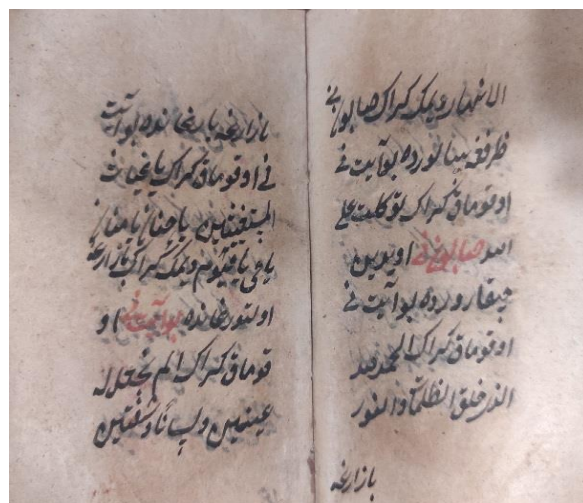
المافوه
توماق كرام **او** زيني باكر
قريب **او** زيني باكر
قادر **او** زيني باكر
قادر **او** زيني باكر
قريب **او** زيني باكر
المافوه **او** زيني باكر
كرام **او** زيني باكر

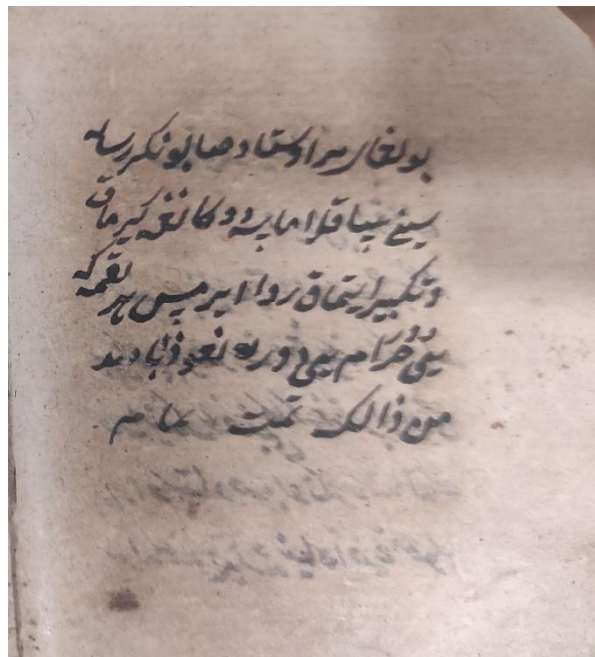
كريم باغ **او** زيني باكر
قريب **او** زيني باكر
الغيب **او** زيني باكر
كرام **او** زيني باكر
فهم **او** زيني باكر
فهم **او** زيني باكر
او زيني باكر
قريب

قريب **او** زيني باكر
او توماق كرام **او** زيني باكر
المافوه **او** زيني باكر
وملك كرام **او** زيني باكر
دو كرام **او** زيني باكر
او توماق كرام **او** زيني باكر

وسيدنا **او** زيني باكر
تراز **او** زيني باكر
او توماق كرام **او** زيني باكر
المستقيم **او** زيني باكر
ياحي يا قيوم **او** زيني باكر
او زيني باكر
طريق **او** زيني باكر
جواب

الغيب **او** زيني باكر
او زيني باكر **او** زيني باكر
طريق **او** زيني باكر
وسيدنا **او** زيني باكر
حقيق **او** زيني باكر
اولا **او** زيني باكر
وايستانت **او** زيني باكر

Нұрлан МАНСҰРОВ

филология ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Түркістан, Қазақстан (nurlan.mansurov@ayu.edu.kz)
<https://orcid.org/0000-0002-0833-7682>

ШЕЖІРЕ – ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТТІҢ БІР СИПАТЫ*

Аңдатпа

Мақалада мәдениеттің бір сипаты ретінде танылатын шежіреге талдау жасалынады. Зерттеу барысында тарих беттерінен мәліметтер ұсынатын шежірелердің тарихи дерек ретінде танылу жолдары қарастырылады. Өйткені өткен тарихымызды саралап, талдауда шежірелердегі деректердің тарих ғылымындағы рөлі, жазба деректердегі мағлұматтардың ұлттық құндылықтың бірі ретінде танылуы, ұлттық тарихты танудағы орны ғалымдар пікірі негізінде сөз етіледі. Адамзат баласының даму тарихында ерекше саналатын шежірелердің мәдени мұраның басты көрсеткіші әрі оның ұлттық сипаты, жанрлық түрлері аталып, маңызды саналатын нұсқалары сараланады. Шежірені саралауда соңғы жылдары шежіретанушылар тарапынан жіберілген кемшін тұстары, олардың себептері негізге алынады. Алайда шежіренің барынша үлгі-өнегенің рухани азық, сондай-ақ маңызды жазба деректер қатарынан саналатыны нақтыланады. Талдау барысында шежіре атаулыға қатысты кезеңдер, оның ішінде орта ғасыр кезеңіндегі еңбектер, дәстүрлі жазба деректерде көрініс тапқан мәліметтер сараланады. Бір сөзбен айтқанда, далалық мәдениеттің бір қыры саналатын шежіре жүйелі түрде ғылыми негізде сипатталады. Тақырыпты талдауда гуманитарлық және философиялық білімдерде кеңінен қолданылатын тарихилық, логикалық әрі ұлттық танымның өзара байланысы, тарихи негіздегі абстрактылықтан нақтылыққа өту тәсілдері қамтылады. Тарих, тіл, әдебиеттану, этнография, т.б. салалар тұрғысынан зерттеулер қажеттігі аталып, шежірені ұлттық мәдениеттің бір сипаты тұрғысынан зерттеп-зерделенуіне тұжырым жасалады.

Кілт сөздер: ұлттық мәдениет, шежіре атаулы, тарихи дерек, рухани таным, рухани қазына.

* Келген күні: 1 қараша 2022 ж. – Қабылданған күні: 8 желтоқсан 2022 ж.

Date of Arrival: 1 November 2022 – Date of Acceptance: 8 Desember 2022

Geliş Tarihi: 1 Kasım 2022 – Kabul Tarihi: 8 Aralık 2022

Поступило в редакцию: 1 ноябрь 2022 г. – Принято в номер: 8 декабрь 2022 г.

Nurlan MANSUROV

Candidate of Philological Sciences, Khoja Akhmet Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan (nurlan.mansurov@ayu.edu.kz)
<https://orcid.org/0000-0002-0833-7682>

GENEALOGY AS A FEATURE OF NATIONAL CULTURE

Abstract

The article analyzes the genealogy, which is recognized as one of the characteristics of the culture of the people. The study considers the recognition of genealogies as historical data, providing information from the pages of history. After all, when analyzing our past history, it becomes clear the role of genealogical data in historical science, the recognition of written data as one of the national values, the role of national history in the recognition of national history. The so-called main indicators of the cultural heritage of genealogies, unique in the history of the development of mankind, and its national character, genres and important versions are determined. When analyzing genealogical names, the shortcomings of genealogists of recent years, and their causes, are also mentioned. However, it is specified that the greatest example of genealogy is spiritual food, as well as important written data. And the analysis is devoted to periods related to genealogy, including the works of the Middle Ages, data reflected in traditional written sources. In short, it is based on the system of genealogy, which is one of the aspects of the steppe culture. The analysis of the topic includes the relationship of historical, logical and national knowledge, widely used in the humanities and philosophical knowledge, the transition from the historical to the abstract to the real. The need for research in terms of branches like history, language, literature, ethnography, etc. connection with this study of genealogy is based on one of the characteristics of national culture.

Keywords: national culture, genealogy, historical data, spiritual knowledge, spiritual treasure.

Кіріспе. Мәдениет сөзі қазақ тіліне араб тілінен енген. Мағынасы «қала», «қалалық» деген ұғымды білдіреді. Көне заманда мәдениет «жерді өндеу» ұғымында қолданылған екен. Кейінірек бұл сөздің мағынасы кеңейіп, «жанды жетілдіру» ұғымында жұмсалған деседі. Тілдің даму заңдылықтары негізінде Еуропада бұл сөз «білім беру, даму», т.б. мағыналарда қолданылғандығы жайлы тілшілердің зерттеу еңбектерінде айтылады. Бұл ретте сөздің бір ғана өнер, музыка, дәстүр, ғұрып, т.т. шектелмейтінін, оның ауаны әлдеқайда кең әрі ғылымның өзге де салаларымен тарих, философия, әлеуметтану, этнография, лингвистика, т.б. тығыз байланысты екенін көруге болады. Зерттеушілер мәдениет түрлерін сөз еткенде этникалық мәдениет, ұлттық мәдениет, тіл мәдениеті, жазу мәдениеті, киіну мәдениеті, т.с.с. ұғымдардағы тіркестерді келтіруі осыны аңғартады.

Әр ұлттың өзіне тән қасиеттері негізінде қалыптасқан ұлттық мәдениет, ұлттық менталитет, ұлттық сана, ұлттық дүниетаным, ұлтқа тән салт-дәстүр, т.б. рухани-танымдық дүниелер қалыптасады. Өйткені

мәдениетті қалыптастыратын адамзат баласы болса, онда сол адамзат баласының ұлттық сипатында оның болмысы, танымы көрініс табады. Сондықтан мәдениет ұғымы адам әлемінде танылатынын ескерсек, адамның дүниетанымы, материалдық және рухани құндылықтары айқындалады. Соның ішінде, адамзат баласының шыққан тегін танытатын «шежіре» ұғымы да бірге қарастырылады. Ал мұндай таным еліміз егемендік алған тұстан бермен қарай кең әрі жан-жақты қарастырылып келеді.

Бүгінде мәдениеттің бір сипатын танытатын шежіре ғылыми негізде қаралып, арнайы зерттеу нысаны ретінде сараланып, ол жайлы көптеген еңбектер жарияланып келеді. Тарих қойнауынан сыр шертетін шежірелер өткен тарихтың айнасы әрі тарихи деректердің көзі ретінде негізге алынады. Мұның бір айғағы «Қазақ шежірелері – тарихи дерек ретінде» атты тарихи деректердің қалыптасуы шежіре атаулының қолжазба нұсқаларының мәтіндерін тарихи дәйек деп тануға негізделген докторлық диссертация жұмысы [1].

Қазақ тарихы деректерінің бір саласы осы шежірелермен байланысты екені соңғы жылдары кеңірек әрі көбірек қамтылған. Шындығында, Ұлы дала өркениетінің терең тарихына көз салғанымызда тарихи таным мен сананың қалыптасу барысында ерекше орын алатын шежірелерді көреміз. Онда келтірілген мәліметтер қазақ ұлтының табиғатын ғана емес, сонымен қатар мәдениетін тануға да ерекше септігін тигізетіні аңғарылады. Әрине, өткен тарихымызды саралап, талдауда шежіре дерекке де назар аудару қажет. Себебі ондағы мәліметтерді зерттеп-зерделеуде тарих ғылымы үшін қосар үлесі мол. Сондықтан шежіре жазба деректеріндегі мағлұматтар ұлттық құндылықтың бірі ретінде танылып, ұлттық тарихты тануда пайдалы сала саналады.

Өкінішке орай кешегі кеңестік заманда шежіре атаулыны зерттеу тұрмақ сөз ету үшін де қатаң тыйым салынған болатын. Мұның саяси астарын сөз ету бөлек мәселе. Ал еліміз тәуелсіздігін алған тұста мұның зерттелуі қол жетімді болып, тарих, деректану, әлеуметтану, мәдениеттану, т.б. салалары үшін берері мол екендігі көрінді. Бұл бүгінде шетелдік ғалымдардың да ерекше назарын аудартуда.

Тақырыпты талдаудың мақсаты мен міндеттері. Тәуелсіздік ұғымы – өте ауқымды. Оның басты ұстанымы – елдің бостандығы, еркіндігі, бейбітшілігі мен ынтымақтастығы. Десе де, осыған қоса оның тарихи тамыры тереңде жатқан елдің түпкі тамырын танып білумен де ұштасқандығын атау қажет. Мұнда жалпыхалық тарихымен, дәстүрімен, дінімен, тілімен қауышып қана қоймай, бабалар шежіресін ұғынып, ата тегін танып білуге де қол жеткізіп

келеді. Яғни бір кездері өзінің шыққан тегін жасыруға тырысқан халық енді өзінің кім екенін, қайдан шыққанын, арғы ата-бабаларының кім болғанын білу мүмкіндігіне ие болды.

Жұмыстың мақсаты – шежіре атаулыны мәдени мұраның көрсеткіші ретінде тану. Ауызша және жазбаша жазылған шежірелерді тарихи тұрғыда негізге алуды ұсыну. Сондай-ақ олардың жанрлық сипатын айқындау.

Зерттеудің ғылыми әдіснамасы. Ұлттық мәдениетке тән шежіренің алғаш жанрлық сипаты, құрамы, құрылысы сараланды. Тарихи сипаты негізінде жазылу үлгілері, көркемдік шығармамен поэзиялық немесе прозалық жанрлармен жазылуы негізге алынды. Бұл ретте зерттеуге негіз болған салыстырмалы, талдау, жүйелеу әдістері теориялық тұрғыды қарастырылды.

Зерттеу нәтижелері мен тақылаулары. Шежірені мәдениеттің бір сипаты ретінде негізге алудағы басты ерекшелік – оның бүгінде танымдық тұрғыда қол жетімділігі тарихи шынайы шындыққа жетелеуі. Өйткені көптен тыйым салынып, құпия ретінде сақталып келген шежірені көне архивтерден құнды материалдардың қатарында қарастыру мәселесі себеп болды. Соның арқасында сонау шет елдердегі кітапханалар мен мұрағаттар қорында сақталған еліміздің тарихына әрі ата-бабаларымыздың тегіне қатысты талай құнды деректер мен көне қолжазбаларға, тарихи жәдігерлерге қол жеткізілді. Белгісіз себептермен құпияға толы дүниелер ашыла бастады. Оларды зерттеушілер, тарихи тұрғыда саралап, ақпарат құралдарында жариялаушылар мен шежіре атаулыны ғылыми негізде нақты санап, ғылыми дереккөздер санатына қосқан ғалымдар саны да артты. Оның ішінде тарихшылар, шығыстанушылар, дінтанушылар мен арнайы шежіре зерттеушілер де танылды. Әр ру, тайпаның шежіресі, тарихы мен танымал тұлғалары жайлы ауқымды материалдар жарық көре бастады.

Жалпы алғанда, адамзат баласының даму тарихында алғаш ру, тайпа, кейінгі ұлыс, халық болып қалыптасуы орын алған. Міне осындай сатылап дамудың тарихи әрі мәдени мұрасының басты көрсеткіші – шежіре. Сол себепті кей тарихшылар қазақ шежіресінің үш мың жылдық тарихы бар деген мәліметтерді ұсынады. Ал олардың ру шежіресі, тайпа шежіресі, ұлыс шежіресі, ұлт шежіресі, хандар шежіресі, т.б. түрлері осы айтылғандарды растайды.

Шежірелер жанрлық жағынан да ерекшеленетінін ескеру керек. Бірі өлең, бірі проза, келесі бірі айтыс түрінде келеді. Дегенмен көптеген шежіре түрлерінің ішінде маңыздысы әрі қомақтысы ол аңыз-әңгімелер мен тарихи деректерге, яғни проза түрінде жазылған

шежірелер. Онда көп ретте жазба деректер әңгіме үлгісінде, аңызға берік, тарихи сипатта жазылады.

Ұлттық мәдениетке тән шежіренің сипаты, құрамы, құрылысы, тіпті жазылу стилі тұрғысынан да ерекше. Алайда шежіре түрлі үлгіде жазылуы мүмкін. Стилдік, құрылымдық әрі мазмұндық жағынан да ерекшеленетіні кездеседі. Ал біздің бабалар шежіресінің тарихи сипатпен, көркемдік шығармамен поэзиялық немесе прозалық жанрлармен жазылуы көнеден бүгінге дейін келіп жеткен деректердің бірі ретінде көрінеді. Өйткені олар сақталып ауыздан-ауызға немесе хатқа түсірілген жазбаша түрде де жеткен. Демек, шежіре атауы тек қана бүгінде қалыптасқан дүние емес. Ол сонау адамзат баласының дүниеге келгенінен бермен қарай өшпестей ізін салып келеді. Олай болса бұл дәстүр жалғастығын сипаттайтын жазба деректердің бірі ретінде танылуы тиіс.

Қазақ халқының тарихи тамырын тереңінен сақтап қалудың да басты себебі тарихи желіге негізделіп, ауызша да, жазбаша да мұра болып қалған – шежірелер. Өйткені олар мәдени дәстүрдің бірі, тарихи тақырыпқа жазылған еңбек, кейде көркем шығарма ретінде де танылған. Олардың біршамасы оқырман қауымға жақсы таныс. Айталық, Жамал Қаршидың «Оғыз-қыпшақ шежіресі», Әбілғазы Баһадүрдің «Түрік шежіресі», Қадырғали Жалайырдың «Шежірелер жинағы», Хайдар Дулатидің «Тарихи Рашиди» туындысы, Бабырдың атақты «Бабырнамасы», Шәкәрім Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз-қазақ һәм ханлар шежіресі», т.б.

Әлемді дүр сілкіндіріп, өзінің артынан өшпестей із қалдырған әйгілі Шыңғыс қағанның шежіресі «Моңғолдың құпия шежіресі» де соңғы жылдары жан-жақты зерттеліп келеді. «Құпия шежіреде» Шыңғыс қағанның арғы тегі тәңір шуағынан жаралған Батачы хан, зайыбы Қоғай Марал және бұл екеуінен тараған үрімбұтағы, оның балалық шағы, ер жетуі, моңғол тайпаларының басын қосып, «Біріккен Моңғол мемлекетін» құруын, моңғол-түркі тілдес тайпалармен (мэргэдтер, тайшауыттар, татарлар, керейіттер, наймандар, жадарандар, «орман халықтары» және т.б.) қоса, Солтүстік Қытайдағы чжурчжэньдік Алтан-ханға тәуелді жерлер мен тайпаларды, таңғұттар еліндегі Илуху Бұрхан ханның қол астындағыларды, Түркістандағы хорезмшахтар иелігін, қаңлыларды, қыпшақтарды, бажигидтерді (башқұрттарды), орыстарды, мажарларды (венгрлерді) және т.б. Шыңғыс хан әскерлерінің жаулап алғаны, Шыңғыс хан өмірінің соңы, тақты мұрагер ұлы Өгедейдің жалғастыруы туралы қысқаша жырмен де, қара сөзбен де баяндалады» [2, 165 б.].

Соңғы жылдардағы мәліметтерге қарағанда қазақ ру, тайпаларына тиесілі екі жүзден аса шежіре барлығы айтылады. Бұл шежірелердің басты сипаты тарихтың бір бөлімі іспетті танылып, ұлт болудың жарғысы ретінде тегін тану, соны үлгі тұтып, келешек ұрпақты тәрбиелеу, өткен тарихын таныту, т.т. қатарында көрінеді. Алайда осындай мақсатты негіз еткен шежірелердің шынайылығын танып, ажыратып, қайсысы шындық, қайсы бірі жаңсақтыққа жол бергендігін саралап, ұлт мұратын көздеген шежірелерді анықтау қажет. Бұл сол заманында шежіре жазып, топтастырған не болмаса ауызша жеткізген шежірешілерге назар аудартады. Өйткені кейде сол материалдарды жинақтаған адамдардың бұра тартып, руға, дінге, сондай-ақ бірін кемсітіп, екіншісінің үстемдігін арттырып, кикілжің туғызу, жалаулатып асыра сілтеу, т.т. сияқты жағдайларға жеткізбеу керектігін айғақтауды талап етеді.

Бұл шежірелердегі басты назарда ұстайтын мәселе. Себебі шежіре жинақтаушылардың біріншіден, білімі әртүрлі болуы мүмкін, екінші, белгілі бір ру не тайпаның мүддесін көздеуі мүмкін, яғни жоғарыда айтқандай, ұстанымы біріктіру не бірлестіру емес, түпкі мақсаты алауыздық туғызу, бірін кемсітіп, екіншісін үстем етіп қоюды көздесе, онда ондай шежіреде жаңсақтық орын алады. Сондықтан шежірелерді зерттеп-зерделеуді осындай мәселелер нақтылануы тиіс. Оны анықтау үшін тарихи әрі ғылыми дәлелдер қажет. Мұндай сипаттағы дәлдіктер шежірелерде жетерлік. Айталық, шежірелерде тарихи, этнографиялық, фольклорлық, тілдік, т.б. ғылым салаларына тиесілі мәліметтер мол. Міне, оларды осы мақсатта саралап, талдамасақ, онда аталған салаларға тиесілі мәліметтер де негізге алынбауы бек мүмкін. Ал дәйектілігі мен шынайылығы тарихи деректермен нақтыланған жағдайда шежіре атаулы тарихтың бір бөлімі ретінде танылуы тиіс.

Осы тұста мынаны да қоса айта кету керек. Шежіре атаулыны зерттеу барысында кейде асыра сілтеушіліктің орын алатыны байқалады. Себебі соңғы жылдарда қолға алған шежіретанушылар бірін мақтап, бірін даттап, өзге мақсатты көздеген пысықайлар негізсіз деректерді басшылыққа алып, жікшілдікке жол беріп қояды. Кейде жоқтан батыр жасап, оны мақтан етіп, дәріптеп арнайы еңбектер жариялайды. Мұндайға жол бермеу керектігін баса айтқан шежіретанушы Шәкәрім Құдайбердіұлы: «Шежіре үлгі-өнеге шашады, адамға рухани азық, табаныңа тұғыр жасайды. Кең байтақ сахарада қасиетті, сакральді тұлғалар өмір сүреді, ел тағдырын шешетін ұлы қимылдар жасайды, ұлағатты сөз айтады. Ең бастысы осы» дейді [3, 143 б.].

Бұл дегеніңіз шежіре атаулығы да байыппен қарап, егжей-тегжей саралау қажеттігін алға тартады. Кешегі күнде алыптардың өскелең ұрпақ үшін үлгі-өнеге екендігін баса айтады. Өзгеден биіктікке қол созамын деп тура жолдан адасу адамзат баласының хақ жолынан адасуымен тең деп біледі. Мұны негіз еткен шежіретанушы, ғұлама Алла тағаланың танымымен сабақтастырып: «Адамзаттың өзгеден биіктігі және өзгеден артық жауаптылығы да рухани негізінің Алла тағалаға тікелей жалғасатындығында. Осыдан келіп шежіренің ең алдымен рухани қазына екендігі мағлұм болмақ: тарих жазамын деген, ата-бабамды түгендеймін деген талапкер осы мәселеде аса ыждахатты болғаны абзал» деп келтіреді [3, 140 б.].

Жалпы, шежіре жайлы түрлі пікірлер, келіспеушіліктер, тіпті тартыстар мен сөз жарыстар орын алуы осы айтылғандар негізінен өрбиді. Өйткені кей шежірелердегі бір жақты пікірлер мен тізбектеліп берілетін генеологиялық мәліметтердегі кемшін тұстар осының көрсеткіші. Белгілі ғалым Ә.Қайдар қазақтың ру-тайпа шежірелерінің құрылымы мен жасалу принциптеріне, генеологиялық бұлақтары мен хронологиялық шеңбер-сатыларында көңілге қонымсыз мағлұматтар мен логикалық жүйеге сәйкес келмейтін деректер кездесетінін атап, сол кемшіліктерді тізбектеп, бірнеше көрінісін ұсынады, олардың кейбіріне мысалдар келтіріп, айқындап та берді.

Ғалым жазылып, жарық көрген шежірелердің кемшін тұстары мен сәйкессіздіктерін саралағанда мыналарды атап көрсетеді: кісі аттарындағы дәлсіздіктер; жалқы есім мен жалпы есімнің шатастырылуы; этносқа тән генеологиялық өріс пен сатылап даму арасындағы сәйкестіліктің сақталмауы; этностық топтардың даму деңгейлері мен уақыт кеңістігінің арасындағы сәйкессіздік (анохранизм); шежіре жүйесіндегі сатылы дамудағы бірізділіктің сақталмауы; қазақ ру-тайпаларының геосаяси, геоэкономикалық, географиялық кеңістіктердегі әкімшілік-территориялық ресми құрылымдардың (мемлекет, хандық, қағандық, ұлыс, ру-тайпа бірлестігі, одағы, ел, дуан, т.б.) генеологиялық даму өрісімен сәйкессіздігі; шежірелердегі ата-баба есімдері мен олардың ру-тайпаларына тән ұран, таңба атауларының шатастырылуы, т.б. [4, 387 б.].

Шежіре атаулыны зерттеп-зерделеу барысында осы айтылғандай кемшін тұстары арагідік орын алғандығы жасырын емес, алайда оларға байланысты сараптамалар ұсынылып, кемшіліктерді түзету жұмыстары уақытымен жасалып келеді. Тарихи дәйектер орынды келтірілген тұстарын да ерекше атаған дұрыс. Өйткені шежірені талдауда жоғарыда аталған салалар жайлы мәліметтердің де орны

нақтыланып, айғақтар жақсы саралануда. Бұл кез келген саланың бүгінде ұлттық сипатта айшықталуын негізге алса керек.

Расында, кез келген адам баласы өз тегін, ата-бабасын білуі ұлттық сипатқа ие. Шежіре – халықтың шығу тегін, таралуын баяндайтын тарихи ғылымның бір тармағы. Ежелгі ру, жұрт, ұлыс, тайпалардың, бүкіл бір халықтың шығу тегін, өсіп-өрбуін, даму тарихын ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін шежіре-жылнамалар ұлттық мәдениеті бар елдердің бәрінде кездеседі дейді Н.Келімбетов [5, 361 б.].

Міне, тарихи дерекке толы, өткеннен сыр шертетін қайсыбір шежіре еңбекті алсақ та, сол замандағы, қала берді одан алдыңғы ата-бабаларын сөз еткен тарихи оқиғалар мен аңыздарға толы мәліметтерге негізделген. Тіпті кейбірі аңыз-эпсаналарға, қисса-дастандарға, сондай-ақ тарихи негізде белгілі бір оқиғаға бағытталып, ата тегінің аталып кететіндері де жетерлік. Демек, шежіре тарихты сөз етпес бұрын осы мәселелер төңірегінде терең бойлап, әрбір хатқа түсірген мәліметті ой елегінен өткізіп, жай өткізіп қана қоймай, ғылыми нақтыланған тарихи дерек ретінде саралап, дәйектеп, барынша, шынайы мәліметтерді келтірген дұрыс болса керек-ті.

Бүгінгі жаһандану заманында өткенді сөз етіп, оның ішінде ата-бабаларымыз осындай болған деп мақтан ету орынсыз. Мұнда мақтана білуді мақтаншақтықпен шатастырып алмаған абзал. Рас, арадан қанша ғасыр өтті. Адамзат баласы бір-бірімен араласып, мүмкін қан тазалығы бар жоғын нақты айту да оңайға соқпас. Түрлі тарихи оқиғалар мен қырғи қабақ соғыстардың зардабы қан тазалығына қаншалықты әсер еткенін ешкім дөп басып айталмаса керек. Десе де, «жеті атасын білмеген жетесіз» деген қасиетті бабалардың асыл сөздері осы қан тазалығының сақталып қалуына зор септігін тигізген. Өзге ұлтпен салыстырғанда біздің тектілігіміздің күні бүгінге дейін жетіп келгендігі де сол бабалар ұстанымының жемісі.

Небір қилы, қанды, зарлы замандар өткенін бүгінде біз басып жүрген қара жер, сондай-ақ сол жерлердің киелі топырақтары бойына сіңіріп, мәңгі ашылмас сыр етіп сақтап қала беретіні белгілі. Бұл киелі топырақтардың әлі қанша сырды ішіне бүгіп, сақтап қалары бір Аллаға ғана аян. Сондықтан болса керек қасиетті Құран Кәрімнің «Нәбә» сүресіндегі соңғы аятының *«Егер мен топырақ болсам»* деп келуі [6, 583 б.].

Шындығында, қазақ елінің өзге халықтардан бір өзгешілігі – олардың қолдарында шежірелерінің болуы. Алғашқы кезден-ақ сауатты болған олардың қолында жазба деректердің болғаны көп жайттарды аңғартқандай. Өйткені мұндай халық неше түрлі тағдыр

тауқыметімен арпалыса жүріп, өздерінің тектерін сақтап қалуларын тарихтың тартысында адасып немесе жоғалып кетпегенін көрсетеді. Сол себепті тектілік жайлы мәліметтер барынша хатқа түсіріліп, өз ата-бабаларын жазып қалдыру мақсатында дәстүрге айналған. Бүгінгі таңда қазақ халқының қайсы бірін алсақ та олардың қолдарында өз әулеттеріне тиесілі шежіресі болған.

Шежіре араб тіліндегі *ағаш*, яғни *бұтақ*, *бір нәрсенің тармағы* мағынасында қолданылады [7, 382 б.]. Ал тілімізде ол халықтың шығу тегін, арғы бұтағын, негізгі тармағын танытатын мағынада сөз етіп отырған шежіре атаулының түпкі тамырын танытады. Сондай-ақ шежіре – бұл халқымыздың ата тегінің таралуын, шығу тегін дәлелдейтін маңызды ақиқаттық жол. Шәкәрім Құдайбердіұлы өзінің «Түрік, қырғыз-қазақ һәм ханлар шежіресі» деген еңбегінде «Атамыз Адам пайғамбардан бері қарай атадан-атаға үзілмей жазылып келген шежіре ешбір жұртта жоқ» деп шежірелердің жазылу ерекшеліктеріне, оның құрылымы жайлы сипаттама береді [3, 7 б.].

Расында, біздің еліміздің тарихын зерттеу барысында шежірелердің алар орны ерекше болуы тиіс. Өйткені қазақ шежірелері тек қана ру тайпалардың аталары мен таралуынан ғана мәлімет бермейді. Олар тарихи оқиғалардан, халықтың әлеуметтік жағдайынан, мәдениеті мен әдебиетінен сондай-ақ көрші елдермен қарым-қатынастары жайынан да сыр шертеді. Қала берді сол ру тайпалардың батырлары мен би шешендері жайлы мәліметтерді сөз етеді. Ал мұның барлығы дереккөз ретінде танылып, ғылыми негізде сараланып, тарихи дәйеккөз ретінде басшылыққа алынады. Нәтижесінде, шежіре атаулының қазақ тарихын жазу барысындағы алар орнының маңыздылығы көрінеді. Бүгінде қазақ шежіресінің еңбек болып жарық көруі де осының басты жемісі.

Шежіре, сондай-ақ қазақтың аса қадірлі ұлттық дәстүрінің бірі. Шежірелік баяндаулар жоғарғы құрмет статусын білдіретін түсініктің бірі ретінде халық санасына бекіген «жеті ата» ұғымының қасиеті мен оның генеологиялық сипатын нақтылап береді. Алайда, шын мәнінде, дәстүрлі дәуір тарихын баяндаудағы генеологиялық білім жүйесінің қызметін дұрыс түсіну, яғни генеологиялық принцип көшпелі тұрмыс кешіп, табиғи экологиялық орта талабына лайықты малшылық, бақташылық шаруашылықпен шұғылданған халықтардың мәдениетінде соларға тән дәуірлерді, тарихи кезендерді реттеуші принципке айналған [8, 9 б.].

Шежірелерде жазылған мәліметтер сонау түркі халықтары кезеңінен баяндалатын тарихи деректер көрініс табады. Мұндай тарихи деректер ғылыми әрі рухани тұрғыда күні бүгінге дейін қолданылып

келеді. Ал орта ғасырдағы еңбектердің шежірелік сипаты Алтын Орда тұсындағы жинақтар Қазақстан тарихы үшін негізгі дереккөздердің бірі ретінде танылуда. Кейінгі кезеңдегі жинақталған аңыз-әңгімелер, шежірелік қиссалар мен дастандар шынайы өміршең болған деректермен толығып, мазмұны жағынан зарлы заманның зары іспетті мол мағлұматтарды ұсынады. Бұл өз кезегінде Қазақстан тарихын толықтырып, өткенін баян ететін негізгі әрі құнды материалдарға айналуға.

Кез келген шежіре атаулының жазылуы көп ретте бірізділікті көрсетсе, яғни, Адам ата мен Науа анадан таралған ұрпақтардың бүгінге дейін келіп жеткен генеологиялық кестесі жазылғанымен мазмұндық тұрғыда ерекшеліктері де байқалады. Сондықтан мәдениеттің бір қырын танытатын шежіре сол өзі негіз еткен халықтың (топтың, қоғамның, рудың, тайпаның) қоғамдағы әртүрлі әлеуметтік мүдделерін, талаптарын, мәдениетін, тарихын, т.б. сөз етуді басшылыққа алады. Нәтижесінде шежіре сол халықтың (топтың, қоғамның, рудың, тайпаның) мәдениетінен мағлұмат беретін дереккөз ретінде танылады әрі сол жайлы зерттеудің тарихи сипаты ретінде дәйектеледі. Бұл өз кезегінде тарихи-генеологиялық білімнің бір жиынтығы.

Тарихи-генеологиялық білім жүйесі айналасына жаппай халықтың ежелгі даналығы да, жеке авторлар тудырған эпостық шығармалар да, тұрмыстық фольклор үлгілері де, даланың әдеби-көркем туындылары да тоғысқан. Бұл жағдайдың орын алуы заңды құбылыс болғанымен, шежіре феноменін синкреттік құбылыс ретінде жеке қарастыруды талап етеді. Алғашқылардың бірі болып қазақ тарихшыларының ішінен шежіредегі нақты тарихи білім жүйесін тұрмыстық, әдеби-фольклорлық элементтерден бөліп-жарып қарауға ұмтылған Шәкәрім Құдайбердіұлы болды. Сондықтан Шәкәрімнің тарихнамалық мұрасынан шежіре құбылысын таза тарихи білім ретінде қарауға үндегенін анық аңғарамыз [8, 9 б.].

Кешегі Кеңес заманы расында, мұндай шежірелерді танып, оларды тарихи сипатта дерек ретінде пайдалануға тыйым салды. Мұндай саяси идеология сөз жоқ, біршама шежірелердің жоғалуына, бұрмалануына, шындықты жасыруға итермеледі. Тіпті оларды кері мақсатта пайдаланғандар да табылды. Десе де, тарихшылар мен этнолог ғалымдардың еңбектерінен арагідік көрініп қалып жатты. Мұндай еңбектердің қатарында Н.Аристов, А.Левшин, В.Григорьев, отандық Ш.Уалиханов, Ә.Диваев т.б. зерттеулерін атауға болады.

Тәуелсіздік алған жылдардан кейін мұндай шежіре тарихты зерттеулер жақсы әрі жүйелі түрде қолға алынды. Бірнеше

шежірелердің жинақтары жарық көрді. Тіпті шежіреге танымдық тұрғыда шетелдік ғалымдар да ерекше назар аударды. Онда көп ретте халықтың қалыптасуы мен ру-тайпалардың шығу тегін тереңінен саралаған біршама еңбектер жарияланды. Солардың бірі Насабнамалар мен Орталық Азиядағы ислам тарихына талдау жасап, зерттеп-зерделеген Индиана университетінің ғалымы Девин Де Вис еңбектерін атауға болады. Оның Орталық Азиядағы исламдандыру және текті әулеттің шежіре дәстүрлеріне жасаған ізденістері бабалар мұрасынан мол мағлұматтар береді [9].

Қазақ халқы баланы жасынан (кәмелетке толмай тұрып) ататегін, руын, алыс-жақыны мен нағашы жұртын білуін ерекше қадағалаған. Онда негізінен жеті атасын білуді мақсат тұтқан әкесі, атасы, арғы ататегін үйреткен. Тіпті есімдерін жаттатып, олардың кім болғандарынан да хабардар еткен. Ал батырларының өнегелі амалдарын, өсиет сөздері мен отбасылық дәстүрлерін сөз етіп, санасын тектілік қасиеттерге көңіл бөлуіне назар аудартқан. Мақсат – дәстүрлерді жалғастыруды басшылыққа алу. Ал есімдерін ұмытылып кетпес үшін араға жылдар салып өз ұрпақтарына үлгі тұтып, тұлғалық пен даналықты бойына сіңірген азамат болсын деген мақсатпен қайта қойған.

Міне, осындай жастайынан тәлім мен тәрбиеге бейімделген ұрпақ ертең оны жалғастырып, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуді басты назарда ұстаған. Мұның негізгі сипаты тектілікті сақтап қалу, ерлікті, батырлықты дәріптеу, шыққан тегін біліп қана қоймай, соны таза ұстау әрі елдікті насихаттау. Осыдан келіп ерлік, елдік, ұғымдары бүгінгі отансүйгіштік түсініктері қалыптасады. Сондықтан қазақ баласының тегі текті, қонысы мықты, қауымы қатқыл, Отан қорғаудағы ерлігі ерен, адамилығы да кең танылған. Аталған үрдіс көнеден қалыптасып келетіндіктен жеті атасын білу күні бүгінге дейін жалғасын тауып келеді. Бұл «жеті атасын білген ер – жеті рулы елдің қамын жер» деген аталы сөздің сипаты.

Мұндағы жеті сан есімінің мән-мазмұны кең екендігін айтуға болады. Өйткені әлемдік мәдениетте сандардың киелі ұғымға ие екендігі жайлы деректер жетерлік. Жеті санының концептілік мәніне талдау жасаған Ж.Б.Курманбаева әлемдік мәдениетте жеті – магиялық сан, ғаламшарлар символы деп танылатынын айта келе, орыс халқында жеті саны бақытты сәттер ұғымын білдіруде белсенді қолданылады дейді. Быть на седьмом небе (төбесі көкке жеткендей болу), семеро по лавкам сидят (көпбалалы отбасы) мысалдарын келтіреді [9, 101 б.].

Ал қазақ танымындағы жеті санының ұғымдарын саралай келе, олардың қолданыстағы мазмұнын атап өтеді: жеті – магиялық күш,

жеті – тіл көзден сақтаушы, жеті – миф, жеті – қанағат шегі, жеті – киелі өлшем. Осы бағытта олардың әрқайсысына дәйектер келтіріп, тұжырым жасайды. Нәтижесінде жеті концептісінің құрылымында сандық мағына ғана емес, мифтік, діни, тотемдік сипатта дәл өлшемдік, кең өлшемдік, жеткілікті шек өлшемдік, қанағатшылық өлшемдігі, ұрпақ жалғастығы өлшемдігі, аталастар шегінің өлшемдігі, ғашықтар эталонының өлшемі, қазына мен жұттың өлшемі, төрткіл дүние шегінің өлшемі, қазақтың өмірлік заңдарының өлшемі (жеті жарғы), рухани жебеушілердің өлшемі (жеті әулие), қазақ даласындағы астрономиялық өзгерістердің өлшемі (жеті амал), т.б. [10, 111 б.].

Жеті санының ғасырлардан бермен қарай сақталып келетін ерекше қасиеті – оның киелілік мағынасы деп ауыз әдебиетіндегі жеті басты дәу, жеті басты айдаһар, жеті басты жалмауыз, жеті сарай, жеті қабат аспан үсті, жеті қабат жер асты, жеті қабат темір үй, жеті ағайынды жігіт, жеті ұл, жеті қыз, жеті күн, т.б. жетімен байланысты түрлі мифологиялық кейіпкерлер, ғажайып мекенжайлар, мезгіл өлшемдері және ұқсас ұғымдар мен құбылыстар молынан кездесетінін Қ.Ғабитханұлы да өз ізденістерінде келтіреді [11, 114 б.].

Жалпы алғанда, сандар халқымыздың дүниетанымында ерекше орын алады. Ұлттық салт-дәстүрлер мен жөн-жоралғыларда, т.б. салаларда киелі саналады. Адамзат баласының осы жарық дүниеге келуі мен ахіретке кетуіне орай халқымыз көптеген ырымдар мен салттарда, өмір сүрудің түрлі қырларында қолданылады. Сондықтан болар халқымыздың санасында *үш*, *жеті*, *тоғыз*, *қырық* сандары сөздік қолданыста аңыз-әпсаналарда, тарихи жырларда, шежірелерде, т.б. көрініс табады. Алайда оның да түпкі тамыры тереңде жатқандығын байқауға болады. Бұл сандар арқылы біз халқымыздың сонау көне замандардағы дүниетанымын, тарихын, мәдениетін тануымыз әрі сол арқылы көптеген мәліметтерге қол жеткізе аламыз. Тіпті осы сандарға орай кейбір тілдік қолданыстардың сырын ашуға да мүмкіндік бар екендігін көреміз.

Қорытынды. Түйіндей келгенде, рухани танымның бір сипаты саналатын шежіре қазақ халқының тек қана ататегін, руын білумен шектелмейді. Ол өз кезегінде халықтың мәдени танымын, дәстүрін, әлеуметтік жағдайын, одан қалды тәлім-тәрбиенің қалыптасып, рухани дамуына септігін тигізеді. Ал саяси, экономикалық мазмұндағы мәліметтер бабалар заманындағы әлеуметтік жайттар жайлы мол мағлұматтарды ұсынады.

Шежіре атаулының маңызды тұсы – ұлт тарихының бір бөлімі ретінде танылуы. Бұл ретте ол ұлт болудың шарты тұрғысынан ата

тегін білу, ұрпақ тәрбиесіне әсері мен оны қалыптастырудың жолдарын ашып көрсетеді.

Шежіре тарих саласының – бір бұтағы. Әрине, тарихтың орнын алмастыра алмас, десе де, ұлт тарихын, этнографиялық, фольклорлық, тілі біліміне тиесілі мәліметтерді басшылыққа алады. Сондай-ақ танымдық тұрғыдағы жеті санының ұғымдары математикалық өлшем ғана емес, сонымен бірге жеті ата, ұрпақ жалғастығындағы өлшем, аталастар шегі, т.б. киелі мазмұнда сипатталатынын айғақтайды.

Бір сөзбен айтқанда, шежіре – ұлттық мәдениеттің бір сипаты. Онда келтірілген мәліметтер тарихи деректердің бір қайнар көзі ретінде өткен кезеңдегі жазба дәстүрдің дәлдігін танытатын дәйектерді алға тартады.

Әдебиеттер

1. Алпысбес М.А. Қазақ шежіресі: тарихнамалық-деректанулық зерттеу: монография. – Астана: «BG-Print» ЖК, 2013. –380 б.
2. Шамахай С. «Құпия шежіре» – мәдени мұра. Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті Хабаршысы, Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы. №2 (60). –Алматы: «Қазақ университеті», 2017. – 298 б.
3. Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ хәм ханлар шежіресі. –Астана: «Алтын кітап», 2007. –270 б.
4. Қайдар Ә. Қаңлы (тарихи шежіре). –Алматы: «Дайк-Пресс» баспасы, 2004. –600 б.
5. Келімбетов Н. Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерліктері. – Алматы: Раритет, 2011. –432 б.
6. Құран кәрім қазақша мағына және түсінігі. Сауд Арабиясы, Медине: Фаһд патшаның баспасы, 1991. –604 б.
7. Арабско-русский словарь. –Ташкент: «Камалак», 1994. I том. С. 418.
8. Алпысбес М.А. Қазақ шежірелері – тарихи дерек ретінде. Тар.ғыл.докт. ғыл. дәреже. алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы: «Қазақ университеті» баспаханасы. –56 б.
9. Devin Deweese. Islam and the Legacy of Sovietology: A Review Essay on Yaacov Ro'i's Islam in the Soviet Union Journal of Islamic Studies, Volume 13, Number 3, September 2002, pp. 298-330. Исламизация и сакральные родословные в Центральной Азии: Наследие Исхак Баба в нарративной и генеалогической традициях. Том 2. Алматы-Берн-Ташкент-Блумингтон. Дайк-Пресс, 2008. –С. 369.
10. Курманбаева Ж.Б. Қазақ тіліндегі сан атауларының лингвомәдениеттанымдық негізі. Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2020. –164 б.
11. Ғабитханұлы Қ. Қазақ мифологиясының тілдегі көрінісі. –Алматы: «Арыс» баспасы, 2006. –168 б.

References

1. Alpyshbes M.A. Qazaq shejiresi: tarihnamalyq-derektanlyq zertteý: monografiya [Kazakh genealogy: historical and documentary research: monograph.]. – Astana: «BG-Print» JK, 2013. –380 b.

2. Shamahai S. «Qupıa shejire» – mádenı mura [Secret Genealogy - Cultural Heritage]. Ál-Farabı atyndaǵy qazaq ulttyq ıńiversiteti Habarshysy, Filosofıa serıasy. Mädenıettanı serıasy. Saıasattanı serıasy. №2 (60). –Almaty: «Qazaq ıńiversiteti», 2017. – 298 b.
3. Qudaıberdiuly Sh. Túrik, qyrǵyz-qazaq hám hanlar shejiresi [Genealogy of Turkish, Kyrgyz-Kazakh and Khans]. –Astana: «Altyn kitap», 2007. –270 b.
4. Qaidar Á. Qañly (tarihi shejire) [Kanly (historical genealogy)]. –Almaty: «Daik-Press» baspasy, 2004. –600 b.
5. Kelımbetov N. Túri halyqtarynyń ejelgi ádebi jádigerlikleri [Ancient literary monuments of the Turkic peoples]. – Almaty: Raritet, 2011. –432 b.
6. Quran kárim qazaqsha maǵyna jáne túsinigi [The meaning and concept of Koran Karim in the Kazakh language]. Saýd Arabıasy, Medıne: Fahd patshanyń baspasy, 1991. –604 b.
7. Arabsko-rýsskı slovar [Arabic-Russian Dictionary]. –Tashkent: «Kamalak», 1994. I tom. S. 418.
8. Alpysbes M.A. Qazaq shejireleri – tarihi derek retinde [Kazakh genealogies as historical data]. Tar.ǵyl.dokt. ǵyl. dáreje. alý úshin daıyndaǵan dissertatsıanyń avtoreferaty. – Almaty: «Qazaq ıńiversiteti» baspahanasy. –56 b.
9. Devin Deweese. Islam and the Legacy of Sovietology: A Review Essay on Yaacov Ro'i's Islam in the Soviet Union Journal of Islamic Studies, Volume 13, Number 3, September 2002, pp. 298-330. Islamızatsıa ı sakralnye rodoslovnnye v Tsentralnoi Azıı: Nasledıe Ishak Baba v narrativnoi ı genealogicheskoı traditsıah. Tom 2. Almaty-Bern-Tashkent-Blymington. Daik-Press, 2008. –C. 369.
10. Kırmanbaeva J.B. Qazaq tilindegi san ataýlarynyń lngvomädenıettanymdyq negizi [Linguistic and cultural foundations of the names of numbers in the Kazakh language]. Filosofıa doktory (PhD) ǵylymı dárejesin alý úshin daıyndaǵan dissertatsıa. – Almaty, 2020. –164 b.
11. Ğabıthanuly Q. Qazaq mıfolognasynyń tildegi kórinisi [Linguistic representation of Kazakh mythology]. –Almaty: «Arys» baspasy, 2006. –168 b.

Özet

Makale, halk kúltürünün ózelliklerinden biri olarak kabul edilen şecereyi incelemektedir. Çalışma, şecerelerin tanınmasını tarihsel veriler olarak ele almakta ve tarihin sayfalarından bilgi vermektedir. Geçmiş tarihimizi incelerken, tarih biliminde soykütük verilerinin rolü, yazılı verilerin millî değerlerden biri olarak tanınması, millî tarihin tanınmasındaki rolü netlik kazanmaktadır. İnsanlığın gelişim tarihinde benzersiz olan şecerelerin kültürel mirasının sözde ana göstergeleri ve ulusal karakteri, türleri ve önemli versiyonları belirlenir. Şecere araştırmaların incelenirken, son yıllardaki soy bilimcilerin eksiklikleri ve sebeplerine de değinilmiştir. Ancak şecerenin en büyük örneğinin manevi gıda olduğu kadar önemli yazılı veriler olduğu da belirtilmektedir. Ve analiz, geleneksel yazılı kaynaklara yansıyan veriler olan Orta Çağ eserleri de dahil olmak üzere şecere ile ilgili dönemlere ayrılmıştır. Çünkü bozkır kúltürünün yönlerinden biri olan soyağacı sistemine dayanmaktadır. Konunun analizi, beşerî bilimlerde ve felsefi bilgide yaygın olarak kullanılan tarihsel, mantıksal ve ulusal bilginin ilişkisini, tarihselden soyuta gerçeğe geçişi içerir. Tarih, dil, edebiyat, etnografya vb. dallar açısından araştırma ihtiyacı var. Bu şecere çalışması ile bağlantı, ulusal kúltürün özelliklerinden birine dayanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Milli kúltür, Şecere, Tarihi veriler, Manevi bilgi, Manevi hazine

(Nurlan MANSUROV. ULUSAL KÜLTÜRÜN BİR ÖZELLİĞİ OLARAK ŞECERE)

Аннотация

В статье анализируется генеалогия, признанная одной из характеристик культуры народа. В исследовании рассматривается признание генеалогий как исторических данных, дающих информацию со страниц истории. Ведь при анализе нашей прошлой истории выясняется роль генеалогических данных в исторической науке, признание письменных данных одной из национальных ценностей, роль национальной истории в признании национальной истории. Определяется так называемые основные показатели культурного наследия родословных, уникальных в истории развития человечества, и его национальный характер, жанры и важные версии. При анализе генеалогических имен также упоминаются недостатки специалистов-генеалогов последних лет, и их причины. Однако уточняется, что величайшим образцом генеалогии является духовная пища, а также важные письменные данные. К анализу посвящены периоды, относящиеся к генеалогии, в том числе произведения Средневековья, данные, отраженные в традиционных письменных источниках. Так как, в ее основе лежит система генеалогии, являющаяся одним из аспектов степной культуры. Анализ темы включает взаимосвязь исторических, логических и национальных знаний, широко используемых в гуманитарных науках и философских знаниях, переход от исторического к абстрактному к реальному. Необходимость исследования с точки зрения отраслей как история, язык, литература, этнография и т.д. связи с этим изучения генеалогии основывается одной из характеристик национальной культуры.

Ключевые слова: Национальная культура, генеалогия, исторические данные, духовное знание, духовное сокровище
(Нұрлан МАНСУРОВ. ГЕНЕАЛОГИЯ КАК ОСОБЕННОСТЬ НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ)

Mahliyo TUKHTASINOVA

PhD student, Alisher Navo'i Tashkent State University of Uzbek Language and Literature,
Tashkent, Uzbekistan (mahliyo.shavkatjonovna@gmail.com)
<https://orcid.org/0000-0002-6849-0603>

**STATISTICAL ANALYSIS OF CHAGATAI LEXEMES IN
L.Z. BUDAGOV'S "SRAVNITEL'NIY SLOVAR' TURETSKO-
TATARSKIH NAREÇIY"***

Abstract

Turkish dictionaries are kept as rare relics in the libraries of our country and abroad. Most of them are unique and ancient copies. Dictionaries have always attracted the attention of Turkologists and lexicologists.

In this article is given the analysis of "Comparative dictionary of Turkic-Tatar dialects" ("Сравнительный словарь турецко-татарских наречий") by Lazar Zaharovich Budagov, its classification method, components and statistics of Chagatai (old Uzbek literary language) lexemes included in the dictionary. The statistical analysis was carried out in terms of lexemes of Chagatai dialect becoming the main word and taking place as a Chagatai variant of the word being explained in the dictionary article. In the process of analysis studies have been carried out by dividing Chagatai lexemes into categories. The results of the statistical analysis of word groups show that the dictionary includes the most nouns, adjectives, and verb word groups. The results of the conducted research have been presented in tables and diagrams to create a certain idea. In the dictionary of L. Budagov, lexemes related to the languages and dialects of the peoples of Central Asia are explained in detail. The inclusion of not only literary lexemes in the dictionary, but also the lexicon of dialects made it easier to communicate with the local people.

In the process of interpretation, lexemes are explained semantically and etymologically based on the examples from the works of Nava'i, Babur, Abu al-Ghazi Bahadur, Rabguzi, referring to the literary literature of the same people.

Keywords: Chagatai dialect, Comparison, Terminological lexicon, Dictionary, the main word, Explanation, Turkic languages

* Geliş Tarihi: 28 Ekim 2022 – Kabul Tarihi: 4 Aralık 2022

Date of Arrival: 28 October 2022 – Date of Acceptance: 4 December 2022

Келген күні: 28 қазан 2022 ж. – Қабылданған күні: 4 желтоқсан 2022 ж.

Поступило в редакцию: 28 октябрь 2022 г. – Принято в номер: 4 декабрь 2022 г.

Махлио ТУХТАСИНОВА

PhD докторанты, Әлішер Науаи атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан (mahliyo.shavkatjonovna@gmail.com)
<https://orcid.org/0000-0002-6849-0603>

Л.З.БУДАГОВТЫҢ ШАҒАТАЙ ЛЕКСЕМАСЫНА НЕГІЗДЕЛГЕН «ТҮРІК-ТАТАР ҮСТЕУЛЕРІНІҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ СӨЗДІГІНЕ» СТАТИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Түрік тілінің сөздіктері еліміздің және шетелдің кітапханаларында сирек кездесетін жәдігерлер ретінде сақталады. Олардың көпшілігі бірегей және де көне көшірмелері болып келеді. Сөздіктер әрқашан да түрколог және лексиколог ғалымдардың назарын аударады.

Бұл мақалада Лазарь Захарович Будаговтың «Түрік-татар үстеулерінің салыстырмалы сөздігіндегі» автордың сөздерді жіктеу әдісіне, құрамына және шағатай тілінің (староузбекского литературного языка) сөздік құрамына кіретін лексемаларға талдау жасалды. Мақаладағы статистикалық талдау лексеманың қалыптасуы тұрғысынан жүргізілді, сөздікте түсіндірілетін сөздер шағатай нұсқасы тұрғысынан қаралды. Талдау барысында шағатай тілі лексемаларын сөйлем мүшелеріне бөлу арқылы зерттеулер жүргізілді. Сөз тіркестерін статистикалық талдаудың нәтижелері сөздіктегі зат есімдердің, сын есімдердің және етістікті тіркестердің санын көрсетеді. Зерттеу нәтижелері нақтылықты анықтау үшін кестелер мен диаграмма түрінде ұсынылды. Л.З. Будаговтың сөздігінде Орта Азия халықтарының тілі мен диалектілеріне қатысты лексемалар нақты көрсетілген. Сөздікке әдеби тілдің лексемалары ғана емес, сонымен қатар жергілікті халықпен байланысты диалектілер мен үстеулердің лексикасы енгізілген.

Лексемалар Науаи, Бабыр, Әбілғазы, Рабғузи шығармаларынан алынған мысалдар арқылы мағыналық және этимологиялық тұрғыдан түсіндіріледі.

Кілт сөздер: Шағатай диалектісі, Салыстыру, Терминологиялық сөздік, Сөздік, Негізгі сөз, Түсіндірме сөз, Түркі тілдері

“Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, со включением употребительнейших слов арабских и персидских и с переводом на русский язык” which consists of two volumes, has a special place in the list of the main scientific works of L.Z. Budagov. This dictionary is one of the largest Turkish dictionaries of the 19th century. The first volume of the dictionary, consisting of 810 pages, was first published in 1869 in St. Petersburg. The second volume containing 415 pages was also published there in 1871. In total, there are 25,200 words in the dictionary. The lexical material contained in the dictionary is organized in alphabetical order in Arabic script. In the first volume, the words are given only in Arabic script, without transliteration in Russian letters, in the second volume; the transcription of each lexical unit is shown in Russian letters [1, p. 56].

The dictionary at that time only logically divided the Turkic languages into two main groups: “Turkic” (in modern terminology Oghuz or Southwest) and “Tatar” (in modern terminology Kipchak or Eastern) is built on the basis of comparison of lexical materials of the group. The dictionary contains a wide range of general Turkish and inter-Turkish vocabulary used in modern Turkic languages – Tatar, Kyrgyz, Bashkir, Nogai, Crimean Tatar, Azerbaijani, Turkish, Turkmen and other languages with minor phonetic changes. It should be noted that in the process of compiling his dictionary, L. Budagov calls these languages as dialects: Azerbaijani, that is, Azerbaijan, Altai, Bashkir, Bukhara, Chagatai, Kazan, Kashgar, Kyrgyz, Kukon, Crimean, Kumyk, Nogai, Turkmen, Uyghur and others.

Language is the most important tool of communication between people, it is formed in the process of development of society and expresses universal interests [2, p. 5].

The original changes and innovations that occurred in the language and society in ancient times were reflected in the written sources of that time. From this point of view, the study of the history of the lexicon of a language, on the one hand, reveals the ways of gradual development of each word, and on the other hand, it helps to illuminate the vocabulary of the language in certain periods and specific phonetic, morphological, and syntactic features. Therefore, the study of the history of the lexicon is important for the study of the history of a language in general [3, p. 134].

Due to a fortunate coincidence, in the period from 1863 to 1866, when Budagov was working on compiling his Dictionary, volumes of Dahl's dictionary were published [4, p. 84]. An Armenian, who was born on April 4, 1812 in Astrakhan, L. Budagov [5, p. 123] used the methodology used by Dahl “Толковый словарь живого великорусского языка” in creating dictionary articles. It is the arrangement of words and the enrichment of articles of speech with demonstrative materials, mainly proverbs, proverbs, various phraseological units, and ethnographic materials. The placement of word-forming-cell words adopted by L. Budagov is very complicated, but successful [1, p. 56].

Rich linguistic and extra-linguistic materials were collected by the author from several sources to compile the dictionary. The historical source for this work is the works of Abu al-Ghazi, his history; Babur's writings in the Chagatai dialect published by Ilminsky in Kazan in 1857; Qati Burkhani's “Written Persian Language Dictionary”; Vambéry's Djangataische Sprachstudien, published in Leipsik in 1868; A dictionary of the Chagatai dialect to Ali-Shir Nava'i's ghazals, with a Turkish translation; Ilminsky's materials on the Kyrgyz dialect; A dictionary of the Arabic language with comments in Turkish “Қāmūs” – published in Istanbul;

“Calcutta Dictionary” of the Chagatai dialect with a Persian translation, published in Calcutta in 1828; “Samples from the national literature of Turkic tribes” with German translation by V.V. Radlov, published in St. Petersburg in 1866, Part 1, small dialect of Altai; Troyansky's “Dictionary of the Kazakh Dialect”; Giganov's Tobol dialect dictionary and textbooks; “Dictionary of the Persian language” with the Turkish translation of Farhang-i Shu'ūrī, published in Istanbul; Dictionary of Hanjari; Kitab-i Lehcet ul-lugat; The Sun of Hearts by an unknown author, published in Kazan in 1864, is a story about Prophets, originally translated from Arabic to Persian, from Persian to Chagatai dialect; History of the Prophets, written in 809 (809 Hijri) by Burhaniddin ibn Nasriddin, the Qazi of Riboti Oguzi, published in Kazan in 1859; Examples of Ali-Shir Nava'i's work on the Turkish and Persian language debate; Such as Quatremère's work “A Short History of Ancient Persian Horns” published in Paris in 1841 served.

Therefore, Budagov's comparative dictionary fully reveals the lexicon of ancient Turkish literary languages – Ottoman-Turkish, Crimean-Tatar and Chagatai [6]. It can be seen from this that Budagov was closely familiar with the national fiction and folklore of each Turkic nation, and studied it carefully.

Language is a phenomenon that occurs naturally during the development of humanity and develops in its own system; it expresses people's opinions and serves for communication [7, p. 4].

Currently, due to the continuous development of computer technologies and the expansion of their capabilities, linguists are increasingly turning to the statistical method, that is, linguostatistics. The purpose of using the statistical method in philology is not just to record how many verbs and their forms, adverbs, adjectives, pronouns, and other word groups occur in any text or work, but to analyze them, in other texts it consists of comparing with the results and thereby determining the features specific to that text, the laws related to the author's understanding of the objective existence [8, p. 6–7].

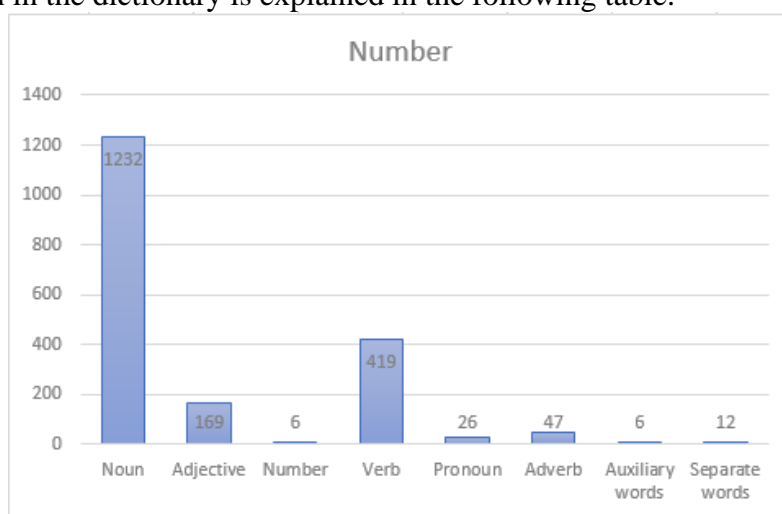
The dictionary “Сравнительный словарь турецко-татарских наречий” contains a total of 25,200 lexemes, and the total number of words related to the Chagatai lexicon is 1,917. In the process of research, Chagatai lexemes were divided into the following categories. There are 1229 lexemes of the general noun group, of which 50 are proper nouns and 1179 are generic nouns. Out of 50 nouns, 5 are anthroponyms, 2 are toponyms, 30 are clan, tribal names, 6 are cosmonyms, 3 are hydronyms, 4 are religious-mystical names, 77 are personal nouns, 60 are place nouns out of 1183 related nouns, 945 object nouns (112 military terms, 82 somatisms, 114

household items, 57 food items, 202 zoonyms, 51 phytonyms, 22 hydronyms, etc.), 34 activities-process nouns, 63 of them are abstract nouns.

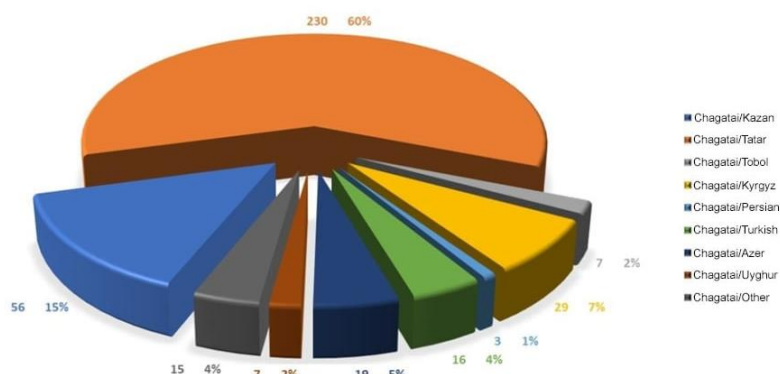
In addition, phonetic forms of lexemes are also given in the dictionary. If the total number of words belonging to the Chagatai lexicon is 1917, we can see that 584 lexemes are recorded with their phonetic forms.

The results of the statistical analysis of word groups in our research on Chagatai lexemes in the dictionary “Сравнительный словарь турецко-татарских наречий” by L. Budagov show that the dictionary contains the most nouns, adjectives, verb word groups are included.

Quantitative frequency of word groups related to the Chagatai lexicon in the dictionary is explained in the following table:

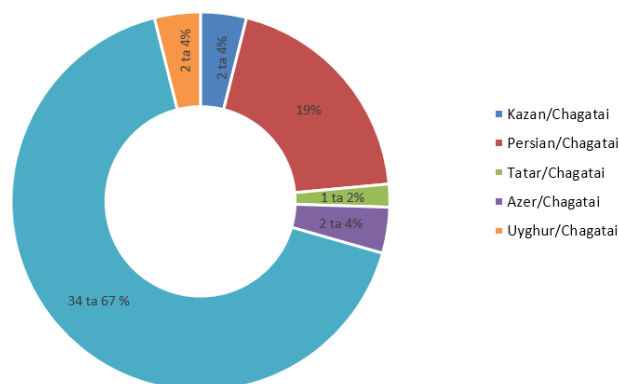

When we pay attention to the position of Chagatai lexemes in the lexicon of Turkic nations in the process of research, we find that the active word in Chagatai dialect is also used in other languages simultaneously, and Chagatai dialect is in the foreground. 382 out of 1917 Chagatai lexemes appeared as proof of our above opinion. In the dictionary 230 lexemes with дж.тат. label related to the Chagatai/Tatar language, 56 lexemes with дж.каз. label in Chagatai/Kazan lexicon, 7 lexemes with дж.тоб. in the Chagatai/Tobol lexicon, 29 lexemes with дж.кир. label in Chagatai/Kyrgyz lexicon, 3 lexemes with дж.п. label in Chagatai/Persian lexicon, 16 lexemes with дж.тур. label in Chagatai/Turkish (general Turkish) lexicon, 19 lexemes with дж.ад. label in Chagatai/Azerbaijani lexicon, 7 lexemes with дж.уйг. label in the Chagatai/Uyghur lexicon, etc. are found. It is clear that the large number of lexemes (about 60% of all) in the Chagatai and Tatar languages are common, from which we can conclude that the two nations have had close social relations. The given statistical facts are reflected in the bottom diagram in terms of quantity and percentage.

Let's consider the following example as a proof of our opinion. (ژ) جَبَاغَا - jabaga [6, p. 439] – “wool taken from sheep”, this wool taken in spring is coarse and used for making blankets and blankets. آرزار, ارزار - arhar, arqar [6, p. 33] – this zoonym is a word related to both the Chagatai and Kyrgyz dialects at the same time, meaning “mountain sheep, wild animal, desert sheep, an animal with uneven big horns”. L. Budagov cites an example from “Boburnoma”: بولغاي جه ارقارغه خيم خييك قزىل - Arhar is said to be the size of a red deer. This zoonym is mentioned in the exposition of the Kabul region in the description of the events of the nine hundred and ninth year (1503-1504) of “Boburnoma”: “Kuz va yoz fasllarida qizil kiyikkim, arqarg'alcha bo'lg'ay, qishloqqa, yayloqg'a o'tarda muayyan tutqovullari bordur” [9, p. 201]. In the “Annotated Dictionary of the Uzbek Language” arhar is described as “the general name of wild sheep belonging to the group of ungulates; algar, mountain sheep” [10, p. 101]. So, this word shows that its meaning has been preserved in the same condition even today.

Above, we have seen the quantitative analysis of lexemes related to the Chagatai dialect in the foreground. Noting that the total number of lexemes related to the Chagatai dialect in the dictionary of L. Budagov is 1917, we found out that there are 51 lexemes in the case where the lexemes of the Chagatai dialect are in the background (lexemes that are also present in the Chagatai lexicon). In the dictionary there are 34 lexemes with тур.дж. - in Turkish/Chagatai, 1 with тат.дж. label in Tatar/Chagatai, 10 with п.дж. label in Persian/Chagatai, 2 with ад.дж. label in Azerbaijani/Chagatai, 2 with уйг.дж. label in Uyghur/Chagatai, and 2 lexemes with каз.дж. label in Kazan/Chagatai. Chagatai lexemes, which come along with common-Turkic lexemes (the Chagatai lexeme is in the background), have the highest rate of 67% (34). The diagram below shows the statistical analysis of lexemes in which the Chagatai dialect is in the background:

Let's see in the example of آل, one of the lexemes of the Turkish/Chagatai lexicon recorded with тур.дж. label.

آل [6, p. 75] – 1) trick, deception, strategy (حيله ومكر), آل ايله, tricky; (الدامق = الدامق) aldamoq (in the works of Ali-Shir Nava'i).

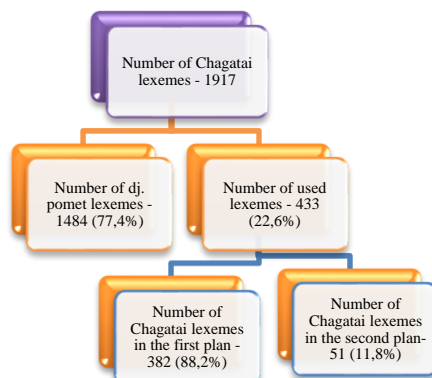
2) red color, السو، السیما، السو، آل ات with red hair, brown (mane and tail of a red, brown-colored horse), الرشته، آل قزیل رنکی reddish color.

اللانمق to get red, to turn red.

a) A large rectangular red seal of the Mongol and Orda khans, used instead of a signature on the top or right side of the label, عهد خان موشع بود نامهکه بال تهغای نومیه – the condition of the decoration on the seal given by Numia Khan, it can sometimes be blue (كوك), it was also black in Persian Mongols. Depending on the level of importance of the person (official) to whom these stamps were issued, there were one to five seals on the stamp. In the middle of the seal, the name of the khan is depicted in Kufic letters, for example, توقتاش السلطان العادل, legendary verses are written around it (legend): الله سلى الله عليه وسلم بسم الله الرحمن الرحيم لاله الا الله محمد رسول – in this, on the label of Tokhtamish Khan, a stamp in the form of a fork with three kings is depicted in the middle of verses in the Tarkhan language; b) Khan's decree or order (فرمان) مهرکلان که برال تمغازد: *al-tamga* like a big seal [6, p. 75], the dictionary-article is explained with full explanations and examples.

So, in the dictionary of L. Budagov, there are 1917 lexemes related to the Chagatai dialect, of which 1,484 lexemes with дж. label in Chagatai are 77.4%, and 433 lexemes, which are used in common with other languages and dialects, are 22.6%. Out of a total of 433 lexemes, in 382 (88.2% of all) lexemes Chagatai dialect is used in the foreground, while in 51 (11.8% of all) lexemes Chagatai dialect is used in the background.

Statistical analysis of lexemes related to the Chagatai dialect in L. Budagov's dictionary

In the dictionary of L. Budagov, lexemes related to the languages and dialects of the peoples of Central Asia are fully explained. Not only the lexemes of the literary language, but also the introduction of the lexicon of dialects helped to increase the ease of communication with the local people. Above, we covered the statistical analysis of Chagatai dialect lexemes in the case of the dominant (main word) lexeme in the dictionary-article structure. There are places in dictionary where comments in Chagatai dialect are also included in the dictionary-article of lexemes of foreign languages. Comments in the Chagatai dialect can be found in the dictionary-article of lexemes belonging to the lexicon of several languages, such as Turkish (General Turkic), Tatar, Kazan, Tobol or, in common cases, Turkish-Tatar, Kazan-Kyrgyz, Persian-Chagatai. In the dictionary-article of all-Turkic lexemes labeled with *тур.*, comments in Chagatai dialect are found in 171 places, in Turkish/Tatar languages with *тур./тат.* label – 120, in Tatar language with *тат.* label – 86, in Chagatai/Tatar languages with *дж./тат.* label – 78, in Kazan language with *каз.* label – 66, in Persian with *п.* label – 48, in Chagatai dialect with *дж.* label – 42, in Turkish/Azerbaijani with *тур./ад.* label – 40, in Kyrgyz with *кыр.* label – 34, in Arabic with *а.* label – 28, in Chagatai/Kazan languages with *дж./каз.* label – 10, in Turkish/Chagatai with *тур./дж.* label – 10, in Azerbaijani with *ад.* label – 8, in Altai language with *алт.* label – 8, in Tobol language with *тоб.* label – 7, in Kazan/Kyrgyz with *каз./кыр.* label – 7 and so on.

A summary of the identified statistics is shown in the following diagram:

(the lexeme “siünči” is also found in Russian manuscripts, for example, in Karamzin, in the form of “vestnik” - “messenger” on the labels of the khans) [6, p. 651].

In the dictionary the word سيزگانمك ، سيزگانمك – *sizienmek* [6, p. 655] – 1) to tremble, to fear, syzknğak – coward, سيزكاندمك , سيزكانچاك – to fear. 2) اويقودن – startled, suddenly waking up from sleep: سويسكاندى ، سويسكانمك (2) بلکايوب اوياندى دمکدرکهفرهاد وشيريتده کلور بيت ييتيب کردونغه اون سويسکانما کينک يوق ، خغات اويقوسيدين : “تايغ ملک” , توشوب عالمغه اوت تيبيرانما کينک يوق سويسکانيب - waking up from a sweet sleep; There are other forms derived from the base سير or سر : سيرکاک – wake up from sleep unintentionally, سرکاک – light sleep: نوم خفيفه درارکه تيز اويه که فوايدالکبرده کلور بيت مين اولدوم تاله دين ناز [6, p. 693]. اچماس کوز ، ني سوداندين که هجران شامی بولغای کوز لاريم سرکاک [6, p. 655]. اچماس کوز ، ني سوداندين که هجران شامی بولغای کوز لاريم سرکاک [6, p. 693].

Recorded with the label тоб. “in Tobol صاوچی – *savči* [6, p. 693] - *yavči* in Kazan, lexeme “savchi” recorded in the form of Kyrgyz جاوشی – *jaushi*, “caller of guests for weddings and ceremonies”, in Chagatai - ساوچی “messenger, ambassador” also had the meaning. قصص - in “Qissasi Rabguziy” it is as follows: يوسف ساوچی ، يعقوب ساوچی .

According to L. Budagov, this lexeme is derived from the following word: چاوچی = چاو، چاو، چاو.

There is also a “guest” notion in Chagatai dialect in the form of قونق هعناسنه در که مخزن ميرحيدرده حاتم طایى حکايهسنده کلور بيت کيم کرمين : ياوچين صاوچلامق ، ، (to marry (husband) کورکا بو حالی بيله ، ياوچين اغيرلار کيشی مالی بيله من فلانچه کشى ننگ – I became a matchmaker for the one’s daughter - ياوچلامق ياوچی يورتمک ، ييارمک ، *men falonchining qiziga sovchi bo’ldim* – قزين ياوچيلادوم – [6, p. 694]. “to send a matchmaker, to give a marriage proposal”.

We conducted a statistical analysis of Chagatai (old Uzbek) words in L. Budagov’s dictionary in three cases (types). We considered it permissible to present the quantitative results of the general statistical analyzes carried out in the following table. In column 1-2 of the table, we listed the letters (and their pronunciation) in the order of the Arabic alphabet, based on the order used in the dictionary. In the first case, the number of lexemes recorded in Chagatai as a foreground lexeme (Chagatai dialect/Foreign language - Дж.тат., Дж.тоб., Дж.а., Дж.алт., etc.), in the second case Chagatai as secondary lexeme (Foreign language/Chagatai dialect - каз.дж., п.дж., тат.дж., ад.дж., etc.), in the third case Chagatai lexemes appear in the dictionary-article of foreign language lexemes (in foreign languages - тур., тат., каз/баш., монг./уйг., etc. the statistical analysis):

Letters *		Chagatai dialect / Foreign language	Foreign language / Chagatai dialect	In other languages
ا	Alif	98	16	200
ب	Be	21	3	84
پ	Pe	2	1	6
ت	Te	64	6	75
ج	Jim	2	1	14
چ	Chim	12	4	51
ح	Ha	0	0	2
خ	Xa	0	0	4
د	Dol	6	0	28
ر	Ra	0	0	2
ز	Za	0	0	1
ژ	Za (fors)	0	0	3
س	Sin	11	2	27
ش	Shin	2	0	3
ص	Sod	1	1	38
ط	T	4	0	45
ع	Ayn	0	0	2
غ	G'ayn	6	0	0
ف	Fa	0	0	3
ق	Qof	51	1	90
ك	Kof	36	7	47
ل	Lom	4	0	3
م	Mim	19	2	13
ن	Nun	3	0	8

•	Ha	1	0	0
•	Yoy	39	7	86

It is known from the examples that L. Budagov explains the lexeme in the dictionary-article in the process of explaining and recording the meanings of the notion in different nations, their etymological explanation, and the circumstances that are the basis for their formation by giving examples from the artistic sources of the same people.

Summary

The method of multifaceted comparison of Turkic-Tatar languages, that is, down to the roots of words, in the example of one word having different meanings in different languages, and their interdependence and complementation serve to provide a complete, accurate summary of that language.

The dictionary contains the explanation of many words and terms recorded in the written sources of Chagatai (the old Uzbek literary language) as well as many Turkic languages. Until now, the structure principles of this dictionary, ways of interpretation of the words and terms reflected in it, and its influence on the lexicology of the later period have not been specially researched in Turkic studies.

Thus, L. Budagov, who used the experience of V. Dal on the principles of creating a dictionary, brought the principles of covering materials in translation, explanatory and etymological publications, adapting them in all aspects in one work, and founded a new tradition in Turkish lexicography. After 70 years of this tradition, K. Yudakhin created “Киргизско-русского словарь” (“Kyrgyz-Russian dictionary”) and E. Sevortyan “Этимологический словарь тюркских языков” (“Turkic languages etymological dictionary”) continued to be created.

The structure of the “Comparative dictionary of Turkic-Tatar languages” compiled by L. Budagov, which summarizes the general characteristics of the languages of the nations of Central Asia, the lexical-semantic, thematic point of view of Chagatai (old Uzbek) words reflected in research, determination of principles of interpretation of Chagatai words and statistical analysis of Chagatai (old Uzbek) words explained in the dictionary show that the dictionary contains 1917 Chagatai lexemes. Given the numbers and percentages of words in Chagatai dialect found in the dictionary-article of lexemes belonging to different languages and dialects, and the number and percentages of occurrence of lexemes in two or more languages or dialects simultaneously. The interpretation of words taken for

analysis from works of Nava'i, Babur, Abu al-Ghazi determines the importance of Chagatai dialect in Central Asia during that period.

Literature

1. Memetov A. Vklad L. Budagova v krymskoe vostokovedenie. // Memetov A.M. Razvitie vostokovideniya v Krymu (XI – late XX century)// Simferopol': IT "ARIAL", 2019. –p. 56.
2. Kholmonova Z. Introduction to Linguistics. –T.: Universitet, edition 2007. –p. 5.
3. Mutallibov S. M. A short essay on the history of morphology and lexis. –T.: FAN, 1959. –p. 134.
4. Eren H. Dictionary of Turkish knowledge. I. Foreign Turkologists. Ankara, 1998. –p. 123–124.
5. Sumarokova O. L. Contribution of Lazarya Budagova to development of Kyrgyz lexicography. History and politics // Nauchnye issledovaniya: ot teorii k praktike. 2015. T. 1. No. 2 (3). –p. 83–86.
6. Budagov L. Z. Sravnitelnyy slovar turetsko-tatarskikh narechiy, so vklyucheniem sobukitnelneyshikh slov arabskikh i persidskikh i s perevodom na russkiy yzyk: v 2-x t. SPb.: Typ. AN, 1869. T.1. 810 p.; –SPb.: Typ. AN, 1871, T.2. –P. 415.
7. Umарkhojaev M.E. General linguistics. –Andijan.: Jahan-inter-print, 2010. –p. 4.
8. Ibrohimov A. Borrowed lexicon in the "Devon" language of Babur. –T.: Tashkent State Institute of Oriental Studies, 2006. –p. 6–7.
9. Zahiruddin Mohammad Babir. Bobirnama. –T.: Academy of Sciences of the Uzbek SSR, 1960, –p. 201.
10. An explanatory dictionary of the Uzbek language under the editorship of A. Madvaliyev. Publishing House of Uzbekistan. –T.: 2020, Volume 5. –p.101.

Adabiyotlar

1. Меметов А. Вклад Л. Будагова в крымское востоковедение. // Меметов А.М. Развитие востоковедения в Крыму (XI – начало XX века)// Симферополь: ИТ "АРИАЛ", 2019. –с. 56.
2. Xolmonova Z. Tilshunoslikka kirish. –T.: Университет. 2007. –5 б.
3. Муталлибов С.М. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. –T.: ФАН, 1959. –134 б.
4. Eren H. Türklük bilimi sözlüğü. I. Yabancı türkologlar. –Ankara, 1998. – s.123–124.
5. Сумарокова О. Л. Вклад Лазаря Будагова в развитие киргизской лексикографии. История и политология // Научные исследования: от теории к практике. 2015. –Т. 1. № 2 (3). С. 83–86.
6. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, со включением употребительнейших слов арабских и персидских и с переводом на русский язык: в 2-х т. –СПб.: Тип. АН, 1869. Т.1. –810 с.; –СПб.: Тип. АН, 1871, Т.2. –415 с.
7. Умархўжаев М.Э. Умумий тилшунослик. –Андижон.: Жаҳон-интер-принт, 2010. –4 б.
8. Иброхимов А. Бобур "Девон"и тилидаги ўзлашма лексика. –T.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2006. –6–7 б.
9. Захириддин Мухаммад Бобир. Бобирнома. –T.: Ўзбекистон ССР Фанлар академияси, 1960, –201 б.
10. Madvaliyev A. Tahriri ostida O'zbek tilining izohli lug'ati. O'zbekiston nashriyoti. – T.: 2020, V jild. –101 b.

Özet

Türkçe sözlükler ülkemizdeki ve yurt dışındaki kütüphanelerde nadir eserler olarak saklanmaktadır. Bunların çoğunluğu çok eski olup tek nüshaları bulunmaktadır. Sözlükler daima Türkologların ve leksikologların dikkatini çekmiştir.

Bu makalede, Lazar Zaharoviç Budagov'un "Türk-Tatar lehçelerinin Karşılaştırmalı Sözlüğü" (Sravnitel'niy Slovar' Turetsko-Tatarskih Nareçiy) adlı sözlüğünün tasnif metodu, sözlükteki Çağatayca (eski Özbek edebî dili) leksemlerin bileşenleri ve istatistiklerinin analizine yer verilecektir. Çağatay lehçesinin sözcük birimlerinin ana sözcük haline gelmesi ve sözlük maddesinde açıklanan sözcüğün Çağatayca bir varyantı olarak yer alması açısından istatistiksel analiz yapılmıştır. Analiz sürecinde Çağatayca leksemler kategorilere ayrılmıştır. Kelime gruplarının istatistiksel analizinin sonucu, sözlükte en fazla bulunan kelime gruplarının isimler, sıfatlar ve fiiller olduğunu göstermektedir. Yapılan araştırmanın sonuçları net bir fikir vermesi açısından tablolar ve grafiklerle gösterilmiştir. L. Budagov'un sözlüğünde, Merkezî Asya halklarının dilleri ve diyalektlerine ait leksemler detaylarıyla açıklanmıştır. Sözlüğe sadece edebî leksemlerin değil, diyalektlere ait söz varlığının dâhil edilmesi yerli halkla iletişim kurmayı kolaylaştırmıştır. Tartışma kısmında leksemler Nevayi, Babür, Ebulgâzi ve Rabguzi'nin edebî eserleri temelinde semantik ve etimolojik açıdan açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çağatay dili, Karşılaştırma, Terminolojik söz varlığı, Sözlük, Temel söz, Açıklama, Türk dilleri

(Mahliyo TUKHTASINOVA. L.Z. BUDAGOV'UN "SRAVNITEL'NIY SLOVAR' TURETSKO-TATARSKIH NAREÇİY" ADLI SÖZLÜĞÜNDEKİ ÇAĞATAYCA LEKSEMLERİN İSTATİKSEL ANALIZI)

Аннотация

Турецкие словари хранятся как редкие реликвии в библиотеках нашей страны и за рубежом. Большинство из них являются уникальными и древними копиями. Словари всегда привлекали внимание тюркологов и лексикологов.

В данной статье дается анализ «Сравнительного словаря турецко-татарских наречий» Лазаря Захаровича Будагова, метод его классификации, компоненты и статистика лексем чагатайского языка (староузбекского литературного языка), входящих в состав словаря. Статистический анализ проводился с точки зрения лексем чагатайского диалекта, ставших основным словом и занимающих место в качестве чагатайского варианта слова, разъясняемого в словарной статье. В процессе анализа были проведены исследования путем деления чагатайских лексем на части речи. Результаты статистического анализа словосочетаний показывают, что в словарь входит наибольшее количество существительных, прилагательных и глагольных словосочетаний. Результаты проведенного исследования были представлены в таблицах и диаграммах для создания определенного представления. В словаре Л. Будагова детализированы лексеммы, относящиеся к языкам и диалектам народов Средней Азии. Включение в словарь не только лексем литературного языка, но и лексик диалектов и наречий облегчило общение с местным населением. В процессе толкования лексеммы разъясняются семантически и этимологически на примерах из произведений Наваи, Бабура, Абулгази, Рабгузи.

Ключевые слова: Чагатайское наречие, сравнение, терминологическая лексика, словарь, главное слово, пояснение, тюркские языки

(Махлио ТУХТАСИНОВА СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЧАГАТАЙСКИХ ЛЕКСЕМ В СЛОВАРЕ Л.З. БУДАГОВА «СРАВНИТЕЛЬНЫЙ СЛОВАРЬ ТУРЕЦКО-ТАТАРСКИХ НАРЕЧИЙ»)

Hüseyin Şevket Çağatay ÇAPRAZ

Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi, Lüleburgaz Meslek Yüksekokulu, Kırklareli,
Türkiye (cagataycapraz@gmail.com) <https://orcid.org/0000-0001-7727-0728>

MOHAÇ MUHAREBESİ ARİFESİNDE DÎVÂN-I HÜMÂYÛNA KARŞI AVRUPA'DA KOALİSYON ARAYIŞLARI VE MACARİSTAN*

Özet

Mohaç'tan önceki Macar Krallığı'nın Avrupa'da temsil ettiği güç ve buna bağlı olarak politik manevra kabiliyeti, Osmanlı-Macar bağlantılarının etraflı tetkiki zemininde büyük önem taşımaktadır. Böylece Budin yönetiminin Avrupa diplomasisinde işgal ettiği yer ve Dîvân-ı Hümâyûna karşı politik mevcudiyetini sürdürme girişimleri net bir şekilde ortaya konabilmektedir. Bu suretle çalışmada Macar dış politikasında doğrudan etkiye sahip gelişmeler merkeze alınmıştır.

Zaman aralığı olarak 1521-1522 seneleri belirlenmiştir. Böylece Macaristan'ın fethine cihet eden Osmanlı akınları başlangıç noktası kabul edilmiştir. Hadiseler Avrupa'daki güç dengelerini temelden sarsan ve Macar Krallığı'nın daha fazla dayanamayacağını işaret eden Rodos'un fethine kadar getirilmiştir. Söz konusu süreçte Macaristan'ın iç kriz belirtilerini gözden geçirmek gaye edinilmediğinden ülkenin iç siyasî ve iktisadî koşullarına değinilmemiştir. Nihayet incelemede Batı Avrupa monarklarının Macar Krallığı'na siyasî ve askerî açıdan yaklaşımı ele alınmıştır. Ayrıca çok katmanlı ilişkilerin karmaşık niteliği ile Macaristan'ın Avrupa'nın batısından uzakta kalması nedeniyle yaşadığı yalnızlık yansıtılmak istenmiştir.

Aslına bakılırsa Sultan Süleyman'ın fetih gayretlerine kadar Macaristan'ın dış politikasındaki yegâne unsurun Osmanlı tehdidi olduğu söylenemez. Türk tehlikesine rağmen Macar kralları Zsigmond, Mátyás ve bir dereceye kadar Jagiellon Hanedanı Avrupa siyasetinde sadece gözlemci değil, aynı zamanda yönlendiricidir. İlgili kapsamda tahliller, Macar Krallığı'nın yıkılış sürecinde söz konusu politik ilişki ağının karakterini resmetmeye niyetlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Habsburg, Macar Krallığı, İngiltere, Fransa, Venedik, Windsor Antlaşması

*Geliş Tarihi: 4 Kasım 2022 – Kabul Tarihi: 21 Kasım 2022

Date of Arrival: 4 November 2022 – Date of Acceptance: 21 November 2022

Келген күні: 4 қараша 2022 ж. – Қабылданған күні: 21 қараша 2022 ж.

Поступило в редакцию: 4 ноябрь 2022 г. – Принято в номер: 21 ноябрь 2022 г.

Hüseyin Şevket Çağatay ÇAPRAZ

Dr. lecturer, Kırklareli University, Luleburgaz Vocational School, Kırklareli, Turkey
(cagataycapraz@gmail.com) <https://orcid.org/0000-0001-7727-0728>

SEEKING COALITION IN EUROPE AGAINST THE SUBLIME PORTE ON THE EVE OF THE BATTLE OF MOHACS AND HUNGARY

Abstract

The place of the Hungarian Kingdom before Mohacs in Europe and its political maneuverability are of great importance in the comprehensive analysis of Ottoman-Hungarian connections. Thus, the place occupied by the Buda administration in European diplomacy and its attempts to maintain its political presence against the Sublime Porte [Dîvân-ı Hümâyûn] will be clearly revealed. In this way, developments that have a direct impact on Hungarian foreign policy are centered in this study.

The time interval was determined as the years 1521-1522. Thus, the Ottoman raids that led to the conquest of Hungary were accepted as the starting point. The events were brought up to the conquest of Rhodes, which shook the balance of power in Europe and pointed out that the Hungarian Kingdom could not hold out any longer. In the aforementioned process, it was not aimed to review the signs of internal crisis in Hungary. For this reason, the domestic political and economic conditions of the country were not mentioned. Finally, the political and military approach of the Western European monarchs to the Hungarian Kingdom is discussed. In addition, the complex nature of multi-layered relations and the loneliness of Hungary due to being away from the west of Europe were tried to be reflected.

As a matter of fact, it cannot be said that the only factor in Hungary's foreign policy was the Ottoman threat until the conquest efforts of Sultan Suleiman. Despite the Turkish threat, the Hungarian kings Sigismund, Matthias Corvinus and to some extent the Jagiellonian Dynasty are not only observers but also guides in European politics. In the relevant context, the analyzes are intended to illustrate the characteristics of the political relationship network in during the collapse of the Hungarian Kingdom.

Keywords: Ottoman, Habsburg, Hungarian Kingdom, England, France, Venice, Windsor Treaty

1. XVI. Yüzyılın İlk Çeyreğinin Sonunda Osmanlı İmparatorluğu ve Macaristan

Belgrad'ın (Nándorfehérvár) 1521 senesindeki fethi Osmanlı İmparatorluğu'nun Macaristan'daki varlığının en önemli dönüm noktalarından birini teşkil etmektedir. Sultan Süleyman'ın sonbaharda geri çekilmesinden sonra dahi Macaristan'dan gelen haberler, bölgede sükûnetin sağlanabileceğine dair bir güvencenin olmadığını bildirmektedir. Sabık kalenin düşmesi bölgedeki şartları değiştirmiştir. Zira Türkler Sirem'e (Szerémség) girmiş ve Dimitrofça (Szávaszentedemeter), Kupinik (Kölpény), Berkasovo (Berekszó), Bariç (Barics), Kamonç (Kamonc), Rednek gibi pek çok kaleyi ele geçirmiştir. Ayrıca Salankamen (Szalánkamén) gibi daha önemli birimler yok edilmiştir [1, s. 198].

Padişahın ana kuvvetleri Belgrad çevresinden ayrılrsa bile yöre kalelerine yerleştirilen birlikler Boşnaklarla birleşerek Sava Nehri'nin ötesini baskı altına almıştır. Sirem ve Petrovaradin'in (Pétervárad) muhafazasıyla görevli János Szapolyai ve István Báthori mezkûr yerlerde başarı sağlayamamış ve kasım ayında II. Lajos'u Budin'e çağırmıştır [2, fol. 587]. Aslında kışı Budin'de geçirmek isteyen Szapolyai, Belgrad beyinin saldırıları nedeniyle birkaç bin adamla İlok'ta (Újlak) kamp kurmak zorunda kalmıştır [3, s. 414]. Zemun (Zimony) ve Böğürdelen'in (Szabács) Osmanlı kuvvetleri tarafından alınması neticesinde Sirem, Belgrad'ın yeni beyi Yahyapaşazade Bali Bey'in doğrudan tehdidi altına girmiştir.

Kasım 1521 tarihli Macar Ulusal Meclisi'nin hükümleri doğrultusunda hızla bir ordu tesis edilmeye başlanmıştır. Hatta Venedik elçisi Şubat 1522 tarihine ait kayıtlarında yeni kurulan piyade ordusunun Sirem'e zamanında vardığını bildirmektedir [4, s. 454]. Söz konusu birlikler muhtemelen başkomutanlar vasıtasıyla kurulan paralı asker ordusu değildir. Zira asker toplamak için hazineden 14 Şubat'tan itibaren para gönderilmiştir. Nihayet mart ayına gelindiğinde Szapolyai Erdel'de yalnızca 1.500 adam bir araya getirebilmiştir [5, n. 3].

Aslında Macaristan'ın hudut bölgelerinde sürekli bir savaş hâkimdir. Belgrad'ın düşmesi büyük ve yıkıcı bir akının yalnızca ilk adımı olduğundan 1522 senesi Ocak ayının sonunda Budin'deki İmparatorluk elçisi, kralın Arşidük Ferdinand ile görüşmek istediğini bildirmiştir [5, n. 1].¹

Somut veriler, Belgrad'ın alınmasından sonra I. Süleyman'ın Macaristan'ın fethi için ciddi bir hazırlık yaptığını işaret etmektedir [6, s. 45]. Benzer şekilde Venedik'ten gelen bilgiler, padişahın Belgrad'da durmayacağına ve tüm Macaristan'ı fethetmek istediğine dair Batı Avrupa'daki inancın güçlendiğini göstermektedir [7, s. 201]. Dahası Osmanlı birliklerinin Rodos'a taarruz etmesi İtalya ve Macaristan ile başlayan ilerlemenin Avrupa'da yayılacağı algısını pekiştirmiştir.

İngiltere'den dönen Macar elçisi Hieronymus Balbi, Türklere karşı Habsburg Çıkarlığı sarayından tekrar yardım istemiştir. Brüksel'deki İngiliz elçileri de Ocak 1522'de Osmanlı kuvvetlerinin aralıksız hücumlarının Macaristan'ı perişan ettiğini beyan etmiştir [8, fol. 227].² Belgrad kuşatmasını takip eden yıl içinde padişahın geniş çaplı bir eylem gerçekleştireceğine dair malumat bulunmamaktadır. Ancak 1522 tarihli

¹ "... dominus rex ut serenitas sua omnino veniat ad colloquium cum eo ... Turci fecerunt magnam incursionem et predam in hoc regno et ex plurimus locis habentur continuo nova de maximis apparatus Turcorum, ad primum vero contra regnum."

² "The Turkes in ungary doythe contynuell invasions and moche army." 22 Ocak 1522, Brüksel.

Eflak seferi ve hatta önceki yılın sonundaki Türk akınları endişeleri arttırmaktadır. Bu hususta Macar idaresi Leh Krallığı ile de irtibata geçmiştir. 27 Aralık 1521'de II. Lajos amcası Leh Kralı Zygmunt'a, Dîvân-ı Hümâyûnun Erdel ve Eflak'ta ilerleyip Braşov (Brassó), Seben (Szeben) gibi kaleleri ele geçirmeyi planladığını yazmıştır [9, s. 988].

7 Ocak 1522 tarihini takiben Eflak Voyvodası Radu (de la Afumaţi, 1522-1529) Silistre Beyi Mehmed'in ordularını yense de mart ayına geldiğinde mağlup olarak Erdel'e kaçmıştır. Osmanlı baskınlarının birbirini takip etmesi nedeniyle kendisini tehdit altında hisseden Braşov halkı Macar Kralına ve Vác Piskoposu László Szalkai'ye yardım temin etmek amacıyla elçi göndermiştir. Osmanlı birliklerinin hazırlık haberlerine ilaveten Erdel kentlerinin Türklerin kendilerinden vergi talep ettiklerini beyan etmesi Budin'de telaşa neden olmuştur [10, s. 551]. Bundan böyle kral, başkomutan olarak atanan Szapolyai'ye bir an önce Erdel'e gitmesi talimatını vermiştir.

Şubat ayının sonu ve mart ayının başında Osmanlı ordusu Szörénység'deki kalelerden biri olan Pet'i (Péth/Új-Pécs) ve Tuna Nehri'nin sol kıyısındaki Orşova'yı (Orsova) ele geçirmiştir. Yeni durum bu vakte kadar bölgede kalmayı başarmış Hristiyan halk için ciddi bir korku unsuru olarak boy göstermiştir [11, s. 23; 12, s. 208-209]. Elçilik raporlarına bakıldığında Türklerin Orşova'nın fethi için harekete geçtiği haberlerinin Ren, Schelde ve Maas coğrafyasında yayılmaya başladığı görülmektedir [2, fol. 621]. Badehu Macar Kralı, Kont Keglevich'in ayrılmasıyla tehlikeye giren Banja Luka ve Orbász savunması için Kral Naibi István Báthory'yi tayin etmeye mecbur kalmıştır.

1522 yılının ilkbaharında Belgrad, Saraybosna ve Hersek'ten gelen Türkler, kuşatma altında tuttıkları Krupa ve Knin'i alamaya muvaffak olamamıştır [5, n. 30]. Ancak Zagreb eyaleti [= *comitatus*] sınırlarının ötesindeki Una Vadisi'nin derinlerine duhul etmeleri başlı başına tasaya neden olmuştur. Aynı zamanda Turnu Severin'in (Szörény) fethine de çabalamışlardır. Kral Naibi István Báthory Dîvân-ı Hümâyûnun yeni askerî harekâtlarına karşı Turnu Severin'i güçlendirmiş, buraya János Kállay komutasında bir piyade ordusu sevk etmiştir. Ayrıca Titel, Yayça (Jajca), Orbász ve Bana Luka'yı (Banja Luka) takviye etmiş, garnizonların sayısını artırmış ve silah ile iaşe tedariki sağlamıştır [13, No: 271232].

Macar ve Habsburg savunma önlemlerine rağmen 1522 ilkbaharının sonunda Türkler ilerlemelerini sürdürmüştür. János Szapolyai Erdel'de hazırlık yaparken Osmanlı kuvvetleri Tuna'dan geçerek Erdel'e doğru mesafe kaydetmeye başlamışlar [10, s. 558], aynı zamanda Hırvatistan'a yeni bir sefer düzenleyerek İskiradin (Skradin) ve ardından Knin'i ele geçirmişlerdir [14, s. 27-28]. İskiradin ve Knin'in düşmesiyle Venedik,

İngiltere Kralı VIII. Henry ve Kardinal Thomas Wolsey'e çağrıda bulunmuştur: Aralarındaki çekişmeye son vererek ortak hareket etmeli ve Macaristan'ın imdadına yetişmelidir [7, s. 206].

Henüz ele geçirilmeyen kalelerin çevresi Osmanlı gazalarından nasibini almış, yerli nüfus kontrol altına alınmaya başlanmıştır. Knin gibi Hırvat-Boşnak hudut bölgesindeki Hristiyanların elinde kalan kalelerin düşmeye başlaması, ömürlerini muhafaza eden müstahkemleri ıssızdaki yapılar haline getirmiştir. Bu nedenle ihtiyaçlarını çok uzak bölgelerden ve büyük güçlüklerle temin eder hale gelmişlerdir. Mevcut şartlar dâhilinde bir kuşatma sırasında yalnızca kısa süreliğine dayanabilmişler [1, s. 198] ve ciddi koruma sağlayamamalarının yanı sıra nihayet artık kuşatma olmadan da Türklerin eline düşmeye başlamışlardır [15, fol. 46-47; 16, s. 65].

Klis (Klissza) ve Yayça, Osmanlı idaresi tarafından Eflak seferi öncesinde ve sırasında ikinci bir cephe olarak düşünülmüştür. Bu bakımdan Türklerce baskı altında tutularak Erdel'in güney sınırları etki altına alınmak istenmiştir [9, s. 995]. Klis'in ilk kuşatmasına Komutan Péter Monokovics karşı koymuş, ayrıca Zengg kumandanları Gergely Orlovesics ve Péter Krusics yardıma gelmiştir. Kalenin savunmasında başarı göstermiş olsalar da stratejik öneme sahip surların Osmanlı yönetimi tarafından zapt edilmesi yalnızca bir an meselesi haline gelmiştir [17, s. 73].

Hırvat tahkimat hattı varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Ancak Bosna'daki Srebrenik (Szrebernik) Banlığı'nın kaleleri olan Sokol (Szokol), Tesánj ve Srebrenik'in I. Selim tarafından 1512 Kasım ayında fethedilmesi sabık hudut güzergâhının sarsılmasına neden olmuş, böylece Osmanlı sınırı Sava Nehri'ne ulaşmıştır [18, s. 150]. Ancak Hırvat-Slavon-Dalmaçya Banlığı'na atanan János Korbáviai'nin uç bölgelerde savaşımaya dair hırsı, Macar sarayında yeni bir umudun doğmasını beraberinde getirmiştir [19, s. 177].

1522 senesinde Szapolyai Eflak seferine başlamış ve öncü birlikler 20 Haziran civarında, Voyvoda Radu komutasında Voyvodalığa girmiştir. Ancak Klis'in aldığı hasar, kentin Osmanlı akınları karşısındaki şansının tükendiğine ve Macar yerleşimler üzerindeki baskının daha da arttığına işaret etmektedir. Büyüyen kaygıların bir sonucu olarak, General Salm, Habsburg güçleriyle bölgeye gideceğine söz vermiştir [13, No: 276081]. Arşidük Ferdinand ise ırsî eyaletlere yönelik tehdide dikkat çekmek üzere elçisini haziran ayında İngiltere'ye göndermiştir.

Roma'daki İngiliz diplomasisinin ana haber kaynaklarından biri Kardinal Lorenzo Campeggio idi. Kendisi Ragusa'dan Vatikan'a gönderilen mektuplardaki bilgileri İngiltere ile paylaşmaktaydı [20, s. 27]. Antwerp'ten gelen ve 1522 yılına ait haber mektubu da bu çerçevede değerlendirilmelidir. Buna göre Macaristan Türk sınırlarında gücünü

kanıtlamış ve Osmanlı ordularını birkaç kez geri püskürtmüştür. Kayıt büyük ihtimalle Szapolyai'nin 1522'deki başarılarına atıfta bulunmaktadır:

Voyvoda Szapolyai'nin temmuz ortasında Eflâk'a gerçekleştirdiği ilk seferde; Grumazi'de Eflâk'ı alan Silistre beyi mağlup edilmiştir. Voyvoda Radu ise Türk ordularından bir kısmını yenilgiye uğratmıştır. Galibiyet Macar yanlısı Radu'nun tekrar tahta çıkmasına yardımcı olmuştur [9, s. 997].

Voyvoda temmuz sonunda Erdel'e dönmüştür. Savaştan vazgeçmeyen Mehmed Bey tekrar saldırarak çeşitli çarpışmalarda Voyvoda Radu üzerinde zafer kazanmıştır. János Szapolyai sonbahar seferi sırasında Küçük Niğbolu (Kis Nikápoly) ve Zıştovi'yi (Svistov) kuşatmıştır. Bölgede toprak edinimi sağlayamasa da durum Voyvoda Radu'nun tahttaki hâkimiyetini güçlendirmiş, Mehmed Bey ise Tuna'nın arkasına çekilmiştir [12, s. 204].

Aslına bakılırsa Osmanlı yönetiminin bilinçli olarak bölme taktiği uyguladığı görülmektedir. Zira ekim ayında Sirem ve Hırvatistan'a akınlar tekrar başlatılmıştır. Ayrıca Saraybosna (Vrhbosna) paşasının 12 bin adamla bölgeye girmeye hazırlandığı ve Krajna'ya gazaların devam ettirileceği yönünde haberler de yayılmaya başlamıştır. Bunun üzerine Komutan István Báthori, voyvoda Eflâk'ta mücadele ederken hudut bölgelerini muhafaza edebilmek için harekete geçmiştir [9, s. 1001-1003].

Büyük ihtimalle haber mektubundaki veriler bu ikinci, ekim ayında gerçekleştirilen seferleri işaret etmektedir. Zira söz konusu savaşlar Niğbolu'nun (Nikápoly) doğusuna düşen, stratejik öneme sahip hudut hattında cereyan etmiştir. Öte yandan Zıştovi'nin de önemli bir liman ve geçiş noktası olduğunu belirtmek gerekir. İlaveten Eskicuma (Târgoviște), Curtea de Argeş (Argyasudvarhely) ve Yergöğü'ne (Giurgiu) giden yolları tutmaktadır. Macarların güçlerini gösterebildikleri yer burasıdır. Ekim ayındaki Rucăr ve Dridu savaşlarında Szapolyai ve Radu yeniden zafer kazanmıştır. Bu galibiyetler artık sınır bölgesinden ziyade Voyvodalığın içinde gerçekleşmiştir [9, s. 1004].

1522 seneli haber mektubunun "Macaristan sınırına" ve oradaki başarılarla atıfta bulunması da mümkündür. Zira Haziran 1522'de Komutan István Báthori'nin kuvvetleri Petrovaradin'de bir Türk birliğini yenmiştir [21, s. 1164]. Dahası Klis ve Yayça geri alınmıştır [22, s. 57-58]. Elbette mektupta bahsedildiği gibi Osmanlı kuvvetleri çeşitli kereler mağlup edilmemiştir. Ancak haberlerin Macar zaferleri konusunda bir tümevarım gerçekleştirmesi mümkündür.

İngiltere kançılıryasının¹ [] bu haberleri edinmeye gayret etmesi boşuna değildi. Zira Habsburg sınırlarının yanı başında gerçekleşen savaşlar

¹ Kançılar = şansölye. Fr. *chancelier* < Lat. *cancellarius*.

dikkate alınarak Fransa'ya karşı Habsburglarla işbirliği yapılmak suretiyle elde edilecek kazanç hesaplanmaktaydı. Muhtemelen Kardinal Wolsey bu tür haberlerin yayılmasıyla Arşidük Ferdinand Türklerle savaşırken, Habsburg Çasarı V. Karl'ın barış zemininde kalmasını amaçlamıştır. Ayrıca başarılarla ilgili bir rapor Macarlar ile Ferdinand'ın birlikte hareket ederek Türklere karşı bir sefer tesis edip muvaffak olabilecekleri, hatta bu vasıta ile Dîvân-ı Hümâyûna karşı Avrupa çapında bir ittifakın bina edilebileceği fikrine niyet etmektedir. Olası bir askerî kampanyayı da elbette Wolsey organize edecek ve haçlı davasının öncüsü olacaktır. Tedarik edilen kudret ile Fransa da kolaylıkla saf dışı bırakılabilir.

VI. Hadrianus Türklere karşı vücuda getirilecek bir haçlı seferi sayesinde Avrupa'da barışın tesis edileceğini düşünmüştür. Bu bakımdan Papa X. Leo himayesinde Fransızlara karşı bir ittifakın kolaylıkla sağlanabileceği döneme kıyasla VI. Hadrianus'un görüşleri farklılık arz etmektedir. Dahası halk kendisine V. Karl'ın hocası olması hasebiyle çasara niteliklerini kazandıran kişi gözüyle bakmaktadır. Durum seleflerine kıyasla politik alanda daha bağımsız bir politika izlemesini sağlamıştır. V. Karl'ın tahta çıktığı esnada kendisine dair şüphelerini dile getirmesi tesadüf değildir. Habsburgların amaçlarına Wolsey ya da en azından Floransalı Medici ailesinden biri daha uygun olurdu. Ayrıca Papalık hazinesi, Papa Leo'nun neden olduğu 800.000 dukalık borçtan da yakınmaktaydı [23, s. CCX].

Bu esnada Wolsey kendisi için bir çıkar alanı oluşturabilmiştir. Zira Medici X. Leo'nun ölümünden sonra müttefikini kaybeden V. Karl, gerek ekonomik gerekse politik olarak İngiliz yönetimine bağımlı hale gelmiştir. İngiltere, Fransa'ya karşı yürütülecek savaşlarda seferber edilecek İsviçre askerlerini finanse edeceğine söz vermiştir. Karşılığında ise Habsburg Çasarı mecliste İngiliz politikasına uygun adımlar atacaktır.

Genç Habsburg Çasarı, X. Leo'nun ölümünün ardından; VI. Hadrianus'un iktidarı zamanında İtalya iç siyasetindeki gelişmelere nüfuz etme imkânı bulamamıştır. Şartlar böyleyken Wolsey, V. Karl'ın kendisine minnettar olmasını bile başarmıştır. Çünkü Wolsey'in düzinelerce komisyon üyesi ve İngiltere'den maaş alan Romalı destekçileri bulunmaktadır. Ayrıca York Kardinalinin sunduğu destek sayesinde de Papalık meselelerinde serbest bir hareket alanı sağlayabilmiştir.

V. Karl, Wolsey'in zatına münhasır bir politika izlediğini ve genel itibariyle Bari Başpiskoposu Esteban Gabriel Merino'nun sözlerine itibar ettiğini fark etmiştir [23, s. CCXI]. Hristiyanlar için verilecek mücadeleleri evvela kendi görevi addettiğinden, Wolsey bir anlamda Papa Hadrianus'u rakip olarak görmüştür. 1510'ların sonunda Wolsey şahsını Hristiyan dünyasının gerçek temsilcisi ve Türklere karşı savaş örgütleyebilecek tek

kişi olarak değerlendirmekteydi. Şimdilerde sessizleşen mevkisini canlandırmak maksadıyla olası bir haçlı seferine büyük destek vermiş, VIII. Henry’i de bu anlamda yönlendirmeye çalışmıştır. Rodos’a yönelen ve Macaristan’ı yeni akınlarla tehdit eden Türkler de Wolsey’in tutumunu takviye edecektir: 1522 yazı ve sonbaharında Wolsey saygınlığını geri kazanmak için Türklerin Balkanlara, Macaristan’a ve Rodos’a karşı fiillerine dair her türlü haberin kendisine ulaştırılmasını istemiştir.

2. XVI. Yüzyılın İlk Çeyreğinin Sonunda Türk Tehlikesi ve Haçlı Planları

Osmanlı ilerlemelerine karşı Krajna ve İstayer’in (Steiermark) muhafazasına da ihtiyaç duyulmuştur. Zira Rodos’un düşmesinden önce; St. Jean Şövalyelerinin 1522 sonbaharındaki trajik mücadelesi yaklaşırken Türklerin İtalya’da karaya çıkmaya hazırlandığına ve İmparatorluk topraklarında en kısa yol üzerinden ilerleyeceklerine dair Batı Avrupa’ya haberler ulaşmaktaydı.

İtalya’ya yönelik olası bir Türk taarruzuna ilişkin ilk raporlar henüz Sultan Selim tahtta iken Roma’ya gelmiştir. Mayıs 1520’de Papalık’taki İspanyol elçisi, Osmanlı idaresinin donanma inşa ettiğini ve Sicilya’ya saldırmaya hazırlandığını bildirmiştir. Sabık elçi birkaç gün sonra V. Karl’a “*yakında tüm Hristiyanlığın büyük bir tehlikeyle karşı karşıya kalacağı*” konusundaki endişesini dile getirmiştir [24, n. 278, 279-285-315].¹

Aynı dönemde Wolsey’in yandaşları Kardinal Lorenzo Campeggio ve onun elçisi Worcester Piskoposu Silvestro de’ Gigli, Türklerle ilgili malumatları düzenli olarak Roma’dan rapor etmiştir. İstanbul’dan gelen haberlere dayanarak, Türklerin büyük bir savaşa hazırlandığını ve Rodos’u almaları durumunda İtalya ve tüm Hristiyan âleminin tehlikeye gireceğini duyurmuşlardır [25, fol. 52-58-62]. İlaveten İmparatorluk elçisi 9.000 Türkün Friuli’ye ayak bastığını belirterek bir kara saldırısını bildirmiştir [26, fol. 41]. Papanın kendisi, Dîvân-ı Hümâyûnun Anadolu birliklerini boğazlardan geçirdiği ihbarı üzerine derhal yardıma gelmesi için VIII. Henry’e çağrıda bulunmuştur [25, fol. 48-60]. Aslında bu dönemde I. Süleyman’ın tahta çıkacağı ve Avrupa’ya karşı yayılmacı tavır göstereceği bilgisi bulunmamaktadır.

Belgrad kuşatması ile aynı dönemde İtalyanlar, Türk filosunun bir saldırısına karşı sürekli teyakuzda kalmıştır. Güney İtalya veya Sicilya kıyılarına yapılabilecek bir çıkarma da ihtimal dâhilinde değerlendirilmiştir.

¹ Yavuz Sultan Selim devrinde Türk donanmasının kurulmasıyla ilgili haberler aralıklı olarak gelmiştir. Ancak İspanyol elçisinin kanısına göre Anadolu’da baş gösteren isyanlar, Hristiyanlığa kısa bir süre de olsa rahatlama sağlayacaktır.

1522 baharında Roma'daki İspanyol elçisi karşı saldırının zamanında yapılabilmesi amacıyla Napoli Krallığı'nı düzenli olarak bilgilendirmiştir [24, n. 352].

Napoli'den Türk donanmasının öncü kuvvetlerinin İtalya kıyılarına yaklaştığı haberleri de gelmekteydi [24, n. 417]. Gelişmelere karşı Ağustos 1521'de İspanya elçisi bir çözüm sunmuştur. Buna göre Calais'de toplanmaya hazırlanan hükümdarlar, bir anlaşmaya vararak Türklere karşı ittifak yapmalıdır. Kañçılar Mercurino di Gattinara'nın elçi raporuna düştüğü bir not tespit edilmiştir. Kendisi burada Türk fetihlerine ilişkin ahbarın tümüne güvenilemeyeceğini, iddiaların Venediklilerin oyunu olabileceğini ve konunun araştırılması gerektiğini kaydetmektedir.

Kendi toprakları da tehlike altında olmasına rağmen 1522-1523 yıllarında Venedik'in Türklerin yanında olduğuna dair rivayetler çeşitli kereler zuhur etmiştir. Hatta bu nedenle Wolsey, Venedik yanlısı politikasını değiştirmek zorunda kalacaktır [7, s. 200]. Ocak 1522'de Roma'daki İngiliz elçisi Venedik'in "Türklerden korkmadığını" hatta Türklerin İtalya'da kıyıya çıkmasını finanse edebileceğini teyit etmiştir [24, n. 381]. Yine şayiye göre İmparatorluk topraklarına yapılan son saldırı da Venedik'in kışkırtmasıyla gerçekleşmiştir.

Mayıs 1522'de Macaristan'dan Gent'e (Gand = Ghent) gelen bir elçinin raporunda "*Türkleri Hristiyanlığa karşı ateşleyenler kesinlikle Venediklilerdir.*" kaydı göze çarpmaktadır. Dahası "*Türkler deniz istihzaratını terk ederek tüm güçleriyle Macaristan'a karşı ilerlemektedir.*" ifadesi kullanılmıştır. Bu elçinin kim olduğu tespit edilememiştir. Nürnberg'e gönderilen Macar elçilik heyetinin bir üyesinin Felemenk bölgesindeki Kutsal Roma İmparatorluğu sarayına gitmiş olması muhtemeldir. Öte yandan Venediklilerin donanmalarını hazır halde tuttuğu doğrudur.

Macar elçinin iddiaları ile Venedik'in Macaristan elçisinin sekreteri Francesco Massaro'nun beyanları birbirine paralellik göstermektedir. Massaro'nun raporuna göre Macarlar, Cambrai İttifakı Savaşları sırasında Venedik'in Türkleri ülkelerine karşı kışkırttığına, onlara gemi ve toplar tedarik ettiğine, ilaveten Macar Kralı ve idarî elitlerin ölmesi için Macar sarayına zehir gönderdiğine inanmaktadır [27, s. 215].

İngiltere'nin stratejik ortak olarak gördüğü signorianın Fransızlar ve Türklerle olan ilişkisinden uzaklaşmakta henüz güçlük çektiği yadsınamaz. Daha 1521'de, Belgrad'ın alınmasından sonra padişahın "...*hakiki dostlarımız olarak sevinin.*" mesajını almıştır [27, s. 215]. 1522'de de Osmanlı donanmasının denize açılıp Rodos'u ele geçirmesini pasif bir şekilde izlemiştir [27, s. 215]. Büyük bir sefere hazırlanan Türklerin İstayer'e girip 4.000 kişiyi esir aldığına dair yeni haberler ulaşmıştır. Genel

kaniya göre Osmanlı kuvvetleri, signorianın bilgisi dâhilinde ve sağladığı geniş imkânlarla Arşidük Ferdinand'ın topraklarına duhul etmiştir [28, fol. 298].

İddialar, Venedik kıyılarına inerek Osmanlı neferatını gördüğünü, Türklerin bu suretle İmparatorluk topraklarına ulaştığını iddia eden Macar elçinin açıklamalarından türemiştir. Türklerin, Macar ya da Hırvat toprak beylerinin bilgisi dâhilinde geçiş yaptığı ihtimali de bulunmaktadır. Başka bir deyişle Türklerin İmparatorluk topraklarına nasıl geçtiği konusu uluslararası diplomaside büyük bir endişe kaynağı ve muammadır. Nitekim Ferdinand, İstayer'deki Türk tehdidini o kadar ciddiye almıştır ki, doğrudan hudut bölgesine kaçmıştır.

İmparatorluk ile Madrid ve Roma'da signoriayı etkisiz hale getirmenin tek güvenli yolunun, İngiltere Kralı aracılığıyla Venedik'in haçlı koalisyonuna dâhil edilmesi olduğu düşünülmüştür. Fransa'nın İtalya'yı fethetmesini sadece İngiltere Kralı engelleyebilirdi. Dolayısıyla İngiltere liderliğinde bir Osmanlı karşıtı sefer düzenlenmesi en iyi çözüm olup, bu sayede Valois de İtalya'dan uzak tutulabilirdi [24, n. 406]. Roma ve Madrid'de VIII. Henry'in Türk karşıtı koalisyona katılmasına büyük önem verilmiş, Venedik'in ittifaka dâhil edilmesine müdahil olabileceği öngörülmüştür. Dahası Avrupa siyasetinde Dîvân-ı Hümâyûnun signoriayı kendi tarafına geçmeye zorlayabileceği ve bu bakımdan İngiltere'nin Venedik ve Habsburg idaresi arasında arabulucu rolü de üstenebileceği düşünülmüştür.

Avrupa'da barışın sağlanması hususunda tecrübesi ve saygınlığı bakımından Wolsey'e büyük önem atfedilmiştir. Nihayet Mart 1523'te Wolsey, signoria ve V. Karl arasında arabuluculuk yapması için Richard Pace'i görevlendirmiştir [29, fol. 40]. Ancak nispeten pasifist olan Wolsey için bile Avrupa ile Venedik arasında bir köprü kurmak ve Türklerin Venedik desteğiyle Avrupa'da ilerleme kaydettiğine dair yaygın inanca son vermek zor olacaktır. Venedik'in entrikaları ile yalnızca İngiltere Kralı ve Wolsey'in baş edebileceğine dair Avrupa'da bir fikir birliği bulunmaktadır. Neticede 1522 yılının başına gelindiğinde Wolsey, Venedik'in Türklerle ittifak yapabileceğini belirtmiştir [24, Suppl., II. n. 91].

Cumhuriyetin olası Türk yanlısı politikasına ek olarak Valois'nın yanında kalıp kalmayacağı Venedik ile ilgili ana meseledir. Osmanlı karşıtı bir girişim için Venedik'i Fransa'dan ayırmak şarttır. Muhtemel bir Fransa yanlısı ve arka planda Osmanlı destekçisi signoria ile hiçbir devlet Navarra ya da Felemenk topraklarında sefere çıkmak istemeyecektir. Nihayet 1522'de bir İspanyol elçi tarafından kaleme alınan rapor, Fransa Kralının gizlice padişahı desteklediğini işaret etmiştir.

İspanya Kralının İngiltere'ye planladığı gezi gerçekleşmeden önce, 27 Nisan'da Kastilya amiralinden VIII. Henry'e bir izahat ulaşmıştır. Amiral, Fransa'nın Türk ilerleyişine sessiz kalarak onlara destek olduğunu, dolayısıyla Macaristan'ın işgalinde rol oynadığını, bu suretle Hristiyanlar arasındaki ayrılığı derinleştirdiğini bildirmiştir [30, fol. 2].¹

Osmanlı fetihlerine karşı Avrupa'da bir koalisyon fikri hâsıl olsa da kanaatin fiiliyata geçirilmesi oldukça zordur: Fransa Kralının ve Cumhuriyetin Hristiyan hükümdarlar arasındaki mücadeleler hakkında Türklere malumat verdiği ve "Habsburg Çasarının uzakta olup İtalya'nın yardımına gelemeyeceği" propagandasıyla Dîvân-ı Hümâyûnu kışkırttığı yönünde Roma'da bir yargı oluşmuştur. V. Karl olmadan Papalık Osmanlı kuvvetlerine karşı harekete geçebilecek durumda değildir. Türkler ise Papalık kuvvetleri henüz seferber olmadan karaya çıkabilecek niteliktedir. İspanya idaresi, Alman topraklarında Fransa ve Venedik aleyhine bir fikir birliğine varılırsa ordularının hamle yapacağını bildirmiştir. Bu esnada İngiliz Kralı Venedik'e elçi göndermeli ve ülkeyi şimdiye kadar izlediği politikadan caydırmalıdır [24, n. 417].

Neticede Venedik'in kazanılması ve Habsburg diplomasisinin fiili iştirakte bulunması için İngiltere'ye bel bağlanmıştır. Aynı zamanda Habsburglar, papadan I. François'yı aforoz etmesini ve İngiltere Kralını Fransa'ya karşı teşvik etmesini ummuştur. Benzer şekilde düşünen Wolsey Nisan 1522'de Venedik'i Fransa'dan ayırmak için ihtizaza gelmiştir.

Signorianın Londra'daki elçisi raporlarında Habsburg idaresinin Venedik'e karşı tutumunun düşmanca olduğunu kaydetmektedir. Zira onlara göre Cumhuriyet, Macaristan'ın fethi için Türkleri teşvik etmektedir. Böylece Venedik Macaristan'ın muhafazası için Habsburg Çasarını asker sevk etmeye mecbur bırakacak, neticede batıdaki savaşlarda Fransa'nın eli rahatlayacaktır. Signoria suçlamaları reddetmiştir [31, n. 440].

Cumhuriyetin kuşatma altında tuttuğu İskiradin ve Klis nüfusunu kendi tüccarlarından dahi tahıl almaktan men etmesi ayrıca Dalmaçya kentlerinin vatandaşlarını direniş yerine Türk sancakbeylerine nezaket ziyaretinde bulunmaya teşvik etmesi haberleri Batı'ya ulaşmıştır. Bundan böyle İngiltere ile imparator ve daha ziyade nazırları Wolsey ve Gattinara tarafından tasarlanan ittifak sistemi gerçekliğini yitirmiştir [21, s. 1160-1163].

¹ "... quanto mas siendo frances y tan poco temeroso de dios, que ve tomar los turcas el reyno de ungría, y permite aquel mal por hartar a su deseo, que por cierto mas ayuda la casa de francia a los infieles, aquellos mismos se ayudan con la division contrima que entre los cristianos."

Osmanlı dış siyaseti ile iş birliği eğiliminde olduğu ihtimali üzerine Serenissima Avrupa'dan gittikçe izole edilecektir. Belki de bundan ötürü Venedik idaresi Macar kökenli Dalmaçyalı Başrahip János Statileo'ya İskiradin kalesini güçlendirmesi için gizlice 700 altın bağışlamıştır [27, s. 216]. Şubat 1523'te nihayet Venedik Klis halkına tahıl satın alma izni vermiştir. Türklerin İtalya'ya çıkarma yapması gittikçe muhtemel hale geldiğinde ise Venedik Dükü, Fransız karşıtı cepheye yaklaşarak Temmuz 1523'te Habsburglar ile ittifak yapmıştır [21, s. 1167-1172]. Hatta 1523 yılında II. Lajos Venedik'e bir elçilik heyeti gönderdiğinde signoria ve Macaristan arasında da yakınlaşma başlamıştır. Ne var ki Venedik idaresi, Budin'in Türklerle olası bir savaşına destek vermeye yanaşmamış ve Macar başkentinde daimî elçi bırakmamıştır [21, s. 1168-1170-1174].

Giderek artan yardım taleplerinin bir sonucu olarak, V. Karl sultanın yakında Napoli'ye karşı bir savaş başlatması ihtimaline karşı Nisan 1522'de VIII. Henry'e bir mektup kaleme almıştır [28, fol. 19]. 12 Nisan 1522'de Karl İngiltere Kralına, ülkesi Napoli'ye karşı Türk hazırlıklarının sürdüğünü tekrar bildirmiştir [32, fol. 2]. Korkular yersiz değildir. Zira 26 Nisan 1522'de İngiliz İmparatorluk Elçileri Robert Wingfield ve Tommaso Spinelli, Türklerin İstirya (Istria) Yarımadası'na ayak bastığını rapor etmiştir [28, fol. 291]. Papa ise Mart 1522'de henüz Kastilya'da iken artan Türk tehdidi nedeniyle V. Karl'a Dîvân-ı Hümâyûn ile barış yapılması için adım atması çağrısında bulunmuştur [17, s. 110].

İlkbahardaki Nürnberg İmparatorluk Meclisi'nin [Reichstag] ardından Habsburg Çasarı yılda 40.000 duka karşılığında Türklere karşı İsviçre'den paralı askerler tutacağını açıklayarak gerçekleşmesi zor bir söz vermiştir [24, n. 402]. Bu sırada Wolsey de İsviçre'ye bir elçi göndermiş ve Türklere karşı ihtiyaç hâsıl olduğundan ülke askerlerini başkalarının hizmetine girmemeleri konusunda uyarmıştır [31, n. 409].

İngiliz yönetimi Avrupa'daki egemen güçlerin mücadelesinde açıkça V. Karl'ın dikkatinin dağılmamasını amaçlamaktaydı. İspanya-İmparatorluk Savaşı sayesinde Fransa'nın birkaç cephede kontrol altında tutulması ayrıca V. Karl ile VIII. Henry ittifakının muhafaza edilmesi tabii olarak İngiltere'nin işine gelmekteydi [33, s. 27].

Politika başarılı olmuş ve Habsburg Çasarı İngiltere'ye seyahat etme niyetini dile getirmiştir. Görünüşe göre imparator Türk tehlikesinin geçici olduğunu ve Habsburg Çasarlığı'nın yönünü Fransa'ya çevirebileceğini düşünmüştür. Neticede Türk tehdidi, Rodos'un yardım talepleri ve Eflâk'taki çatışmalar V. Karl'ı Mayıs 1522'de şahsen İngiltere'ye seyahat etmekten ve burada VIII. Henry ile Fransa'ya karşı ittifak yapmaktan alı koymamıştır [24, n. 433, 434-448]. 27 Nisan 1522'de Fransızlar Bicocca'da mağlup edilmiştir. Böylece Milan'ı yeniden ele geçirme umutları ortadan

kalkmıştır. Yıl içinde Cenova'nın düşmesiyle I. François bir darbe daha almıştır. İmparatorun bundan sonraki amacı Fuenterrabía'yı geri almak olmuştur [34, s. 768].

28 Mayıs 1522'de Habsburg Çasarı, Dover'a ayak bastığında İngiltere François'ya savaş ilan etmiştir [23, s. CCXII]. Türklerin İmparatorluk topraklarına tehditkâr bir şekilde yaklaşması ve Boşnak Hüsrev Paşa'nın 13 Haziran'da Klis Kalesi'ni kuşatması Habsburg politikasında değişikliğe neden olmamıştır [35, s. 38]. Klis, Péter Monokovics komutasında kurtarılmıştır.

İngiltere Dalmaçya'daki siyasetinde çok daha ihtiyatlıdır. Zira bölgedeki bir yenilgi İngiltere'yi ziyaret eden imparatorla tesis edilebilecek bir ittifaka, hatta kurulacak bir *foederatio* sistemine zarar verecektir. İngiltere elçileri Haziran 1522'de Habsburg Mária'nın Prag'dan V. Karl'a gönderdiği mektupların kopyalarına da erişmiştir. Kaynaklar bir saray ziyafeti hakkında bilgi vermektedir. İngiliz kâtipler bunu Macar Kralı II. Lajos'un da katılımıyla Habsburg Çasarlığı ve İngiltere'nin aralarındaki ittifakı kutladığı yönünde kayda geçirmiştir [36, fol. 269].

İngiliz kayıtlarının gerçeği yansıtmadığı tam olarak saptanamamaktadır. Ancak II. Lajos, Macar elçilik heyetini Arşidük Ferdinand ile görüşmesi için Beç'e göndermiştir [37, fol. 399]. Bu görüşmeler sırasında arşidük, İngiltere'de bulunan kardeşiyle temasa geçmek istemiştir. Türk tehlikesini gören Ferdinand, kardeşini uyarmak ve Habsburg Çasasının hatta İngiltere Kralının adım atmasını sağlamak amacıyla İngiltere'ye Martín Salinas adındaki özel elçisini acilen göndermiştir. Sabık elçi VIII. Henry'den malî yardım da talep edecektir [24, n. 420]. Bu esnada kardinaller heyeti Habsburg Çasarı ve İngiltere Kralından Hristiyanlara karşı savaşmayı bırakıp silahlarını Türklere karşı çevirmelerini talep etmiştir [25, fol. 75].

İngiltere ve Habsburg idareleri Fransa'ya karşı savaşmaktan geri durmayacaktır. Ancak 19 Haziran 1522'de imzalan Windsor Antlaşması'nda İngiltere ve Habsburg Çasarlığı Türklere karşı mücadelede Macaristan Krallığı'na koruma sağlayacaklarını, ayrıca mühimmat desteği vereceklerini vaat etmiştir [38, s. 59]. Kayda geçirilen mezkûr taahhütteki ifadeler şöyledir:

“Hristiyanların itilaf etmez hasmı olan Türkler, Hristiyan devletleri tehdit edip Macaristan'ı harap etmektedir. Hristiyanlardan aldıkları yeni topraklar her zamankinden daha muazzam bir korkuya mahal vermektedir. Bazı Hristiyan hükümdarlar da silahlarını Türkleri defetmek için kullanmak

istemezler. Bunun yerine kâfirlerin taarruzlarının sebep olduğu dertlerden kendi hodbin nefisleri için yararlanırlar.” [39, fol. 391-392]¹

İfadelerden Dîvân-ı Hümâyûna karşı bir birlik oluşturulmak istendiği anlamı çıkarılabilir. Ancak Venedik'ten gelen bir haber Windsor Antlaşması'nın son varyantına Macaristan'a yapılacak yardımın dâhil edilmediğini ortaya koymuştur. İspanya'ya gitmekte olan ve Habsburg Çasarlığı'nda görevli Venedik Elçisi Gasparo Contarini'nin İngiltere'den dönen Kançılar Gattinara'dan öğrendiğine göre Macaristan ile ilgili madde şahsen Wolsey'in talebi üzerine sözleşmeye girmemiştir. Gattinara'nın aktardığı haliyle pek de inançlı biri olmayan Wolsey, açıkça Fransızlara atıfta bulunarak “...önce buradaki Türkü kovalım” demiştir [31, n. 507].²

Venedik elçisi Wolsey'i ikna etmek ve signorianın Türklerle işbirliği yapmadığını kanıtlamak için büyük çaba harcamıştır. Elçi, Windsor Antlaşması'nın imzalanması arifesinde şansölyeden özel bir görüşme dahi talep etmiştir. Ayrıca signorianın sultan ile bir anlaşma yapmadığını, aksine Osmanlı birliklerinin Venedik'e de saldırmaya hazırlandığını, bu nedenle Fransızlara karşı savaştan önce bir haçlı seferi başlatılması gerektiğini ispatlamaya çalışmıştır [31, n. 470].

Klis'i kuşatmaya hazırlanan Osmanlı birlikleri pek çok noktadan harekete geçerek Dalmaçya'nın ötesindeki Krajna ve İstayer'e taarruza başlamıştır. Durumun yarattığı büyük endişe nedeniyle Ferdinand Krajna ve İstayer yakınlarındaki kaleleri güçlendirmiştir. Venedik ise bir Osmanlı birliğinin deniz yoluyla gelip Isonzo'da karaya çıktığını, yine karadan Friuli'ye doğru ilerlediğini ve hatta Krajna'da Postoina'ya ulaştığını; daha sonra muhtemelen Klisa'ya yürüyen orduya akın ederek askerleri esir aldığını duyurmuştur [31, n. 469].

Gelişmeler İngiliz ve Habsburg idarelerini Fransa'ya karşı başlatılacak savaştan alıkoymamıştır. Nihayet İngiltere Temmuz 1522'de Bretonya ve Picardie bölgelerinden Fransa'ya karşı savaş başlatmıştır. Boulogne çevresi yakılsa da daha ileri gidilememiştir.

¹ “*Articuli qui videntur nunc concipiendi pro trino fædere inter S. D. n., nunc electum, D. Carolum Cæsarem, et seren regem Angliæ ... calamitati cristiane religionis succeratur et turcarum ferocitati ac tirannisi occurratur ac conatus in ruinam Regni Hungarie temptarunt facilius repellantur ... imminentis periculis obvietur sit etiam fedus christianorum offensium contra ipsos hostes fidei, ita ut non solum ad defendendum Regnum hungariae sed etiam ad determinandos hostes catholicae fidei ac eos offendendos debeant ipsorum contrahentes ... intendere ... ac cristianos principes ad immitare ... expeditionis pro bono publico tractare, ... qui hanc sanctam expeditionem ... suscipient indulgentias cruciatus supplicatur.*”

² “... *che l'era uno homo poco religioso.*”

Başarı getirmeyen yaz aylarındaki Fransa seferinin ardından Wolsey ekim ayında barış yapmaya yanaşmıştır. Türklerin İtalya'ya taarruzu Avrupa'daki güç dengesini feci bir şekilde değiştirebilecekken, büyük ihtimalle İngiltere ve Habsburg Çarlığı'nın ordularını Fransa'da daha fazla meşgul etmek istememiştir. Ayrıca böyle bir durumdan sadece Valois Hanedanlığı faydalanabilecektir.

Kral VIII. Henry artık elçilerine V. Karl ile yapılacak görüşmelerde kendisini Dîvân-ı Hümâyûna karşı uyarmalarını emretti [23, n. 2567]. Barış fikrini Wolsey de desteklemekteydi. Osmanlı ilerleyişinin oluşturduğu tehdit giderek artınca, Habsburg Çarısı Fransa'ya karşı sefer düzenlemekten vazgeçti ve İtalya'nın savunmasına odaklandı. Fransa'ya karşı başlatılan mücadelelere nihayet ara verildi.

Sonuç

Macar topraklarının fethine büyük önem veren Osmanlı İmparatorluğu batıya yönelik genişleme politikası kapsamında Hırvat hudutları, İtalya ve Habsburg coğrafyasına da akınlar düzenlemiştir. Çok yönlü fetih stratejisinin temel amacı Çasar V. Karl, Habsburg arşidükü, Papalık, Ragusa ya da Venedik tarafından Macar Krallığı'na sunulabilecek desteğin önünü almaktır. Bu vasıta ile Batı'nın, özellikle İtalya ve Habsburgların kontrol altında tutulması; Friuli ve Krajna'nın savunmasıyla meşgul olmalarının sağlanması mümkün olmuştur.

Nihayet Dîvân-ı Hümâyûn siyaseten Avrupa'da öyle bir intiba yaratmıştır ki, Türklerin Hırvatistan ile Dalmaçya'da kaleler alarak arazilerini genişletmek istediği ve Sırbistan ya da Temeş (Temes)-Severin (Szörény) güzergâhından ilerlemek yerine ordularını sabık coğrafyadan Macaristan'a sevk etmeyi planladığı düşünülmüştür. Öyle ki Osmanlı idaresinin Belgrad ve Titel'i kuşatacağı dahi hesaba katılmamıştır. Osmanlı akınlarının yarattığı korku ve muamma Avrupa'da Türklere karşı koalisyon arayışlarını da beraberinde getirmiştir.

Mevcut çatı altında çalışmada, Macar Krallığı'nın Avrupa'daki diplomatik münasebetler sistemi ve hanedanlık ilişkileri içindeki yeri ve imajı sunulmaya çalışılmıştır. Buradan yola çıkarak İngiltere de dâhil edilmek suretiyle Avrupa'daki politik ve askerî girişimler ön planda tutulmuştur. İngiliz, Habsburg, Papalık ve Venedik gibi idarelerin Macaristan'a yaklaşımları gösterilmiş, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu faaliyetlerdeki etkisine işaret edilmiştir.

Büyük Hristiyan idarelerinin çıkar ilişkileri ve zarurî gördükleri siyaset içinde Macaristan öncelikli konuma kavuşamamıştır. Neticede Osmanlı yayılmasına karşı Avrupa'da bir birliğin oluşturulması mümkün olmamıştır. Osmanlı İmparatorluğu henüz kendileri için doğrudan bir

tehlike arz etmezken İngiltere ve Kutsal Roma İmparatorluğu'nun Fransa'ya karşı savaşta direktmesi, Batı Avrupa'daki gelişmelerin temelini belirlemiştir. Osmanlı yönetimi ile işbirliği yaptığı düşünülen Venedik ise Dîvân-ı Hümayûnun öfkesini üzerine çekmekten ziyade kendi topraklarının muhafazasına gayret emiştir. Şartlar sabık ülkelerden yardım bekleyen Macaristan'ın Avrupa'da yalnız kalmasına neden olmuştur.

Kaynakça

1. Kubinyi, András, "A Szávaszentdemeter-Nagyolaszi Győzelem 1523-ban". *Hadtörténelmi Közlemények*. C. 25. S. 2. 1978, s. 194-202.
2. Magyar Országos Levéltár, Q szekció: Diplomatikai Levéltár (Gyűjteményekből [P és R Szekcióból és Allagatlan Fondok]), Q 23, LVI, fol. 587, 621.
3. Kiss, Lajos, "Nándorfehérvár Bukása". *Hadtörténelmi Közlemények*. C. 2. S. 1. 1889, s. 389-440.
4. C. Tóth, Norbert, "Egy Legenda Nyomában: Szapolyai és Ecsedi Bátor István Viszonya 1526 Előtt". *Századok*. C. 146. S. 2. 2012, s. 443-463.
5. *Politikatörténeti Források Batori István Első Helytartóságához (1522-1523)*. Közzétette: C. Tóth Norbert. Budapest: Magyar Országos Levéltár Kiadványai, 2010.
6. Fodor, Pál, *Magyarország és A Török Hódítás*. Budapest: Argumentum Kiadó, 1991.
7. Setton, Kenneth M., *The Papacy and the Levant (1204-1571). The Sixteenth Century*. Philadelphia: American Philosophical Society, 1984.
8. British Library, Cotton MS Galba B. VIII, fol. 227.
9. C. Tóth, Norbert, "Szapolyai János Erdélyi Vajda 1522. Évi Havasalföldi Hadjáratai: Havasalföld Korlátozott Függetlenségének Biztosítása". *Hadtörténelmi Közlemények*. C. 125. S. 4. 2012, s. 987-1014.
10. *A Szapolyai Család Oklevéltára I. Levelek és Oklevelek (1458-1526)*. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak). Közreadja: Neumann Tibor. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2012.
11. *1504-1566. Memoria Rerum. A Magyarországi Legutóbbi László Király Fiának Legutóbbi Lajos Királynak Születése Óta Esett Dolgok Emlékezete (Verancsics-Évkönyv)*. Szerkesztette: Bessenyei József. Budapest: Magyar Helikon, 1981.
12. Kupelwieser, Leopold, *Die Kämpfe Ungarns mit den Osmanen bis zur Schlacht bei Mohács, 1526*. Wien-Leipzig: Wilhelm Braumüller, 1899.
13. Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény, No: 271232, 276081.
14. E. Kovács, Péter, "Ferdinánd Főherceg és Magyarország (1521-1526)". *Történelmi Szemle*. C. 45. S. 1-2. 2003, s. 25-44.
15. Haus-, Hof- und Staatsarchiv des Österreichischen Staatsarchivs, Große Korrespondenz, 25 A, fol. 46, 47.
16. Kubinyi, András, "A Magyar Állam Belpolitikai Helyzete Mohács Előtt". *Mohács. Tanulmányok*. Szerkesztette: Rúzsás Lajos-Szakály Ferenc. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986, s. 59-101.
17. Artner, Edgár, "Magyarország és Az Apostoli Szentszék Viszonya A Mohácsi Vészt Megelőző Években, 1521-1526". *Mohácsi Emlékkönyv, 1526*. Szerkesztette: Lukinich Imre. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1926, s. 63-124.
18. Szakály, Ferenc, "The Hungarian-Croatian Border Defense System and Its Collapse". *From Hunyadi to Rákóczi: War and Society in Medieval and Early Modern Hungary*. Edited: Janos M. Bak-Bela Kiraly. New York: Brooklyn College, 1982, s. 141-158.

19. Pálosfalvi, Tamás, *Nikápolytól Mohácsig 1396-1526*. Budapest: Zrínyi Kiadó, 2005.
20. Fraknói, Vilmos, *Magyarország A Mohácsi Vész Előtt, A Pápai Követek Jelentései Alapján*. Budapest: Szent István Társulat, 1884.
21. *A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának Oklevél-Másolatai. I. Füzet. A Mohácsi Vész Előtti Okiratok Kivonatai*. Ismertette: Óváry Lipót. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, 1890.
22. Nemes, Gábor, "VII. Kelemen Pápa Magyar Vonatkozású Brévéi (1523-1526): Adatok A Magyar Királyság és A Szentszék Kapcsolataihoz". *Magyarország és A Római Szentszék. (Források és Távlatok). Tanulmányok Erdő Biboros Tiszteletére*. Szerkesztette: Tusor Péter. Budapest-Róma: Magyar Tudományos Akadémia-Pázmány Péter Katolikus Egyetem-Lendület Egyháztörténeti Kutatócsoport, 2012, s. 51-69.
23. *Letters and Papers Foreign and Domestic of the Reign of Henry VIII*. Volume: III. Part: 2. Edited: John Sherren Brewer. London: Her Majesty's Stationery Office, 1867.
24. *Calendar of Letters, Despatches and State Papers relating to the Negotiations between England and Spain preserved in the Archives of Simancas and elsewhere*. Volume: II. Edited: Gustav Adolf Bergenroth. London: Longmans, Green, Reader & Dyer, 1866.
25. British Library, Cotton MS Vitellius B. IV, fol. 48, 52, 58, 60, 62, 75.
26. The National Archives, Public Record Office, State Papers, 1/20 fol. 41.
27. Jászay, Magda, *Velence és Magyarország. Egy Szomszédság Küzdelmes Története*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1990.
28. British Library, Cotton MS Galba B. VII, fol. 19, 291, 298.
29. British Library, Cotton MS Nero B. VII, fol. 40.
30. British Library, Cotton MS Vespasian C. II, fol. 2.
31. *Calendar to the English Affairs, existing in the Archives and Collections of Venice and in other Libraries of Northern Italy*. Volume: II. Edited: Rawdon Brown. London: Stationery Office, 1864.
32. Haus-, Hof- und Staatsarchiv des Österreichischen Staatsarchivs, England Korrespondenz, 312, fol. 2.
33. Mattingly, Garrett, "An Early Nonaggression Pact". *Journal of Modern History*. C. 10. S. 1. 1938, s. 1-30.
34. Gwyn, Peter, "Wolsey's Foreign Policy: The Conferences at Calais and Bruges Reconsidered". *The Historical Journal*. C. 23. S. 4. 1980 s. 755-772.
35. B. Szabó, János, *Mohácsi Csata*. Budapest: Corvina Kiadó, 2006.
36. British Library, Cotton MS Vitellius B. XX, fol. 269.
37. Magyar Országos Levéltár, Q szekció: Diplomatikai Levéltár (Gyűjteményekből [P és R Szekcióból és Allagtalan Fondok]), Q 24, LVI, fol. 399.
38. Creighton, Mandell, *Cardinal Wolsey*. London: Macmillan And Co., 1898.
39. British Library, Add MS Yelverton C. XLIII, fol. 391-392.

Андатпа

Мажарстан Корольдігінің Еуропадағы Мохачқа дейінгі орны мен саяси қабілетілігі, Османлы-Мажарстан байланыстарын орнатуда үлкен маңызға ие болды. Осылайша Будин әкімшілігінің Еуропа дипломатиясында алатын орны мен Диван-ы Хумаюнга қарсы саяси қатынасын сақтауға тырысқанын нақты айтуға болады. Бұл зерттеуде Мажарстанның сыртқы саясатына тікелей әсер ететін оқиғалар ескерілген, 1521–1922 жылдар кезеңі негізге алынған. Осылайша Мажарстанды жаулап алуға әрекет еткен Османлы жорықшылары бастапқы шабуылды белгіледі. Еуропадағы күштердің тепе-теңдігін бұзып, Мажарстан корольдігіне нұқсан келтіріп, іс-әрекеттер

нәтижесінде Родосты жаулап алды. Аталған процесте Мажарстанның дағдарыс барысын қарастыру мақсат етілмегендіктен, елдің ішкі саяси және экономикалық жағдайлары қарастырылмады. Соңында Батыс Еуропа монархтарының Мажар королдігіне қатысты саяси және әскери тұрғыдан көзқарасы қарастырылады. Сондай-ақ, көп салалы қарым-қатынастардың күрделі сипатымен қатар, Мажарстан Еуропаның батысынан алыс болғандықтан оның жалқылығын көрсету басты назарда болды.

Шын мәнінде, Сұлтан Сүлейманның жаулап алу әрекеттеріне дейін Мажарстанның сыртқы саясатындағы негізгі себеп Османлы қауіпі деп айтуға болмайды. Мажар корольдері түркілерден төнген қауіпке қарамастан, Зигмонд, Матьяс, Ягеллон әулеті Еуропалық саясатта бақылаушы ғана емес, жол көрсетуші де болды. Мажар корольдігінің ыдырау кезеңінде қарастырылып отырған саяси қатынастардың сипаты көрсетіліп, тиісті көлемде талдау жасалды.

Кілт сөздер: Османлы, Габсбург, Мажар корольдігі, Англия, Франция, Венеция, Виндзор келісімі

(Хусейн Шевкет Чагатай ЧАПРАЗ. МОХАЧ ШАЙҚАСЫ ҚАРСАҢЫНДА ЕУРОПАДАҒЫ ОСМАНЛЫЛАРҒА ҚАРСЫ КОАЛИЦИЯ ІЗДЕНІСТЕРІ ЖӘНЕ МАЖАРСТАН)

Аннотация

Место Венгерского королевства перед Мохачем в Европе и его политическая маневренность имеют большое значение для всестороннего анализа османско-венгерских связей. Таким образом, можно четко заявить, что администрация Будина пыталась сохранить свои позиции в европейской дипломатии и свои политические отношения против Диван-и Хумаюна. В данном исследовании основное внимание уделяется событиям, оказывающим непосредственное влияние на внешнюю политику Венгрии.

Временной интервал был определен как 1521-1522 годы. В следствии этого, за отправную точку были приняты османские набеги, приведшие к завоеванию Венгрии. События были доведены до завоевания Родоса, что пошатнуло баланс сил в Европе и указало на то, что Венгерское королевство не может больше сопротивляться. Вышеупомянутый процесс не был направлен на рассмотрение признаков внутреннего кризиса в Венгрии. По этой причине внутривнутриполитические и экономические условия страны не упоминались. Обсуждается политический и военный подход западноевропейских монархов к Венгерскому королевству. Кроме того, в данном исследовании попытались отразить сложный характер многослойных отношений и одиночество Венгрии из-за удаленности от запада Европы.

На самом деле нельзя сказать, что единственным фактором внешней политики Венгрии была османская угроза до завоевания султаном Сулейманом. Несмотря на турецкую угрозу, венгерские короли Сигизмунд, Матиас Корвинус и в какой-то мере династия Ягеллонов являются не только наблюдателями, но и проводниками в европейской политике. В соответствующем контексте анализ призван проиллюстрировать характеристики сети политических отношений во время распада Венгерского королевства.

Ключевые слова: Османская империя, Габсбурги, Венгерское королевство, Англия, Франция, Венеция, Виндзорский договор

(Хусейн Шевкет Чагатай ЧАПРАЗ. ВЕНГРИЯ НАКАНУНЕ БИТВЫ ПРИ МОХАЧЕ И ПОИСКИ КОАЛИЦИИ В ЕВРОПЕ ПРОТИВ ОСМАН)

Oğuz Alparslan ÇATAL

Öğretim Görevlisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Hazırlık Fakültesi, Türkistan, Kazakistan / Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye (oguz_alparslan@hotmail.com) <https://orcid.org/0000-0003-0806-5768>

KIRGIZ TÜRKÇESİNİN DİYALEKTOLOJİSİ ÜZERİNE BİR İNCELEME*

Özet

Bir dil; tarihî, sosyal, coğrafi ve kültürel nedenlerle fonetik, morfolojik ve leksikolojik değişikliklere uğrar. Kırgız Türkçesi de benzeri sebeplerle değişikliklere uğramış ve ağızları oluşmuştur. Kırgız Türkçesi içinde ağız farklarının oluşmasında tarihî, sosyal ve kültürel farklılıkların yanı sıra halkın coğrafi komşularıyla temasları ile dağlık ve engebeli coğrafi koşulları çok etkili olmuştur. Bu coğrafi koşullar, boylar arası yer yer iletişimi zorlaştırmış ve komşu ülkelerle de oluşan dil teması sonucunda kopya sözcüklere ve gramatik bazı değişimlere yol açmıştır. Çalışmada Kırgız Türkçesi ağızları üzerine yapılan tasnif çalışmaları incelenip ağız özellikleri gösterilmiştir.

Bu makalede ilk olarak Türkiye’de ve Kırgızistan’da yapılan Türkoloji çalışmalarındaki diyalektoloji terimleri gösterilmiştir. Kırgız Türkçesinin ağızlarının oluşum süreci ve etkenler kronolojik olarak açıklanmıştır. Daha sonra Kuzey, Güneydoğu ve Güneybatı (İçkilik) olarak ayrılan Kırgız ağızlarının tasnif çalışmaları verilmiştir. Gramatikal bulgulardan örnekler verilerek Kırgız ağızlarının fonetik, morfolojik ve leksikolojik özellikleri gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kırgız Türkçesi, Diyalektoji, Lehçe, Ağız, Kuzey Ağızları, Güneydoğu Ağızları, Güneybatı (İçkilik) Ağızları

Oğuz Alparslan ÇATAL

PhD Student, Hoca Ahmet Yesevi International Turkish-Kazakh University Preparatory Faculty, Turkestan, Kazakhstan / Ankara University, Institute of Social Sciences, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literature, Ankara, Turkey (oguz_alparslan@hotmail.com) <https://orcid.org/0000-0003-0806-5768>

A REVIEW ON THE DIALECTOLOGY OF KYRGYZ TURKISH

Abstract

The language; undergoes phonetic, morphological and lexical changes due to historical, social, geographical and cultural reasons. Kyrgyz Turkish has also changed due to similar reasons and its dialects have been formed. In addition to historical, social and cultural differences, the contacts of the region’s people with their geographical neighbours

* Geliş Tarihi: 9 Kasım 2022 – Kabul Tarihi: 11 Aralık 2022

Date of Arrival: 9 November 2022 – Date of Acceptance: 11 December 2022

Келген күні: 9 қараша 2022 ж. – Қабылданған күні: 11 желтоқсан 2022 ж.

Поступило в редакцию: 9 ноябрь 2022 г. – Принято в номер: 11 декабрь 2022 г.

and the mountainous and rugged physical conditions of the area have been influential in the formation of dialect differences in Kyrgyz Turkish. These geographical conditions have made communication between tribes difficult in some places. And as a result language contact with neighbouring countries, has led to copy words and some grammatical changes. In the study, the classification studies on the Kyrgyz Turkish dialects were examined and the dialect features were shown.

In this article, firstly, dialectology terms in Turkology studies conducted in Turkey and Kyrgyzstan are shown. The formation process of the dialects of Kyrgyz Turkish and the factors are explained chronologically. Then, the classification studies of the Kyrgyz dialects divided into North, Southeast and Southwest (İçkilik) are shown. In classification studies, phonetic, morphological and lexical features of Kyrgyz dialects are shown by giving examples from grammatical findings.

Keywords: Kyrgyz Turkish, Dialectology, Dialect, Northern Dialects, Southeast Dialects, Southwest (İçkilik) Dialects

GİRİŞ

Milletlerin tarihî gelişim süreçlerine paralel olarak dillerinde de bir gelişim süreci yaşanmıştır. Milletlerin kullandıkları dillerin gelişimini tarihinden ayrı tutamayız. Dil, konuşurlarının başından geçen tarihî, sosyal, siyasî olaylarla birlikte, başka dillerle zorunlu olarak temas etmektedir. Dillerin gelişimindeki en büyük etkenlerden birisi de ağızların değişimleridir. Dilin ve söz varlığı unsurlarının unutulması veya yeni anlamlar kazanması ağızların varlığı ile oluşur.

Diyalektler/ağızlar halkın yaşadığı coğrafi, tarihî, sosyal ve siyasî olaylarla dil içinde birbirinden farklı özellikler kazanarak ayrılmaktadır. Tarih sahnesinde coğrafi nedenlerle birbiriyle iletişimsiz bir şekilde yaşayan Kırgız boyları arasında ağız farkları oluşmuştur. Coğrafi veya tarihî sebeplerle ayrılan Kırgızların birbirlerinden farklı halklarla ve boylarla temasları dil farklılıklarını etkilemiştir. Dil içinde ağız farklılıkları oluşsa bile dil konuşurlarının birbiriyle karşılıklı anlaşılabilirlik oranı çok yüksektir, yani dil içindeki ağız farklılıkları olmasına rağmen standart dilden bağımsız değillerdir.

1. Diyalekt Terimi

Türkiye’de olduğu gibi Türk Dünyasında da dilbilim terimleri ile ilgili farklılıklar mevcuttur. Ele aldığımız bu çalışmada kavram karmaşasını gidermek ve hangi terimi kullanacağımızı belirtmek adına *diyalekt*, *ağız* ve *şive* benzeri terimlerle ilgili açıklamaları aktarmaya çalışacağız.

TDK’nin hazırladığı Türkçe Sözlükte *diyalekt* terimi için “lehçe” karşılığı verilmiş, *lehçe* için ise “bir dilin tarihsel, bölgesel, siyasal sebeplerden dolayı ses, yapı ve söz dizimi özellikleriyle ayrılan kolu” açıklaması yapılmıştır [1].

Muharrem Ergin, *lehçe* terimi için “bir dilin en eski ayrılan kolları, ses (fonetik), şekil (morfoloji ve çekim şekli) ve kelime (lügat) ayrılıkları”,

şive terimi için “dilin bilinen tarihî seyri içinde daha yeni zamanlarda ayrılan kolları” tanımını yaparak, bazı ses (fonetik) ve şekil (morfoloji) ayrılıklarının bulunduğunu belirtmiştir. *Ağz* terimini ise “bir dilin en yeni zamanlarında ayrılmış, küçük mahallî bölge kolları” olarak açıklamış, ağızlarda yalnız bazı ses(fonetik), yani söyleyiş, telâffuz ayrılıkları bulunabileceğini ifade etmiş ve bunlara İstanbul ağzında *kaç geliyorum* denilmesine karşılık bazı Anadolu ağızlarında *gaç geliyom, geliyem, geliyerim, gelirem* örneklerini göstermiştir. Bu sisteme göre Ural dağlarının batısında ve Sibirya’da konuşulan Çuvaşça ve Yakutça Türkçenin lehçeleri; Kırgızca, Kazakça, Özbekçe, Oğuzca (Türkiye Türkçesi) vb. Türkçenin şiveleri; Karadeniz, Konya, Kars, İstanbul vb. konuşmaları Türkiye Türkçesinin ağızlarıdır [2, s. 53-54].

Zeynep Korkmaz, *Grammer Terimleri Sözlüğünde lehçe* terimini “Bir dilin tarihî, siyasî, sosyal ve kültürel nedenlerle farklı bölgelerde, zamanla ses, şekil ve kelime hazinesi bakımından önemli farklılıklarla ayrılan kolları olarak açıklamış ve Türkçenin Anadolu, Özbek, Kazak, Kırgız, Türkmen lehçelerini örnek vermiştir. Lehçeleri, yapıları bakımından yakın ve uzak lehçeler olarak ayırabildiğimiz gibi özelliklerindeki ortaklıklar bakımından da gruplara ayırabiliriz: Yakut ve Çuvaş lehçeleri, Türk dilinden ayrılış süreci daha eski olduğu için Türkiye Türkçesine ve öteki Türk lehçelerine uzak lehçeler olarak verilmiştir. Azerbaycan ve Türkmen lehçeleri ise Türkiye Türkçesinin yakın lehçeleridir. Türkçenin Kuzeybatı (Kıpçak), Güneybatı (Oğuz-Türkmen), Güneydoğu ve Kuzeydoğu (Altay bölgesi lehçeleri) olmak üzere dört lehçe grubu vardır [3, s. 163].

Doğan Aksan, *lehçe* terimini, “Bir dilin değişik ülkelerde veya bölgelerde aynı dil birliğinden kimselerce konuşulan değişik biçimi” olarak açıklamış ve Azerbaycan, Türkmen, Kazak lehçelerini örnek göstermiştir. *Ağz* terimini ise “Aynı lehçe içinde daha küçük yerleşim bölgelerine özgü ve daha ufak ayrımlara dayanan konuşma biçimi” olarak açıklamış ve Türkiye Türkçesinde, Anadolu’nun çeşitli yörelerinin konuşma biçimlerinden; Orta Anadolu ağızları, Ankara Ağzı, Sivas Ağzı gibi ağızları örnek olarak göstermiştir [4, s. 141].

Berke Vardar, *lehçe* terimi için; Bir dilin tarihsel, toplumsal, ekinsel nedenlerle zaman ya da uzamda söyleyiş, dil bilgisi ve sözlük açılarından ayrılaşmış biçimi” olarak açıklamış ve Özbek, Azerbaycan lehçelerini örnek olarak vermiştir [4, s. 142]. *Ağz* terimi için; “Bir dil alanı içinde görülen konuşma biçimlerini, söyleyiş türlerini, kimi durumlarda da toplumsal özellikleri yansıtan kullanımların her biri” olarak açıklamış ve lehçeye karşıt olarak, çok dar bir alanda yer aldığını belirtmiştir [5, s. 14].

Ağızlar, aynı kökenden gelen bir üst dile bağlı, doğal olarak ortaya çıkmış; aile ve dost çevresinde, iş yerlerinde, okuryazarlığı az olan yaşadığı

bölgeden uzun süre ayrı kalmamış insanlar tarafından sözlü iletişimde kullanılan, resmi ortamlarda kullanılmaktan kaçınılan, doğal fakat yazılı dil oluşturmamış, sınırlı iletişim alanında bağlı olduğu dilin tüm alanlarında karşılıklı olarak anlaşılabilir düzeyde ayrılan, standart dile göre daha az kullanılan okullarda öğretilmeyen yerel konuşma biçimleridir [6, s. 27].

Yukarıda verilen tanımlara bakıldığında Korkmaz, Vardar, Aksan'ın *lehçe* terimi için tanım noktasında birleşirken Ergin ise *şive* terimiyle onlara karşılık vermektedir. Kırgız Türkçesinde ise terimler için şu açıklamalar yapılmıştır:

Kırgız Türkçesi, sözlüklerinde *Diyalekt* teriminin karşılığı için çeşitli açıklamalar yapılmıştır. Manas Üniversitesi'nin *Kırgızca-Türkçe Sözlüğü'nde*, *dialekt* terimi için “diyalekt, ağız” anlamları [7, s. 390]; *Kırgız Tilinin Tüshündürmө Sözlüğü'nde* “Bir dilin içindeki yerel farklılığa uygun bazı gramatik, fonetik, leksikal farklılıkları ile ayrılan iç alan” açıklaması yapılmıştır [8, s. 382]. Selahaddin Çankaya'nın *Kırgız Sözlüğü'nde dialekt* için “diyalekt, lehçe, şive, ağız” [9, s. 152]; Burul Sagınbaeva editörlüğünde hazırlanan *Kırgızca-Türkçe Türkçe-Kırgızca Sözlükte* “ağız, lehçe” karşılığı verilmiştir [10, s. 67]. Cumakunova'nın *Türkçe-Kırgızca Sözlüğü'nde lehçe* terimi için “dialekt” karşılığı verilmiştir [11, s. 577]. *Kırgız Adabiyatı Terimderdi Tüshündürmө Sözdüğü'nde dialektizm* terimi “Belirli bölgede yaşayan halkın dilindeki farklılıklar” olarak açıklanmıştır [12, s.29]. Ayrıca Kırgız Türkçesinde alt ağız birimi olarak değerlendirilen *govor* terimi de kullanılmaktadır. Bu terim Manas Üniversitesi tarafından hazırlanan *Kırgızca-Türkçe Sözlük'te* “alt ağız grubu” [7, s. 941]; *Kırgız Tilinin Tüshündürmө Sözlüğü'nde* ise “diyalektin içindeki yerel dil farklılıkları” şeklinde değerlendirilmiştir [8, s. 346].

Yunusaliyev, *dialekt* terimini, “Genel halk diline ait özelliklerle birlikte kendine özgü özellikleri olan bölgesel dil” olarak açıklar. Yunusaliyev *dialekt* terimine ek olarak *govor* teriminin “dialekt içerisindeki küçük farklılıklar için kullanıldığını” belirtir, ayrıca kelimenin Rusçadaki anlamını “konuşmadaki farklılıklar” olarak vermiştir [13, s. 5-6]. Yunusaliyev, *Kırgız Dialektologiyası* isimli eserinde, eskiden kullanılan *nareçiyе* “lehçe”, *podgovor* “alt ağız” terimlerini de göstermiştir. 1950'lere kadar Kırgız Türkçesi içindeki tüm farklılıkları belirtmek için *dialekt* terimi kullanıldığını Yudahin ve Batmanov gibi bilim adamlarının yaptıkları çalışmalarda, *Tündük (Kuzey) Dialaktleri*, *Talas Dialekti* şeklinde isimlendirdiklerini göstermiştir [13, s. 70-71]. Mamıtov ve Kulumbaeva hazırladıkları gramer kitabında “Dilin belirli bir alanda dağılan, genel dilin özelliklerinde görülmeyen farklılıkların *dialekt* şeklinde adlandırıldığını belirtmişlerdir [14, s. 64]. “Lehçe ve ağızlar grubu” anlamına gelen *nareçiyе* terimi Rus Devrimi öncesinde Kırgız Türkçesi, Kazak Türkçesi, Özbek

Türkçesi gibi Türk lehçeleri için kullanılırken daha sonra Rusların “dil ve milliyetler politikasının” neticesinde bu Türk lehçelerinin içindeki en büyük ağız alanı için kullanılmaya başlanmıştır. Bunun sonucunda Kırgız, Kazak, Tatar, Türkmen Türkçeleri birbirinden bağımsız diller gibi gösterilmeye başlanmıştır. Günümüzde ise *nareçiyeye* terimi unutulmuş ve onun yerine *dialekt* terimi kullanılmaya başlanmıştır [15, s. 37].

Mukambayev, “Edebî dile kıyasla sözlü olarak yaşayan, kalıplaşmamış bir tür” olarak belirttiği *dialekt* terimini “Bir dilin yerel özelliklerinin bir bölgeye dağılmış özellikleri ve bölgesel görünüşü” olarak da açıklamıştır. Diyalektlerin edebî dilden ses, şekil ve söz varlığı açısından farklı olabileceğini ancak standart dilden bağımsız olamayacağını ve ağızların standart dilin bir kolu olduğunu çalışmasında belirtmiştir [16, s. 6-10].

Genel olarak bakıldığında Türkiye Türkolojisinde *ağız* olarak belirtilen terim Kırgızistan Türkolojisinde *dialekt* ya da *govor* terimleriyle karşılık bulmaktadır. Ayrıca Türkiye Türkolojisinde lehçe terimini karşılamak için *şive* teriminin kullanıldığını da görebilmekteyiz. Lehçe ve şive ayrımları genel olarak Türk dilinden ayrılış zamanına bağlı olarak ele alınmıştır. Kırgızistan’da ise mahallî dil politikaları sonucu Kırgız Türkçesi içinde büyük alanlar *dialekt* yani *lehçe* terimiyle ifade edilmiştir. Aslında Kırgız Türkçesi içindeki bölgesel dil farklılıkları belirtmek için *dialekt* teriminin kullanımı bize göre doğru değildir. Çünkü Kırgız Türkçesi, Türkiye Türkçesi gibi bir lehçedir ve o lehçe konuşma alanlarını ise *ağız* terimiyle nitelemek bize göre daha yerinde olacaktır. Kırgız Türkolojisinde farklılıkları belirtmek için kuzey, güney ve İçkilik diyalektleri terimleri kullanılmıştır ancak bunların yerine Kırgız Türkçesinin bir Türk lehçesi olduğu varsayıldığında Kuzey ağızları, Güneydoğu ağızları ve Güneybatı (İçkilik) ağızları kullanımının daha uygun olacağı düşüncesindeyiz.

2. Kırgız Diyalektinin Oluşumu

Bir halkın dilindeki farklılıkları görebilmek için öncelikle o halkın tarihte nasıl gelişmeler gösterdiğini bilmek gereklidir. Çünkü bir dilin gelişimi o dili konuşan halkın tarihinde saklıdır. Dil konuşurlarının zaman içinde hangi bölgelerde yaşadığını, hangi milletlerle ne denli temasları olduğu bilinmelidir. Çünkü ağızlar hangi milletler tarafından ne seviyede etkilenmiş bunu tarih sayesinde görebiliriz.

Saul Mateyeviç’in tasnifinde Kırgız halkını üç gruba ayırmıştır: Birinci grup ilk dönemlerden beri Kırgızlarla bir arada yaşayan yerli Türk boyları; Karluklarla ve Uygurlarla (Karahanlı boyları) bir arada yaşayan boylardan oluşmuştur. İkinci grubu Sibiryaya ve Merkezî Asya ile bağlı olan Merkezî-Batı Tanrı dağları, Pamir-Alay’ın kuzeydoğu ve doğu taraflarına

göç ederek gelen Türk kökenli boylar oluşturmuştur. Üçüncü grubu, Moğol, Kazak ve Nogay kökenli boylar oluşturmaktadır [18, s. 124-125].

Kırgız halkı, Hunlarla, Göktürklerle, Uygurlarla Karahanlılarla Moğollarla, Hokand Hanlığıyla, Ruslarla, Özbeklerle, Kazaklarla ve Taciklerle etkileşim içinde olmuşlar ve bu durumdan kaynaklı dil temasları ile dil durumlarında değişim ve gelişimler oluşmuştur. Kırgız halkı tarih sahnesinde birçok milletle ve devletle temas halinde olup büyük göçler gerçekleştirmiştir. Kırgız halkının diğer halklarla temasları, coğrafi bölünmeleri, Kırgız Türkçesinin ağızları arasındaki farklılıkları oluşturmuştur.

Moğolların batıya doğru hareketlenmesiyle merkezî Asya'yı işgal ettikleri XIII. yüzyılın ikinci çeyreğinden XVI. yüzyılın sonuna kadar olan Moğolların Merkezî Asya kavimleri arasında eridikleri dönem, Kırgız tarihinde en büyük etnik erime süreçleri olarak değerlendirilir. Zikredilen tarihler, sadece Kırgızlarla sınırlı kalmayıp diğer bütün Türk kavimleri içinde etno-kültürel asimile dönemidir. Kırgız boylarının sosyal yapılarının içine sızan Moğol etnik dokusuyla, Moğol kökenli birçok kelimenin Kırgız dili ile beraber Türkçeyi de etkilemeye başladığı, bu dönemde açıkça tespit edilebilmektedir. Moğolcanın Kırgız dil yapısı üzerindeki baskıyla eski Kırgız dilinin bazı önemli özelliklerinden uzaklaşarak Moğol diline yakınlığı Türkologlar tarafından kabul edilir [18, s. 123].

Kırgız Türkçesinin son dönemi olarak kabul gören, Kırgız halkının Tanrı Dağları etrafına göçmeye başladıktan sonraki dönemi kapsayan bu göçler için Arap, Fars, Çin kaynaklarından birbirinden farklı şekilde birçok bilgi verilmiştir. Bu dönemde Kırgız halkının edebî dil oluşumu tamamlanır. Kırgız ağızları gelişimini şu dönemler içinde gösterir: a) Moğolistan-Cungar dönemi (XVI-XVIII yy.) b) XVIII yy. Sovyet dönemine kadar olan dönem c) Sovyet dönemi sonrası dönem [19, s. 955].

Kırgızlar 16-18 yüzyıllar arasında ilk olarak Doğu Türkistan'a, sonrasında Tanrı Dağları taraflarına yerleşerek bölgedeki Uygur Türkleri gibi halklarla temas halinde olmuşlar ve bunun sonucunda da kelime kopyalamaları olmuştur. Günümüzdeki Kırgız Türkçesi ile Uygur Türkçesi arasındaki benzerlikler ve Uygur Türkçesi etkisiyle Arapça ve Farsça kelimelerin Kırgız Türkçesine girmesi o döneme dayanmaktadır [13, s. 59].

Merkezî Asya'daki Cungarların (Türk halkları tarafından Kalmuk olarak adlandırılır) baskı ve akınları sonucu Kırgızların bir kısmı 17. yy. sonu, 18. yy. merkezî ve batı Tanrı Dağlarından Fergana ve Pamir dağları yönüne göçmeye mecbur kalmışlardır. Bu dönemde Kırgızlar genellikle Uygur, Özbek, Tacik ve Kazak halkları ile siyasî ve ticarî ilişkiler içinde olmuşlardır. Bu dillerden ticaret, çiftçilik, hayvancılık, İslâm ile ilgili pek çok terim almışlardır. Günümüz Kırgız Türkçesinin Güney ve Kuzey

ağızlarında aynı anlamda karşılaşılan Arapça ve Farsça kelimeler halkın birlikte yaşadığı bu dönemde alınmıştır [13, s 59-60].

Cungarların 18. yy. ortalarında yenilmesi ile Kırgızlar eski topraklarına dönmeye başlamışlardır. Isık-Göl, Çüy, Talas vadilerine, Narın nehri kenarlarına Kuzey Kırgız boyları; Pamir dağlarından dönerek Fergana vadisinin güney ve batı taraflarına İçkilik boyları yerleşmişlerdir. Bu olay Kırgız Türkçesinde iki büyük ağız bölgesinin oluşmasına neden olmuştur. Bu dağılımdan sonra ağızlar arasında önemli farklılıklar oluşmaya başlamıştır. Güney ve Kuzey ağızları arasındaki coğrafi ve siyasi sebeplerle ilişkilerde kopukluklar olmaya başlamıştır. Bundan kaynaklı Kuzey ve Güney Kırgız ağızlarının gelişme şartları farklı şekillerde olmuştur. Güneydeki Kırgızlar, Özbek, Uygur ve Tacik gibi halklarla temas halinde olurken, kuzeydeki Kırgızlar genelde Kazaklarla temas halinde olmuşlardır. Bundan kaynaklı olarak Uygur, Özbek, Tacik temaslarından kaynaklı Güney ağızlarında görülen Arapça ve Farsça kelimeler Kuzey Kırgız ağızlarında görülmemektedir. 19. yüzyılın ikinci yarısında Kırgız halkının topraklarına Rusların gelmesi ile özellikle Kuzey ağızlarına birçok Rusça kelime girmiştir. Bu sebepten devrime kadar ağızlar arası söz varlığı ve gramer bakımından ayrılıklar oluşmaya başlamıştır [13, s. 60].

Kırgızistan topraklarına Sovyet hükümetinin gelmesiyle millî dilin bütünlüşmesi ve gelişmesi adına çok elverişli koşullar oluşturulmuştur. Ekim Devrimi'nden sonra Türkistan Sovyet Cumhuriyeti içinde olan Kırgızistan, 1924 yılından sonra Özerk Muhtariyete, sonra da Özerk Cumhuriyet'e, 1936 yılında ise Birlik Cumhuriyeti'ne dönüştürülmüştür. Siyasî birliğin sağlanmasıyla Kırgız Türkçesinin resmi dil olarak kabul edilmesi ile ortak bir edebî dil meydana gelmiş ve bu dil için Kuzey ağız bölgesi esas alınmıştır, lakin diğer bölge ağızları da kaynak olarak kabul edilmiştir. Bundan sonra toplumun bütün siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik faaliyetleri edebî dilde yürütülmeye başlamıştır [19, s. 956].

Kırgız Türkçesi, toplu olarak Kırgızistan'da küçük gruplar halinde Çin'de, Özbekistan'da, Tacikistan'da, Kazakistan'da, Rusya'da, Türkiye'de ve Afganistan'da konuşulmaktadır.

Fuat Bozkurt tarafından hazırlanan eserde Kırgız Türkçesi, şu şekilde dönemlere ayrılmıştır:

1.Eski Kırgız Türkçesi Devri (8-9 yüzyılları kapsayan dönem): Konuşulduğu bölgede Uygur ve Oğuz Türkçesiyle temasları olmuş ve ortak yanları bulunur. Çağdaş Sibiry Türklerinin büyük bir kısmı genetik olarak Kırgız Türkçesi ile ilişkilidir.

2.Orta Kırgız Türkçesi Devri (10- 15 yüzyılları kapsayan dönem): Kırgız boyları arasında sıkı ilişkiler vardır. Göçebe ulusun dili olarak halk arasında kullanılmıştır.

3. Yeni Kırgız Türkçesi Devri (15 yüzyıldan günümüze kadar olan dönem): Kırgız boyları arasındaki sıkı ilişkiler sürer. Bu dönemde Arapça ve Farsça sözcükler Kırgız Türkçesi içinde yayılmıştır. 18. yüzyılın ortalarından Ekim Devrimine kadar ağızlar arası ayrımlar oluşmuştur. Son dönemdeki ortak yazı dili çabaları ağızlar arası farkı azaltmıştır [17, s. 453].

3. Kırgız Türkçesi Ağızlarını Sınıflandırma Denemeleri / Çalışmaları

Devrime kadar olan dönemlerde Kırgız ağızları üzerine yapılmış önemli bir çalışma bulunmamaktadır. Kazak âlim Çokan Valihanov Kırgızistan'da Kırgız halk edebiyatı ürünlerini inceleyerek Kırgız Türkçesi konusuna değinen ilk araştırmacı olmuştur. Kırgızistan'a ilk olarak Isık-Göl vadisinin haritasını hazırlamak için gelen heyetle 1856 yılında intikal etmiştir. 1857'de tekrar gelerek Kırgız halkının tarihi, etnografyası, gelenekler, göreneklere, yaşam şekilleri ve sözlü edebiyatı hakkında malzemeler toplamıştır. Valihanov bu derlemelerini *Isık-Göl Kündölüğü* "Isık-Göl Günlükleri" (1861), *Kırgızdar Cönündö Zapiskalar* "Kırgızlar Hakkında Mektuplar" (1871) ve *Cungar Oçerkteri* "Cungarya Araştırmaları" (1861) çalışmalarıyla yayımlamıştır. Valihanov ayrıca Manas Destanı'nın *Manastın Balalık Çağı* "Manas'ın Çocukluk Çağı", *Kanıkeyge Üylönüşü* "Kanıkey"le Evlenişi" ve *Kökötöy Handın Ölümü cana Anın Aşı* "Kökötöy Han'ın Ölümü ve Onun Yemeği" bölümlerini yazıya geçirerek 1861'de Rus Coğrafya Derneği'nin yayın organında *Cungarya Oçerkteri* "Cungarya Araştırmaları" adıyla yayımlamıştır [15, s. 40].

Valihanov'dan sonra 1860 yılında Kırgızların arasında gezip *Manas* destanını yazıya geçiren V. V. Radloff, Türk halklarının sözlü edebiyatı için hazırladığı eserinin beşinci cildini Kırgız Sözlü edebiyatına ayırmıştır. Bu çalışmanın giriş kısmında sözlü eserlerin zenginlikleri, farkları, halkın tarihine bağları, Türk dilleri içinde Kırgızların yeri gibi meselelere değinen Radloff, Kırgızların dilinde diyalekt olarak bir fark göremediğini belirtir. Ancak Radloff'un Kırgızistan'a 1862'de Tekes'e 1869'da Tokmok'a olmak üzere iki kere geldiğini düşünürsek sadece Kuzey diyalektleriyle karşılaştığında fark görememiştir [13, s. 64-65].

Kırgız diyalektolojisi üzerine K. K. Yudahin, B. M. Yunusaliev, İ. A. Batmanov, K. Şükürov, K. Bakeev, G. Bakinova, C. Mukambaev, C. Konduçalova, K. Beknazarov, T. Nazaraliev, Ş. Caparov, C. Cumaliev vb. bilim adamları araştırmalar yapmışlardır [20, s. 31].

Ele aldığımız bu çalışma sırasında Kırgız Türkologları tarafından en çok değinilen tasnifleri açıklamaya çalışacağız. Kırgız ağız alanları üzerine yapılan çalışmalar şu şekildedir:

3.1. İ. A. Batmanov'un Tasnifi

İ. A. Batmanov 1938'deki çalışmasında Kırgız ağız alanlarını Tüştük ve Tündük olarak ikiye böler. Batmanov, ayrımını fonetik ve morfolojik özelliklere göre yapmıştır. Tündük ağızları için temel sınıflandırma altı fonetik ve bir morfolojik fark belirlemiştir. Batmanov'un **Tündük "Kuzey"** ağızları için esas aldığı fonetik ölçütler şu şekildedir:

- Ünlülerin kullanılma durumuna göre: Uzun ünlüleri (oo) kullananlar; Diftongları (ow) kullananlar (Talas ve Çatkal Ağızları).
- Kelime başında /n/ sesinin kullanılması ya da düşmesi.
- Kelime başında sert /p/ ya da yumuşak /b/ sesinin kullanılma durumu.
- İki ünlü ortasındaki yumuşak /b/ sesinin daha çok yumuşayarak /v/ sesine dönüşme durumu. Örn. barabız > baravız.
- Sert /s/ sesi ve yumuşak /z/ seslerinin kullanılmasına göre Kuzey ağızlarını 3 gruba ayırmıştır.
- luu ve -lık eklerinin başındaki /l/ sesinin /p/ ile biten kelimelerde /l/ veya /d/ olma durumu.
- Morfolojik olarak şimdiki zamanın bara *catat/baratat/bara catır* şekillerinde kullanılma durumu.

Batmanov bu özellikleri esas alarak Kırgız Türkçesini, **Tündük "Kuzey"** ağızları içinde 7 bölüme ayırmıştır:

- Talas - Çatkal Ağızı:** *tow* "dağ", *naysa* "mızrak", *buydu* "fayda" *baravıs* "gidiyoruz", *kısil* "kızıl", *türlü* "türlü", *bara catır* "gidiyor" örneklerini vermiştir. Bu ağız için "Şeker" kolhozunda yaşayan Kırgızların dilinde /ç/ > /ts/ dönüşmesi görülür. Örn. *çau*>*tsau* "çay>tsay"
- Aşağı Çüy Ağızı:** *too* "dağ", *naysa* "mızrak", *bayda/payda* "fayda", *barabız* "gidiyoruz", *kısil* "kızıl" *türdüü/türlüü* "türlü" *bara catat/bara catır* "gidiyor" örneklerini vermiştir.
- Küngöy- Ala Too Ağızı:** *too* "dağ" *nayza* "mızrak" *bayda* "fayda", *barabız* "gidiyoruz" *kızıl/zay* "kızıl" *türdüü/türlüü* "türlü" *bara catır* "gidiyor" örneklerini vermiştir.
- Isık-Göl Ağızı:** *too* "dağ", *nayza* "mızrak", *bayda* "fayda", *barabız* "gidiyoruz", *kızıl* "kızıl", *türdüü* "türlü", *baratat/bara catat/ bara yatat* "gidiyor" örneklerini vermiştir.
- Narın Ağızı:** *too* "dağ" *nayza* "mızrak" *bayda* "fayda" *baravız* "gidiyoruz", *kızıl* "kızıl" *türdüü* "türlü" *bara catat/baratat* "gidiyor" örneklerini vermiştir.
- At Başı Ağızı:** *too* "dağ" *naysa* "mızrak" *bayda* "fayda" *baravıs* "gidiyoruz" *kısil* "kızıl" *türdüü* "türlü" *barayatat/baratat/barayat* "gidiyor" örneklerini vermiştir.
- Koçkor - Cumgal Ağızı:** *too* "dağ", *naysa* "mızrak", *bayda* "fayda", *baravıs* "gidiyor", *kısil* "kızıl" *türdüü* "türlü" *barayatat/baratat/barayat*

“gidiyor örneklerini vermiştir [13, s 73-74].

Batmanov, *Tüştük* “Güney” ağızları ile ilgili yok denecek kadar az malzeme olmasına rağmen Güney ağızları ile ilgili şu özellikleri vermiştir:

- a. Uzun ünlülerin veya diftongların kullanılma durumu.
- b. Kısa ünlülerin sayısının 9’dan 5’e düşmesi.
- c. Açık /ə/ sesinin kullanılma durumu.
- d. Sert /p/ sesinin kelime başında çok kullanılma durumu
- e. Yumuşak /ç/ sesi ile kelime başında /y/ sesinin paralel olarak kullanılma durumu.
- f. /h/ sesinin burun sesi olarak kullanılma durumu.
- g. Kelimenin kök ve eklerinde ünlü uyumu kuralının bozulması.
- h. Özbek Türkçesine özgü bazı kelimelerin kullanılma durumu.
- i. *Ki* bağlacının kullanılma durumu [13, s 759].

3.2. K. K. Yudahin’in Tasnifi

K. K. Yudahin 1920-1930 yılları arasında Kırgızlar arasında gezip söz varlığını derleyerek ağızlar arası farklılıkları tespit etmiş, bu tespitlerini *Kırgızca- Rusça Sözlüğün* 1940 basımındaki önsözünde vermiştir. Farklılara göre ağızları ikiye bölüp farklıları şu şekilde göstermiştir:

A) Kuzey Ağızları: Bu ağızlarda sekiz kısa ünlünün olduğunu ve kelime başında /n/ sesinin düştüğünü belirtir. Ayrıca /s/ ve /z/ seslerinin kullanılma durumuna göre Kuzey ağızlarını ikiye ayırmıştır: /s/ kullananları Solto, Sarıbağış ve Sayak boyları olarak belirtip, /z/ kullananları Kuzey ağızları konuşan bütün boylar olarak belirtmiştir.

B) Güney Ağızları: Sekiz ünlüye ilaveten ince /ə/ fonemine sahiptir. Kuzey ağızlarında kullanılan uzun ünlüler yerine burada dudak diftongları kullanılmaktadır. Bu durum /w/ sesinin Kuzey ağızlarından olan Talas ağızında da görülmektedir [13, s. 69].

Yudahin’in sınıflandırmasında sadece bölgesel coğrafi özellikleri değil, boyların durumlarını ve dil bilim özelliklerini dikkate alınmıştır. Eski ağız sınıflandırmalarında dikkate alınmayan bazı önemli yeni bulgular ilk olarak onun tarafından verilmiştir. Yudahin’in şeması 1948 yılında *İz Lyaylyakskih Materialov* isimli makalede çıkmıştır. Bu çalışmada sınıflandırmanın işaretleri iki seviyede verilir. Birinci seviyede işaretleri çift dudak ünsüzü /w/ ve açık /ə/ kullanılma durumuna göre Kuzey ve Güney grubu olarak iki gruba ayırmıştır. İkinci seviye olarak verdiği bulgulara göre Güney ağızlarının içinden Güneybatı (İçkilik) diyalektlerini ayırmıştır. Yudahin’in verdiği bulgular şu şekildedir; 1) Olumsuz fiil türetme eki *-ba* ekinin öncesindeki /l/ sesinin düşmesi veya korunması durumu; 2) Başka ağızlarında kullanılan yardımcı fiil yerine *ele* yardımcı fiilin kullanılması; 3) Başka ağızlardaki *ciber* yardımcı fiilin *cügör* şeklinde kullanılması.

Yudahin bulgularına göre şu tabloyu hazırlamıştır:

Too Tündük Kırgızistan (Talas hariç)	Tow Tüştük Kırgızistan ve Talas
Kısıl Solto, Sarıbağış ve Sayak	Kızıl (Tüm diğer boylar)
Bolboyt Tündük Kırgızistan (ve Talas)	B-O-W-O-Y-T Tüştük Kırgızistan (Talas Hariç)
E-L-E, C-i-b-e-r (İçkilik dışındaki boylar)	E-D-E, C-Ü-G-Ö-R (İçkilik Bölümü)

[13, s. 76-77].

3.3. C. Mukambayev'in Tasnifi

C. Mukambayev, Kırgız ağızlarını diğer sınıflandırmalardan farklı isimler kullanarak **İçkilik** ve **Tışkılık** diye iki bölüme ayırmıştır. **Tışkılık** ağızlarının dil özelliklerini şu şekilde vermiştir:

- Uzun ünlüler görülmektedir. Örn: Too.
3. tekil iyelik ekinden sonra hal eki aldığı anda araya /n/ yardımcı sesi gelir. Örn: Atında
3. çoğul şahısta -ıs eki görülmektedir.
- "Ele" yardımcı fiili görülmektedir.
- İçkilik Ağızlarının özellikleri için şunları vermiştir:
- 8 ünlüye ilaveten /ə/ sesinin kullanılma durumu.
- Dudak diftonglarının kullanılma durumu. Örn: Tow.
3. tekil iyelik ekinden sonra hal eki aldığı anda araya /n/ yardımcı sesi gelmeme durumu. Örn: Atıda
3. çoğul şahısta -lar ekinin kullanılma durumu.
- "Ede" yardımcı fiilinin kullanılma durumu.

Mukambayev, diğer araştırmacılardan farklı olarak *uruk* "boy" özelliklerini sınıflandırmada ön plana çıkarmıştır [21, s 19-20].

3.4. Abduldaev'in Tasnifi

Kırgız Türkçesinin Ağızları	
Güney Ağızları	Kuzey Ağızları
İçkilik ağızları	Talas ağızı
Güney Ala-Buka ve Yanı- Col bölgelerindeki Kırgızların ağızları	Çüy ağızı
Güneyin orta bölümlerinde yaşayan Kırgızların ağızları	Isık-Göl ağızı
	Tanrı Dağları Kırgızlarının ağızı

[20, s. 44].

3.5. Yunusaliyev'in Çalışmaları ve Tasnifi

Kırgız Türkçesi araştırmacıları, tarafından en çok kabul gören ve araştırmalar sırasında en çok değinilen Yunusaliyev'in *Kırgız Diyalektogiyası* eserinde Kırgız ağızları detaylı bir şekilde incelenmiştir. Yunusaliyev'in bu eserindeki kendi görüşleri ve tasnifi şu şekildedir:

Yunusaliyev, diyalektoloji çalışmalarının ciddi olarak 1950’li yıllardan sonra başladığını ve önceki çalışmaların malzeme eksikliği olduğunu dile getirir. 1950 yılındaki “Pravda” gazetesinin kapağında dil bilimi hakkındaki tartışmadan sonra diyalekt malzemeleri sistemli bir şekilde, geniş planda, Kırgızistan ile sınırlı kalmayarak başka yerlerde yaşayan Kırgızların dili hakkında da malzeme toplanmaya başlanmıştır. Bu dönemden sonra dilin tüm bölümleri ile ilgili malzeme toparlanıp ortaklık ve ayrımlar belirlenmiştir. Günümüzde Kırgız ağızlarının birbirine çok yakın olduğu tespit edilmiştir. Kırgız ağızlarının farkları genelde fonetiktir ancak bazı morfolojik ve leksikolojik farkları da vardır. Yunusaliyev, ayrımı *diyalekt* ve *govor* olarak yapmıştır [13, s. 77-78].

Diyalekt sınıflandırmasında bulgular şu şekildedir:

3.5.1.1. Fonetik ayrımlar:

- Açık /ə/ sesinin fonem olarak kullanılması ya da kullanılmaması durumu.
- Eski kelimelerde ilk hecede yumuşak /l/, /g/ seslerinin görülme ya görülmemesi durumu.
- Her biri iki fonetik şekle sahip “*ele/ede*”, “*ciber/cugör*” fiillerinin birinin kullanılma durumu.
- Kelime başında sert /p/’nin kullanılması ya da kullanılmaması.

3.5.1.2 Morfolojik ayrımlar:

- Fiil kalıplarına *-lar* çokluk ekinin eklenmesi ya da eklenmemesi durumu.
- Üçüncü şahıs ekinden sonra bazı hâl eklerinin farklılık göstermesi durumu.
- İñ* ekinin ikinci şahıs nezaket türünde kullanılması ya da kullanılmaması durumu.
- ki*, *yəm*, *ləkin* bağlaçlarının kullanılma durumu.
- Sayılarla gelen eklerde *-tə* ekinin kullanılma durumu.

3.5.1.3. Leksikal ayrımlar:

- Bütün ağızlarda ortak olarak kullanılan kelimelere ek olarak eş anlamlı kelimelerin kullanılma veya kullanılmama durumu.
- Bazı Moğolca kelimelerin kullanılma ya da kullanılmama durumları [13, s. 78].

Yunusaliyev, verdiği bu bölgesel farklılıklar eşliğinde diyalektleri Kuzey, Güneydoğu ve Güneybatı (İçkilik) diyalektlerine ayırmıştır. Bu diyalektler içinde ağızları şu şekilde sınıflandırmıştır:

3.5.2. Kuzey Ağızları: Kuzey Kırgızistan’ı kapsayan bölgenin batı sınırını Talas, güney sınırını Ketmentöbö ve Toğuztoro bölgeleri oluşturmaktadır.

3.5.2.1. Fonetik özellikleri:

- Sekiz kısa ve sekiz uzun ünlü bulunur.
- Kelime başında yumuşak /b/ kullanılır.
- “*ele*”, “*ciber*” yardımcı fiilleri kullanılmaktadır.

3.5.2.2. Gramer özellikleri:

Kuzey ağızlarının gramer özellikleri edebî dil ile aynıdır.

3.5.2.3 Leksik Özellikler:

Kuzey diyalektlerinde kullanılan kelimeler genel dilde kullanılan kelimelerle neredeyse aynıdır. Fakat Güneybatı'da görülmeyen *belen* “hazır”, *kereez* “vasiyet” *baraan* “karartı, silüet” gibi Moğolcadan giren bazı kelimelerle karşılaşılabilir.

3.5.2.4. Kuzey Ağızlarının Bölümleri:

Kuzey ağızları kendi içerisinde şu bölümlere ayrılmaktadır:

A) Talas Ağızı:

Fonetik Özellikleri:

a. Çift dudak ünsüzü /w/ sesinin (ve buna bağlı olarak diftongların) kullanılması.

b. /s-z/ seslerinin karışık kullanılması. Örn: kızıl-kısıl.

Morfolojik Özellikleri:

Şimdiki zamanı oluşturan 4 yardımcı fiilde *-IrI*, *-UrU* eklenmiş şekilleriyle kullanılır. Örn: otur-/oturu, catır/catırı, cür/cürü, tur/turu.

B) Çüy, Tanrı Dağları Ağızları:

Fonetik Özellikleri:

a. Çift dudak ünsüzü /w/ kullanılmaz.

b. /s-z/ sesleri karışık olarak kullanılır.

Bu ağız kendi içinde bazı özelliklere göre *podgovorlor* “alt ağızlara” ayrılabilir. Çüy bölgesinin batı tarafı Kırgızların (genel olarak Solto boyları) ağızlarında /z/ sesi yerine daima /s/ sesi kullanılır. Örn: *bizdin>bistin*, *zaman>saman*, *asamat>azamat* şeklinde kullanılır. Morfolojik olarak şimdiki zamanın dört yardımcı fiili *-r*, *-ır*, şekilleriyle kullanılır. Çüy bölgesinin doğu tarafı ve Tanrı dağları tarafı, doğu Çüy- Tanrı Dağları alt ağızını oluşturur. Fonetik olarak /s/ ile /z/ kullanılma durumu ve /n/’nin korunma durumuna göre ayrılabilir.

C) Isık-Göl Ağızı:

/s/ ve /z/ sesleri kendi aralarında fonem olarak ayrılmıştır ancak genel olarak /z/ sesi baskın olarak kullanılır. Örn: *sıya>zıya* “mürekkep”, *say>zay* “dere yatağı” şeklinde kullanılır. Kelime başında /n/ sesi genel olarak düşürülür. Örn: *ayza* “mızrak” *ike* “nikah” *öşör* “sağanak yağmur”, *okto* “yular” *oopaz* “enenmiş öküz” *ım* “nem” şeklinde kullanılır. Bazı kelimelerin başında dudak ünsüzü /p/ ya da /b/ yerine /m/ kullanılır. Örn: *piyaz>mıyaz*

D) Karışık (Sınır) Ağızları:

Ağız alanı Güney ve Kuzey ağızları arasında kalmaktadır. Bu ağızda konuşan Kırgızlar genellikle etnik olarak Kuzey bölgesi Kırgızlarına bağlıdırlar ancak az da olsa Güney bölgesi etkisi altındadırlar. Bu etki içi

fonem değerinde kabul edilmese de açık /ə/ sesi örnek olarak verilebilir. Buna ek olarak Güneydoğu ağızlarına ait bazı gramer yapıları da kullanılmaktadır. Meselâ; saygı ifade eden kişi eki /ñ/ ve asıl sayı sıfatı eki /tə/ görülmektedir. Etki genel olarak leksik olarak karşımıza çıkmaktadır. Güneye ve Kuzeye ait sözlerin ortak olarak kullanımının sonucunda eş anlamlı kelimeler ortaya çıkmıştır: *Temene/cuvaldız* “çuvaldız”, *üke/ini* “küçük erkek kardeş”, *kette/çoñ* “büyük”, *tağa/tayake* “dayı”, *caas/celdik* “eyer yastığı” gibi kelimeler örnek olarak verilebilir.

Kuzey ağızların sınır bölgelerinde konuşan Kırgızlar Ketmen-Töbö, Toguz- Toro vadilerinde yaşamaktadır. Bu ağızlara has; *tapança* (Talas) “bir çeşit ekmek”, *tekmat* (Talas) “kuşak, kemer”, *konok* (Isık-Göl) “mısır”, *badıbot* (Isık-Göl) “kâse”, *obodo* (Tyan-Şan) “keçeden yapılmış bir tür halı, kilim”, *çömölök* (Tyan-Şan) “bir tür mutfak aleti” gibi sınırlı sayıda kelime olmasa Kuzey ağızları ile söz varlığı olarak birbirine çok yakındırlar [13, s. 79-80].

Güney ağızları Kuzey bölgesi ağız alanından farklı olarak sadece fonetik olarak değil, morfolojik ve leksik olarak düzenli farklılıklara sahip olduğu için kendi içinde ikiye bölünmüştür. Güney ağızlarının sınırlarında konuşan Kırgızlar Ketmen- Töbö ve Toguz-Toroo vadilerinde yaşamaktadır.

3.5.3. Güneydoğu Ağızları:

Morfolojik açıdan Kuzey ağızlarına, fonetik ve leksik bakımdan güneybatı ağızlarına yakındır. Güney doğu ağız alanı da kendi içinde doğu ve kuzeybatı olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Güney Kırgızistan’da İçkilik boylarının olmadığı alanlarda konuşulur. Genel olarak şu özellikleri taşımaktadır:

3.5.3.1. Fonetik Özellikler:

- Sekiz kısa ve sekiz uzun ünlüye ek olarak kısa açık /ə/ ünlüsü ve uzun varyantı bulunmaktadır.
- Kelime başında sert /p/ sesi kullanılmaktadır.
- Yardımcı fiillerin *ele* ve *ciber* şekilleri kullanılmaktadır.

3.5.3.2. Morfolojik Özellikler:

- /-Iñ/ eki 2. şahısta saygı anlamıyla kullanılmaktadır.
- Asıl sayı sıfatlarında +tə eki bulunmaktadır.
- Yəm, ki, ləkin bağlaçları bulunmaktadır.

3.5.3.3. Leksik Özellikler:

- Diğer ağızlarda kullanılan ortak kelimelerle birlikte Tacik ve Özbek dillerinden kopyalanmış kelimelerde aktif olarak kullanılmaktadır: *Çoñ/kette/kəttə* “büyük”, *pal/asel/əsəl* “bal”, *baş/kelde/kəllə* “baş” gibi kelimeler mevcuttur.
- Altay döneminde Moğolca’dan kopyalanan *belen* “hazır”, *kereez* “vasiyet”, *baraan* “karaltı” gibi kelimeler bulunmaktadır.

Yunusaliyev, Güneydoğu ağızlarını kendi içinde doğu ve kuzeybatı olarak iki ağıza ayırmıştır:

A) Doğu Ağızı: Coğrafi alan bakımından Oş ve Celal-Abad şehirlerinin doğusundaki bölgeleri kapsamaktadır. Diğer ağızlardan şu şekilde farklılıkları vardır:

- Dudaksıl diftonglar yerine dudaksıl uzun ünlüler kullanılmaktadır.
- /s/,/z/ sesleri ayrı olarak kullanılmaktadır.
- Ir, -IrI şekilleri bulunmaktadır.

B) Kuzeybatı Ağızı: Coğrafi alan olarak Kara-Ünkür nehrinin batısında kalan dağlarda yaşayan Kırgızların dilini kapsamaktadır. Şu özelliklerle diğerlerinden ayrılır:

- Dudaksıl diftonglar kullanılmaktadır.
- Bazı kelimelerde dudaksıl uzun *uu* ünlüsünün yerine *uy* diftonguna rastlanmaktadır:
- tuura* > *tuyra* “doğru”.
- /s/,/z/ sesleri karışık olarak kullanılmaktadır
- Şimdiki zaman çekiminde dört yabancı fiil -Ir/IrI şeklinde çekimlenerek kullanılabilir [13, s. 80-82].

3.5.4. Güneybatı (İçkilik) Ağızları:

Oş şehrinin batısı ile Özbekistan ve Tacikistan’da yaşayan Kırgızların diliyle Güneydoğu ağızları arasında ortaklıklar olmasına rağmen aralarında bazı farklar da bulunmaktadır. Bu yüzden buradaki Kırgızların dili güneybatı ağız alanını oluşturmaktadır. Bu ağız konuşan Kırgızların büyük kısmı kendi boylarını *İçkilik* olarak adlandırdıklarından bu ağız alanına *İçkilik ağızı* denilmektedir [12, s. 82].

İçkilik Kırgızları olarak tanımlanan grup hâlen Kırgızistan’ın güneybatısında bulunan Batken şehrindeki Batken, Kadamcay, Leylek rayonları, Oş şehrine bağlı Nookat rayonu ile bugünkü Özbekistan ve Tacikistan’a bağlı komşu bölgelerinde (Özbekistan’ın Fergana, Hokand, Cizzak, Semerkand, Taşkent vs. şehirlerde; Tacikistan’ın ise Hocent, Cergetal ve Murgab bölgelerinde) toplu olarak yaşamaktadırlar. Yine Kırgızistan’ın Calal-Abad şehrine bağlı Suzak rayonunda kendisini *İçkilik* sayan bir köy bulunmaktadır. Doğu Türkistan’daki Kâşgar etrafında kendilerini İçkilik olarak sayan birkaç boy olduğu bilinmektedir. Pamir Kırgızları ve onların Türkiye’ye göç eden bölümü Van’ın Erçiş ilçesine yerleşen Pamir Kırgızları da kendilerini İçkilik Kırgızlarından kabul etmektedir [22, s. 25-26].

Güneybatı ağızları şu özelliklere sahiptir:

3.5.4.1. Fonetik Özellikler:

- Kısa ve uzun açık /ə/, /ə/ fonemi bulunmaktadır.
- Dudaksıl diftonglar bulunmaktadır.
- /s/,/z/ sesleri fonem değerinde ayrılmaktadır.

- d. Kelime başında sert /p/ ünsüzü kullanılmaktadır.
- e. Kelime başında yumuşak /g/ ve /ğ/ ünsüzleri genellikle yansıma ve kopya kelimelerde kullanılabilir.
- f. Fiillerin kök ve gövdesine bazı ekler eklendiğinde /l/ sesi düşmektedir.
- g. Yardımcı fiiller *ele* yerine *ede*, *ciber* yerine *cügör* şeklinde kullanılmaktadır.

3.5.4.2. Morfolojik Özellikleri:

- a. Fiil çekimlerinde *-lAr* eki kullanılır: *aytattar* “söylerler”, *aytkandar* “söylemişlerdi”, *ayttılar* “söylediler”, *aytıştattar* “konuşurlar”, *aytıştıptırlar* “konuşmuşlar”, *aytışsalar* “konuşsalar”.
- b. 3. şahıs iyelik ekinden sonra bazı hallerde farklılıklar meydana gelmektedir: *atasını* “babasını”, *atasıga* “babasına”, *atasıda* “babasında”, *atasıdan* “babasından” vb.
- c. Asıl sayı sıfatında *tə* eki kullanılmaktadır: *Bittə* “bir”, *ekitə* “iki” vb.
- d. *-İñ* eki ikinci şahısta saygı ifadesi katmaktadır: *barıñ* “gidin”, *barıñız* “gidiniz”
- e. *yəm*, *ki*, *ləkin* bağlaçları kullanılmaktadır.

3.5.4.3. Leksik Özellikler:

- a. Diğer ağızlarda aktif olarak kullanılan kelimelerle birlikte Özbek ve Tacik dillerinden kopyalanan birçok kelime mevcuttur: *Çoñ/kəttə* “büyük”, *pal/əsəl* “bal”, *baş/kəllə* “baş” vb. Güneydoğu ağızlarına göre bu ağızlarda kullanılan bazı kelimeler arkaik olarak nitelendirilmekte ve sadece söz dizilerinde kullanılmaktadır. Örnek olarak *cetim* “yetim” kelimesi yerine *sağır* kelimesi kullanılırken *cetimdin cemini ceve* “yetimin yemini yeme” cümlesinde *cetim* kelimesi saklanmıştır. Benzer olarak gündelik dilde *sıyr* “inek” kelimesi kullanılırken oyun adı *uyum tuwdu* “ineğim doğdu” cümlesinde *uyum* kelimesi kullanılmıştır.
- b. Altay döneminde Moğolcadan geçen *belen* “hazır” *baraan* “karaltı”, *kereez* “vasiyet” gibi kelimelere rastlanılmaz.

Güneybatı ağızları konuşanlar aynı bölgelerde veya yakın yerlerde bazen de karışık olarak yaşamaktadırlar. Bu karışık ağızlı bölgeler: Nookat, Aravan, Kara-Suu, Özgön, Suzak, Lenin, Ala-Buka (Çatkal dahil) örnek olarak gösterilebilir. Bu bölgelerde güneybatı ve güneydoğu ağızlarının özellikleri ortak olarak görülebilmektedir. Aynı kelime iki farklı şekilde telaffuz edilebilir: *Tölö/tölöw* “ödeme”, *too/tow* “dağ vb. Buna ek olarak Ala-Buka ve Lenin bölgelerinin bazı kısımlarında /s-z/ nöbetleşmesine rastlanabilir. Fiillerde /l/ sesinin düştüğü görülebilir. *Ele* yerine ise *ede* yapısı kullanılmaktadır. [13, s. 82-83]

Akmatova ise Kırgız ağızlarını Kuzey ve Güney olarak ağız bölgesine ayırmaktadır [21, s. 19].

Yapılan tasnif çalışmalarında görüldüğü üzere Kırgız diyalektoloji çalışmaları Batmanov (1938), Abduldayev (1966), Abduldaev, Akmatova (2008) gibi araştırmacılar tarafından Kuzey ve Güney olarak ayrılmıştır. Mukambayev (1957), tarafından İçkilik ve Tışkılık olarak ayrılmıştır. Diyalektoloji çalışmaları içinde en kapsamlısını yapan Yunusaliyev (1971) ve Yudahin (1940) tarafından ise Kuzey, Güneydoğu ve Güneybatı olarak ayrılmıştır. Tasniflerde verilen ağızların farklı özellikleri ve Kırgızistan'ın coğrafi özelliklerini dikkate alacak olursak Kuzey, Güneybatı ve Güneydoğu şeklinde ayırımının sağlıklı olacağı görüşündeyiz. Çünkü ses, şekil ve söz varlığı bakımından üç ağız alanının da daha belirgin şekilde ayrıldığı görülmektedir.

4. Kırgız Ağızlarının Özellikleri

4. 1. Fonetik Özellikleri:

Daha önce yapılan çalışmalara bakıldığında ağızlar arası büyük farklar bulunmamaktadır. Örnek olarak Kırgız ağızların hepsinde ünlülerin kısa ve uzun şekilleri bulunur ve bunlar anlam farklarına yol açabilmektedir: tok “tok, aç olmayan”, took “tavuk”; san “sayı”, saan “sağın”; bala “çocuk”, balaa “bela” vb. Sekiz kısa ve sekiz uzun ünlü Kırgız ağızların hepsinde bulunur. Ancak buna ek olarak sadece Güney ağızlarında bulunan kısa ince açık /ə/ ve uzun ince açık /ə/ bulunur. Buna benzer olarak farklılıklar bulunur. Bu farklılıklar Kırgız ağızlarını Kuzey ve Güney olarak iki ağız alanına ayırmıştır.

Kuzey Ağız Alanı	Güney Ağız Alanı
zarıl	zəril “gerekli”
asel	əsəl “tatlı”
mayda	məyda “ufak”
adal	ələl “temiz”
mara	mərə “hedef”

[15, s.48].

Kırgız Türkçesi ağızlarında ünsüz harflerde birlik bulunmamaktadır. Ünsüzlerin sayısı bakımından ayrımlar fark edilebilmektedir. Kırgız Türkçesi ağızlarında ünlülerin dağılımı şu şekildedir.

Güneydoğu ağızları ünsüzleri: (б, г, гь, э, дж, з, кь, к, л, м, н, й, ң, п, р, с, т, х, ч, ш) ve arada kullanılan fonem değere sahip olmayan (h) bulunmaktadır.

Güneybatı ağızları ünsüzleri: (б, гь, г, д, дж, з, кь, к, л, м, н, й, ң, п, р, с, т, х, ч, ш, h).

Kuzey Ağızları ünsüzleri:

a. Isık-Göl için 19 ünsüz kullanılmaktadır: (б, гь, г, д, дж, з, кь, к, л, м, н, й, ң, п, р, с, т, ч, ш).

b. Kuzey ağızları için 18 ünsüz kullanılmaktadır: (б, гь, г, д, дж, кь, к, л,

м, н, й, н, п, р, с, т, ч, ш) ve yumuşak ünsüzü (з) nadiren karşımıza çıkar ya da sertleşen (с) ünsüzünün varyantı olarak karşımıza çıkmaktadır [12, s. 118-119].

Yunusaliyev'in çalışmasından da görüleceği üzere Kırgız Türkçesi ağız alanları ünlülerden biraz daha farklı olarak ünsüz dağılımında ağızlar arası fark büyüktür. Ağızlar arası ayrımı yapabilmek için genel olarak kullanılan farklı ünsüzler ve ünsüz sayıları kullanılmıştır.

4.2. Morfolojik Özellikler

Kırgız Türkçesi ağızlarının diğer alanlarına göre morfolojik unsurların ortaklığı daha güçlüdür. Temel morfolojik kategorilerden hal ekleri, fiil kategorisi, aitlik eki, yapım eklerinin çeşitleri gibi alanlarda Kırgız ağızları arasındaki fark yok denecek kadar azdır. Kırgız Türkçesinde altı hal bulunmaktadır ancak Güneydoğu ve Güneybatı (içkilik) ağızları arasında bazı bölümlerde yönelme, belirtme, bulunma, ayrılma halleri üçüncü şahıs iyelik eki aldığı anda edebî dilden farklı olarak ayrı şekillerde sergilenmektedir [13, s. 163-165].

	Edebî dil	İçkilik ağızları
Yönelme hali	balasına	balasıga
Belirtme hali	balasın	balasını
Bulunma hali	balasında	Balasıda
Ayrılma hali	balasınan	balasıdan

4.3. Leksik Özellikler:

Kırgız ağızları ses, şekil ve söz diziminden daha çok söz varlığı açısından farklı özelliklere sahiptir. Bu durumun en büyük sebepleri Kırgız halkının tarih sahnesi içinde ekonomik, siyasî ve coğrafi şartlara bağlı olarak başka milletlerle etkileşiminden olmasıdır. Coğrafi ve sosyal sebeplere bağlı Kırgız boyları birbirlerinden habersiz bir şekilde tarih sahnesi içinde yaşamışlardır. Meselâ 18. yüzyılın ortalarında Kalmukların yıkılmasından sonra bazı Kırgız boylarının kuzeydeki Isık-Göl, Çüy, Talas, Vadilerine, Narın nehri çevresine; İçkilik boyları Pamir dağlarından Fergana vadisine yerleşmesiyle bu alanlar arasında iletişim kopmaya başlamıştır. Güney Kırgızları, Özbek, Uygur ve Tacik halkları ile ilişki kurarken, Kuzey Kırgızları genellikle Kazak halkı ile etkileşim halinde olmuştur. Bu durumda ağızlar arası söz varlığı bakımından farklar oluşmuştur. Çarlık Rusya ve Sovyetler Birliği dönemi içinde Kuzey ağızlarına Rusça üzerinden çok fazla kelime girmesi farkı daha da büyütülmüştür [15, s. 50].

Kuzey Ağızları	Güney Ağızları
<i>Uy</i>	<i>sıyır</i> "inek"
<i>konok</i>	<i>meyman</i> "konuk"
<i>muzoo</i>	<i>torpok</i> "dana"

<i>cügörü</i>	<i>meke</i> “mısır”
<i>taman</i>	<i>çarım</i> “ayakkabı tabanı”
<i>cumurтка</i>	<i>tukum</i> “yumurta”
<i>temene</i>	<i>cuvaldız</i> “cuvaldız”
<i>köldölön</i>	<i>pöstek</i> “kuzu postu”
<i>döngölök</i>	<i>kıldirek</i> “tekerlek”
<i>körpöcö</i>	<i>köpcük</i> “minder”
<i>möndür</i>	<i>sanca</i> “dolü”
<i>ceñil/oñoy</i>	<i>asan</i> “kolay”
<i>barısı</i>	<i>hamması</i> “hepsi”
<i>cetim</i>	<i>sañır</i> “yetim”
<i>abdan sonun</i>	<i>İaladı</i> “çok güzel”

Ağızlar arasında meydana gelen söz varlığı farklılığının başka bir nedeni de kelimelerde meydana gelen kelen ses değişimleridir. Kırgız Türkçesinde hem kökte hem de eklerde ünlü ve ünsüzlerde değişimler meydana gelebilir:

<i>söölcan</i>	<i>soycılan</i> “solucan” (İçk.)
<i>akıykat</i>	<i>akkat</i> “hakikat” (İçk.)
<i>adal</i>	<i>elöl</i> “temiz” (Gün.)
<i>muun</i>	<i>buun</i> “boğum” (Gün.)
<i>kunan</i>	<i>gunan</i> “3 yaşında tay” (Gün.)
<i>tuura-</i>	<i>duura-</i> “taklit etmek” (İçk.)
<i>emne</i>	<i>imne</i> “ne” (Gün.)
<i>bekem</i>	<i>məkəm</i> “sağlam” (Gün.)
<i>sazay</i>	<i>saza</i> “ceza” (Gün.)
<i>topurak</i>	<i>turpak</i> “toprak” (Gün.)
<i>nayza</i>	<i>ayza</i> “mızrak” (Kuz.)
<i>ayakta-</i>	<i>adakta-</i> “bitmek, bitirmek” (Tls.)
<i>sıyra</i>	<i>sıdıra</i> “defa, kere” (Gün.)
<i>cama</i>	<i>şama</i> “kuvvet, kudret” (Gün.)
<i>sızık</i>	<i>çızık</i> “cizgi” (İçk.)
<i>cuz</i>	<i>üz</i> “yüz” (İçk.)
<i>elgek</i>	<i>elek</i> “elek” (İçk.)

Her dil başka dillerden kelime kopyalar veya kelime verir. Bu kelime geçişleri toplumlar arası ilişki durumuna göre değişir. Tarih boyunca alınan kelimeler Kırgız Türkçesinde eş anlamlı çokça kelime oluşmasına sebep olmuştur. Mukambayev, eş anlamlı kelimelerin farklı ağızların iç içe yaşayarak birbirlerine temasları sonucunda oluştuğunu açıklamıştır. Kırgız ağızlarında görülen kopya kelimeler, tarih boyunca sırasıyla Moğolcadan, İslamiyet etkisiyle Arapçadan, Farslarla olan temaslar sonucu Farsçadan,

Rus istilasıyla Rusçadan birçok kelime olarak eş anlamlı kelimeler oluşmuştur [13, s. 49- 51].

SONUÇ

Kırgızistan'ın dağlık ve engebeli bir yapıya sahip olması, Kırgız ağızlarının oluşumunu etkileyen ana faktörlerindendir. Yüksek dağlar, boylar arası iletişimi azaltmakta hatta engellemektedir. Boyların kendi içindeki sosyal yaşamları ve kültürel özellikleri de ağız yapısını etkilemiştir. Ayrıca coğrafi ve tarihî faktörlerle birbirinden ayrı kalan boylar farklı milletlerle etkileşim halinde olmuşlar, bu durum da onların arasında ses, şekil ve söz varlığı açısından farklılıklar doğurmuştur.

Kırgız ağızları arasında fonetik olarak büyük farklar bulunmaz, uzun ve kısa ünlülüler tüm bölgelerde kullanılır. Ancak açık /ə/ sadece güney ağızlarında mevcuttur. Örnek vermek gerekirse Kuzey ağızlarında *zarıl, asel, mayda*; Güney ağızlarında *zəril* “gerekli”, *asəl* “tatlı”, *məyda* “ufak” gibi kelimeler farklı şekillerde kullanılır. Ünsüzlerde ise Kuzey, Güneydoğu ve Güneybatı bölgeleri arası ünsüz harflerin kullanılma durumuna göre sayıları, farklıdır. Morfolojik olarak ciddi farklılıklar yoktur. Kırgız Türkçesinde altı hal bulunmaktadır ancak Güneydoğu ve Güneybatı (ıçkilik) ağızları arasında bazı bölümlerde yönelme, belirtme, bulunma, ayrılma halleri üçüncü şahıs iyelik eki aldığımda edebî dilden farklı olarak ayrı şekillerde kullanılmaktadır. Örneğin; edebî dilde *balasına, balasın, balasında, balasınan* şeklinde kullanılırken; İçkilik ağızlarında *balasıga, balasını balasıda, balasıdan* şeklinde kullanılır. Aslında ağızlar arasındaki en büyük ayrım leksikal olarak olmuştur. Bunun da sebebi coğrafi olarak dağlık bir bölge olmasından dolayı iletişimdeki zorluktan ve tarih boyunca gerçekleşen göçler ve dil temaslarından kaynaklı alınan kopya sözcüklerdir.

Günümüzde de devam eden Kırgız Türkçesi ağız araştırmaları için hâlâ tam olarak bir birlik oluşmuş değildir. Kuzey ve Güney ağız alanlarının farklılığını tüm araştırmacılar kabul etmektedir ancak Güney ağızlarının bölünmesi için araştırmacılar arasında tartışmalar devam etmektedir. Güney ağızları içindeki Güneybatı (İçkilik) ağzının Güneydoğu ve Kuzey ağızlarından ses, şekil ve söz varlığı bakımından düzenli farklılıkları olduğu görülmektedir. Bu nedenle Kırgız Türkçesi ağızlarını Kuzey, Güneydoğu ve Güneybatı (İçkilik) olarak ayırmak yerinde olacaktır.

KAYNAKÇA

1. Türk Dil Kurumu, (2011), Türkçe Sözlük, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
2. Ergin, M., (1992), Üniversiteler İçin Türk Dili, İstanbul: Bayrak Yay.
3. Korkmaz, Z., (1992), Gramer Terimleri Sözlüğü, Ankara: TDK Yay.
4. Aksan, D., (2015), Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim (1, 2, 3 Ciltler), Ankara: TDK Yay.

5. Vardar, B., (2007), Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü, İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yay.
6. Demir, N. ve Yılmaz, E., (2010), Türk Dili El Kitabı, Ankara: Grafiker Yay.
7. Arıkoğlu, E., Alimova, C., Askarova, R., Selçuk, B. K. ve Şarşembayev, B., (2017), Kırgızca-Türkçe Sözlük, Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yay.
8. Akmatiev, A., (Ed.), (2015), Kırgız Tilinin Tüştündürmө Sөzdüğü (2 Cilt), Bişkek: Avrasya Basım.
9. Çankaya, S., (2014), Kırgız Sözlüğü, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
10. Sagınbaeva, B., (2015), Kırgızca-Türkçe Türkçe-Kırgızca Sözlük, Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yay.
11. Cumakunova, G., (2005), Türkçe-Kırgızca Sözlük, Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yay.
12. Şeriev, C. ve Muratov, A., (1994), Kırgız Adabiyatı Terimderdin Tüştündürmө Sözlüğü, Bişkek: Kırgız Ensiklopediyasının Başı Redaksiyası Yay.
13. Yunusaliyev B. M., (1971), Kırgız Diyalektologiyası, Frunze: Mektep Basım Evi.
14. Mamıtov, C. ve Kulumbaeva, Z., (1971), Azırkı Kırgız Tili (Leksikologiya), Frunze: Mektep Basması.
15. Baytok, A., “Kırgız Türkçesinin Diyalektleri Üzerine” Diyelektolog Dergisi, 2015 Yaz sayı 10, s. 35-58.
16. Mukambayev, C., (1998), Kırgız Diyalektologiyası cana Frazеologiya, Bişkek.
17. Bozkurt, F., (2012), Türklerin Dili, Konya: Eğitim yayınevi.
18. Kalkan, M., (2004), Kırgızlar ve Kazaklar, İstanbul: Selenge Yay.
19. Cumakunova, G., (2002), “Kırgız Türkçesi” Türkler Ansiklopedisi (cilt 19), Ankara: Yeni Türkiye Yay., s. 596-606.
20. Caparov, Ş. ve Sıdkova, T., (2013), Kırgız Tilinin Dialektologiyası, Bişkek.
21. Akmatova, A., “Modern Donem Kırgız Urukları ve Kırgız Diyalekt Coğrafyası”, Turkish Studies, 2008 sayı: 3/3, s. 8-36.
22. Alimov, R., “Kırgızcanın İçkilik Ağızlar Grubu Üzerine”, Türlük Bilimi Araştırmaları (Tübar) Dergisi, 2011 Güz, s. 23-40.

Андатпа

Тіл тарихи, әлеуметтік, географиялық және мәдени себептерге байланысты фонетикалық, морфологиялық және лексикалық өзгерістерге ұшырайды. Қырғыз тілі де осыған ұқсас себептермен өзгерістерге ұшырап, қырғызшаның әртүрлі сөйленістері қалыптасқан. Қырғыз тілінің сөйленіс ерекшеліктерінің пайда болуында тарихи, әлеуметтік және мәдени ерекшеліктердің ықпалынан тыс географиялық көршілерімен байланыстары мен таулы және ойлы-қырлы жерлердің географиялық шарттарының әсері де көп. Осы географиялық жағдайлар кейде рулар арасындағы қарым-қатынасты қиындатып, көршілес елдермен болған тілдік қатынас көшірме (кірме) сөздердің туындауына және грамматикалық тұрғыдан кейбір ерекшеліктердің пайда болуына жол ашқан. Бұл мақалада, қырғыз түрікшесінің сөйленістеріне қатысты классификациялық еңбектер зерттеліп, сөйленіс ерекшеліктері көрсетіледі.

Бұл мақалада, алдымен Түркия мен Қырғызстанда жүргізілген түркология зерттеулеріндегі диалектология терминдері көрсетілген. Қырғыз түрікшесінің сөйленістерінің (говорларының) қалыптасу процестері мен факторлары хронологиялық тәртіппен көрсетілді. Содан кейін, солтүстік, оңтүстік-шығыс және оңтүстік-батыс деп бөлінген қырғыз тілінің сөйленістерінің жіктелуіне қатысты зерттеулер атап көрсетілді. Грамматикалық тұжырымдардан мысалдар келтіріле

отырып, кыргыз тилинің диалектілерінің фонетикалық, морфологиялық және лексикалық ерекшеліктері көрсетілген.

Кілт сөздер: Кыргыз түрікшесі, Диалектология, Диалект, Сөйленіс (говор), Солтүстік сөйленістері, Оңтүстік-шығыс сөйленістері, Оңтүстік-батыс сөйленістері.
(Оғуз Алпарслан ЧАТАЛ. ҚЫРҒЫЗ ТІЛІНІҢ ДИАЛЕКТОЛОГИЯСЫ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕРГЕ ШОЛУ)

Аннотация

Каждый язык претерпевает фонетические, морфологические и лексические изменения по историческим, социальным и географическим причинам. По тем же причинам в кыргызском языке произошли изменения, которые привели к появлению диалектов. Помимо того, что причиной образования междиалектных различий являются социальные исторические и культурные факторы, также на это значительно повлияли отношения с народами на соседних территориях, географические горные и высокогорные условия. Данные географические условия порой создавали трудности в коммуникации между различными племенами, а языковые связи с соседними странами привели к тому, что в грамматике произошли некоторые изменения, были заимствованы некоторые слова. В данной статье исследуется классификация кыргызских диалектов, указываются их диалектические особенности.

В данной статье для начала были представлены диалектологические термины, отобранные из тюркологических исследований в Турции и Кыргызстане, а также даны пояснения к терминам, используемым в нашем исследовании во избежание путаницы в определениях. Мы постарались указать в хронологическом порядке факторы и процесс образования диалектов кыргызского языка. Далее нами были представлены исследования по классификации северного, юго-восточного и юго-западного (ичкиликский) диалектов. Наряду с классификацией и грамматическими примерами нами были представлены фонетические, морфологические и лексические особенности кыргызских диалектов.

Ключевые слова: Кыргызский язык, диалектология, диалект, говор, северные диалекты, юго-восточные диалекты, юго-западные (ичкиликский) диалекты
(Оғуз Алпарслан ЧАТАЛ. ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ДИАЛЕКТОЛОГИИ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА)

Gulnar BAZARBAY

Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Yüksek Lisans, Sakarya, Türkiye (gulnarabazarbay@gmail.com)
<https://orcid.org/0000-0003-3732-2663>

**KAZAK YAZAR AZILHAN NURŞAYIHOV VE UZAKTAKİ
SEMTE ADLI ESERİ***

Özet

20. yüzyıl Kazak-Sovyet edebiyatının önemli yazarlarından biri Azilhan Nurşayihov'dur. Kıtık dönemi (1932–1933), II. Dünya Savaşı gibi büyük olaylara şahit olan yazar, bu olayların Kazak topraklarındaki yansımalarını eserlerinde edebî dille anlatır. Nurşayihov, II. Dünya Savaşına başından sonuna kadar katılmıştır. Onun cephede aldığı notlardan faydalanarak yazdığı birçok eser vardır. Azilhan Nurşayihov'un eserleri, günlük hayattan herhangi bir temayı alıp ona sanatsal bir güç kazandırmayı başarmış ve o zamanın gerçek durumunu öğretici bir şekilde göstermiştir. Zaman ve nesil değiştikçe eserleri değerini yitirmemiştir. Edebî dilin oluşmasına önemli katkıda bulunan yazar eserlerinde atasözler ve deyimlere yer vermiştir. Bu çalışmayla, Kazakistan'da meşhur 'Mahabbat Qyzyq mol jyldar' (Aşk Dolu Yıllar) ve 'Aқиқат пен Аңыз' (Gerçek ve Efsane) romanlarının yazarı Azilhan Nurşayihov'u ve onun paha biçilmez eserlerinin Türkiye'de herkes tarafından daha da iyi bilinmesi için katkıda bulunmak istenmiştir.

Bu çalışmada, Azilhan'ın hayatı özetlendikten sonra, edebî yönü, sanat yaşamı ve eserlerinin içeriği üzerinde durulmuştur. Bunun yanı sıra yazarın romanları, denemeleri, çevirileri, yaptığı görevler ve aldığı ödüllere yer verilmiştir. Bu makaleyi yazarken Kazak ve Türk dillerinde kitap, gazete ve makaleler olmak üzere çeşitli kaynaklar kullanılmıştır ve toplanan veriler bir araya getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kazak Edebiyatı, Sovyet Devri, Savaş, Deneme, Gerçekçilik

*Geliş Tarihi: 13 Aralık 2022 – Kabul Tarihi: 23 Aralık 2022

Date of Arrival: 13 December 2022 – Date of Acceptance: 23 December 2022

Келген күні: 13 желтоқсан 2022 ж. – Қабылданған күні: 23 желтоқсан 2022 ж.

Поступило в редакцию: 13 декабрь 2022 г. – Принято в номер: 23 декабрь 2022 г.

Gulnar BAZARBAY

Sakarya University, Institute of Social Sciences, Department of Turkish Language and Literature, Master's Degree, Sakarya/Turkey (gulnarabazarbay@gmail.com)
<https://orcid.org/0000-0003-3732-2663>

KAZAKH WRITER AZILKHAN NURSHAIHOV AND HIS WORK IN A REMOTE AREA

Abstract

One of the 20th century Kazakh-Soviet literature is Azilkhan Nurshaykhov. The writer, who witnessed great events such as the famine period (1932–1933) and World War II, describes the reflections of these events on Kazakh lands in literary language in his works. Nurshaykhov participated in World War II from beginning to end. He wrote many works based on the notes he took at the front. Azilkhan Nurshaykhov's works were able to take any theme from everyday life, give it artistic power and instructively show the real situation of that time. His works have not lost their value as time and generations have changed. The author, who made a significant contribution to the formation of literary language, included proverbs and idioms in his works. With this study, it is aimed to contribute to making Azilkhan Nurshaykhov, the author of the famous novels “Mahabbat Qyzyq mol jyldar” (Years Full of Love) and “Aqıqat pen Ańyz” (Truth and Myth) in Kazakhstan, and his priceless works better known to everyone in Turkey.

In this study, after summarizing Azilkhan's life, his literary direction, artistic life and the content of his works are emphasized. In addition, the author's novels, essays, translations, duties and awards are included. While writing this article, various sources, including books, newspapers and articles in Kazakh and Turkish languages, were used and the collected data were brought together.

Keywords: Kazakh literature, Soviet era, War, Essay, Realism

Giriş

Edebiyatın zamanın gerçeklerini göstermek için bir araç, zamanın habercisi olduğunu söylersek, bu toplumun önemli kişileri ve imajları zamana hizmet eder ve gelecek günler için örnek oluşturur.

Ülkemizin manevi dünyası sanat eserleriyle sürekli zenginleşmektedir. Edebiyat tarihinde özel bir yere sahip olan şairlere duyulan saygı hiçbir zaman azalmadı. Onların eserleri çoğu zaman ülkenin değerli hazineleri olarak okuyucuya sunulur, analiz edilir ve tartışılır. Kazak edebiyatında da çok sayıda yetenekli yazar vardır. Bunlardan biri de Sovyet dönemi Kazak edebiyatının başta gelen isimlerinden biri, Azilhan Nurşayıhov'dur. Hem yaşamı hem de yaratıcı kişiliği her zaman gelecek nesiller için bir örnek halindedir. Nurşayıhov özgün bir yazardır. Çok seyahat eden, birçok farklı insanlarla buluşmuş, hayat hikâyelerini, kahramanlarını seçmiştir. Yazar, çalışmalarını için küçük türden büyük ölçekli çalışmalara kadar pek çok materyal toplamış anılara, röportajlara ve mektuplara çok önem vermiştir. Azilhan Nurşayıhov, gerçek olaylardan uyarlanan eserlere imza atan gerçekçi yazarlardan sayılır. Onu diğer

yazarlardan farklı yapan eserlerinin gerçek bir insanın hayatından ya da gerçek bir olaydan alınmasıdır ve Kazak edebiyatında çığır (roman-diyalog türü) açmış bir yazar olmasıdır.

Azilhan Nurşayıhov, yaşam deneyimlerini başarılı bir şekilde sanat eserine dönüştürmeyi başarmış yazarlardan sayılır. Kazak-Sovyet Cumhuriyetinde birçok devlet kademesi ve gazetelerde görev yapan yazar, Kazak kültürüne ve diline yaptığı katkılarla ön plana çıkmıştır. O, edebiyatı halkı eğitmek amacıyla kullanmıştır.

Hayat Hikâyesi ve Eğitimi

Çocukluğu

Azilhan Nurşayıhov, 15 Aralık 1922'de bugünkü Doğu Kazakistan bölgesi olan Jarma ilçesine bağlı Kelinsüyegi'nde doğmuştur. Aslında doğum tarihi tam olarak belli değildir, bunu kendi eserinde şöyle anlatmaktadır: '*Doğduğum yıl göçebe takvimine göre köpek yılıymış. Tüm sevdiğim bilir bunu. Ama kimse doğduğum ayı ve yılı hatırlamıyor. Köpek yılı 1922 yılına denk geliyor. Kurban yılda iki kere kesilirmiş: zenginler – Kasım'da, fakirler de – Aralık'ta kesiyorlarmış. Büyüyünce babama sordum. Babam fakir bir adamdı. Demek Aralık ayında doğdum. Aralık'ın başı mı, ortası mı? Yoksa sonu mu? Başına ve sonuna yakın ortasını alayım. Böyle hesapladıktan sonra kendimi bildim bileli 1922 yılı 15 Aralık'ta doğdum diye yazdırıyorum'* [2, s. 3]. 1938 yılında okulu bitirdikten sonra, Almatı'daki Maden Enstitüsü'nün çalışma fakültesine sınava girmeden kabul edilir. Bir yıl sonra Semey'de Abay adını taşıyan Kazak Pedagoji Okulunu kazanır.

Yazar Azilhan Nurşayıhov'un yaşamında ve çalışmasında eğitim fikirlerinin ortaya çıkışını ve oluşumunu kronolojik açıdan değerlendirecek olursak:

1. Dönem: doğup büyüdüğü yer, çevresine ilk tanındığı *öğrencilik* dönemiydi.
2. Dönem: yazarın hayatında ve eserlerinde önemli rol alan *II.Dünya Savaşı* olmuştur.
3. Dönem: eğitici fikirlerle dolu eserlere hayat veren bir yazarın oluşumunda büyük bir dönem olan *gazetecilik* dönemidir.
4. Dönem: Azilhan'ın çalışmalarının olgunlaştığı, kendi okuyucularını bulduğu, düşünceleri ile yazacağı konuların tanımlandığı dönemdir.

Sosyalist toplumun aktivisti olan babası Nurşayıh Amangeldin, ilk kolhoz organizatörlerinden biridir ve kendisi komünisttir. Eşi Muhtar hastalanınca ailenin ve çocukların bütün sorumluluğunu üstlenmiştir. Soyu devam edebilmesi için açıklık döneminde üç çocuğundan sadece Azilhan'ı durumu daha iyi akrabasının yanına yollayan bir adamdır. Savaş döneminde düşmana karşı savaşmaya gider ve bir daha geri dönemez, savaşta şehit olur.

Azilhan Nurşayıhov'un annesi Muhtar ise, köy tarafından tanınan, şair, şarkıcı olmuştur. Muhtar Hanım Azilhan altı-yedi yaşındayken hastalanır. Babası ülkenin dört bir yanından şifacı getirir ama maalesef kimse derdine derman bulamaz. Annesi hakkında bir kitabında şöyle der: *Annem şarkıcı, şairdi. Atışmalara da katılıyordu. Arap harflerini bilir, kitaplarını da okurdu. Okuduğu bazı kitapların hikâyelerini ezbere söylerdi. Köydekiler "Gidip Muhtar'dan şiir dinleyelim."* derdi. *Herkesin dilinden düşmeyen annem beklenmedik bir anda hastalandı. Kendi kendine inleyip, ağlamaya başladı. Babam şamanları, falcıları, doktorları getirdi ama hiçbiri annemi iyileştiremedi. Annem tam dört yıldır hasta ve onun hastalığını kimse iyileştiremedi ve aynı yıl babam annemi Semey'deki hastaneye götürdü. 10 gün sonra da tek başına döndü. 1932 yılında babam eve üvey annemizi getirdi. Başta kardeşlerimle alışamadık ama sonra üvey annem bizi bağrına bastı [2, s. 6]. 'Öz' annesinin hayatta olduğunu 1937 yılında öğrenir.*

Azilhan Nurşayıhov'un edebî hayatı değerlendirildiğinde çok yetenekli biri olduğu anlaşılır. Bir röportajında şöyle anlatır: *İlk hikâyem 14 yaşında Jarma'daki 'Sosyalistik Enbek' ilçe gazetesinde yayınlandı. Makalemin adı 'Önderler Grubu' (Serkeshiler Toby) idi. Makalede kolhozdaki her gün et yiyip, sarhoş gezen makine operatörlerini eleştirdim. Altına da 'Öncü Azilhan' diye imzayı attım. Makale bölge parti komitesinde tartışıldı ve kollektif çiftlik başkanı babam uyarı aldı.' [24, s. 31]. Nurşayıhov daha gençken eserlerinde dürüstlük ve ahlak konusu yansıtılmıştır.*

Çocukluğunda önce şair, sonra da mühendis olmayı hayal eder. Son hayaline tutunarak köyde yedi yıllık bir okuldan mezun olduktan sonra Almatı'daki madencilik (günümüzde politeknik) eğitim kurumunun işçi fakültesine girer. Ancak Rusça bilgisi yetersiz olduğundan, bir yıl sonra İşçi Fakültesinden ayrılmak ve Semipalatinsk'de Abay adını taşıyan Kazak Pedagoji Okulunda okumak zorunda kalır. O vakit mühendis olma ümidi söner ve şair olma hayali yeniden ortaya çıkar [4, s. 431].

1946 yılında Azilhan, dokuz yıl boyunca sevdiği kadın Halima ile bir aile kurar. Halima onun sadece eşi değil, aynı zamanda editörü, danışmanı, ortak yazarı ve sekreteriydi. Yazar, kendisinden on yıl önce ölen hayat arkadaşı için 'Mángilik Mahabbat Jyry: Halima' adlı bir kitap yazar. Eser, yazarın sevdiği kadın Halima'ya olan sonsuz aşkını anlatır. "Halima" başlıklı ilk bölümünde, Halima'nın sahip olduğu şaşırtıcı nitelikleri anlatır. Özellikle tüm kadınların değerli olduğunu, onların birer mucize olduklarını ama erkeklerin onların güzel olduğunu bilmediklerini vurgulayarak: 'Halima uzattığımda elimi, düşündüğümde düşüncemi uzatırdı. Aklıma akıl, onuruma onur katardı. Üzüldüğümde neşelendirenim, hatalı olduğumda

düzeltenimdi. Zekâsı ve ansiklopedik bilgisiyle hep yardımcı olurdu. Ruh arkadaşım, edebi yoldaşım, canım, asil dostum Halima böyle biriydi.’ [7, s. 136] diye anlatır. Eser, insanların topluma, sevgiye karşı görevlerinin ne olduğunu iyi açıklarken, bir Kazak kadını nasıl görünmeli, hangi ulusal ahlâkî nitelikleri korumalı gibi düşüncelerini de kağıda döker. Halima Özbaqanova da II. Dünya Savaşı’nda askerdi - doğuda telsiz operatörü ve Moskova’da askeri sansürcüydü. Onun da askeri rütbesi çavuştu. İki oğlu ve iki kızları vardı [21, s. 29-30].

II. Dünya Savaşı (1941-1945) başladığında Azilhan daha on dokuz yaşındayken askere alınır. Başta 100. Kazak Özerk Tüfek Tugayının bir parçası olarak Kalinin, II. Baltık, I ve II. Belarus cephelerinde Alman faşistleriyle savaşan yazardır. Yazarın yaşamı ve yazarlık hayatında önemli rol alan II. Dünya Savaşı dönemidir. Bu dönem yazarın hayatının oluşumu ve güçlenmesine yardımcı olmuştur. Savaş esnasında gördüğü yiğitlik ve kahramanlıkları eserlerine yansıtmıştır. O vakitte yazdığı şiirleri, askeri hikâyeleri ve makaleleri cephe, Cumhuriyet ve bölge gazetelerinde sürekli yayımlanmıştır [15, s. 182-183].

Savaşın sonra herkes alelacele evine, ailesine dönmek isterken, yazar evde onu kimse beklemediği için direkt üniversiteye kayıt yaptırmaya gider. Bununla ilgili bir kitabında şöyle der: *Ben 5 Aralık 1941 yılında orduya katıldım. Orada henüz on dokuz değildim. Sonra 15 Kasım 1945 yılında askerden dönünce memlekete gitmeden hemen Almatı’daki Kazak Devlet Üniversitesine girdim* [22, s. 303].

II. Dünya Savaşından döndükten sonra Kazak Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesinden mezun olmuştur. İlk şiir ve makaleleri ilçe, bölge ve cumhuriyet dergilerinde yayımlanmıştır. Azilhan Nurşayıhov 40’tan fazla kitap yazmış ve bunların çoğu savaşla ilgilidir. Nurşayıhov’un çalışmalarındaki eğitim fikirleri hayatı, insanı sevmekten başlayıp gençleri, vatani korumayı, cesaret ve kahramanlık duygularını yaygınlaştırmayı, emeği sevmeyi, ülkesini seven vatandaşları yetiştirmeyi, ahlâkî nitelikleri teşvik etmeyi, bilinci geliştirmeyi ve millî ruhu yükseltmeyi amaçlamaktadır [9, s. 17].

Savaş alanında hem silah hem de kalemi ile savaşan Nurşayıhov’un bir diğer görevi yazarlıktı. Cephedeki savaşçı arkadaşlarının cesaretlerini övdüğü şiirler, denemeler, makaleler yazmıştır. Onlar, Sovyetler Birliği Kahramanı Manshuk Mametova’ya adanmış “Jan Qurby” (Can Arkadaşım), Kazym Koshekov ve Abdirakhman Bimurzin’in cesaretini övdüğü “Ósiet” (Vasiyet), “Jas Batyr” (Genç Kahraman), bunun gibi “Polkovnik Baimoldıngе” (Albay Baymoldin’a), “Snaıper Ybyraıym Súleimenovke” (Keskin nişancı İbrahim Süleymanov), “Eki Serjant” (İki Çavuş) adlı şiirlerdi [22, s. 18]. Azilhan Büyük Vatanseverlik Savaşında

cephe gazeteleriyle başlayan yazarlık kariyerini hayatının son anına kadar kesintiye uğratmadı.

En önemlisi eskiden ‘Leninshil Jas’ gazetesine bir zarfta on şiir göndermiş olsa da hiçbiri yayımlanamamıştır. Artık şiirleri tugay gazetelerinde çıkmaya başlamıştır. Eskiden sadece bir şiir yazdığı için şair olduğunu düşünürken, tugay gazetesinde “Küçük çavuş A.Nurşayıhov” adıyla yayınlanmaya başladıktan sonra büyük bir şair olduğunu düşünmeye başlar [8, s. 400]. Bununla ilgili yazar kitabında şöyle der: *Kıdemli Teğmen D.Kosanov: Bir gün basımevine kumral tenli, çekingen, kısa boylu bir delikanlı gelip isteğini ifade etmek için izin istedi. Basım evi çalışanları ilk başta yoksa bu o delikanlı mı diye biraz şaşırıldı. Evet, gerçekten de bizim yazarımız komsomol Nurşayıhov’muş. Askeri muhabirin basımevi ile arkadaşlığı böyle başlamıştı. O zamandan beri yoldaş Nurşayıhov aktif bir askeri muhabir olarak gazetemize sürekli olarak katkıda bulunmuştur. Nurşayıhov daha sonra şiir yazmaya başladı. Bu alanda da kendisinin yetenekli olduğunu göstermiştir* [5, s. 236]. Şiirleri askerler tarafından beğenilerek okunmuş, çok takdir edilmiştir. Şiirleri Vatan’a, Kızıl Ordu’ya olan ‘ateşli’ sevgiyle doludur.

Azilhan, savaştan sonra Kazak Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesi’nden mezun olmuştur. Kariyerine öğretmen olarak başlayan yazar eski bölgesel ‘Ekpindi’ (şimdiki ‘Semeı Tańy’) gazetesinde, cumhuriyet gazetesi ‘Qazaqstan Pioneri’nde, ‘Sosialistik Qazaqstan’ gazetesinde, Pavlodar bölgesel ‘Qyzyl Tý’ gazetelerinde çalışmıştır. Aynı zamanda ‘Qazaqstan Pioneri’ gazetesinin bölüm başkanı, cumhuriyet gazetesi ‘Sosialistik Qazaqstan’ bölüm başkanı, Pavlodar bölgesel ‘Qyzyl Tý’ gazetesinin editörü, ‘Qazaq Ádebieti’ gazetesinin genel editörü, Kazak Sovyet Ansiklopedisi dil, edebiyat ve folklor yayın kurulu başkanı, M. Auezov’un adını taşıyan Edebiyat ve Sanat Enstitüsü’nde araştırmacı, bölüm başkanı, Kazakistan Yazarlar Birliği Nesir Konseyi başkanı, Genç Edebiyatçılar Konseyi başkanı gibi görevler de yapmıştır [20, s. 12].

Azilhan Nurşayıhov’un resmi gazetecilik kariyeri 1947 yılında başlar. Eğitiminin ardından altı aylık akademik izin isteyip, memleketine gelir ve sevdiği kız Halima ile yuva kurup, altı yıldır bakımsız olan baba evine yerleşirler. Nurşayıhov geçici olarak bölgesel gazete Ekpindi’nin dört ilçesinde özel muhabiri olarak çalışır. Daha sonra eğitimine devam ederken, cumhuriyetin ana gazetesi ‘Sosialistik Qazaqstan’ gazetesinde çalışır. 1949’da mezun olduktan sonra ‘Pioner’ dergisine, ardından da aşına olduğu ‘Sosialistik Qazaqstan’ gazetesinde çalışır [13, s. 319].

Mauitkazy Zukenuly’nın ‘Surapyl Soǵys Sarbazdary’adlı kitabında sorduğu sorulara: Kendinizi bir gazeteci olarak mı ya da yazar olarak mı görürsünüz? Sizce hangi niteliğiniz daha baskın? Şair olarak başlasam da

gazeteci olarak tanındığımı hiçbir zaman unutamam cevabını vererek [24, s. 30]. gazeteciliğin de ne kadar önemli olduğunu söyler.

Kazak edebiyatı tarihinde, eserlerinin paha biçilemez zenginliği ile öne çıkan ve Kazak edebiyatı tarihindeki yerini ince lirizm, yüce romantizm ve geniş destansı nefesle yansıtmayı başaran halk yazarı Nurşayıhov birçok eserin sahibidir. Onun çalışması çok yönlüdür. Gazetecilik hayatına günlük-denemeden başlayıp, hikâyeler, öyküler ve romanlara kadar yazmıştır. Yazarın 'Alystağy Áydanda' (1956), 'Tyń Astyğy' (1958), 'Ertis Jağasynda' (1959), 'Jomart Ólke' (1960), 'Mahmet Qayırbayev' (1967), 'Jer Týraly Jyr' (1974), 'Men Jýrnalıspın' (1978), 'Komýnıs Týraly Sóz' (1982) adlı denemeler derlemesi, 'Mahabbat Jyry' (1964), 'Botakóz', 'Eski dápter', 'Ásem' (1966), 'Altyn Soqpaq' (1967), 'Batyrdyń Ómiri' (1969), 'Mahabbat Qyzyq Mol Jyldar' (1970, 1972), 'Aqıqat pen Ányz' (1976, 1978), 'Avtoportret' (1977), 'Toğyz Tolğay' (1977), 'Ómir Órnekeri' (2000), 'Máńgilik Mahabbat Jyry' (2005) kitapları herkesin severek okuduğu kitaplardır [12, s. 15].

Nurşayıhov Raqymjan Turysbek'e verdiği sohbetinde yazdığı eserler hakkında şöyle der: '*Tüm karakterler hayattan alınan gerçek insanlardır. Eserlerimde anlatılan olaylar onlara aittir. Sadece bazı karakterler yeniden adlandırıldı. Genel olarak yazma deneyimim ve yaratıcı çalışmam yaşamla yakından ilgili olan veya gördüklerim ile alakalıdır. Kurgusal bir eser yazmadım. Her şeyin gerçekleri ve izleri vardır*' [17, s. 563]. O yüzden de Nurşayıhov'un eserlerinin ve makalelerinin karakterlerine baktığımızda, kişiliği ve ahlâkı ile tanılan ülkemizin onurlu vatandaşları (Baýyrjan Momyshuly, Málík Ğabdýllın, Mahmet Qayırbayev, Mánshúk Mámetova, Muhtar Áyezov, Sábıt Muqanov, Muqan Imanjanov, Boris Polevoı, Altynbek Dáribayev, Kúlái Sharbaqbaeva, Ilias Qydyrbayev ve Egemqul Tastambaev vb.) akla gelir.

Nurşayıhov, dilbilimci yazarlarımızdan biridir. Bir kişinin ruhunu derinden hissedebilir ve onu dolu ve canlı şekilde okuyucuya sunabilen özelliği vardır. Ayrıca, karakterleri de güzel konuşur, deyimsele ifadeleri kullanmakta yeteneklidirler. Keskin denklemler, mecazî figürler, karşılaştırmalar vardır. Özellikle, diyalogları canlı ve anlamlı olduğunu eserlerine bakınca anlamak zor değildir [1, s. 15]. Buradan da Nurşayıhov'un eserlerindeki karakterlerin konuşmasına ve konuşma tarzına ciddi bir şekilde ele aldığını görebiliriz. Karakterlerini atasözleri, deyimsele ifadeler, mecazî benzetmeler ve figüratif denklemler ile konuşturabilmiştir. Bütün bunlar yazarın dil zenginliğinin göstergesidir.

1972 yılından itibaren yazarlıkla ilgilenmeye başlayan Nurşayıhov gazeteciliği de unutmuyup sık sık gazetede makale ve denemeler yayımlamış. Qasım Sharipov'a göre: Nurşayıhov kendine has özelliği var

bir yazardır. Azilhan'ın diğerlerinden farklılığı eserleri için bir karakter icat etmemesi, onu halk arasında araması ve bulmasıdır. Çağdaşlarımızın, emekçilerin, II. Dünya Savaşı askerlerinin uyumlu görünümünü tasvir eder ve gösterir. Bu açıdan ona gazeteci-yazar diyebiliriz [19, s. 124].

Gazeteciyken Azilhan hem işinden hem de çalışmalarından dolayı ülkeyi, toprakları kapsamlı bir şekilde gezmiş, birçok insanla tanışmış, röportaj yapmış ve birçok kaderi görmüştür. Yazarlar, nektar toplayan her çiçeğe konan bir bal arısı gibidir, her insanla etkileşiminden beslenir. Yazar da her seyahatinde bir not defterini doldurarak geri dönermiş. Bu tür irili ufaklı defterlerin sayısı yüzü aşkındır. Küçük hikâyeler, diyaloglar ve şiirler bunların hepsi deftere yazılmıştır. Verdiği bir sohbet: *'Günlük yazmaya başladığımdan beri 50 yıl geçmiş (1953-2003 yıllarını kastediyorum). 1953 yılına kadar ve ondan sonra iş gezisindeyken yazdığım yaklaşık 150 not defterim var. Onlar da ülkenin hayatından olaylarla doludur. 1945-1949 döneminde, savaştan sonra öğrenciyken günlük yazma fırsatım olmadı. Hayatım çok zordu. Ve 1941-1945'te savaştayken yazdığım 16 defter, bahsi geçen günlüklerin dışında kalan şeylerdir'* [22, s. 338]. Aldığı notlar önce zihninde sindirilmiş, yazarın kalbine nüfuz etmiş, saflaştırılmış ve kağıda dökülmüştür, sonra da güzel eserler ortaya çıkmış. Azilhan, savaş yıllarında 'Askeri Günlük' tutmuştur. Savaşa gittiği günden vatana dönene kadar savaş hakkında ve cepheye giden yoldaşlarının ölümünü kaleme almıştır.

Romanlarından ilki olan 'Mahabbat qyzyq mol jyldar' 1970 yılında yazılmıştır. Roman okuyucular tarafından o kadar sevilerek okundu ki, hemen hemen her gencin yastığının altında bu roman bulunurdu. Kitap şu anda bile öğrencilerin elinden düşmüş değil. Romanın temel amacı ahlak, estetik eğitim, ruhun saflığının gösterilmesi, şeffaf aşk konularını vermektir. Her genç insan bu romanın ruhuyla yettiğini söyleyebiliriz.

Yazarın eserleri bugüne kadar kıymetini yitirmemiştir. '...eğer gerçek tarih büyük olaylar ve ünlülerin hayatlarıyla bağlantılı olarak yazılsaydı, o zaman Azilhan Nurşayihov'un eserleri gelecek için çok gerekli, uzun ömürlü eserler arasında bir yeri hak ediyor olacaktı'' [23, s. 72].

Yazarın 'Aqiqat pen Ańyz' (Gerçek ve Efsane) romanında ise Sovyetler Birliği kahramanı Bauyrjan Momışulu'nun canlı görüntüsü tasvir edilmiştir.

Nurşayihov hem yaşadığı dönemin çelişkilerini hem de elde ettiği başarıyı da gerçekçi bir şekilde anlatmıştır. O kazak deneme türünün diyalog temelli formunu yarattı. Onun 'Komýnis týraly sóz' (Komünist Hakkında Bir Söz), 'Partıalyq tapsyrma' (Parti Ataması) denemelerinden 'Aqiqat pen Ańyz' romanına kadar uzanan yol, bunun kanıtıdır [10, s. 345].

Nurşayihov 1980 yılında ‘Aqiqat pen Añyz’ roman-diyaloğu için Abay Devlet Ödülü’ne layık görülmüştür. Aynı roman-diyaloğu ve askeri hikâyeleri için Aleksandr Fadeyev adını taşıyan Uluslararası Ödülü almıştır [18, s. 200].

Yazar Qaisar Alim’in ‘‘Mahabbat Jyrshysy’’ (Aşk Şarkıcısı) adlı derlemesinin yazılmasına sebep olan Azilhan Nurşayihov ikisinin 30 yıl boyunca mektuplaşmaları ile yazılan bir eserde Nurşayihov: ‘*Savaş sırasındaki emeğimden dolayı III.derece Dañq (Şöhret), II.derece Otan soğysy (Vatan Savaşı) rozetleri ile, ‘‘Özel Liyakat İçin’’, ‘Kahramanlığı İçin’’, ‘Varşova’yı Kurtardığı İçin’’, ‘Almanya’yı Yendiği İçin’ madalyaları ve ‘Kızıl Ordu’nun En İyisi’ rozetine layık görüldüğünü yazar [22, s. 22].*

Çeviri sanatı kutsal ve değerli iştir. Yazar çeviri meselesini genel edebiyat meselesinin bir parçası olarak değerlendirmiştir. Yazarın çeviri işiyle uğraşması, yazarlık çalışmasına da olumlu ve ciddi katkısı olmuştur. I. Bunin, M. Sholokhov, P. Pavlenko, A. Jacobson ve diğer ünlü kişilerin eserlerini Kazakçaya çevirmiştir. Nurşayihov’un eserleri de Kırgız, Özbek, Moldova, Tatar, Tacik ve Yakut dillerine tercuman edilmiştir [18, s. 200].

Nurşayihov’un çalışmasının diğer yazarlardan farkı epistolar¹ türünde yazılan birçok eserleri olmasıdır. Bu türde yazılan eserlerinde o dönemdeki halkın tarihi, milletin kaderi, Kazak halkının nadide yiğitleri ve onların çevresindeki arkadaşları büyük ölçüde anlatılmıştır.

Nurşayihov’un denemelerinde öne çıkan bir diğer özellik ise denemelerinin çeşitli formlarda olmasıdır. O denemenin çağdaş imajını betimlemek üzere tasarlamış portre türünde, bütün bir semtin hayatını kapsayan analitik, problematik türlerine ve deneme-diyalog, deneme-mektup gibi ender türlerde de yazılar yazan bir gazetecidir. Her türdeki denemelere kendi tarzını yansıtmıştır. Denemelerinde olaylar, çalışma süreçleri, karakter çatışmaları, gerçek diyaloglar ve psikolojik karakterizasyon, atasözleri ve deyimler kullanılmıştır. Sanatsal bir görüntü yaratmanın yöntemi karakterizasyon dersek, Nurşayihov bu sanatsal yöntemi özgünlüğüyle eserlerinde kullanabilmiştir [19, s. 144]. Bu yüzden onun eserlerinden karakterizasyonun çeşitli örneklerini görebiliriz. Örneğin, yazarın doğrudan karakterizasyonu, dolaylı karakterizasyon, başkalarının veya karakterin kendisinin karakterize etmesi, bireysel karakterizasyon, grup karakterizasyonu ve karakterizasyon-portre vb.

Zemolla Qabdolov, Nurşayihov hakkında şöyle der: ‘Sadece’ gerçekleri yazar. Gerçekleri yazmakla yetinmeyip toplumdaki önemli problemlerle bağlantılı olarak yazar. İnsan karakterini ayrıntılı olarak

¹ Epistolar ya da mektup (Yunanca, epistole, mektup, mesaj), eserlerde bir ya da daha fazla karakter tarafından yazılan bir dizi mektuptan oluşan türdür.

açıklar. Akıcı bir dil ve zarif bir üslupla aktarır. Hayatın gerçekliğini, insan karakterini kendi yeni tarzında, farklı bir biçimde özetler. Nurşayihov hayat gerçekliğindeki insan davranışlarındaki kıvrımları gören, gözlemleyen ve keşfeden bir yazardır. Bu özelliği onu eserlerindeki detay hassasiyetine götürmüştür [16, s. 238].

Yazar Pavlodar'daki bölgesel 'Kızıl Tu' gazetesinin editörüken, Bayanaul bölgesine bir iş gezisine gitmiştir. O sene kış sert geçmiş ve kıtlık olmuştur. Nedenini araştırmaya gelen gazeteci, bölgede bir konferansa rastlamıştır. Sonuna kadar konferansa katılır ve böylece bölgedeki temel sorunları anlamış olur. Pavlodar'a döndükten sonra Ocak 1955'te 'Konferans' adında (daha sonra 'Talqy' olarak anılacaktır) 'Leninshil Jas' gazetesinin üç sayısında bir problem-analitik makale yazmıştır. Daha sonra bu yaklaşımı kullanarak 'Alystağy Aýdanda' başlıklı uzun bir eser yayınlamıştır [10, s. 137].

Nurşayihov'un '**Alystağy Aýdanda**' eseri esas olarak uzak bir bölgenin yaşamını kapsar. Bu eser yedi bölümden oluşmaktadır; 'Talqy' (Eleştiri), 'Alystağy Aýdanda' (Uzaktaki Semtte), Aýyl Balasy (Köy Çocuğu), Kombainshy (Biçerdöver Şoförü), Másele Qaida Jatyr (Sorun Nerede), Sheshen (Hatip) ve Ýáde (Söz). Bu yedi bölümün hepsi ortak bir temaya sahiptir. O tema ise ekin eken, hayvan yetiştiren köy halkının işi, hayatı, sevinçleri ve üzüntüleridir. Bu eserin yazılmasına en çok katkısı olan Muqan İmanjanov diyebiliriz. Bu durumu zaten kitaplarından birinde şöyle anlatır: '*Alystağy Aýdanda* ilk denememi yazmama neden olanlardan biri Muqan idi. Pavlodar'dan gönderdiğim zaman denememi '*Mazasyzdyq*' (Endişe) diye adlandırmıştım. Onu '*Alystağy aýdanda*' diye değiştiren de Muqan. Denememi derginin iki sayısında kazakça yayınlattı, onu Rusçaya çevirisini yaptırıp yayına veren de o idi. Eğer Muqan 1954 yılında Pavlodar'a gelmeseydi benim yazar olup olmayacağım belli değildi. Belki bir şeyler yazardım ama o hiçbir yerde yayınlanmazdı. Ve eğer yazdıklarım hiçbir yerde yayınlanmasaydı bir zamanlar şiir yazmayı bıraktığım gibi herhangi bir deneme ya da hikâye de yazmazdım.' [6, s. 147]. Sonra da öğretmeni olarak bildiği Muqan İmanjanov'a 'Qalamger Jáne Onyń Dostary' adlı kitabını adamıştır.

Nurşayihov'un dışarıdan toplantı raporu olarak gözüken bilgilere can verip komsomol konferansında dile getirilen söz ve düşünceler ile yaşam tablosunu oluşturan, insan karakterlerini başarıyla oluşturan denemesinden birine '**Talqy**' (Eleştiri) adı verir.

Hikâyenin konusu ilçede düzenlenen Komsomol konferansıdır. Bu konferansa katılan Eleutayev ve Molşin'in karakterlerini, psikolojilerini göstermedeki yazarın becerisini, hayal gücünün ve kaleminin kuvvetli olduğunu gösterir.

Yazar kahramanlarını şöyle anlatır: ‘Sağında oturan Komsomol komitesinin ikinci sekreteri Molşin’e Budnikova’nın nereli olduğunu sormuştu o kendi kendine gülerek, bilmiyorum diyerek başını salladı. Zaten kırmızı yüzü daha da kızarmaya başladı. Başını salladığında gözüne çarpan uzun saç ‘düşeceğim, düşeceğim’ derken atın dizginlerini bırakıp yeleye tutunan bir çocuğun korkmuş yüzünü hayal ettirdi.’ [3, s. 5]. Yazar bu portre ile kahramanının ruh halini mecazî yönden göstermeyi başarmıştır.

Yazar, uzak bir bölgedeki çobanlar arasında çeşitli harika nitelikler bulur ve bunları mümkün olduğunca göstermeye çalışır. Onların hayatları, hatta evinin içi, lamba ve sobası, el değirmeni, masadaki tatlıları, ev sahiplerinin misafirperverliği ve samimiyeti bunların hepsi yazarın gözünden kaçmaz.

Fırtına bozkırdaki azıcık otları gömdü, her dağın çukurundaki bir çatlak, bitkin, ahırların kapılarını eşit şekilde kapatıp, üzerlerinde şeytan gibi oynayıp durdu. Adam bozkırı arayıp, karı kazıyıp, samanları topladı, fırtınadan sonra karla kaplanmış olan ahırları kardan temizledi ve soğuktan dillerini ısırarak, dişlerini gıcırdatan hayvanların ağızına yem verdi. İlkbahar da tıpkı insana inat edermişcesine lastik ip gibi uzamıştı. İyilikten ümit kesmeyen semt insanları her güne umutla bakıp, sabırsızlıkla bekleyen, hasta çocuğunun kirpiklerini izleyen anne gibi bakıyordu. [3, s. 21-22]. ‘Sulu Dağ’ın’ olumsuz tarafında yer alan yeni sovhozun kışın soğuğuyla mücadelesi, emekçilerin yaşamı işte böyle anlatılır. ‘**Alystağy aydanda**’ eseri ilçe başkanı Asanov’un uzak bir bölgedeki çiftliği ziyareti hakkındadır. Eserin kahramanı günümüzde elde ettiği başarıyı kolay elde ettiğini düşünen dar görüşlü bir insan değildir. O geleceği bugünden daha çok düşünen, her zaman ileriye görebilen bir çalışandır.

Nurşayihov ‘Alystağy aydanda’ eserinin ana karakteri olan bölge parti komitesinin sekreteri Asanov’un karakterini iyi bir biçimde anlatmıştır. Çalışkan yönetici başkaları gibi sıcak koltuğunda oturmaz. Aksine o semtteki kolhoz ve sovhozların, çiftlikler ile hayvan kışlaklarını gezip halk ile el ele çalışan gayretli, becerikli yönetici değil, aynı zamanda geniş bir bakış açısına sahip, günümüzün hayatına bağlanmamayı, geleceğe bakmayı, çalışmalarını gecikmeden planlamayı bilen vizyoner bir insandır. O çalışanlardan sadece iş talep etmekle kalmayıp onların durumunu ve günlük hayatını da önemseyen şefkatli, nazik bir yöneticidir. Hatta köyü gezmeye gittiğinde bile yanına yerel gazetelerin temsilcilerini birlikte götürmeyi alışkanlık haline getirmiştir. Çalışanların itibarını yükseltmek için basında yer almalarına talimat vermeyi iki yöneticinin biri dikkate almaz. Hatta bir defasında Asanov bölge gazetesinin editörüne şöyle der: ‘Siz, gazete çalışanları, sayıları yerli yersiz dizmeyi ne zaman bırakacaksınız? Niye insanın gönlünü, kalbini, iç dünyasını göstermiyorsunuz? Sizin gazetenizde

insan gördüğümü hatırlamıyorum. Gördüğüm hep sayı.’ [3, s. 28] diyerek halkın günlük hayatından daha çok bahsetmelerini söyler. Elbette bu eserdeki kahramanın düşündürücü fikri gazeteci Nurşayıhov’un kendisine yönelttiği talebi, sağlam bir ilkesidir diyebiliriz. Çünkü Azilhan Nurşayıhov basit bir gazete makalesinin niteliğini yükseltmiş ve hatta onu edebi bir deneme statüsüne getirmiştir. ‘Uzaktaki Semtte’ eseri hakkında yazar Muqan İmanjanov şöyle der: ‘*Bir toplantıda herhangi bir olay örgüsü bulmanın imkansız olduğu gibi, basit bir toplantıdan böyle bir hikâye yaratmak da bir yaşam çalışması, bir beceridir. Evet, evet, deneme bu. Bununla deneme yazmayı biraz zorlaştırdın. Ne olmuş, doğru. Zorlaşsın.*’ [14, s. 20].

‘**Аýыл баласы**’ (Köy Çocuğu) adlı eserde Jaña Jol kolhozundaki köy halkının yaşam tarzını anlatan bir denemedir. Makale küçük çocuk Serkenbay’ın ağabeyi olarak çok sevdiği Nurjan Ádilhanov’a yazdığı bir mektup ile başlar. Ana karakter 3. sınıf öğrencisi Serkenbay adında bir çocuktur. Köydeki bu Serkenbay gibi küçük çocuklar yazın ekin ekmek, onları biçmek, toplamak, hayvanlara bakmak ve ev inşaatı gibi işler için köy halkına para ve tahıl karşılığında yardım ederler. Köye gelen fotoğrafçı Nurjan Ádilhanov kolhoz partisi örgütü sekreteri Omar Molşin ile köyü gezerek orada çalışan çocukları, ekmek parasını nasıl bulduklarını kendi gözleriyle görür. Serkenbay ilkokul 3. sınıf öğrencisidir ve kitap okumayı çok seven, köydeki bütün çocuk kitaplarını okumuş, kendi yaşlarından daha çok para kazanan, yabanî atı rahatça ehlileştirebilen kendi yaşına göre zeki, cesur ve becerikli bir çocuktur. Makalede parti sekreteri ile köyü gezen misafirlere yabani atı tek başına nasıl ehlileştirdiğini anlatmaktadır. Eserde sekreter sürekli Serkenbay’ı diğer çocuklardan daha üstün olarak görür, onu hep becerikli diye över. Serkenbay köylülerin süt kısıraklarını ve binış atlarını gece otlatmaya götürür sabah geri getirir, böylelikle köy halkına yaşlı veya genç demeden hemen yardımlarına koşar. İşte bu çocuğun hayali kendi evinde kitap rafı olmasıdır.

‘**Кобаншы**’ (Biçerdöver sürücüsü) adlı denemesi kolhoz çalışanlarının günlük hayatını anlatan hikâyedir. Hikâye Kozybek Arynov’un röportajı ile başlamaktadır. Kuibyşev semti Arynov’un hem doğduğu hem şu anda çalışmakta olduğu yerdir. 1928 yılında organize olan Leninşil kolhozuna ilk üyelerinden biri olarak artele (Artel, gönüllü emekçiler birliği) girer. Arynov II.Dünya Savaşı sırasında ağır topçu olarak görev almıştır. Savaş bittikten sonra da MTİ’ye gelip traktör, biçerdöver vb. onarım işine yardımcı olmuştur. Onarım işi bittikten sonra da kolhozda yeri geldiğinde biçerdöver sürücüsü, yeri geldiğinde traktör sürücüsü olarak çalışmıştır. Arynov çok çalışkan, evine ekmek götürebilmek için ve kışın hayvanların aç kalmaması için gece gündüz çalışan biridir. Yeri geldiğinde

ustabaşı Tüsip'i de çalışan az olduğundan dolayı çalıştırmayı başarmıştır yani onun için görevinden daha önemli hiçbir şey yok demektir.

'**Másele Qaida Jatyr**' (Sorun Nerede) adlı denemesi şöyle başlar: Böylelikle ben bir hikâye yazdım. Eleusizov hikâye yazmanın hiç kolay olmadığını söylemiştir. Hikâyelerini yazarken kahramanının evine gelmiş, onun iş yerine gidip gece gündüz yanından ayrılmadan yazıp bitirmiş. Hikâye yazarken de kendisi gibi hikâye yazan yazarların eserlerini incelediğini ve nihayetinde 2 ay sonra o hikâyeyi tamamladığını ve hikâye yazmanın hiç kolay olmadığını söylemiştir. Diğer yandan da Ermekbayev ve Joldin adlı çalışanlar bu tür eserleri gün içerisinde yazıp bitirmeye alışkın olduklarını söylemiştir. Yazdığı eseri arkadaşlarının edebi dergiye ver dediği tekliften sonra eserinin baskısını alıp uçak ile başkentteki dergiye gönderir. Birkaç hafta beklemiş fakat cevap gelmeyince de aklından çıkmış. Bir gün beklenmedik bir anda başkente iş gezisine gitmesi gerektiğini öğrenir. Gitmişken de o dergiye uğrayıp hikâyenin niye basılmadığını sorar. Dergi editörü onların dergisinin sanatsal dergi olduğunu, hikâyenin ise gazete hikâyesi olduğunu söyler. Evine döndükten sonra Eleusizov'un arkadaşları bu durum hakkındaki düşüncelerini söylemeye başlarlar. Aşım diye bir arkadaşım bizde deneme yazmayı ciddiye almazlar. Bütün yazarların bildikleri sadece roman, öykü ve piyes. Hangisi denemeyi biliyor? İşte sorun burada. Sonra Eleusizov deneme yazılması lazım diye bitirir hikâyeyi.

'**Sheshen**' (Hatip) denemesi çocukluğundan beri kafası oval, dişleri seyrek ve ayakları eğri olan Adilhan adlı çocuk hakkındadır. Bu özelliklerini hep saklamaya çalışan çocuk çoğu zaman arkadaşlarının alayına maruz kalmıştır. Çocukluğundan beri şiire ilgisi olan bu çocuk bir gün komşu köye giderken bir yaşlı adama yardım eder. İkisi tanışır sonra da ihtiyar çocuğa nadir dişlerinden dolayı hatip olacağını söyler. O günden sonra çocuğun elinden kitap düşmez. İlçe, bölge ve cumhuriyet gazetelerine şiirlerini gönderir ama herkes onun bir şair olmayacağını söyler. Ortaokulu bitirdikten sonra Almatı'ya gelir. Şair olması için Filoloji Fakültesine başvurur ama kazanamaz. Tekrar sınava girdikten sonra zar zor gazetecilik bölümünü kazanır. Bir gün üniversitede şiir akşamı düzenlenir. O çocuk şairleri merakla dinlemeye başlar ama o sadece şairlerin dişlerine bakar. Oysaki o bütün şairlerin dişlerinin nadir olacağını düşünürdü ama oradaki şairlerin hepsinin dişleri güzeldi. Sadece bir tanesinin kesici dişinin olmadığını görünce aralarındaki en iyisi budur diye onun bütün şiirlerini okumaya başlar. Ama şiirlerinden güzelini bulamaz ve kütüphaneciye kitapları verir. O anda bir dergi görür. Rastgele bakarken 'tıbbi tavsiye' başlıklı makale gözüne çarpar. Orada kafası oval, dişleri seyrek ve ayakları çarpık olan çocukların raşitizm ile hastalandığını öğrenir. O günden sonra

ihtiyarın hatip olacaksın dediğini unuttur, seneye başka bir enstitüyü kazandığını söylemiştir.

‘**Ýáde**’ (Söz) denemesi başta bölge yürütme kurulu başkanı Rakmet (bazı arkadaşları Raka der) İsmailoviç Mahambetov olmak üzere yürütme komitesi, ilçe çalışanları, Bölge Komitesinin icracı olmayan departmanlarının çalışanları ve gazete çalışanlarının toplandığı konferans ile başlar. Bu toplantıda ilk olarak Kalinin ilçe yönetim kurulu başkanı Ahmet Dairbayev yeni yerleşimciler için inşa etmekte olan evler hakkında rapor vermeye başlar. Rapor bitmeden Mahambetov Dairbayev’a ne kadar ev inşa etmeleri gerektiğini ister Dairbayev da kolhozda 100 ev inşa etmeleri, ayrıca inşaat tröstünün de 100 ev inşa etmesi gerektiğini söyler. Onlar ne zaman yeni eve gireceğini sorduğunda ise Dairbayev cevap veremez çünkü evin inşaatı henüz başlamamıştı. Bu kadar basit soruya cevap veremediği için Mahambetov hayli kızar ve eğer Dairbayev bu toplantıda sorumluluğunu gösterip eksiklerini gidermeye söz vermezse, ceza vermeye mecbur olduğunu söyler. Bundan sonra Dairbayev Mahambetov’a 15 Ağustos’ta yerleşimcilerin yeni eve gireceklerine dair söz verir. Ama toplantıya katılan diğer üyeler 15 Ağustos’a kadar bitmesi mümkün olmadığını söyleyip itiraz etmeye başladığı esnada Dairbayev hangi koşullarda çalıştığımızı bilmiyorsunuz, 15 Ağustos dediysem o vakitte bitecek der. Sonra 10 dakikalık mola verilir. Gazeteci iki aydan beri hiçbir şey yapmamış, bir buçuk ay içerisinde 100 ev nasıl bitecek sorusunu direkt Dairbayev’a sorar. Yarım ay önce başka bir toplantıda sırf söz vermediğim için herkes tarafından azarlanmışım ama bugün söz verdiğim için ceza almadım. Dairbayev gazeteciye daha çok söz verdim cümlesini duyacağını söyler ve gider. Sonra gazetecinin katıldığı birçok toplantılarda aynı cümle tekrarlanır. Birkaç ay sonra gazeteci ile Dairbayev tekrar bir toplantıda bir araya gelirler ve gazeteci verdiği sözün ne durumda olduğunu merak eder. Dairbayev ev inşaatının daha bitmediğini söyler ve gazeteciye bu söz verme konusu hakkında niye yazmadıklarını, niye söz verip de tutamayanları eleştirmediklerini sorar. Dairbayev’in bu dediklerinde suçlama da iyi bir çalışanın acıması da vardı.

Sonuç

Azilhan Nurşayıhov, yaşam deneyimini başarılı bir şekilde sanat eserine dönüştürmeyi başarmış bir yazardır. Eserlerinde monologlar, diyaloglar, psikoloji ve lirizm tekniklerini kullanarak edebî süreçte düşüncesini geliştirmede büyük başarı elde etmiştir. Modern küreselleşme çağında, ulusal gelenek ve görenekleri kaybetmemek için eserlerinde ulusumuzun yüzyıllar boyunca oluşmuş güzel niteliklerini yorulmadan tanıtmıştır.

Nurşayıhov'un yaşamı ve ahlakına, yaratıcılık mirasına dikkatlice baktığımızda, yazarın her eserine büyük saygı duyduğunu, kalem ile kağıdın yüceliğini ve gücünü derinden hissettiğini, halk eğitimine çok önem verdiğini, öğretmenleri ile arkadaşlarına, genç yazarlara ve edebiyatçılara, öğrencilere şefkatli kalbini gösterip, kollarını açtığını görebiliriz. Bu özellikler, yazarın çalışmalarından ve çeşitli türdeki eserlerinde görülmektedir.

Nurşayıhov'un eserleri canlı görüntüler ile portreler açısından zengindir. Karakter nasıl olsa da karakterin gerçek imajını yaratmayı başarmıştır. Yazarın eserindeki olaylar karmaşık ve tartışmalı olmasa da, zamanın görüntüsü, çağdaş görünüşü, manevi nitelikler ve değerler verilmiştir. Bundan şöyle bir sonuca varabiliriz. Yazarın amacı, ruhun güzelliğini yakalamak, insanın 'gözünü değil gönlünü açmak', yüce sevgiyi eserlerine dahil etmektir.

Bir insan vefat ettiğinde, geride iyi ismi ve yaptıkları kalır. Doğu'da dedikleri gibi, 'Sadece bir kahramanın adı ve bir bilgenin konuşması ebedidir'. Konuşmaları her zaman bir bilgelik hazinesi olup hayatı her zaman takip edilecek bir örnek teşkil etmiştir. İnsanın yaşamı sadece Allah'ın bir armağanı değil, aynı zamanda herkesin 'İnsan' olarak kalmayı başaramadığı ciddi bir imtihandır. Azilhan Nurşayıhov, vatanını savunmak için canını esirgemeyen fedakâr bir asker, insanları sevgiye ve iyiliğe çağıran kitaplarıyla sonsuza dek yaşayacak bir yazar, büyük harfle yazılan bir insan ve vatandaş olarak yolunu sürdürmüştür. Ölümünden yirmi gün önce, 24 Ocak 2011'de Azilhan Nurşayıhov'un Ust-Kamenogorsk'taki Asya Oyunları meşalesini kabul etmesi, bayrak yarışının ilk aşamasının meşale taşıyıcılarından biri olması semboliktir. Şanlı meşale taşıyıcısı, hayatının ateşi söndüğünde 88 yaşındaydı. 12 şubat 2011 yılında Kazak Halk yazarı vefat etti ve geriye gelecek nesil için büyük bir miras bırakmıştır. Azilhan Nurşayıhov son nefesine kadar sosyal hayata, sanat akşamlarına, okuyucuları ile buluşmalarda aktif rol almıştır.

Azilhan Nurşayıhov, Halk Yazarı unvanını sadece doğal yeteneğinden dolayı değil, aynı zamanda ülkedeki sosyal ve siyasi durumlardan ve barış günü için verilen mücadeleden, çağdaşlarının kahramanca eylemlerini anlatmasından ve o dönemin daha iyi bir yaşam ve manevi zenginlik özlemleri ile ilgilendiğinden dolayı almıştır.

Nurşayıhov her şeye rağmen Kazak kültürüne katkılarından dolayı dikkate değer bir yazardır.

Kaynakça

1. Dúisenov, Myrzabek, , Sezim shynayılygy, Almatı: Qazaq Ádebieti Yay. 1971.
2. Nurşayıhov, Azilhan, Áskerı Kúndelik, Almatı: Óner Yay. 2010.

3. Nurşayıhov, Azilhan, Alystağy Aýdanda, Almatı: Qazaqtyń Memlekettik Kórkem Ádebiyet Yay. 1956.
4. Nurşayıhov, Azilhan, Ómir Órnekeri, Almatı: Jazýshy Yay. 1987.
5. Nurşayıhov, Azilhan, Bozdaqtar, Almatı: Sanat Yay. 2005.
6. Nurşayıhov, Azilhan, Qalamger Jáne Onyń Dostary, Almatı: Ólke Yay. 2000.
7. Nurşayıhov, Azilhan, Máńgilik mahabbat jyry, Almatı: Ólke Yay. 2005.
8. Nurşayıhov, Azilhan, Tórt tomdyq shyǵarmalar jınaǵy, Almatı: Jazýshy Yay. 1992.
9. Esmyrzaeva A.O., Ázilhan Nurshayıqov shyǵarmalaryndaǵy tálim-tárbielik ıdeialar, Taraz: Bilimsel ve pedagogik dergi. 2014.
10. Jaqyp, Bauyrjan, Qazaq pýblisistikasynyń qalyptasý, damý joldary, Almatı: Bilim Yay. 2004.
11. Jaqyp, Bauyrjan, Pýblisistikalyq Shyǵarmashylyq Negizderi, Almatı: Qazaq Ýniversiteti Yay. 2007.
12. Toqtaǵazin, Muratbek, Derektilik pen Kórkemdik, Almatı: Arna Yay. 2012.
13. Toqtaǵulova A.N., Ázilhan Nurshayıqov Shyǵarmalaryndaǵy Patriottyq Tálim-Tárbienniń Máni, Petropavlovsk: “Qazaqstan Respýblikasynyń Konstıtýsıasy – Qazirgi Zamanǵy Quqyqtyq Fenomen” Üniversitelerarası Öǵrenci Konferansı Bildirileri. 2015.
14. Taýkova, G., Amanova, S., Úsenova, G., Áziz júrek Áz aǵa, Astana. 2012.
15. Quantayuli, Nurjan, Áz-aǵa, Óskemen: Shyǵys Aqparat Yay. 2012.
16. Turysbek, Raqymjan, Ázilhan Nurshayıqovtyń Shyǵarmashylyq Murasy, Almatı: Qazaq Ýniversiteti Yay. 2005.
17. Turysbek, Raqymjan, Ult Muraty jáne Rýhaniat, Astana: Aray Yay. 2008.
18. Turysbek, Raqymjan, Tarih. Tanyım. Taǵylym., Astana: Astana Bilding Yay. 2008.
19. Qalqabaeva, Salima, Ázilhan Nurşayıhov Prozasyndaǵy adamgershilik izdenister. Monografiya, Almatı: Qazyǵurt Yay. 2004.
20. Qalqabaeva, Salima, Kórkem Shyǵarma Poetikasy, Almatı: Kazak Üniversitesi Yay. 2019.
21. Qaisar, Álim, Mahabbat jyrshysy (Ázilhan Nurshayıqovpen hattasýlar), Almatı: Foliant Yay. 2007.
22. Qaisar, Álim, Qudar-aý, qarda sol jyldar? Estelikter, esseler, Astana: Foliant Yay. 2012.
23. Qazbekov, Nurqasym. Oı tarazysy: Syn Maqalalar, Almatı: Jazýshy Yay. 1991.
24. Zúkenuly, Máýitqazy, Surapyl Soǵys Sarbazdary, Semey: Úsh Biik Yay. 2011.

Андатпа

XX ғасырдағы қазақ-кеңес әдебиетінің маңызды жазушыларының бірі – Өзілхан Нұршайықов. Ашаршылық кезеңі (1932–1933), Екінші дүниежүзілік соғыс сияқты ірі оқиғалардың куәсі болған автор бұл оқиғалардың қазақ жеріндегі көрінісін әдеби тілмен суреттейді. Ө. Нұршайықов Екінші дүниежүзілік соғысқа басынан аяғына дейін қатысқан. Майданда алған жазбаларын пайдалана отырып жазған шығармалары көп. Екінші дүниежүзілік соғыс сияқты ірі оқиғалардың куәгері болған жазушы өз шығармаларында қазақ жеріндегі осы оқиғалардың салдары туралы әдеби тілде баяндайды. Ө. Нұршайықов шығармаларында кез келген тақырыпты күнделікті өмірден алып, оған көркемдік күш беріп, сол кездегі нақты жағдайды айқын көрсете білді. Уақыт пен ұрпақтың өзгеруімен оның шығармалары өз құндылығын жоғалтқан жоқ. Әдеби тілдің қалыптасуына елеулі үлес қосқан автор өз шығармаларына халықтық үлгілерді молынан енгізді. Қазақстанда танымал “Махаббат қызық мол жылдар” және “Ақиқат пен Аңыз” романдарының Түркияда да баршаға жақсы таныс.

Мақалада Ө. Нұршайықовтың әдеби аспектісіне, көркем өміріне және шығармаларының мазмұнына баса назар аударылады. Сонымен қатар, автордың

романдары, эсселері, аудармалары, орындаған тапсырмалары және алған марапаттары ұсынылды. Бұл мақаланы жазу кезінде әртүрлі дереккөздер, соның ішінде қазақ және түркі тілдеріндегі кітаптар, газеттер мен мақалалар пайдаланылып, жиналған деректер біріктірілді.

Кілт сөздер: Қазақ әдебиеті, Кеңес Одағы, Соғыс, Очерк, Шындық.

(Гүлнәр БАЗАРБАЙ. ҚАЗАҚ ЖАЗУШЫСЫ ӘЗІЛХАН НУРШАЙЫҚОВ ЖӘНЕ ОНЫҢ «АЛЫСТАҒЫ АУДАНДА» ШЫҒАРМАСЫ)

Аннотация

Одним из представителей казахско-советской литературы 20-го века является Азильхан Нуршайхов. Писатель, ставший свидетелем таких великих событий, как голодный период (1932-1933 гг.), Вторая мировая война, в своих произведениях литературным языком описывает отражение этих событий на казахской земле. Нуршайхов участвовал во Второй мировой войне от начала до конца. Есть много произведений, которые он написал, используя записи, сделанные им на фронте. В своих произведениях Азильхан Нуршайхов умел взять любую тему из повседневной жизни, придать ей художественную силу и поучительно показать реальную ситуацию того времени. С течением времени и сменой поколений его работы не теряли своей ценности. Автор, внесший значительный вклад в формирование литературного языка, включал в свои произведения пословицы и идиомы. Цель данного исследования - способствовать тому, чтобы Азильхан Нуршайхов, автор известных в Казахстане романов “Махаббат кызык мол жылдар” (Годы, полные любви) и “Акикат пен аңыз” (Правда и миф), и его бесценные произведения стали более известны всем в Турции.

В данном исследовании, после краткого описания жизни Азильхана, подчеркивается его литературное направление, творческая жизнь и содержание его произведений. Кроме того, включены романы, эссе, переводы, обязанности и награды автора. При написании данной статьи были использованы различные источники, включая книги, газеты и статьи на казахском и турецком языках, и собранные данные были сведены воедино.

Ключевые слова: Казахская литература, Советская эпоха, Война, Очерк, Реализм

(Гүлнәр БАЗАРБАЙ. КАЗАХСКИЙ ПИСАТЕЛЬ АЗИЛЬХАН НУРШАЙХОВ И ЕГО ПРОИЗВЕДЕНИЕ «В ОТДАЛЕННОМ РАЙОНЕ»)

MAZMUNY / CONTENTS / İÇİNDEKİLER / СОДЕРЖАНИЕ

Bülent BAYRAM (Türkistan)	Ahmet Yesevi Üniversitesi Türkoloji Araştırma Enstitüsü Üzerine Bir Değerlendirme (geçmiş-bugün-gelecek stratejisi) A Review of Akhmet Yasawi University Turkology Research Institute (past-present-future strategy)	
Бүлент БАЙРАМ (Түркістан)	Ахмет Ясауи университеті Түркология ғылыми-зерттеу институтында атқарылған жұмыстарға шолу (Өткені, бүгінгі, болашақ стратегиясы Обзор выполненных работ научно-исследовательским институтом Тюркологии университета Ахмеда Ясави (прошлое, настоящее, стратегия на будущее)	9–29
Bülent GÜL (Eskişehir) Uğur ŞAHİN (İstanbul) Бүлент ГҮЛ (Ескишеһир) Уғур ШАХИН (Стамбул)	Arap Harfli Çok Dilli Sözlüklerde Moğolca Askeri Terminoloji Mongolian Military Terminology in Arabic Letter Multilingual Dictionaries	30–41
Kenan AZILİ Ahmet AKPINAR Figen PATİHAN (Beyburt) Кенан АЗЫЛЫ Ахмет АКПЫНАР Фиген ПАТЫХАН (Байбұрт)	Eski Türkçede “Çokluk, Fazlalık, Aşırılık” Bildiren Miktar Niteleyicilerinin Tipolojisi The Typology of Quantitative Qualifiers Marking “Multiple, Excessive, Extreme” in old Turkic	42–73
Hüsnü Çağdaş ARSLAN (İzmir) Хүснү Чагдаш АРСЛАН (Измир)	Algısal Etimoloji ve Yeni Düşüncelerle Eski Türkçe ‘İmga’ ile ‘İl İmga’nın Kökeni The Perceptual Etymology and The Origin of the Old Turkic ‘İmga’ and ‘İl İmga’ Via the New Thoughts	74–91
Erzhan AUELBEKOV (Türkistan) Erzhan AUELBEKOV (Turkestan)	Қазақ сәндік колөнеріндегі түркілік этномәдениет бейнелері Images of Turkish Ethnoculture in Kazakh Decorative Art Kazak Dekoratif Sanatında Türk Etnokültürünün Yansımaları	92–109
Bilal ELBİR Yusuf AYDIN (Manisa) Билал ЕЛБИР Юсуф АЙДЫН (Маниса)	Klasik Edebiyatın ve Halk Edebiyatının Etkileşimi Bağlamında Nazireler Nazires in the Context of the Interaction of Classical and Folk Literature	110–134
Metehan AYDIN (Ankara) Метехан АЙДЫН (Анкара)	Macar Belgelerinde <i>Táltos</i> Mücadeleli The <i>Táltos</i> Struggle in Hungarian Documents	135–167
	Мажар құжаттарындағы талтостар күресі Борьба <i>Táltosa</i> в венгерских документах	

Hüseyin KABA (Tashkent)	Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Sabunculuk Risalesi: Risâle-İ Sâbûn-Gerî Written in Çağatay Turkish a Pamphlet of Profession of Soap	168–189
Хүсейн КАБА (Ташкент)	Шағатай тіліндегі жазылған сабын жасау кәсібі туралы трактат: risâle-i sâbûn-gerî Трактат об изготовлении мыла, написанный на чагатайском языке: risâle-i sâbûn-gerî	
Nurlan MANSUROV (Turkestan)	Шежіре – ұлттық мәдениеттің бір сипаты Genealogy as a Feature of National Culture Ulusal Kültürün Bir Özelliği Olarak Şecere	190–204
Mahliyo TUKHTASINOVA (Tashkent)	Генеалогия как особенность национальной культуры Statistical analysis of Chagatai lexemes in L.Z.Budagov's "Sravnitel'niy Slovar' Turetsko-Tatarskih Nareçiy"	205–218
Махлио ТУХТАСИНОВА (Ташкент)	Л.З.Будаговтың Шағатай лексемасына негізделген «Түрік-татар үстеулерінің салыстырмалы сөздігіне» статистикалық талдау L.Z. Budagov'un "Sravnitel'niy Slovar' Turetsko-Tatarskih Nareçiy" Adlı Sözlüğündeki Çağatayca Leksemelerin İstatiksel Analizi Статистический анализ чагатайских лексем в словаре Л.З. Будагова «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий»	
Hüseyin Şevket Çağatay ÇAPRAZ (Kırklareli)	Mohaç Muharebesi Arifesinde Dîvân-ı Hümâyûna Karşı Avrupa'da Koalisyon Arayışları ve Macaristan Seeking Coalition in Europe Against the Sublime Porte on the Eve of the Battle of Mohacs and Hungary	219–236
Хусейн Шевкет Чағатай ЧАПРАЗ (Кыркларели)	Мохач шайқасы қарсаңында Еуропадағы османлыларға қарсы коалиция ізденістері және Мажарстан Венгрия накануне битвы при Мохаче и поиски коалиции в Европе против Осман	
Oğuz Alparslan ÇATAL (Türkistan)	Kırgız Türkçesinin Dialectolojisi Üzerine Bir İnceleme A Review on the Dialectology of Kyrgyz Turkish	237–258
Оғуз Алпарслан ЧАТАЛ (Түркістан)	Қырғыз тілінің диалектологиясы туралы зерттеулерге шолу Исследования по диалектологии кыргызского языка	
Gulnar BAZARBAY (Sakarya)	Kazak Yazar Azilhan Nurşayihov ve Uzaktaki Semite Adlı Eseri Kazakh Writer Azilhan Nurshaihov and His Work in a Remote Area	259–275
Гүлнәр БАЗАРБАЙ (Сакария)	Қазақ жазушысы Әзілхан Нұршайықов және оның «Алыстағы ауданда» шығармасы Казахский писатель Азильхан Нуршаихов и его произведение «В отдаленном районе»	

ҒЫЛЫМИ МАҚАЛАҒА ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

«Түркология» журналына мақала жариялау үшін қазақ, түрік, орыс және ағылшын тілдерінде бұрын жарияланбаған, түркологиялық бағыттағы іргелі және қолданбалы зерттеу нәтижелері мазмұндалған өзекті, проблемалық, шолу, пікірталастық мәселелерді қамтитын материалдар қабылданады. Сонымен қатар рецензиялар, ғылыми тезистер мен сұхбаттар жарияланады. Журнал жылына 4 рет жарық көреді.

1. ЭОЖ (УДК) – әмбебап ондық жіктегіш индексі, МҒТАР (ГРНТИ) – Мемлекеттік ғылыми-техникалық ақпараттық рубрикатор коды, ORCID – ғылыми авторларды бірегей сәйкестендіретін патенттелмеген әріптік-цифрлық коды;
2. Авторлардың аты-жөні, ғылыми дәрежесі, жұмыс орны аффилиациямен көрсетіледі. Авторлар туралы толық мәліметтер 4 тілде (қазақ, орыс, түрікше және ағылшын: аты-жөні, ғылыми дәрежесі, қызмет орны, мекенжайы, ұялы телефоны, эл. поштасы) қосымша бетте көрсетіледі;
3. Мақаланың тақырыбы 4 тілде (қазақ, орыс және ағылшын, түрік тілдері) беріледі. Мақаланың тақырыбы мақаланың мазмұнын ашып тұруы тиіс.
4. Түйіндеме (аннотация) 4 тілде (қазақ, орыс және ағылшын, түрік тілдері), 150-200 сөзден аспауы керек.
5. Кілт сөздер 4 тілде (қазақ, түрік, ағылшын және орыс, кемінде 5 сөзден кем болмауы керек). Кілт сөздер мақаланың негізгі мазмұнын көрсетуі тиіс, мақала мәтіндегі терминдерді, сонымен қатар тақырып аясын анықтайтын және өзге де іздеуді жеңілдететін ақпараттық іздеу жүйесі арқылы мақаланы табудың мүмкіндіктерін кеңейтетін басқа да маңызды ұғымдарды көрсететін терминдерді қолдану керек.
6. Мақала мәтіні. Негізгі мәтін мақаланың мақсаты, міндеттері, қарастырылып отырған сұрақтың тарихы, зерттеу әдістері, нәтижелерін талқылау, қорытынды бөлімдерін қамту қажет.
7. Әдебиеттер тізімі мақала жазылған тілде және латын әріптермен транслитерация жасалып жазылады (References). Мақалада пайдаланған әдебиеттер саны 10-нан кем болмауы тиіс және олар соңғы 5 жылдың көлеміндегі әдебиеттер болуы керек (транслитерация www.zakon.kz сайты арқылы жасалынады). Әдебиеттер тізімі Mendeley, EndNote библиографияны басқару жүйелеріне сәйкес жасалу керек.
8. Ғылыми мақаланың оңтайлы көлемі кемінде 10 беттен кем болмауы тиіс. Бір интервал аралықта теріліп, параметрлері: жоғары жағы – 2; төменгі жағы – 2 оң жағы – 2; сол жағы – 2, болуы тиіс. Шрифт – 12, Times New Roman.
9. Барлық мақала «Антиплагиат» бағдарламасынан өткізіліп, оның түпнұсқалық нәтижесі 75%-дан жоғары болғанда ғана жіберіледі.
10. Журналда пайдаланылған әдебиеттерге реттік сілтемелік әдіс жүйесі қолданылады, яғни мақаланың ішінде әдебиеттердің реттік нөмірі және сілтеме жасалынған беттер тік жақшамен көрсетіледі. Ол нөмір әдебиеттер тізіміндегі нөмірге сәйкес келуі тиіс. Пайдаланылған әдебиеттер тізімінде автордың аты-жөні, монографияның, жинақтың аты, қаланың аты, шыққан баспасы, жылы, томы, нөмірі, еңбектің жалпы беті көрсетіледі (Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Жалпы талаптар және жинақтау ережелері МЕСТ 7.1 – 2003 сәйкес жасалады).
11. Мақаланың мәтінде сурет (иллюстрация) міндетті түрде ескеріледі, оларды орналастыру орны автордың қалауына сәйкес болады. Суреттер компьютерде орындалады. Барлық керекті әріптер мен таңбалар анық жазылуға тиіс. Сондай-ақ формулалар мен әріптік белгілер де компьютермен теріледі. Кестелер тақырыбымен нөмірленіп берілуі тиіс. Олар міндетті түрде мәтінде еске алынуы керек.
12. Журналға жариялау үшін мақалалар ҚР, Түркия, сондай-ақ басқа да алыс-жақын шетелдердегі барлық ұйымдардан қабылданады. Журналдың электронды поштасы: turkology.institute@ayu.edu.kz
13. Мақаланың қабылданғаны немесе қабылданбағаны туралы мәлімет авторға 2 ай көлемінде хабарланады.
14. Журналда жарияланған мақалалардың мазмұнына редакция жауап бермейді. Ғылыми мақалалар университет және басқа ЖОО ғалымдарының қос «жасырын» рецензиялау нәтижесінен және редакциялық кеңес шешімінен кейін өндіріске жіберіледі.
15. Қолжазбалар өңделеді және авторларға қайтарылмайды. Мақала мазмұнына редакция жауап бермейді.

MAKALE YAZIM KURALLARI

Türkoloji dergisinde makale yayınlamak için Türkçe, Kazakça, İngilizce ve Rusça olmak üzere, daha önce yayınlanmamış, Türkoloji çalışmaları alanındaki temel ve uygulamalı araştırmalara dayalı makaleler kabul edilir. Ayrıca, bilimsel ve kültürel incelemeler ile haberlere de yer verilmektedir. Türkoloji dergisi yılda dört kez yayınlanmaktadır.

Makalelerin, aşağıda belirtilen yazım kurallarına uygun biçimde yazılması gerekmektedir:

1. UDC (evrensel ondalık sınıflandırıcı indeksi), DBTBL (devlet içi bilimsel ve teknik bilgi değerlendirme listesinin kodu), ORCID numarası;
2. Yazar(lar) hakkında detaylı bilgiler dört dilde (Türkçe, Kazakça, İngilizce ve Rusça olmak üzere adı ve soyadı, akademik ünvanı, görev yaptığı kurum, adres, cep telefonu, e-postaları) verilmelidir. Adı ve soyadı koyu; akademik ünvanı, görev yaptığı kurum, adres, cep telefonu, e-posta normal puntolarla ve metnin üstünde yazılmalıdır.
3. Makalelerin başlığı dört dilde (Türkçe, Kazakça, İngilizce ve Rusça) olmak üzere konuyla uyumlu ve koyu puntolarla yazılmalıdır.
4. Makalenin başında, Türkçe, Kazakça, İngilizce ve Rusça olmak üzere dört dilde konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden 150-200 kelimededen oluşan özet bulunmalıdır.
5. Türkçe, Kazakça, İngilizce ve Rusça olmak üzere dört dilde çalışmanın içeriğini temsil eden en az 5 kelimededen oluşan anahtar kelimeler yer almalıdır.
6. Makalenin ana metni çalışmanın amacı, önemi, konunun araştırılma tarihi, kullanılan yöntemler, netice, bulgu, sonuç gibi bölümlerden oluşmalıdır.
7. Makalede son 5 yılda yayımlanmış eserler olmak üzere en az 10 kaynak kullanılmalıdır. Kaynaklar, köşeli parantez içinde yandaki şekilde yazılmalıdır: [1, s. 20]. Kaynaklar, metnin sonunda makalenin dilinde yazılır ve Latince transliterasyonu yapılır. Latince transliterasyonu için www.zakon.kz sitesinin programı kullanılmalıdır. Mendeley, EndNote programlarına uygun olarak yapılmalıdır.
8. Yazılar en az 10 sayfadan oluşmalıdır. Sayfa kenarlarında 2.0 cm boşluk bırakılarak *Times New Roman* yazı karakteriyle 12 punto, 1 satır aralığıyla yazılmalıdır.
9. Gönderilmiş maktele "intihal" programında taranır. Makalenin orjinallik oranı en az %75 üzerinde olmalıdır.
10. Kaynaklar kullanıldığı sırasına göre verilir, kaynaklar, köşeli parantez içinde yandaki şekilde yazılmalıdır: [1, s. 20]. Yazının içerisinde kullanılan kaynağın sırası kaynakça kısmındaki sırayla aynı olmalıdır. Kaynakça kısmında yer alan eserin yazarı, eserin adı, şehir, yayın adı, cildi, eserin tüm sayfası gösterilir. (K.C. Bibliyografik yazı. Bibliyografik Kılavuz. Genel İlkeler ve Derleme Kuralları. MEST 7.1. Uyarısına uygun olmalıdır).
11. Makaleyle ilgili foto, resim, tabloların yerleştirilmesi yazarın isteğine bırakılır.
12. Makale, Kazakistan, Türkiye gibi çeşitli ülkelerinden gönderilebilir. Makale Türkoloji Araştırma Enstitüsünün e-postasına gönderilmelidir. turkology.institute@ayu.edu.kz
13. Makalenin kabul edilip edilmediğine dair bilgiler 2 ay içerisinde bildirilecektir.
14. Yazılar iki taraflı gizli tutulan hakemlik sürecinden geçer ve editör meclisinin kararından sonra yayına gönderilir.
15. Makalenin içeriklerinden makale yazarları sorumludur.

RULES FOR PUBLICATION

In order to publish articles in the journal *Turkologia*, articles based on basic and applied research in the field of Turkology studies, written in Turkish, Kazakh, English and Russian, are accepted. Furthermore, scientific, cultural studies and news are included. *Turkologia* journal is published six times a year.

1. UDC (UDC <https://teacode.com/online/udc/>) – the index of the universal decimal classifier and the code of the State scientific and technical information rubric (SRSTI) <http://grnti.ru/>); ORCID <http://orcid.org/> (English – “Researcher and participant open identifier”) – a non-proprietary alphanumeric code that uniquely identifies scientific authors.
2. The names of the authors are given on the top of the text and affiliation indicated by – Author’s name in 4 languages (Kazakh, Russian, English and Turkish);- Detailed information about the authors is provided in 4 languages (Kazakh, Russian, Turkish and English: name, academic degree, position, address, mobile phone, e-mail).
3. The title of the article is given in 4 languages (Kazakh, Russian, English and Turkish). The title of the article should be rational, revealing the content.
4. Resume (annotation) in 4 languages (Kazakh, Turkish, Russian and English), no more than 150-200 words.
5. Keywords in 4 languages (Kazakh, Turkish, Russian and English, at least 5 words). If the article is in Turkish, it is in 4 languages. Keywords should reflect the main content of the article, use terms in the text of the article, as well as other important concepts that define the scope of the topic and facilitate other searches, expanding the possibility of finding the article through an information search engine.
6. The text of the article. The main text should include the purpose, objectives, history of the issue, research methods, discussion of the results, concluding sections of the article.
7. References are transliterated in the language of publication and in Latin letters (References). The article must use at least 10 references, including literature published in the last 5 years (transliteration is available at www.zakon.kz).References should be made in accordance with Mendeley, EndNote bibliography management systems.
8. The optimal volume of a scientific article should be at least 10 pages. Dial at intervals, parameters: top – 2 cm; bottom – 2 cm; right side – 2 cm; The left side should be 2 cm. Font – 12, Times New Roman. Articles are submitted to the editorial office in hard copy and in electronic form.
9. All articles are passed the “Anti-plagiarism” program and are sent only if the original result is higher than 75%.
10. The system of reference method is used for the literature used in the journal, in the article the serial number of the literature and the referenced pages are indicated in square brackets. That number must correspond to the number in the bibliography. The list of references includes the name of the author, the name of the monograph, collection (periodical name // (in two parts)), the name of the city, publishing house, year, volume, number, general page of the work.
11. Pictures (illustrations) must be taken into account in the text of the article, their location is at the discretion of the author. Drawings are performed on a computer. All required letters and symbols must be clearly written. Tables should be numbered by subject. They must be mentioned in the text.
12. Articles for publication in the journal are accepted from all organizations in the Republic of Kazakhstan, Turkey, as well as other CIS countries. E-mail of the magazine: turkology.institute@ayu.edu.kz
13. Information on acceptance or rejection of the article is notified to the author within 2 months.
14. Scientific articles are sent to production after the results of double “secret” peer review by scientists of the university and other universities and the decision of the editorial board. The editors are not responsible for the content of articles published in the magazine.
15. Manuscripts are processed and not returned to the authors.

ПРАВИЛА ДЛЯ ПУБЛИКАЦИИ

В журнале «Тюркология» публикуются наиболее актуальные, проблемные, обзорные и дискуссионные материалы на казахском, турецком, английском и русском языках, а также результаты фундаментальных и прикладных исследований в области тюркологии. Кроме того, опубликованию подлежат рецензии, новости о научной и культурной жизни. Журнал «Тюркология» выходит 4 раз в год.

1. УДК (<https://teacode.com/online/udc/>) – универсальная десятичная классификация, код ГРНТИ (<http://grnti.ru/>) государственный рубрикатор научно-технической информации, ORCID <http://orcid.org/> (с англ. – «Открытый идентификатор исследователя и участника») – незапатентованный буквенно-цифровой код, который однозначно идентифицирует научных авторов.
2. ФИО автор(ов) указывается перед текстом, место работы автора указывается аффилиацией; Сведения об авторах указывается на отдельной странице на четырех языках (на казахском, русском, турецком и английском: научная степень, место работы, адрес, номер сот. телефона, e-mail);
3. Тема статьи на четырех языках (на казахском, русском, турецком и английском). Название статьи должно быть рациональным, раскрывать содержание.
4. Аннотация на 4 языках (на казахском, турецком, русском и английском). Не более 150-200 слов.
5. Ключевые слова на 4 языках (на казахском, турецком, русском и английском, не менее 5 слов). Ключевые слова должны отражать основное содержание статьи, использовать термины из текста статьи, а также термины, определяющие предметную область и включающие другие важные понятия, позволяющие облегчить и расширить возможности нахождения статьи средствами информационно-поисковой системы.
6. Текст статьи. Основной текст должен включать цель, задачи статьи, историю рассматриваемого вопроса, методы исследования, обсуждение результатов, заключительные разделы.
7. Список литературы пишется на данном языке и в виде транслитерации латинским алфавитом (References). В статье должно быть использовано не менее 10 литературы, которые должны быть изданы в течение последних 5 лет (транслитерация осуществляется через сайт zakon.kz). Ссылки должны быть сделаны в соответствии с системами управления библиографией Mendeley, EndNote.
8. Оптимальный объем научной статьи должен быть не менее 10 страниц. Набрать с одним интервалом, параметры: верх – 2 см; низ – 2 см; правая сторона – 2 см; левая сторона – 2 см. Шрифт – 12, Times New Roman.
9. Все статьи проходят программу «Антиплагиат» и направляются только при условии оригинального результата свыше 75%.
10. Список литературы. Журнал использует последовательную систему цитирования, т.е. в статье по ходу изложения в квадратных скобках указывается порядковый номер процитированного источника, соответствующий номеру в списке литературы. В списке литературы указываются фамилии, инициалы авторов, название монографии, сборника, журнала (название периодической печати пишется через // (двойную дробь)), город, издательство, год издания, том, номер и общее количество страниц цитируемой работы.
11. Рисунки (иллюстрации) необходимо учитывать в тексте статьи, их расположение – на усмотрение автора. Рисунки выполняются на компьютере. Все необходимые буквы и символы должны быть четко написаны. Таблицы должны быть пронумерованы по тематике. Их необходимо упомянуть в тексте.
12. Для публикации в журнале принимаются статьи со всех организаций Республики Казахстан, Турции, а также из других зарубежных стран. Электронная почта журнала: e-mail: institute@ayu.edu.kz
13. Сведения о принятии или непринятии статьи сообщаются автору в течение 2-х месяцев.
14. Научные статьи отправляются в производство по результатам двойного «слепого» рецензирования ученых университета и других/зарубежных вузов и решения редакционной коллегии. Редакция не несет ответственности за содержание статей, публикуемых в журнале.
15. В редакции статьи редактируются и авторам не возвращаются.

БАЙЛАНЫС

Түркология ғылыми-зерттеу институты
Түркістан/ҚАЗАҚСТАН
Телефон: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Web-сайт: journals.ayu.edu.kz
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz
turkologi@mail.ru

КОНТАКТ

Научно-исследовательский институт
Тюркологии
Туркестан/КАЗАХСТАН
Телефон: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Web-сайт journals.ayu.edu.kz
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz
turkologi@mail.ru

РЕДАКЦИЯНЫҢ МЕКЕНЖАЙЫ:

161200, Қазақстан Республикасы,
Түркістан облысы Түркістан қаласы
Бекзат Саттарханов даңғылы, 29
Басылым: Ахмет Ясауи
университетінің «Тұран» баспаханасы

АДРЕС:

161200, Республика Казахстан, г.
Туркестан, ул. Бекзата Саттарханова, 29
Издание: Типография «Туран»
университета им. Х.А.Ясави

Көркемдеуші редактор А. Авжы
Ағылшын тілі редакторы Ж.Явуз
Орыс тілі редакторы М.Молдашева
Қазақ тілі редакторы С.Утебеков

İLETİŞİM

Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü
Türkistan/KAZAKHSTAN
Telefon: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Website: journals.ayu.edu.kz
e-mail:
turkology.institute@ayu.edu.kz
turkologi@mail.ru

CONTACT

Research Institute of Turcic studies
Turkestan/KAZAKHSTAN
Telefon: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Website: journals.ayu.edu.kz
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz
turkologi@mail.ru

ADRES:

Bekzat Sattarhanov Caddesi No:29, 161200
Türkistan, Kazakistan
Baskı: Ahmet Yesevi Üniversitesi
«Turan» Matbaası

ADDRESS:

Bekzat Sattarhanov Str., 29, Turkestan, Republic of
Kazakhstan, 161200
Press: H.A.Yassawi University printing-house
“Turan”

Grafik-Tasarım A. Avcı
İngilizce Tercüme C.Yavuz
Rusça Tercüme M. Moldasheva
Kazakça Tercüme S.Utebekov

Авторлардың мақалаларындағы ой-пікірлер редакцияның
көзқарасын білдірмейді.
Қолжазбалар өңделеді және авторға қайтарылмайды.
«Түркология» журналына жарияланған материалдарды сілтемесіз көшіріп басуға болмайды.

Басуға 22.12.2022 ж. қол қойылды.
Көлемі 70x100 1/16. Қағазы офсеттік.
Шартты баспа табағы 11,9
Таралымы 300 дана. Тапсырыс 630.